

*Биз иқтисодий ислоҳотларнинг янги даврига қадам кўяр экаимиз, маданий-маърифий соҳада-
?и ишларимиз, маънавиятимизни ривожлантириши
изифалариши ҳам белгилаб олишимиз керак.*

*Зеро, миллий истиқлол мафкурасишиг, маъ-
чавий-маърифий қадриятларнинг жамият ва халқ
ёётида тутган ўрни беқиёс эканини ҳаммамиз
нхши биламиз. Халқимиз азалдан ўз маънавий қад-
тятлари ва диний эътиқодни юксак қадрлаб кел-
ан. Шунинг учун энг мушкул дамларда ҳам ўзли-
тни йўқотмади.*

*Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан
етук одам/ир ҳал қилади. Техникавий билим, му-
жккаб теҳнологияни эгаллаш қобилияти маъна-
вий баркамоллик билан, мустақил тафаккур би-
ин бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-
маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки
қайотидир.*

*...Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикла-
'Ши, иқтисодий ривожланишнинг маънавий ўнгла-
иши, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳара-
катлари билан тамомила уйғун бўлишини истай-
чиз. Сиёсатимизни шуига қурамиз ва уни тат-иш
этамиз. Одамларимиз омилкор, салоҳиятли,
қибатли, ҳалол ва ижтимоий жабҳаларда со-
>ит турадиган бўлсинлар.*

Ислом КАРИМОВ

***И**
л

Узб. 01
90 г. т

1
3

ДБДУҚАҲҲОР ИБРОҲИМОВ
ХАЙРИДДИН СУЛТОНОВ
НАРЗУЛЛА ЖЎРАЕВ

МЎ ТУЙҒУСИ

ТОШКЕНТ - "ЎЗБЕКИСТОН" - 1996

63.3(5У)
И14

Таҳрир ҳайъати:
*Бўрибой Аҳмедов, Ҳалимбой Бобоев,
Рустам Жумаев, Нажмиддин Комилов,
Аҳмаджон Мелибоев, Тўра Мирзаев,
Русҳам Шо/уломов*

Мухаррирлар: *Еахтиёр Омон, Карим Бўрон*

I&III 5-640-02193-4

4702620201-158
В————— 96
М351(04)96

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёта

Бутунги кунда маънавият масаласи ижтимоий ҳаёти-мизнинг асосий масалаларидан бирига айланиб қолди. Истиқлолнинг дастлабки кунларидапоқ мамлакатимизда бу соҳага улкан ва узлуксиз эътибор қаратиб келинмоқда. Давлатимиз раҳбари муҳтарам Ислам Қаримовнинг ҳар бир нутқва маърузалари, мақолава чиқишларида юксак маънавият кслажак пойдсвори эканлиги қайта-қайта таъкидланмоқда.

Бу борада юртимизда кўплаб амалий инглар қилингани жамоатчиликка яхши маълум. Жумладан, маънавият муаммоларининг муайян қирраларини ўрганиш, тадқиқ ва таҳлил этишга бағишлаб бир қанча илмий, оммабоп китоб ва рисоалар, мақолалар ёзилди ва ёзилмоқда. Инсон ҳаётида моддий эҳтиёжлар қанчалик муҳим аҳамият касб этса, маънавий эҳтиёжларга татаб ундан ҳам кучлироқдир. Шу боис ижодкорлар билан учрашувларнинг бирида Президентимиз маънавият масалаларига бағишлаб халқона, содда, ёшу қарининг юрагига бирдек етиб борадиган, ҳароратли тилда бигилган бир китоб ёзилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди, деб истак билдирган эдилар. У кишининг нуқтаи назарига кўра, маънавият нима, маънавиятсиз яшаш мумкинми, руҳий тарбия нима, фалсафий нуқтаи назардан баҳолаганда иймон нима, ирода нима, миллий мафкура, миллий онг, миллий ғурур нима, буларни ота-боболаримиз қандай тушунганлар, Шарқ ва ислом фалсафасида уят, андиша, шармуҳаё, орият тушунчалари қандай таърифланади, маънавиятшнг тарихдаги ва бугунги турмушдаги ўрни, унинг тарбиддаги мавкеи ва аҳамияти, миллатни миллат, халқни халқ қиладиган омиллар нималардан иборат дсган масалалар шундай китобнинг мазмун-ғўладарижасини ташкил этиши лозим эди.

"Ваган туйғуси" деб аталгаи ушбу китоб бугунги куннинг маънавий эҳтиёжи сифатида дунёга келди. Унда

копиб туришди, дилларида эса шундай қўрқув бор эди: "Кани, сиёсий оқим қаёққа бораркин, мустақиллик деганчари яшаб қолармикин, ёки..."

Мана энди давлатимиз дадил оёққа туриб олгач, хавфхатар йўқолгач, бу одамлар яна аравани қуруқолиб қочмоқчалар. Лекин ҳеч ким ва ҳеч нарса халқ назаридан ҳеч қачон четда қолмайди, ҳар ким ўз баҳосини олади — хизматига яраша кадрланади, қилмишига яраша халқ назаридан тушиб қолади.

Ундай сўзамол шахсларни тушуниш мумкин, улардан кўп ҳам ўпқаламаса бўлар. Чўки бир ярим асрча давом этган мустамлакачилик, истибдод, етмиш йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган шўроларнинг мафкуравий сиёсати халқимизни миллат сифатида нарокандаликка, миллий маънавиятимизни мажруҳ ҳолатга олиб келиб қўйган эди.

Халқимиз ҳам жисмонан, ҳам маънавий жиҳатдан жар ёқасига яқинлашиб қолган қалтис бир вақтда, ҳаст-мамот масаласи ҳал бўлаётган бир пайтда, Президентимиз мард элининг мард ўғлини янглиғ дадил майдонга чиқди — Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини эълон қилди. Шу тариқа юртимизга янги давр, янги замон келди, янги давлат тузилди, бу ўзбекнинг янги даврони, янги замонаси, янги тузуми, янги давлати, янги сиёсати эди.

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, 1991 йил 31 августдан Ўзбекистон учун янги эра бошланди.

Маълумки, замонлардан замонларга, аждодлардан авлодларга моддий, маданий, маърифий, маънавий бойликлар, ажойиб анъаналар мерос бўлиб ўтади. Шу билан бирга, шўролар давридан бизларга ўз қадрига ета билмаслик, тарихий гумроҳдик, рухий тушкунлик, миллий парокандалик, маънавий қашшоқлик, она тили бўйича чаласаводлик сингари ижтимоий иллатлар ҳам асорат бўлиб қолдики, бу иллатлар ўз табиатига кўра узоқ яшовчан бўлади. Халқнинг руҳан тушкунлиги, онгининг захарланиши энг огир маънавий дарддир. Булар миллат учун ўта хавфли. Уларнинг давоси эса шу халқ руҳига руҳан, онгага ақлан таъсир курсатиш, маънавият омиллари ила малҳам қўйишидир. Зотап, тафаккурга фикр орқали, қалбга қалб орқали иул топилади, кўнгил кўнгилдан сув ичади, деб бекорга аггилмайди.

Халқимиз миллий мустақилликка эришиш арафасида маънавият бобида шундай таназзулга келиб қолган эдики, $тм^?^ \text{эътикод} \text{маслак} > \text{У}^$, авдиша, шармуҳаё, орияг, Ҳамият, диенат, тақво, идрок, инсоф каби тушунчаларни

унута бошлаган эдик. Рух, руҳий тарбия, диний тарбия, миллий онг, миллий ғурур, миллий мафкура, тарихий ватан, ватан туйғуси, ватан соғанчи, ватан қайғуси синғари ибораларни тилга одиш мумкин эмас эди.

Шўролар замонида Узбекистонга нисбатан мамлакат ибораси бирор марта ҳам шллатилмаган. Уша йиллари ғоят машхур бўлган "Менинг адресим на кўча, на уй, Мешшг адресим Совет Игтифокидир" деган ҳавойи кўшиқ замирида жуда маккорона сиёсат мужассам бўлиб, у кишиларни беватаиликка тарғиб қилар, она юрт, миллий замин тушунчаларини онгу юраклардан бадарға этишга қаратилган эди. Ана шундай ёвуз ва пинҳоний сиёсат натижасида тилимиз хонадон тилша, халқимиз аҳолига айланиб борарди. Ваҳоланки, тил давлат миқёсида қўлла-иилсагина миллий тил бўлиб қолади ва равнақ топади. Бинобарин, ҳар бир сўз, ҳар бир ибора қандай маъно антлатишини билсаккина, унинг моҳиятига ета оламиз. Мазкур ҳолатларни назарда тушб, ҳурматли ўқувчи-ларга миллий қадриятларимиз тушунарли бўлсин дегани ниятда ушбу китобда маънавиятга доир сўз ва ибораларга, умуман эса, айрим фалсафий, маънавий атамаларга ихчам ва мухтасар таъриф-тавсиф бериб ўтишни лозим топдик. Бизнинг ҳар биримиз — Узбекистоннинг ҳар бир фарзанди тарихда ким эдигу, яқин ўтмишда ким бўлиб қолганимизни аниқ ва рўй-рост тасаввур қила билишимиз лозим. Ватанни севмоқ учун аввало упинг шонли кечмиши, яхши-ёмон кунлари, аждодлар қисматини пухта ўрганмоқкерак.

Бу китоб орқали биз ана шулар ҳақида фикр юритамиз, олис ва яқин кечмишга фикраң саёҳат қиламиз. Зеро ҳақиқат таққосда яққол билинади. Утмиш унутилса, келажак орзуси ҳам унутилади. Утмиш — бугун ва келажакнинг пойдевори, пойдеворсиз эса истикбол йўқ. Инсои бугуннинг қадрига етмаса, умри хору зорлиқда кечади, эртани ўйлаб иш тутмаса, бора-бора забунлик, қарамликка юз тутади.

Ушбу лавҳамиз бошида тилга олинган Фармон мустақилликнинг илк кунларида эълон қилинган илк Фармон эди. Маълумки, қонунлар ва фармонларда халқнингхоҳиш-иродаси ўз ифодасини топади. Қонунлар одамтар учун яратилади, шу сабабли улар ақл-идрок қоидаларига асосланади ва умумхалқ манфаатларига уйғун келади. Уша биринчи Фармондан кейин республикамизда қабул қилинган қонун, қарор ва фармонлар худди шу мақсадга қара-

„ТМнлио Уларда мазкур тарихий хужжатларнинг бош
ТМ^, яйбускори ю ижодкори Президентимиз феноменининг
^Ийян кирралари ўз ифодасини топган. Мана, масалан, Ж
йилнинг июн ойида матбуотда Президент имзо чек-мн
"Ўзбекистон Республикасида мачиурий-худудий бир-
ТМиклао аҳоли пунктлари, ташкилотлар ва бошқа тононо-
мик объектларнинг номларини тартибга солиш тўғрисида"
деган қарорда жумладан шундай дейилади: *"Мамлакатичи
з мустақиялигига беш йил тўлаётганига қарамай, ҳамон
жойларда тонономик объектларнинг эски тузум ва комму-
нистик мафкурага хизмат қиладиган, халқимт тарихи ва
миллий анъаналарига боғлиқ бўлмаган номлари мавжуд. Бу-
лар истиқлол мазмун-моҳиятини тушунмасткдан, миллий
мафкура ва миллий зурур сустигидан, баъзан эса масбули-
ятсизлик ва бефарқлик илатлари туфайли келиб чиқмоқда.
Натижада халқимиз янгича фикрлаш ва яшашига ўрганаёт-
ган бир пайтда мустақиллик зотаридан чалғитмоқда "*.

Кўриниб гурибдики, бу фикр юртбошимиз бундан беш
йил аввал Алишер Навоий ҳайкали пойида айтган ўша
кўрсатмаларга мокият-эйтибори билан айнан ҳамоҳандир.
Комил ишонч билан айтиш мумкинки, **Ватан туйғуси, ва-
таппарварлик** Ислом Каримов феноменининг бош бел-
гисидир.

Бу китобни биз "Ватан туйғуси" деб атадик.

Зеро, Ватан туйғуси — бу азиз ва гўзал Ватанимизга
юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамиша садокатли бўлиш
демакдир. Ватанга садокат барчамизнинг фарзанддик бур-
чимиздир.

Ватан туйғуси — бу халқимизнинг олтин мероси, анъа-
налари, тили ва маданиятига ҳурмат билан қараш, Турон,
Туркистон, Ўзбекистон деб ата;гувчи юртимизнинг тари-
хини муттасил ўрганиб боришдир.

Тарих — бамисоли маёқ. Кейинги 770 йил мобайнида
халқимиз икки марта тутқунликка тушиб қолди. Буни
^Раигки, ҳар бир тутқунлик даври 150 йилдан давом этди.
1220 йилдан 1370 йилгача чингизийлар ҳукмронлик қилди.
Бу тутқунликдан Амир Темур бобомиз раҳнамолигида ха-
лос оўлдик. Иккинчи тутқунлик ўтган асрнинг ўрталари-
дан то асримизнинг тўқсонинчи нилларигача давом этди. 1
^ктябр тўнтарувигача Туркистон генерал-губернаторлиги
ДИ, Бухоро амирлиги ва Хева хонлиги чоризмнинг вас-
саллари эди), 1920 йилдан бошлаб, Туркистон АССР, 1924
йилдан Ўзбекистон ССР деб аталган бўлса-да, мустамла-

ачиликнинг мазмуни ўзгармаган, халқнинг изми, раҳбарларнинг жилови Москванинг қўлида эди. Иккинчи туққунликдан юртбошимиз Ислоҳ Каримов етакчилигида озод бўлганимизни чуқур ҳис қилиш бутунги кун учун айни Ватан туйғусидир. Тарих эса, ўз-ўзидан, бу буюк воқеани, бу такрорланмас ҳодисани, бу улуғ жасорат ва матонатни ҳеч қачон унутмайди.

Ушбу китобда кўп муштароқ аждодларимизнинг номларини тилга олиб ўтамиз. Уларнинг эзгу ва хайрли ишларини эҳтиром билан ёд этамиз. Улар оламшумул фаолиятлари билан халқимизга дунё миқёсида шон-шараф келтиришган. Бундай аждодлар билан фахрланиш зарур, албатта.

Лекин асосий гап шундаки, биз аждодларимизга муносиб авлодмизми, муносиб авлод бўла олаемизми, улар қолдириб кетган олтин меросни бойита ва кўпайтира олаемизми, мустақил республикада яратилган шарт-шароитдан ўзла фойдалана олаемизми-йўқми, юртим менга нималар берапти-ю, мен унга нима билан жавоб бераман, она-Ватаним, халқимнинг бирор қорига яраяманми — мана шулар бугун ҳар биримиз учун долзарб саволлардир.

Ҳар бир фуқаро дилдан шундай саволлар ўтиши, шундай фикрларни қалбдан туюши, шуларга муносиб иш туғиши — бу Ватан туйғусининг асосий маъносидир.

Ватан туйғуси — бу ҳавойи гап эмас, аждодлар билан шунчаки фахрланишигина эмас. Бу — озод халқнинг муносиб фарзанди, мустақил мамлакатнинг фидойи фуқароси бўлмоқликка интилиш туйғусидир.

БИРИНЧИ ҚИСМ

БИР ШОДА МАРВАРИД

y

Уз
90

ТАФАККУР НУРЛАРИ

СУЗ

Сўзни сўз ҳақида сўзлашдаи бошлаймиз. Сўз инсонни хайвондан жудо айлади, дейдилар ҳазрат Алишер бобомиз Бир таеаввур қилиб кўринг-а, сўзеиз аҳволимиз не кечарди' Сўзлаш қобилияти — нугқи борки, одамлар бир-бирлари билан муомала қиладилар, мулоқотда бўладилар, фикр баён этадилар, бир-бирларини тушунадилар еки рад этадилар. Дардга дармон бўладигап ҳам шу Сўз, тур^гушга оғу соладиган ҳам худди шу Сўз! Сўзнипг хили ва тури кўпдир: ширин сўз, дағал сўз, беадаб сўз, кочириш сўз, ҳикматли сўз, гап-сўз, табрик сўз, миш-миш, иғво, келинчак алласи, она дуоси, ота олқиши, илтимос, буйруқ, ваъда, лафз, азму қарор — йигит сўзи. Одамнинг биринчи сўзи — чақалоқнинг ингаси, сўнгги сўзи — алвидодир!

Дарҳақиқат, сўз одамнинг бешиқдан то тобутга қадар бир умрлик йўлдоши. Сўзсиз инсоний жамият, маънавий ҳаёт йўқдир.

ГАП

Сўз ёки сўзлар орқали ифода этиладиган фикр гапдир. Бошқача айтганда, уни мантиқ ипига тизилган сўзлар маржони дейиш ҳам мумкин. Бу маржон мазмун юзакилига ёки теранлигага қараб, кўзмунчоклар тизими ёки бир шода марварид ҳам бўлади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, энг қадимги туркий сўзлар қисқа, лўнда — бир бўғинли бўлган: бош, кош, кўз, қўл, кул, кел, бор, ёт, ўт ва ҳоказо. Бошқача айтганда, аجدодларимиз бир сўз ила фикрни тула ифодалай олганлар ва бу хислат биз авлодларга то ҳануз мерос бўлиб келаётир. Масалан, "Кел" дегани, буйруқдан ташқари, ўзи томонга чорлаш маъносини ифодаласа, "Кет" деганда ўзидан узоклаштириш маъноси билдирилган.

Худди Сўз каби Гапнинг ҳам тури ва хили, матндаги Урнига қараб маънолари кўп.

ТИЛ

Деярли барча махлуқотда тил бор. У иссиқ-совуқни, таъм-мазани билувчи, овқатланишда иштирок этувчи аъзо. Одамда эса булардан ташқари нутқ товушларини ҳосил қилади, яъни инсоннинг сўзлаш қобилияти тил орқали амалга ошади.

Ер юзида қанча миллат, халқ, элат, қабила бўлса, шунча тил бор. Тилсиз халқ йўқ. Халқсиз эса тил ҳам бўлмайди. Булар эгизак тушупчалардир, биридан бирини айириб бўлманди, уларни айириб қўйилса, иккиси ҳам ўзлигини йўқотади. Халқ бошқа бир халққа қўшилиб кетади, уйипгтили эса ўлик тилга айланади. Кези келганда шуни айтиб ўтиш Ни лозим кўрамизки, биргина гил сўзи мисолида ҳам тилимизнинг нақадар бой ва сержило эканини яққол кўриш мумкин.

Ер юзидага барча халқларишишгиллари, уларда миллионлаб одам гаплашадими ёки атиги бир-икки минг киши сўзлашадими, бундан қатъи назар, ўзлари учун азиз ва кераклидир. Тилни кам сонли элат гаплашар экан деб камситиб ёки бўлмаса, кўп сонли миллатнинг тили экан, деб улуғлаб бўлмайди. Бунда сон жиҳатини мезон қилиб бўлмайди. Ҳар кимиики ўзига, ой бўлиб кўринади кўзига-да! Леки дунёда жуда тараққий этган, бой жаҳоний тиллар ҳам бор, энди тетапоя қилаётган тиллар ҳам йўқ эмас. Бу ўша тилларнинг соҳиби бўлмиш миллат ёки элатларнинг тадрижий равақи, босиб ўтган тарихий йўли, инсоншг жамиятшг(г қайси бир тараққийёт босқигида экани, иқтисоди, маданияти, фани ва маънавияти ҳамда шу каби омилларга боғлиқдир, албатта. Бизнингча, лоақал биргина Она алласи мавжуд бўлган тил ҳам яшашга ҳақлидир. Биз ўзбеклар учун эса ўз она тилимиз бўлмиш ўзбек(туркий) тили азизу мўътабардир. Бу ҳақда кейин алоҳида тўхтаб ўтишга ваъда бериб, энди қалам ва қоғоз тушунчасига ўтамыз.

ҚАЛАМ

Аждодларимиз сиёҳ билан ёзиладиган қамиш ёки савагич қаламдан кенг фойдаланишган. Бу мумтоз адабиётимизда хома деб тилга олинади. Қаламнинг ўққалам, темирқалам, тошқалам деган турлари ҳам бор. Мўйқалам

— марказида, қоқ ўртасида жойлашган эди. Ундан Шарк^к Хитой ва Японияга қанча йўл бўлса, Фарбга -*- то д^д лузиягача, Курдоба амирлигигача ҳам шунча масофа^а эди. Маданий тарзда пахта етиштириш, ипак қурти^и иш дастлаб диёримизда бошлангани, кейин бошқа ў^ў ларга тарқалгани тарихдан маълум. Демак, пахта, ц^ц толалари ортилган карвонлар билан бирга қоғозимиз х, бу ёғи Шарқий Туркистон, Тибет, Мўғулистон, Мавдци^и лар давлати орқали Чин ва Чинмочинга, Японияга, буё, эса Эрон, Араб, Румо, Юнон, Андалузия ва Клстилия^я етиб борган, дейиш мумкин.

Ўз ақл-идроки ва меҳнати сарф этилгани учун ҳам хач қимизда қоғоз жуда қаттиқ эъзозланган, уни оёқосц қилиш, ҳаром нарсаларга тегизиш гуноҳи азим ҳисоблац ган. Ногоҳ оёқ остига тушиб қолган қоғоз парчаси худд нон бурдасидек дарҳол ердан олинган. Мабодо бирор узр ли сабаб (сув тошқини) ёки бепарволик оқибатида яроқ сиз ҳолга келиб қолган қоғоз парчаларини ҳатто ёқи| юборишга ҳам йўл қўйилмаган, фақат ерга топшириш - кўмиб қўйишга руҳсат этилган. Зотан, ер ҳамма нарсанинг онаси ва эгаси, ўз бағрига олаверади.

Ривоят. Айтишларича, икки қўини бир парча ерни талашиб қолишибди.

— Бу ер меники, — дебди бири.

— Йўқ, бу ер меники, — дебди иккинчиси.

Шунда Ердан садо чиқиб:

— Икковинг ҳам меники, — дебди.

Бу садо туфайли икки қўини жаҳолат отидан тушиб, охиратни ўйлаб қолишибди-да, мурасага келишибди.

Чингазхон босқинидан то Россия истилосига қадяр Туркистонда китоб ёқилмаган, кутубхоналарга ўт қўйилмаган. Шўролар замонида яратилган бадийий ва илмий асарларда, айниқса, кинофильмларда тасвирланган кутубхоналарга ўт қўйиш лавҳалари асоссиздир. Чунки бизда Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳиймсиз китоб ёзилмаган. Сўзнинг боши — Ашюхнинг сўзи — Куръони карим оятлари бўлган. Ҳикоят. Ўзбекистон халқ шоири Ҳабибий домла арузда ижод қилиб, мумтоз адабиётимиз анъаналарини баҳоли қудрат давом эттирган. Шу боисдан у ўттизинчи йилларнинг бошида адабиётдан четлатилган, унинг учун нашриёт ва матбуот эшиклари ёпиб қўйилган. Уша кезлари домла сабабитирикчилик Андижон вилоятининг чекка бир қишлоғидаги магазинда ишлашга мажбур бўлган. Кяхратон қиш

^{пнляъ} бирда барвактишга келса, магазин қоровули
 ^КГХгоЙ^Еб ёкиб исиниб ўтирган экан. Қоровул-
 "инТЗГоОТ хам бир туп қалин-қалин муқовали ки-
 "^Гётганмтпн. "Ҳой биродар, нима қияпсиз? деб
 ^абда >3?ибш1 домла. "Кимдир кечаси магазинимиз
 олСга ташлаб кетибди бу китобларни,- дебди қоровул, -
 ^шасини ичкарига олиб кирдим. Мана, ёкиб, маза қилиб
 исшшб ўтирибман", деб, у яна бир қалин муқовали ки-
 тобни ердан олиб, бурдалаб печкага ташлашга чоғланиб-
 ди "Тўхтатинг бу бемаъниликни!" дея домла унинг кўли-
 дан китобнитортиб олибди-да, бундоқварақлаб қараса, бу
 китоб Алишер Навоий "Хамса"сининг нусхаларидан бири
 экан. Домла қоровулга ўтин пули бериб, ёқилмай қолган
 китобларни уйига олиб кетибди. Эҳтимол, бу китоблар-
 нинг эгаси тингув пайтида уйдан араб алифбосидаги асар-
 лар чиқиб қолса, қамалиб кетишдан чўчиб шу ишни қилиш-
 га мажбур бўлгандир. Балки китобсевар, китобнинг қад-
 рига етувчи шоир Ҳабибий уларни сақлаб қолишига умид
 боғлаб, атайин магазин олдига келтириб қўйгандир...

Утгизинчи йилларнинг охирларида Навоий комитети
 тузилгач, Ҳабибий ҳам шу ерга ишга таклиф этилади. Шоир
 ёнғиндан омон қолган ўша китобларни ҳам ўзи билан Тош-
 кентга олиб келади, ижодхонасида эъзозлаб сақлайди...

Ҳа, бошимизга шундай кунлар ҳам тушган, оғир маъ-
 навий йўқотишларга дучор бўлганмиз.

Шўролар замонида қоғоз хомашё сифатида, ҳам маъ-
 навий жихатдан хор этилди. Натижада амалий иш ўрнига
 кераксиз ёзишмалар олиб борувчи, қарор устига қарор
 чиқариш билан ҳам ўзини, ҳам ўзгаларни овора қилувчи
 расмиятчилар — қоғозбозлар кўпайди. Лафз, лафзи ҳалол-
 ликнинг қадри кетди. Лафзсиз кинги — субутсиз киши-
 дир. Субутсизда бурд бўлмайди, ўз сўзига ҳам, ўзганинг
 сўзига ҳам ишонмайди, қоғоз талаб қилади. Лафзсизлик —
 маънавий таназзулнинг бир кўриниши, холос.

Сўз, Гап, Тил, Қалам ва Қоғоз тафаккур мевалари, онг
 Ҳосилаларидир.

РУҲ

Бу муқаддас каломни поклик ҳолатларида, эҳтиёт бўлиб
 ва уз урнида ишлатмоқ лозим. У тилимизда ўз маъносида
 ва кучма маъноларда кенг қўлланилади.

Диний таълимотга кўра Рух киши ҳаётида у билан бир-
 га, киши вафот этгач, танадан чиқиб абадий яшайдиган

илоҳий асос. Рух танадан тамоман мустақил ҳолда д[^]. жуд. Рухтанадан чикқач, тана ўлади. Рухтабиатдан олд[^] мавжуд бўлган. Рух кишининг танасида бўлганда, унга ҳ[^] бағишлайди, уни табиат ва жамиятнинг фаол аъзоси бў[^] шига имкон яратади, феъл-атвор беради. Рух ҳеч қачо⁰ ўлмайди, уни Худо ато қилади ва Худо қайтариб олад⁰ Туш кўришни рухнинг танадан вақтинча кўчиши бил[»] изоҳловчилар ҳам бор.

Ислом динига ихлос билан эътиқод қилувчилар Арво[^]. лар мавжудлигига тўла ишонадилар ва ўтган аждодлар⁰. нинг Рухларини унутмай, Арвоҳ хотири қилиб турадилар, Қабристонларни, қадамжоларни зиёрат қиладилар. Буқ⁰ ишларга қўл уришда ота-боболарининг рухларидан мадад сўрайдилар.

Шўровий мафкура ва фалсафа Рухнинг мангу мавжуд. лиги ва бирламчилигини ғайриилмий ҳисоблзб, Арво⁰ хотири қишиш удумини хурофот, жаҳолатпарастлик, зар. рарли эскилик сарқити санаб келди, Бунинг оқибатида жамият руҳан мажруҳликка учради, халқнинг руҳий дунё. си торайиб, руҳий бойлиги озайиб, маънавияти қашшоқ. лашди. Бу илоҳий тушунчалар ўрнини моддий нарсалар. га сажда қилиш, молпарастликка ружу қўйиш, ўтмишни унутиш, келажакни ўйламаслик, фақатҳозиргиҳузур-ҳало. ватни кўзлаб кун кечириб сингари ижтимоий иллатлар эгаллади. Яхши амаллар учун мукофот, ёмон ишлар учун жазо бериладиган Охират кун муқаррар экани унутидди. Оқибатда кишилар ҳаром-ҳаришдан, зинодан, ичкилик. бозликдан, ёлғон-яшиқдан, эътиқодсизликдан, хиёнат⁰ соткинликдан ва шу каби қабих ишлардан ўзларини тия билмадилар. Бунинг натижасини ҳозирда яққол кўриб ту. рибмиз.

Энг зарарли жойи шу бўддики, динга ишонмагаиларня буюк идеаллар тарқ этиб кетди, орзулари майдалашди, ўзлари пачакилашиб қолдилар — қандай бўлмасин, қан. дай йўллар билан бўлмасин, ўзим яхши яшасам, бас, де. йиш улар учун энг катта орзу — идеал даражасига етди. Мана сизга динсизликка қурилган ғайриинсоний тузу*[<] мафкураси ва фалсафасининг моҳияти![^] Зеро шўро сиё. сатчиларига худди шу нарса керак эди. Ўз буюк идеалла. рига эга бўлмаган халқни оммага айлантириб бошқз. риш, хоҳлаган йўриққа йўллаш унчалар қийин эмас!

Сўз сифатида Рух кишининг ички ҳолати, қалб кечиН. малари, ҳис-ғуйғулари, ички дунёси, маънавий қиёфасИ,

ўй-фикрлари, маъсад ва маслак кайфияти каби маъноларни илҳомдорларини билдиради. Иш-ҳаракат, воқеа-қуч, завқ 1) кечинидаги белгили хусусиятни ҳам англати. Масалан, маърифатга интилиш замон руҳи дейлатади. И маслак, таълимот, ҳужжат ва шу каби-нинг асосий моҳияти, улар негизидаги белгиловчи юяга "нисбатан руҳ сўзи ишлатилади. Масалан, қонуннинг руҳи адолат ўрнатишдир ва ҳоказо.

ЖОН

Исломтаълимотига кўра фаришталарда жон, руҳбор-у, пекин тан, яъни жисм йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмайдилар. Ҳайвонларда тана, жон бор-у, бироқ руҳ йўқ. Улимидан кейин, яъни танасидан жон чиқиб кетгач, Ҳайвонлардан ҳеч нарса қолмайди, нўкликка учрайди.

Одамда эса тан ҳам, жон ҳам, руҳ ҳам бор. Хўш, жон билан руҳ ўртасида қандай фарқ бор? Кўпчилик жон билан руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Бу ислом таълимотидан узоқлашиш оқибатидир. Шунингдек, жон билан руҳ сўзлари луғавий жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Руҳ арабча, Жон форсча сўз бўлса-да, деярли ўн тўрт асрдан буён тилимизда кенг қўлланилиб, ўзлашиб, жонли сўзлашувда кўп янги-янги маъноларни англатиб келяпти, эндиликда ўз сўзимизга айланиб кетган. Аммо улар айнан бир тушунчани билдирмайди. Буюк аллома имом Абу Ҳомид Ғаззолийнинг айтишларича, одамда жисмоний жон ва қалбий жон бўлади, одам вафот этгач, ундаги жисмоний жон тугайди, жонсиз жасад тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу билан батамом тугаб, йўкликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий жон жасадини тарк этса-да, мангу яшаб қолаверади. Қалбий жон бу, юқорида тилга олганимиз, Руҳ, халқ ибораси билан айтганда, Арвоҳдир.

ФАРИШТА

нугъя «^оМ таъло «^{от}ига кўра, фарингаларни Аллоҳ таоло ни н^л РаТгаН- Улар ^лллоҳнинг буюрган барча ишлари- Овкат?»^{сиз}»^у ммал бажарадилар. Уларда жинс йўқ. қатланиш, турмуш қуриш, савоб-гуноҳ орттириш ка-

Аллоҳни инкор этиш ёки унга ширк келтиришдан кѳ, катта гуноҳ бўлмаганидек, унга иймон келтиришдан кѳ катта савобли иш ҳам йўқдир. Хайрли, савобли ишлар, соЗ амаллар қилинганда мусулмон кишининг иймони чиѳд бўлади, яънийишонингнуриянада равшанлашади. Гуцѳ ишлар қилинганда эса иймон нури хиралашади.

Мусулмон бўлишни истаган ҳар бир одам "Ла ила* иллаллоху Муҳаммадун расулulloх" деб ўзини ислом дѳ, нига кирганини эълон қилса, у бешак мусулмон ҳисобдѳ, навради. Урф-одатимиз бўйича ислом динидаги одамц мўмин деб ҳам, мусулмон деб ҳам атайверамиз. Лугавж маъноси бўйича мўмин — бу ишонувчи, мусулмон — му сулмончиликка амал қилиб, ибодатларни бажарувчи дЗ макдир. Мўмин-мусулмон дейиш ва шундай бўлиш япад дурустдир.

Қалбида иймони бўлмаган одам ҳар қанча савобли иц қилса ҳам унга савоб ѳзилмайди. Ибодат ва солих амад] ларнинг қабул бўлиши учун иймоннинг бўлиши шартдир, Қисқача қилиб айтсак, уч нарсанинг бугунлигидан иймонл ҳосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод — динга ичдан чуқур ишониш; иқрор — сўзда бунга тан олиш; # амал — яхши ишлар билан исботлаш.

Ислом оламидаги барча буюк зотлар раиятни иймонлиг бўлишга чорлаб келганлар ва ўзлари ҳам мустаҳкам иймонли бўлиш бобида халққа ибрат кўрсатганлар. Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асарида ушбу сатрларни ўқиймиз: "Вафосизда ҳаѳ йўк, ҳаѳсизда вафо йўк. Ҳар кимда бу икки йўк — иймон йўк ва ҳар кимда иймон йўк— андин одамийлик келмак имкони йўк". Яъни иймонсиз — одам эмас.

Тилимизда иймон сўзи кенг қўлланилади, жуда кучли ва ўткир тушунчаларни билдиради. Халқимизда "Иймонсиз!" дейишдан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида худога ишонч-эътиқоди йўк, худодан, диндан қайтган, даҳрий маънолариданташқари виждонсиз, виждонфуруш, ярамас, разил, диѳнатсиз тушуг^чалари ҳам ифодаланади. Бу шундай ашаддий ҳақоратки, ўтмишда шу ҳақоратга асоссиз дучор бўлган орияти кучли одам ҳақорат этувчи кимса устидаи қозига шикоят қилишгача борган.

Бизнингча, замондошимиз бўлмиш иймонли одамий қисқача шундай тавсифлаш мумкин: эътиқодли, ўзининг аниқ маслагига эга, тақводор, ҳамиятли, ориятли, ор-номусли, шарм-ҳаѳли, виждонли, андишали, инсофли ва ио' каби фазилатлар соҳибидир.

билардан ҳам улар фориг. Улар Аллоҳнинг малакларидир Малак арабча сўз бўлиб, ўзбекча ва форсчада фаришта дейилади. Жонли сўзлашувда малоика, малоикалар шаклида ҳам ишлатилади.

Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратлари "Иҳйа улум ад-дин*" ("Диний билимларни тирилтириш") китобида ёзишлари-ча, фаришталараро рақобат йўқдир. Ҳар бир фариштага фақат бир вазифа юклатилган ва у шу юмушга масъул, Масалан, ҳазрати Азроил жон олувчи, ҳазрати Жаброил хабар — ваҳий етказувчи. Улар бир-бирларининг ишларига аралашмайди, ўз юмушлари билан банд. Бу ҳолатни умумга тушунарли қилиб талқин қилиш учун одамнинг аъзолари ўтаётган вазифаларни мисол келтириб қўя қолайлик.

Кўзимиз ёруғ жаҳонни кўради, камалакнинг товланиши — етти тусни бир-бирдан ажрата олади. Унинг вазифаси шу, у шунга масъул. Қулоғимиз эшитади, жон озиги — одам сўзидан тортиб то момақалдирок гулдира-гигача, бўлбўл ноласидан чумчуқнинг чириллашигача фарқлай билади. Унинг вазифаси шу, у игунга масъул. Демак, қулоқ билан кўз орасида рақобат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бирининг вазифасини иккинчиси ўтай олмайди.

Афсуски, шўролар замонида диний билимларнинг, жумладан, фаришталар ҳақидаги туиғунчаларнинг унутилиши кўпгина ижгимоий иллатларнинг авж олиб кетишига сабаб бўлди.

Халқимизда фалончи фариштали одам, фалончининг фаригитаси йўқ кабилидаги иборалар тез-тез ишлатилиб турилади. Фариштали одам кўркам, файзли бўлишидан ташқари, бировга ёмонликни истамайди, энг муҳими, ичиқоралик қилмайди, ҳамкасби шахсида ўзига рақибни кўрмайди, рақобат қилишга тушмайди, унга чоҳ қазиб, уни босиб-янчиб ўтиб, ўрнини эгаллашга интилмайди, булар унинг ҳатто тушига ҳам кирмайди. Тўғри, ўз йўлидан юриб, ўз истеъдодиини кўрсатиш учун лғусобақа қилиши мумкин. Зотан, мусобақа билан рақиблик ўртасида катта тафовут бор, албатта.

Фариштали одам шундай фикрлайди: барибир, мен қилган ишни фалончи худди мендек қилолмайди, мен ёзган асарни у худди мендек ки.тиб яратолмайди, мен ҳам унингдек ёзолмайман. Карвон кўп — ризки бошқа-бошқа. Майли, мен ҳам, у ҳам ижод қилаверайлик, жумлаи мўмин қаторида ҳаммамиз ҳам меҳнат қилиб турмуш кечирай-

қилиб бевақт қатордан хато бўлмайлик. Халқ эса лик, ^мга хизматига яраит ўз баҳосини бераверади. харлл^на шундай фаринганамо тафаккур қилмаслик ту- £Г.шўрояр замонида — йигирманчи, ўттизинчи, инчи этлигинчи ва ҳаттоки саксонинчи йилларда ^пТва илм аҳли орасида, шунингдек, бошқа соҳаларда ТММ оддий кишилар ўртасида ҳам, чақимчилик қилиб, л«стликка хиёнат қилиб, бир-биршшнг умрига зомин бўлиш ҳолатлари юз берган. Бундай ижгимойй фожеадан биринчи навбатда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ойбек, Мақсуд Шайхзода каби фариштали адиблар, яна қанчадан-қанча атоқли олимлар жабр кўришган. Қолаверса, уларга ичиқоралик қилиб, чақимчилик йўлини тутиб, чоҳ қазиган фариштасиз кимсаларшшт ўзлари ҳам маънавий зиён кўришган — қобилиятлари бор бўйича тўла намоён бўла олмаган. Чунки виждон азоби қийнагач, кўнгил нотинч бўлади, кўнгил хотиржам бўлмагач, ақл яхши ишламайди, қдлам тўмтоқлашади, хизматчиларнинг иши юришмайди. Фариштасизликнинг пировард оқибатида халқнинг умуммаънавиятига путур етади. Маънавияти қашшоқлашган жамиятни эса юқоридан туриб буйруқлар, қатъий кўрсатмалар орқали бошқариш осон бўлади. Шўро раҳбарлари^инг пухта ўйланган сиёсий мақсади мана шундан иборат эди.

ИЙМОН

Иймон арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси — ишончдир. Шариатда эса жаноб пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳ таоло тарафидан келтирган барча хабарларига тил билан иқрор этиб, дил билан тасдиқлашга иймон дейилади, яъни Қуръош карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Аллоҳтўғрисида, жаннат ва дўзах, қиёматкаби ғайбий нарсалар ҳақида берилган хабарларга ишонч — иймондир.

Ишониб иймон келтириш ҳар бир мўмин-мусулмонга зарур бўлган энг асосий нарсаларнинг етти ададга қисқартирилган шакли бор. У иймони муфассал дейилади. Иймони муфассалнинг ўзбекчаси шундай: Иймон келтирдим Аллоҳга, Унинг фаришталарига, китобларига, пайгамбарларига, қиёмат кунига, яхши-ёмон тақдирга ва ўлгандан кеин тирилтиришига.

Булар иймоннинг эц, асосий рукнлари — устунлари ҳисобланади. Шу билан оят ва ҳадисларда хабар берилган оошқа нарсаларга ҳам ишониб иймон келтириш шартдир.

Аллоҳни инкор этиш ёки унга ширк келтиришдан кўч катта гуноҳ бўлмаганидек, унга иймон келтиришдан кўч катта савобли иш ҳам йўқдир. Хайрли, саюбли ишлар, сод^ амаллар қилинганда мусулмон кишининг иймони зиёд бўлади, яъни иймонининг нуриянада равшанлашади. Гуно, ишлар қилинганда эса иймон нури хиралашади.

Мусулмон бўлиши истаган ҳар бир одам "Ла ила» иллаллоху Муҳаммадун расулulloх" деб ўзини ислом динига кирганини эълон қилса, у бешак мусулмон ҳисобла наверади. Урф-одатимиз бўйича ислом динидаги одам мўмин деб ҳам, мусулмон деб ҳам атайверади. Луғави! маъноси бўйича мўмин — бу ишонувчи, мусулмон — мусулмончиликка амал қилиб, ибодатларни бажарувчи дэ макдир. Мўмин-мусулмон дейиш ва шундай бўлиш яная дурустдир.

Қдлбида иймони бўлмаган одам ҳар қанча савобли иш қилса ҳам унга савоб ёзилмайди. Ибодат ва солиҳ амалларнинг қабул бўлиши учун иймоннинг бўлиши шартдир, Қисқача қилиб айтсак, уч нарсанинг бугушшгидан иймон хосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод — дини ичдан чуқур ишониш; иқрор — сўзда буни тан олиш; амал — яхши ишлар билан исботлаш.

Ислом оламидаги барча буюк зотлар раиятни иймоши бўлишга чорлаб келганлар ва ўзлари ҳам мустаҳкам иймонли бўлиш бобида халққа ибрат кўрсатганлар. Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асарида ушбу сатрларга ўқиймиз: "Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ". Яъни иймонсиз — одам эмас.

Тилимизда иймон сўзи кенг қўлланилади, жуда кучли ва ўткир тушунчаларни билдиради. Халқимизда "Иймонсиз!" дейишдан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида худога ишонч-эътиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган, даҳрий маъноларидан ташқари виждонсиз, виждонфуруш, ярамас, разил, диёнатсиз тушунчалари ҳам ифодаланади. Бу шундай ашаддш! ҳақоратки, ўтмишда шУ ҳақоратга асоссиз дучор бўлган орияти кучли одам ҳақорат этувчи кимса устидан қозига шикоят қилишгача борган.

Бизнингча, замондошимиз бўлмиш иймонли одамни қисқача шундай тавсифлаш мумкин: эътиқодли, ўзининг аниқ маслағига эга, тақводор, ҳамиятли, ориятли, ор-номусли, шарм-ҳаёли, виждонли, андишали, инсофли ва шУ каби фазилатлар соҳибидир.

^хтматти китобхонга ушбу тавсифимиз тушунарлирок бўлиши учун тилга олинган сўзларни бир-икки жумладан шархлаб ўтамыз.

ЭЪТИҚОД

Эътиқод — бу ўз фикр ва қарашларига маҳкам, собит-каламлик билан ишониш ва ўзгаларни ҳам ўзидек ҳисобтаб уларнинг лафзига самимият билан ишонишдир. Эътиқодли одам энг аввало ёлгон гапирмайди. Ёлгон сўзламаган одам ўзгаларни ҳам ростгўй деб билади. Лафзида турмайдиган кимсани бебурд деб ҳисоблаб, унданлардан ҳазар қилади.

Эътиқод тушунчаси инсон ҳаётининг маъносини, унинг ўзига хослигини ва моҳиятини англаш билан боғлиқдир. Инсон бошқа махтуқотдан фарқ қилиб, опгга, ўз-ўзини англаш қобилиятига эгадир. Шутуфайли илмга интилиш, ўз ҳаётининг мақсад ва мазмунини билишга тиришиш, гўзаллик яратишга, ҳар томонлама баркамол бўлишга уриниш барча давр ва миллат кишиларига хос бўлган умуминсоний, боқий фазилатлардир. Бу умуман инсон моҳиятига хос нарса бўлиб, у бу ёруғ оламда нима учун яшаётганини англашга, келажагига замин ҳозирлашга интилади. Ҳар бир соғлом фикрли одам, инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади ва ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдириб кетишни истайди. Шундан келиб чиқиб, умрининг мақсади ва мазмунини белгилайди. Худди шу нарса унинг эътиқодини ифодалайди.

Эътиқод журъатни, мардликни, фидойиликни тақозо қилади. Буларсиз у қуруқ ғоя бўлиб қолаверади.

МАСЛАК

Маслак — бу ўзига хос ақидалари билан бошқалардан ажралиб турувчи ижтимоий, сиёсий, илмий, ғоявий ва диний йўлдир. Масалан, насронийлар ва мусулмонларнинг диний маслаклари бошқа-бошқадир. Ёки бир фирқага уюшган кишилар сиёсий ва ғоявий жиҳатдан бир маслакда бўладилар. Замона загли-да, нима қилибди, шу илан осмон узилиб ерга тушармиди, дея ўз ақидаларидан езда воз кечиб юборувчи кишиларни маслаксиз дейиларки" УЛЯР ахдларида муқим туролмайдилар. Даврнинг 'чиинчилик ва қарама-қаршиликлари ҳаммаслак киши-

ар орасига нифоқ сололмаслиги керак. Маслагида соб^
турувчи киши замондан нолимаслиги керак, бу куфрдир
"Замонани сўкманглар, чунки Аллоҳнинг ўзи соҳибзамон-
дир", дейилади Ҳадиси шарифда.

ТАҚВО

Тақво — бу Аллоҳдан қўрқиш, ёмои ишлардан сақда-
нишдир. Шундай фазилят эгалари тақводор ҳисобланади-
лар. Яъни Ҳадиси шариф ҳукми бшган айтсак, "Аллоҳцац
қўрқишлик — ҳамма ҳикматнинг боши". Аллоҳдан қўрқув-
чи, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жамиятда ҳам
ҳалол яшайди, ҳаромга қўл урмайди, охиратда жавоб бе-
ришии ўшаб, бировининг ҳақиға хиёнат қилмайди.

ҲАМИЯТ

Ҳамият — бу ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг
ор-номуси бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга
бўлган интилиш, ор-номусни пок сақлаш туйғусидир.
Шундай интилиш ва туйғуга эга бўлган кишига ҳамиятли
одам дейилади. Улар жамиятдаги нонокликларга бефарқ
қараб туролмайдигар.

ШАРМ

Шарм — бу ножўя хагги-ҳаракатлардан ўзини тия олиш,
уялиш ҳисси. Ҳадиси шарифлардан бирида айтилишича,
одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Ножўя қилмиши
учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ножўя хагги-ҳаракат-
ни раво қўрмайди. Маня гну шармдир.

ҲАЁ

Ҳаё — бу ўзбекча уятдир. "Бир кетган уят қайтиб кел-
майди", "Дилда доғ қўтариб юргандан кўра бетнинг қизар-
гани афзал", дейди халқимиз. Лекин тилимизда ҳаёсиз ёки
беҳаё дейилганда, уятсиз иш қилганда хижолат чекмайдиган,
адабсиз кимса тунгунилади. "Ҳаё эркак кишига ггис-
батан табиатан аёл кишида кўпроқ бўлади. Эркак киши-
лар бемалол айтадиган баъзи сўзларни аёллар турли анди-
ша ва уялиш туфайли айта олмайдилар", дейувчилар ҳяМ
бор.

Бизнингча, ^{гап} **1** фақат уятлироқсўзни айтганда эмас.
^{бўлишда} дёлларимизнинг ҳаёли бўли-
^{гап} /-^^^қдаримизнинг улардан ҳаёли бўлишни та-
 шига боис ^{ўзида} ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзга-
 лаб ^.^Зўздцши талаб қилолмайди ва бундай талаб
 т^ғу?и унда бўлмайди ҳам.

ОР

Оо __ бу ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, няпсадан хижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қишши туйғусидир. Бундан ташқари, ўз ўрнида ҳазар қилиш ёки бўлмаса, обрў-эъгибор, фахрланиш маъноларини ҳам билдириши мумкин.

Орият — бу ор-номусдан ташқари иззат-нафс, кадр туйғусидир. Одатда ориятли одамлар ўзлари ва оилаларининг иззат-нафсларини, кадрларини юксак тутадилар ва ўзгаларни ҳам кадрлай биладилар.

АНДИША

Андиша — бу оқибатини ўйлаб ёки юз-хотир қилиб юритилган мулоҳаза, эҳтиёткорлик ҳиссидир. Андишали одам деганда, оқибатини ўйлаб иш қиладиган, юз-хотирни биладиган, ор-номусли, шарм-ҳаёли, иболи инсонни тушунамиз. Одатда андишали одам бетгачопарлик қилмайди, фаросат билан иш тутади.

НОМУС

Номус — бу иффат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқешги сақлаш, улуглаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда ноч мусли одам маънавий қадриятни моддий бойликка али-сятап» ^{ўзида} ЭП ^ЎРмаВДи. Кунун тақиқлай олмаган нар-
 халқимиз ^а ^{Го} ^{ХОНМУ} ^о тақиқлай олади, деган нақл ^Ф ^н бор

ВИЖДОН

ши ^В Фер! ⁰ ^Н ^а ^п ^п ¹ ^{КИШИНИНГ} [^] ^В ^Д ³ ^т ^м [^] Фаолияти, қилми-
 оллилГхгат ^{Р?} ^{^*} ^{оила} жамоат, жамият ва Ватан
 ■двда маънавий масъулият ҳис этшндир. Шу юксак ах-

лоқий тушунча шахсни ижобий хатти-ҳаракатларга унда[^] ва шунга мойил қилиб, ўз фаолиятига ўзи баҳо беришга олиб келади. Виждонли киши ноҳақ, адолатсиз ишларда қазиб келади, буларга қаршилик билдиради; ўз фаолиятининг яхши томонларидан қаноатланиб, хурсанд бўлса, ёмон томонларидан норози бўлиб, руҳан эзилади, яън[^] виждон азобига учрайди. Виждон — туғма хислат деювчилар ҳам бор. Виждон — кишиларнинг яшаб турган шароитига, олган таълим-тарбиясига боғлиқ, деб ҳисобловчилар ҳам мавжуд. Биз ўзимизнинг тур[^]гуш тажрибамизда аслида виждонсиз кимсанинг вояга етиб, ўқимишли, катга одам бўлиб егишганидан кейин виждонли бўлиб қолганини учратмадик. Виждон кўп ёки оз билимлиликка, бой ёки камбағал бўлишликка, оддий ёки машҳурликка боғлиқ эмас.^{^^}

ИНСОФ

Инсоф — бу адолат ва виждон амри билан йш тутиш 1уйғуси ва қобилияти, ишда, кишиларга муносабатда ҳалоллик, тўғрилиқ, баробарлик, тенглик, софдиллик ва ҳақиқатгўйликдир. Ўзгани ўз ўрнига ва шунингдек, ўз ўрнига ўзгани хаёлан қўйиб кўриш ҳам инсофга қиради. Тўқочни, бой камбағални, бахтли бахтсизни, толеи баланд толеи забунни, омадли омадсизни, соғлом беморни ўз ўрнига қўйиб кўролса ва аксинча ҳам худди шундай бўлса, олам гулистон — инсофлилар сафи кенгайиб кетади.

Инсоф тушунчаси Шарқ фалсафасида шундай талқин этилади. Инсоф — бу кишининг муайян жамиятнинг ахлоқ меъёри нуқтаи назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва ахлоқий баҳолашидир. Инсоф — виждонли одамнинг ёки маълум жамоанинг жамиятга ёки бошқа кишиларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлик ҳиссидир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, унда ички қониқиш пайдо бўлади, виждон пок бўлади, атайин нотўғри бажарса, инсофдан чиққан бўлади. Инсоф кишини бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан тортса, бунда у қалб амри тарзида бўлади.

Муа^mлшн кишининг хоҳ шахсшг, хоҳ ижтимоий хулқ-атворида учраган ҳар қандай сохталик, ҳар қандай мунофиқликни жамоа инсофсизлик сифатида қаттиқ қоралайди. Хуллас, инсоф — кишининг жамият оддида, тевақатрофидаги кишилар олдида ўз хатти-ҳаракати билан маънавий масъулиятини ҳис этишининг ифодасидир.

„- энб _ дин соф“ деган нақд бу тушунчанинг нақа-
ан мазмунга эга эканлигидан далолат беради.

ҒУРУР

п тидимиз асрлар бўйи халқимиз томонидан зарга-
ия сайкал берилиб, шундай мукамал қишб яратил-
анки V орқата ҳар қандай маъно ва тушунчаларни, улар-
Гинг 'энг нозик ва ҳарир жиҳатларигача аниқ ва тиник
Илодааш мумкмн. Яъни неча минг йиллар давомида хал-
қимиз онги тўлишиб бораверган, унда ҳосил бўлган ту-
шунчаларни ўз туб сўзларимиз билан ҳам, ўрнида жаҳон
ги шарига оид сўзлар билан ҳам, янги-янги сўзлар яратиш
воситаси билан ҳам ифодаланган. Шу тариқа тил бисоти
бойиб келган. Тилимиздаги ғурур, фахр ва ифтихор сўзла-
рини олиб кўрайлик. Булар бир-бирига яқин маъноларни
англагса-да, айти бир найтда бир-биридан муайян дара-
жада фарқланувчи тушунчаларни ҳам билдиради.

Шахс ғурури — бу фахрдир. Ҳар бир шахс ўзининг ютуқ-
ларидан мамнуният ҳиссини туяди. Ота-она қобил фар-
зандларидан, устоз истеъдодли шогирдидан, ёзувчи яхши
асаридан, боғбон сўлим боғидан фахрланади ва ҳоказо.

Инсон ўз кучига ишонган ва бу билан фахрлана олган
тақдирдагина бирор нарсага эриша олади. Бу кадр-қим-
матини англаш ақлли одамни янада камтарин, янада са-
ботли қилади. Киши учун ўз қобилиятидан ортиқ даража-
да ғурурланиш ҳам, ўз-ўзини ерга уриш ҳам ярамайди.
Ўз-ўзлигича қола билган одамнинг ғурури бус-бутундир.

Ўзига ортиқча бино қўймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ,
димоғдорлик қилмоқ — булар такаббурликка киради. Ҳади-
си шарифларда айтилишича, Аллоҳ энг ёмон кўрган нар-
салардан бири такаббурдикдир. Ҳагто масжидга гердайиб
кирган одамнинг намози қабул бўлмас экан. "Манман-
лик заволга, камтарлик камолга етаклайди", деган нақл
шунга ишора бўлса керак. Киши шуқцай яшаши жоизки,
унинг ютуқларидан ўзи ҳам ғурурлансин, лекин ундан
кура кўпроқ оила аъзолари, хеш-ақраболари, маҳалла-
қуии, қолаверса, бугун мамлақати фахрлансин, фахрим
деб эъозласин.

иФтахор

Миллий ғурур — бу миллий ифтихордир. Миллий иф-
гихор миллат ўзини яхлит ижтимоий бирлик эканлитини
онгли равишда ҳис қилишидир. Бу шундай бир кучли руҳий

олатки, у туфайли тарихий бирлик, қон-қариндошлих тил, маданият, маънавият, иқтисодий ҳаёт ва келажак бир, лиги миллат вакиллариининг қалбидан чуқур ўрин оладқ.

Миллий бирдамлик туйғуси — миллий онгнинг негд. зидир. Миллий бирдамлик етук ва мукамал маънавиц фазилат сифатида, миллий онги ривожланган миллатлар. да тўлароқ намоён бўлади. Маҳаллийчилик ва гуруҳбоз, ликлар миллий бирдамлик ҳиссиётининг кучсизланюни- га олиб келади.

Миллий ифтихор миллат маънавий камолотининг бар- ча жиҳатларини, мероси ва бугунги қадриятларни ўз ичи- га олади. Миллий истиклол натижасида эришилган ва эри- щилажак иқтисодий ва маънавий ютуқлар кўпайгани сари Ўзбекистон билан фахрланиш ҳисси — миллий ифтихор шунчалик кучайиб бораверади. Миллий ифтихор мамла- катимизнинг барча фуқаролари учун бирдек тегишли ва унинг юксала бориши учун барча фуқаролар баробар масъ- улдирлар.

Хулласи калом, юқоридаги шарҳларимиздан ҳам кўри- надики, Иймон сермаъно, табарруқ, муқаддас сўз ва хо- сиятли тушунчадир. Бир сўз билан айтганда, иймонлиодам рисоладаги фуқародир. Бу Ўзбекистон Ресгубликасининг Конституциясига, Парламентимиз томонидан қабул қилинган фуқароликка доир қонун-қоидаларга ҳам мос келади.

ОНГ

Хўш, онг нима? Бу арабий "ақл" сўзининг ўзбекчаси- дир, деювчилар ҳам бор. Умуман, бу гап нотўғри эмас, ле- кин онг ва ақл ибораларининг ўртасида тафовут ҳам бор.

Исломиий таълимотга кўра, *"Аввалу ма холақо-лоҳу ақла "* — Аллоҳ яратган илк нарса Онгдир.

Онг сўзи тилимизда ақл сўзига нисбатан камроқ иш- латилади, лекин ўз ўрнида ва ўз маъносида қўлланилади. Одамнинг фикрлаш қобилияти назарда тутилганда, онг ва ақл атамалари билдирган маънолар бир-бирига мос келади, онг ҳам, ақл ҳам одам миясишиг маҳсулидир. Одам онглайди (англайди), бошқача айтганда, ақл юритади, фикрлайди.

Одамнинг ижтимою! ҳаётни тушуниши, сезиши, унга лгуносабати унинг онгида юз беради. Сиёсий онг, ижти- мой онг иборалари ана шундан келиб чиққандир. Воқе- ликнинг киши миясида унингбу!ун руҳий фаолиятини *P*

ич, „ ва албатга, маълум мақсадга иуналган ҳодда
ишнинг охирига қадар, шунингдек, кишининг
ий оухоний сиёсий, фалсафий нуқтаи назарлари, ди-
бодий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади.
ишнинг охирига қадар, шунингдек, кишининг

Онгли киши дейилганда онгга эга, ақл-идрокли одам
тушунилса онгли ҳаёт иборасида эса, бир мақсадга йўнал-
тирилган турмуш ифодаланади. Воқеликни, ижгимоий
ҳаётни ўзиинг мавқеи ҳамда тарихий ва фуқаролик бур-
нишни тушунадиган, тушунган, онги юксак одамга нисба-
тан онгли ибораси жуда тўғри келади. Муайян тушунчага
эга билимли, кўзи очилган, маданиятли кишига ҳам
онгли ибораси мос тушади. Онгли равишда фикр юри-
тиш — бу онг, ақл-идрок билан иш тугишдир. Одам ата-
йип, кўра-била туриб ҳам, яъни онгли равишда бирор ёмон
ишни қилиши мумкин. Бу унинг қилмиши дейилади.

Одамнинг заковат даражалари — фаҳми, идроки, зеҳ-
ни, донолиги, етуклиги унинг ақлига боғлиқ. Ақли расо
деганимиз эси, мияси бугун деганимиз бўлади. Ақти қисқа
ёки калта десак, фаҳм-фаросати йўқ одам назарда тугила-
ди. Бу сўз эс-хуш маъносини ҳам билдиради, мулоҳаза,
маслаҳат маъноларини ҳам ифодалаш мумкин. Маса-
лан, ақли билан иш тутди, десак, мулоҳаза билан, ўйлаб
иш қилгани маълум бўлади. Хуллас, ақл сўзи тилимизда
турли нозик маъноларни ифодалашда қўлланилади. Чу-
нончи, ақл бовар қилмайди, яъни одам ишонгиси кел-
майди, тасаввур қилиб бўлмайди, ақли шопди, яъни одам
хайрон қолди, ажабланди; ақлога олди — одамни мафтун
этибди ва ҳоказо.

**Мия фаолияти билан боғлиқ иш ақлий меҳнат дейила-
ди. Бу ўринда интеллектуал меҳнат ибораси ҳам қўллани-
лиши мумкин.**

Ақди тўлиқ одам доно дейилса, ақти ожиз одам аҳмоқ
еки тентак саналади. Бу мисолларнинг бари оддий сўзла-
шув тилига оиддир.

Онг ва ақл тушунчаларининг туб моҳияти ҳақида бир
оз булса-да, тўхталиб ўтдик. Энди ушбу тушунчаларга фал-
сафий томондан ёндашишга киришамиз.

**Онг — воқеликни, яъни борлиқдаги нарса-ҳодисаларни
ақс эттиришнинг юксак, фақат одамга хос шакли. Одам-
нинг онги жуда кўп нарса ва ҳодисаларни билиш қуввати-
ги**

У билан бирга фақат Аллоҳ таолога те-
ишли нарса ва ҳодисалар ҳам борки, булар инсон изми
«а иродасидан хориждадир.

Онгил билан боғлиқ. Тилда у ўзининг моддий ифодаларидан бирини топади. Онг тилда моддийлашгач, онг фаолиятининг самаралари авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади.

Онг маданий нарсаларда, онгли меҳнат маҳсулларида, сашат, адабиёт, меъморчилик ва ыгу каби соҳаларда му- жассамлашади.

Фалсафада ижгимой борлиқ ва ижгимой онг деган тушунча мавжуд. Бу тунгунчага икки хил қараш бор: марксчилардан ўзга деярли барча файласуфлар, ыгу жумладан, Шарқфайлаеуфларининг қараши ва марксчиларпинг қараши. Марксчитар ижтимой ҳаётнинг асосини ижтимой борлиқда кўрадилар ва ижтимой борлиқ ижтимой онгни белгилайди, деб ҳисоблайдилар.

Шарқ мутафаккирлари эса маънавий ҳаёт жамият таракқиётии, кишилар фаолиятини белгилапди, деб таълим бсрадилар. Шу билан бирга улар ижтимой ҳаёт билан ижгимой онг ўртасидаги мупосабатлар мураккаб эканлигини таъкидлайдилар, ижтимой онг ижгимой борлиқ билан, давлат, ҳуқуқ, сиёсат ва бошқа шу кабилар билан боғлиқ эканини уқтирадилар.Биз мана шу фикрларга кўшиламыз ва ёкламыз.

Ижтимой борлиқ ўзгариш билан ижтимой онг ҳам ўзгара боради. Мана ҳозир, Ўзбекистон миллий мустанкиликка эришгач, жамиятимизда шундайҳол юз беряпти. Сир эмас, бугунги кунда республикамызда ижтимой онг ижтимой ҳаётдан орқада қоляпти. Фуқароларимизнинг хаммалари ҳам замона талаблари даражасыда одимляягги, деб бўлмайди, ўгмиш саркитлари ҳам мавжуд (улар жуда яшовчан бўлади), ҳатто айрим файласуф олимларимиз ҳам эскича фикрлашдан қутула олганлари йўқ.

Шу билан бирга ижтимой борлиқда рўй берган тарихий воқеалар кишиларнинг маънавий маданиятини тубдан қайта яратмайди.Бу бўлиши ҳам мулгкин эмас. Балки кишилиқ тарихида яратилган маънавий маданият аждоддан авлодга ўтиб, олтин мерос бўлиб хизмат этаверади. Бу ерда гап шупдаки, ижтимой ҳаётдаги ўзгаришлар ана ўша олтин меросдан кенг фойдаланишни, тарғибу ташвиқ этишни, умулғхалқ мулкига айлантиришни жорий этиши ҳам мумкин. Ва аксинча, бу йўлда тўгоиоқ бўлиши ҳам мумкин.

Масалан, хгусталшакачилиқ ва шўролар тузуми маънавий бойлигимизни яшириш, топташ ва ундан фойдала-

...-я каоши каратилган сиёсатни олиб борган эди. Мил-
"Тиустакилликка эришилгач, Узбекистонда ижгимой
ёт тарзи ўзгарди. Ижгимой онг мевалари умумхалк
боПшгига аштаниб бормоқда.

Поезидент Ислон Каримовнинг хозирги кунда маъ-
иявият соҳасида олиб бораётган йўлини нгундайтаъриф-
мумкин: ижтимой борлик ва ижгимой онг бир-бирига
уйғун ва бир-бирига боғлиқ тушунчалар бўлиб, иж-гамой
онгдага илғор ғоялар ва назариялар жамиятни рав-нак
эттиради; Ўзбекистон жамиятида ижгимой онгнинг роли
бундан кейин ҳам тобора ошиб бораверади, ижти-мой
тараққист қонунлари республика халқи манфаатла-рига
хизмат қилаверади, кеча ва бугуннинг, кечмиш ва
келгусининг, аждод ва авлоднинг маънавий бирлиги ва
уйғунлиги келажаги буюк давлат қуришда асосдир.

Энди ижгимой онг шакллари ҳақида сўз юритамиз.
Ижтимой борлиқнинг ва моддий ишлаб чиқариш усули-
инг кишилар онгида ўзига хос тарзда акс этиш шаклла-
рини ижтимой онг шакллари дейилади. Ижгимой онг
сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ, дин, фан, санъат,
адабист, фалсафа шаклларида ўз ифодасини тонади.

Ижгимой онгнинг шакллари оламнинг — табиат ва
жамият (жамият эса турли салоҳиятга эга кишилардан
иборат)нинг бойлиги, серқирралиги ва турли-туманлили-
гидан келиб чиқади. Ҳар бир онг шакли воқеликнинг
маълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсиймафку-
рада давлатининг ички ва ташқи сиёсати зухур этади; ах-
лоқда кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга муносабат-
ларини, ўзларини тугишларини тартибга солиб турувчи
одоб, хулқ меъёри ва қоидалари акс этади; фанда табиат
ва жамият муайян қоидалари мушоҳада ва муҳокама эти-
лади, илмий хулосалар чиқарилади.

Ижгимой онг шакллариининг инъикос асоси турлича
эканлигидан ташқдри уларнинг ўзига хос инъикос этти-
риш усули ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъат во-
қеликни бадий тимсоллар орқали акс эттиради, фан эса
ошиш ва тушунчалар орқали иш кўради.

Марксчи фаггласуфлар дейдиларки, "ижтимой онг
шакллариининг айримлари жамиятнгаг ҳамма даври учун
^{3а}РУР бўлиб, жамият тараққиёти билан ривожланиб, аҳа-
мияти ортиб борса, баъзилари жамият тараққиётининг
маълум даврида павдо бўлиб, маълум даврида йўқолади.
Ахлоқ, санъат каби онг шакллари жамиятнинг ҳамма давр-

лари учун зарур бўлиб, коммунистик жамиятда аҳамиятга ортиб, ривожланиб боради. Бирок дин эскилик қолдиғи сифатида социализмдаёқ кераксиз бўлиб қолади, коммунистик жамиятда эса тамоман йўқолиб кетади" (Ўзбек Совет Энциклопедияси, Тошкент, 1973, 548-бет).

Бундай "назария"ларнинг сохта эканлигини турмушнинг ўзи эндиликда тўла-тўқис исботлаб қўйди. Ҳатто ўша сатрларнинг муаллифлари, бўлмиш "файласуфлар" ҳам бугунги кунда, аниқроғи, Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришиб, фуқароларга виждон эркинлиги берилгач, диндор бўлиб қолишди. Уларнинг бу қилмишларини сабаби тирикчишikka, замонасозликка йўниб, афв этиш мумкин ва лозим, агар улар ва улар қабила билиб-билмасдан қилган ишлари учун астойдил тавбатазарру битдирсалар. Аллоҳтаолонинг марҳамати улуг, даргоҳи кенг, ажаб эмаски, мағфират этгай, шшгоолтоҳ. Аллоҳ ксчиргувчи буюк зотдир.

Дин одамзоднинг азалий ва абадий Гўлдоли Гидир. Ер юзидаги биринчи инсон Одам Ато айни пайтда алайҳиссалом, яъни Яратганнинг элчиларидан бўлган. Маълумки, ҳеч бир банда Аллоҳни кўзи билан кўрмаган, ақли билан, тафаккур қилиб англаган. Одамнинг диндорлиги, қайси бир динга эътиқод қилиши — бу энди бошқа масала.

Юртимизда фуқаролар бу борада ҳам тўла эркиндирлар. Диёримизда ижтимоий онг ва унинг деярли барча шакллари нақадар юксаклиги ва ривожланиб бораётгани мана шунда ҳам кўринади. Демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлатдагина худди шундай бўлади.

АҚЛ

Энди Ақл атамаси ва тушунчаси, булар билан боғлиқ айрим нарсалар ҳақида сўзлаймиз. Зотан шахсий ва ижтимоий турмушимизда бу ибора ишлатилмаган соҳа йўқ ҳисоби. Туркиг тил султони Алишер Навоий ёзмишлар:

Кичининг бу вақг иккидур ҳолати,
Эрур ақди ё нафсишгаг қуввата.

Навоий асарларида ақд билан боғлиқ шундай ибораларни учратамиз: **ақл аҳли** — ҳушёр онг эгалари; **ақл вос-воти** — ақлвасвасаси, мафтунтик, ақлтўлқини; ақлдеҳқо-ви — онгли тушунча, ^гулоҳаза, тажрибали, онгли киши; **ақл кўни** — ақлг-идрок йўли; **ақл мезони** — онг, ақл ўлчови,

• **яқл муҳандсларн** — донишмандлар, олимлар, тарозуси; **Лб ^ оллида** — онглитушуниш бўйича, ақлан; билимдон ^ ф_{аккв}р устози — фаросатли кишилар; **ақл ақл ивря ^ заргари**, ақл баҳоловчиси; **ақл уйи** — мия, б ^ пухаёл **ақл хврмони** — ақт мужассамлиги; **ақл чнрн** — п Кучи ақл куввати; **ақл эшиги** — ақл йўли, онгли йўл; ³ л ^ и — зехн ўткирлига, хушёрлик; **ақл қуши** — бунга итох хожат эмас; **ақл ҳисоби** - онг доираси, чегараси; **ақл-тми** бегона — телба; **ақли жавохирпгунос** — етук, комил ва СЎЗНИНГ яширин сирларини яхши тунгунувчи нозиктаъб кишиларнинг идроклиси; **ақли зойил** — ақли кетган киши; ақли **зулмовий** — хира ақл, ўтмас зехн; **ақли қулл** — энг етук ақа; **ақли маслаҳатбин** — маслаҳат кўрсатувчи, гўғри йўл ва тўғри фикрга йўлловчи ақл; **ақли мушарраф** — соф, шарафли ақл; **ақли мустақим** — иккиланмайдигайи, тўғри ақл эгаси, қатъий фикрли одам; **ақли мусохиб** — фаҳм-фаросатли киши; **ақли оз** — ақлдан адангмоқ; **ақли салоҳ** — тўғри, соғломфикр; **ақчисаркаш** — итоатсиз, ўжар, қайсар, бўйин товловчи ақл; **ақли ситамқора** — жабр-зулм қилувчи, жафо етказувчи; **ақлу фаҳми хурдадон** — нозик ақл-фаҳм; **ақлн худбин** — фақат ўзини ўйловчи шахс; **ақли хурдабин** — ўткир, сезгир, нозик ақл ва ҳоказолар.

Юқорида биз Алишер Навоий асарларида ақл сўзининг 27 ўринда қўллаб, унинг 27 даражаси ва 27 сифатини маълум қила олганига шохид бўлдик. Демак, ақлнинг ўзи битта, лекин одамларнинг ақлий даражалари кўпдир. Барча одамлар ақлга эгаликлари билан бирдирлар, лекин ақлий даражалари билан бир-бирларидан фарқлидирлар. Ер юзида қанча одам бўлса, ҳаммаси ақл даражалари жиҳатидан, миллионнинг бирича бўлса-да, фарқтанадилар. Бир хил даражали ақлга эга лоакал икки киши бўлмас керак, деб ўйлаймиз. Ялпи олганда, ақл эгаларини икки сифатли деб ҳисоблаймиз.

Биринчиси — некбин ақл эгалари, иккинчиси — худ-оин ақл эгалари бор.

Некбин ақл эгаларидаги ақл инсониятга эзгулик келтиради, худбин **ақл** эгаларидага ақл фақат унинг ўзига наф келтиришнинг пайдан бўлади; наф етмагандан кейин нима ҳам бўларди, яширин зиён келтиради-да.

Хурматли кигобхон, атрофингиздаги одамларни син-иклаб бир кузатинг-а, ажаб эмаски, сизлар ҳам шуни езасиз-да, фикримизга кўшиласиз.

Ақл бобида Алишер Навоий ижодиётидан келтиргани¹ из каби мисолларни бошқа мутафаккир ижодкорлару лломалар асарларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Урта асрларда шарқ мамлакатларида, жумладан, Туркистон фалсафасида "Ақл ал-фаъол" деган тушунча қўлланилган. У ислом дунёсида ҳозир ҳам муомалада. Форобий, ибн Сино, ибн Рушднинг фалсафий таълимотларида Ақл ал-фаъол оламнинг вужудга келишида — дунёвий ақл шаклида биринчи сабаб Аллоҳдан келиб чиқади. Бу дунёвий ақл инсондаги индивидуал ақлнинг юзага келиши ва ривожига таъсир этиб туради.

Ҳар бир инсон ақди, ўз навбатида дунёвий ақл билан бирлашишга интилади. Инсоннинг шахсий ақди оламни борган сари чуқурроқ билиб, бир неча босқичларни босиб ўтади. У мутлақ билимлар, яъни оламнинг бошланғичи, асоси ҳақидаги билимларни ўзлаштиргандан сўнг дунёвий ақлга бирлашади, уни бонитади. Шахсий ақлий билим билан бойиган дунёвий ақл яна инсон ақллариниш ривожига ижобий таъсир кўрсатади.

Шарқнинг илгор мутафаккирлари Ақд ал-фаъол таълимотидан ақлнинг қудратини, унинг объектив мазмунини, олам тараккиётидаги аҳамиятини исботлаш ҳаракатида бўддилар. Дунёвий ақл билан инсон шахсий ақлиниш муносабати ҳақидаги таълимот жамият маънавий маданиятининг узлуксиз бойиб бориши, инсон ақл-заковатининг илм-маърифатга қўшган ҳиссаси билан мангуликка эришиши, ҳар ким тириклигида келгуси авлодларга илм-маданият соҳасида мерос қолдириши учун интилиши зарурлиги ҳақидаги фикрларни ифодалайди.

Шу ўринда буюк қомусчи олим Абу Али ибн Синонинг мамлакатимиз Шарқшунослик илмий-тадқиқот институти хазинасида сақланаётган қўлёзма асари бўлмиш "Ақсом ул-улум ул-ақлия" ("Ақлий билимлар тасиифи")ни мухтасар шарҳлаб ўтамиз.

Муаллиф бу асарида ўз замонасидаги илмлар тизимининг таснифини беради, мусулмон шарқидаги фалсафий билимларни санаб ўтади, уларнинг ҳар бирига қисқача таъриф бериб, вазифасини кўрсатади.

Ибн Сино фалсафий илмларни аввайо иккига — назарий ва амалий илмларга бўлади. Назарий-фалсафий илмларни инсон фаолияти боглиқ бўлмаган нарсалар тўғрисидаги ҳақиқий билимлар, деб таърифлайди. Амалий билимларнинг асоси инсон фаолиятидир. Назарий билимлар ҳақиқатни билишга, амалий билимлар эса яхши ишларни бажаришга қаратилган.

Фалсафанинг назарт! қислги учга бўлинади: қуйи даражадаги илм — табиатшунослик; ўрта даражадаги илм — математика; олий даражадаги шгм — метафизика.

тятсаФанинг амалий қисми ҳам учга бўлинади: шахс
якМааги илм; инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги
и^главлатни, мамлакатни бошқариш илми.

Асарда ўша даврда мавжуд илми нужум — мунажжим-
пик илми фалакиёт - астрономия, ҳандаса — геометрия,
тиб'— медицина каби 29 илм тармоғи тилга олинади. Ман-
тиқ илми хатоликлардан сақланиш қуроли, деб таърифла-
нади.

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ

Бугун жамиятимизда янгича муносабатлар қарор то-
паётган, янгича турмуштарзи шаклланиб бораётган экан,
ақл билан боғлиқ яна бир муҳим масала — яъни шўролар
даврида кўп тилга олинмаган ақида — ақлий меҳнат билан
жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликлар
деган тушунча хусусида ҳам тўхталиб ўтишни жоиз деб
билиамиз.

Марксча файласуфлар фикрича, кипшлар ўртасида га-
рихан таркиб топган ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳ-
натдан ажралишини, жисмоний меҳнат кишиларининг
синфий эксплуатация асоси бўлиб қолишини ифодалай-
диган муносабатларга ақлий меҳнатбилан жисмоний меҳ-
нат ўртасидаги қарама-қаршилик, деб айтилади.

Шу таълимотга кўра бу қарама-қаршилик ўз фаолия-
тига кўра ўткинчи, тарихий характерга эга бўлиб, жамият
моддий ишлаб чиқаришининг тараққиётидан бевосита
келиб чиқармиш. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривож-
ланиши, ижтимоий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш
воситаларининг алоҳида гуруҳлари хусусий мулкка айла-
ниши, зарурий равишда жамият аъзоларининг ҳам икки
катта гуруҳга — моддий ва маънавий бонликларни ишлаб
чиқарувчиларга ҳамда жисмоний меҳнат ва ақлий меҳнат
ходимларига ажралишига сабаб бўлармиш. Ақлий ва жис-
моний меҳнатнинг бир-биридан ажралиши аста-секин улар
Ўртасидаги қарама-қаршиликни келтириб чиқарармиш. -
Капитализм даврида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳ-
нат ўртасидаги қарама-қаршилик бениҳоя кескинлашиб,
аини вақтда шу жамиятда мазкур қарама-қаршиликлар-
ни тугатишнинг имкониятлари юзага келармиш. Бу кес-
^нлик инқилобиГ! йўл билан ҳал этилармиш.

Марксизм-ленинизм асосчилари ақлий меҳнат билан
Жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршиликларни

нкйлобий тарзда тугатишнинг асосий йўлини кўрсатиб беришган. Бу йўл оломонни исёнга чорлашдир. 1917 йилги Октябрь тўнтариши оқибатида Ер юзи куруқлик қисмининг олтидан бирида пролетариат диктатураси ўрнатилди, хусусий мулкчилик йўқ қилинди. Лекин барибир марксчи-ленинчилар белгилаб берган йўл одамзод табиатига ёт эди.

Қанчалар зўравонлик қилинмасин, халққа қарши қанчадан-қанча қатағонлар уюштирилмасин, инсоният табиатига, кишилиқ турмушига ёт бўлган совет тузуми етмиш йилга борар-бормас барҳам тодди. Социалистик лагерь деб аталувчи мамлакатларда ҳам деярли шу ҳол юз берди.

Марксчилар, ақтий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқлар фақат социалистик тузумдагина баргараф этилади, деб даъво ҳам қилган эдилар. Ҳатто бунга соддадил одамларни ишонтирмоқчи ҳам бўлган эдилар. "Социализм буюк социал проблемаларни ҳал қилди...ақтий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасида мавжуд бўлган қарама-қаршилиқлар тугатилди. Ишчилар, деҳқонлар, интеллигенция туб манфаатларининг умумийлиги заминида совет халқининг бузилмас социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги вужудга келди" (КПСС XXII съезди материаллари, Тошкент, 1962, 362—363-бетлар).

Ҳақиқатда эса совет халқи, унинг "бузилмас социал-сиёсий ва ғоявий бирлиги вужудга" келмаган эди. Аслида бу ҳолатни турли халқ ва элатлардан иборат совет курама аҳолиси, мажбуран бир хил паспорт берилган совет фуқаролари "бирлиги" дейиш тўғрироқдир.

Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, касални яширсанг иситмаси ошкор қилади, дейди доно халқимиз. Орадан кўп ўтмай, совет сиёсатчи ва файласуфлари масалани бош-қача талқин эта бошладилар. Илгари ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқлар деган тушунчадаги "қарама-қаршилиқлар" ибораси ўрнига "тафовутлар" иборасини кўллашга киришдилар. Шакл ўзгарди-ю, мазмун ўша-ўшалигича қолаверди.

"Коммунизмнинг биринчи фазаси — социализм даврида ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутлар узоқ вақт сақланади; бу тафовутлар ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат ўртасидаги фарқни тугатиш орқали ҳал этилади, бунинг учун жисмоний меҳнат вакиллари-нинг маданий-техник савиясини ақтий меҳнат ходимлари даражасига кўтариш талаб қилинади; жисмоний меҳ-

на^н *ТМ^нллапчни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда й ямаҳсус таълим олиши зарур, бу ақлий ва жисмо-^о й меҳнат ўртасидаги тафовутни тугатиш йўлларида "ионидир", дея Марказдан кўрсатма берилди.[^]

Натижа шу бўлдики, олий ва урта маҳсус ўқув юртлари кечки ва сиртки бўлимлар, факультетлар кўлаб очилди Билим олиш ёки малака ҳосил қилишга эмас, нима[^]илиб бўлмасин, динломли бўлишга ружу қўйилди. Бигтим олишга ўқуви бор ҳам, ўқуви йўқ ҳам кечки ва сиртки ўқишга ўзини урди. Ҳатто кўпчилик ўқув юртларида, жумладан, Тошкент Политехника институтида кундузи ўқийдиган талабалар сонидан кечки ва сиртки бўлимларда ўқийдиган талабаларнинг сони ошиб кетди.

Бирок ихтисослик даражаси, таълим-тарбия савияси насайди. Бу орада қанчадан-қанча ишчи ва деҳқонлар малакаларига гугур етди. Шўролар тузуми кампаниябоз тузум эди. Бу ҳам навбатдаги кампаниялардан бири эди. Ҳақиқий бптим эгаларинишг сони ошмади, балки дипломлилар кўпайиб кетди. Ҳатто матбуот ҳар минг киши бошига ҳисоблаганда олий маълумотлилар (аслида курук дипломлилар дейилса тўғри бўларди) бўйича Совет Иттифоқи энг ривожланган мамлакатлардан ҳам ўзиб кетди, дея жар соларди. Аслида эса бу кўзбўямачилиқдан бошқа нарса эмас эди.

Марказ, шунингдек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутларни йўқотиш илинжида қишлоқни шаҳарга яқинлаштириш, қишлоқ жойлардаги хутор системасини йўқотиш масаласини ўртага қўйди. Бунинг натижаси шу бўлдики, асрлардан бери кадрдон тоғлиққишлоқларида яшаб келаётган аҳоли водий ва воҳаларга кўчириб келтирилди, у қишлоқлар хувиллаб қолди; нисбатан кичик қишлоқлар ҳам йўқ қилинди, ўрни пахтазорга қўшиб юборилди. Кўпчилик тарихчи ва файласуф олимлар бу сиёсатни олқишлаб, докторлик ва номзодлик Диссертацияларини ёкпадилар, "коммунистик меҳнат бригадаларининг, новаторлик ҳаракатларининг вужудга келиши, фан билан ишлаб чиқаришни чамбарчас боғлаш,^аҚТий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги ажралиш[^] ва тафовутларни тугатишнинг конкрет воситалариди^р > Дея сохта хулосалар чиқардилар.

Шу билан бирга, "Ақлий меҳнат ва жисмоний меҳнат расидаги тафовутларни тугатиш ком[^]гунистик жамият ҚУРУвчилар"ни тарбиялаб етиштиради, социалистик иш-ао чиқарувчи куҳш^рни ривожлантиради, меҳнат унум-Дорлигини оширади, деб ҳисобладилар.

Буларнинг бари ҳаётий заминдан яжратган бўлиб, соби» КПСС XXII съездининг материалларига бир юзаки аксадо эди, холос. Уша материалларда, жумладан, бундаў дейилган эди: "Коммунизм ғалаба қилгач, кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятидз ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетади. Интеллигенция алоҳида социал қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ўз маданий-техника савияси жиҳатидан ақлий меҳнат кишилари даражасига кўтарилади".

Йўқ, ҳеч қачон коммунизм бўлмаганидек, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат узвий суратда қўшилиб кетмайди. Жамият раванқ эта борган сари жисмоний меҳнат ходимларининг билим савиялари, малакалари, иш унумдорлиги оша боради, дейилса ҳақиқатга яқин келади. Шу билан бирга ақлий меҳнат кишиларининг онги ҳам бир жойда турғун бўлиб турмайди, бойиб бораверади.

Интеллигенция алоҳида қатлам бўлмай қолади, жисмоний меҳнат ходимлари ақлий меҳнат кишилари қаторига кўтарилади, дейиш ҳам нотўғри. Биринчидан, умуман олганда, зиёлиларни ишчи ва деҳқонларга қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Бу халқ манфаатини кўзловчи, миллатим деб яшовчи, элим деб, юртим деб рост сўзни айтган зиёлилардан ўч олинган йиллардан қолган иллатнинг бир кўринишидир.

Илғор зиёлининг ҳам, малакали ишчининг ҳам, бобо-деҳқоннинг ҳам туб манфаатлари бир — халқ манфаатидир. Уларнинг барчаси бир халқнинг фарзандлари, бир мамлакатнинг фуқароларидир. Масала моҳиятига шундай қарамоқ керак ва шундан келиб чиққан ҳолда иш тутмоқ, фикр юритмоқ зарур. Бир халқни касб-кори, мутахассислиги, иқтисодори, лавозими ва шу каби белгиларга қараб қатламларга, синфларга бўлиш миллатни бирлаштирмайди, балки уни пароканда қилади.

Қолаверса, кишилик жамияти яратилибдики, ижтимош! меҳнат тақсимоти деган нарса бор. Биров деҳқончиликка, биров чорвачиликка, биров савдога, биров саноатга, биров муаллимликка, биров бастакорликка ва шу каби ҳунарларга табиатан мойил, уқуви ҳам шунга монанд, лаёқати. иқтисодори, қобилияти, истеъдоди шунга мос ва хос.

Беш қўл барабар эмас, касб-корлар ҳам турли-тумаң. Ҳар ким ўз лаёқати, қўлидан аъло даражада келадиш юмушни бажарса, бундан ўзига ҳам, жамиятга ҳам нафкатга бўлади, иши унади ва осон кўчади, шу^ада беҳуда уринишлар, бекорга вақт сарфлашлар, турмушдан кўнгли

слик ҳоллари бўлмайди, энг муҳими, бировларга
^йиолик қилишларнинг олди олинади, ҳар ким табиат
^ ган лаёқати бўйича фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнати
билан топганига қаноат ҳосил қилиб, завқли ҳаёт кечи-

Р Хозир Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти амадда. Ҳар
бир фуқаро қонун йўл қўйган соҳаларда қонуний фао-
аият кўрсатиб, ҳалол меҳнат қилиб, фаровон яшаши,
мутқдорлар сафига қўшилиши мумкин. Бу ҳуқуқдан барча
фуқаролар фойдаланишларига йўл очик. Бундан буёғи
эса фуқаронинг табиат берган укуви, истъёдоди, инти-
тиши, тиришқоқлиги, меҳнатсеварлигига, яъни ўзига
боғлиқдир.

Халқнинг умумий билим савияси, маданий, маърифий,
маънавий даражасини янада юксала бориши учун ҳамма-
ҳамма масъулдир.

ТАФАККУР

Тафаккур ибораси арабча "фикр" сўзидан келиб чиқ-
қан бўлиб, ўйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юритиш
маъноларини билдиради. XI асрда тилимизда онг, ақл, та-
факкур сўзлари билан бирга соф туркий сўз "ўг" ишла-
тилган. "Ўгит" сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Турк хо-
қонлигида сарой амалларидан бири "ўгилик" деб аталган,
бу лавозим эгаси маслаҳатчилик, васийлик бштан шуғул-
ланган.

Одам борки, фикр юритиш қобилиятига эга. Мутафак-
кир иборасининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин ҳар бир фикр
юрита оладиган кишига нисбатан мутафаккир ибораси
Қўллаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита
оладиган ва ижтимоий фаолиятидан эл-юртига наф ета-
Диган сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Хо-
размий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино
каби буюк олимлар, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий,
Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Жалолоддин Румий,
Длишер Навоий сингари улўғ адиб ва шоирлар, имом Бу-
х^оРИЙ, имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Хожа Баҳо-
УДДИН Накшбанд, Хожа Аҳрор каби уламолар айни пайтда
Улўғ мутафаккирлар ҳисобланади. Соҳибкирон Амир Те-
'УУР> Мирзо Улўғбек, Ҳусайн Бойқаро ва Захириддин
Муҳаммад Бобур каби темурийлар мутафаккир зотлар эди.

Амир Темур, Хусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат тафаккури устунлик қилган бўлса, Улуғбек фаолиятида илмий тафаккур етакчи эди. XX асрнинг биринчи чорагига келсак, ўзбек жамиятида етакчи ғоя жадиличлик эди. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар.

Истиқлол замони ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандларини рўёбга чиқарди. Президентимизнинг теран давлатчилик сиёсати аввало унинг мутафаккирлиги самарасидир.

ФИКР

Фикр сўзи жонли тилда ва матнда ўзиға хос турли маъноларни ифодалайди. Фикр бирор парса ёки киши ҳақидаги ўй ёки хаслни англатиши мумкин. Масалан, "фалончининг фикри бошқа ёқтарда кезди" десак, унинг хаёлини назарда тугтан бўламиз. "Фикрга толди" — қаттиқ ўйланиб қолди. "Фикр юргизди" — бирор хулосага келиш учун нарса ва ҳодисаларни таққослади; ўйлади; мулоҳаза қилди; разм солди.

Фикр сўзи бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланилади. "Бу иш юзасидан қандай фикр берасиз?" десак, таклиф айтинг ёки маслаҳат беринг, деганимиз бўлади.

Фикр сўзи ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. "Фалончи бу фикридан қайтди" — демак, ниятдан воз кечибди. "Фикрига тушди" ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиш, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди.

"Фалончи ўғлини уйлантириш фикрига тушди" — демак, тўй қилишга жазм этибди.

Фикр сўзида якун, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. "Фалончи шундай фикрга келди" — демак, шундай хулосага келибди.

Фикр тушунча, билим, онг ва акт маъноларини ҳам англатади. Масалан, "одам фикрни китобдан олади", дейилганда, бу сўз билим ўрнида қўлланилмоқца.

Ҳаётни, жамият ва табиатни тушуниш йўсини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам фикр сўзи ишлатилиши мумкин. Масалан, "Ўткан кунлар" рўмоншнинг қаҳрамонларидан Огабек Марғилонда бўлган бир суҳбатда "Огам-

ям ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси экан-
ни^{ни}ни айтиб ўтмоқчи бўламан", дейди. Янги фикр
^ки эски фикр дейилганда эса дунёқараш кўзда тутилади.

ФАЛСАФА

фалсафа аслида юнонча бўлиб, донолик, донолик ҳақи-
ла фан деган маънони билдиради. Фалсафа — ижтимоий
онг шаклларида бири; борлик ва билимнинг умумий та-
мойиллари, инсон билан дунёнинг муносабати ҳақидаги
таълимот; табиат, жамият ва тафаккур ривожланишининг
умумий қонунлари тўғрисидаги фан. Бу фан дунёқараш-
ларнинг умумлашган тизимини яратиш ва унда инсон
ўрнини кўрсатишга қаратилган, у инсоннинг дунёга бўлган
муносабати, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бош-
қа қарашларини тадқиқ этади.

Фалсафа дунёқараш сифатида ижтимоий манфаатлар,
сиёсий ва мафкуравий қарашлар билан узвий боғлиқ. У
ижтимоий борликка фаол таъсир кўрсатиб, янги ғоялар
ва маданий бойликларнинг шаклланишига имкон беради.

Фалсафа атамаси илк бор Пифагорда учрайди. Уни
алоҳида фан сифатида Шарқда устози аввал деб эътироф
этилган Афлотун асослаган. Фалсафа дастлаб инсоннинг
борлик, олам ва ўзи ҳақидаги билимлари мажмуи сифати-
да пайдо бўлган. Фалсафага узоқ даврлар мобайнида фан-
ларнинг фани, ҳамма фанларнинг устидан турувчи, улар-
ни мутолқ ҳақиқат бштан таъминлайдиган фан сифатида
қараб келинган, ҳозир ҳам шундай деювчилар бор.

Фалсафа яхлит дунёқараш бўлиши билан бошқа фан-
лардан фаркланса-да, лекин улардан ажралган қандайдир
умумий тизим эмас, балки у бошқа ҳамма фанлар билан
чамбарчас боғлиқ бўлган, уларга асосланадиган, уларга ҳам
асосланиши учун хулосалар берадиган, билишнинг уму-
мий услубиятлари билан таъминлайдиган фандир.

Фалсафий билишнинг асосий услуби назарий тафак-
*УР ҳисобланиб, у инсоният тажрибаси мажмуига, барча
Фан ва маданият ютуқларига таянади.

Ҳар қандай фалсафий таълимотнинг асосий назарий
масаласи — тафаккурнинг борликка, руҳнинг моддийлик-
^3. "Убъектнинг объектга (зарранинг ўзакка) муносабати
асаласидир. Бу масаланинг қандай ҳал қилинишига, яъни
нгдан моддий дунё пайдо бўлган ёки, аксинча, моддий
^едан онг дунёга келган дейилишига қараб, фалсафа икки
^тта ижтимоий-сиёсий гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳларни

маслак, уларга мансуб кишиларни ҳаммаслак деилади. Бу маслаklar — идеализм ва материализмдир, бошқача айтганда рухониятчилар ва моддиюнчилардир. Собик Шўролар Иттифоқининг парчаланиб кетиши материалистик фалсафанинг мағзи пуч эканлигини амалда кўрсатиб қўйди.

Дастлабки фалсафий таълимотлар қадимги Шарқ Миср, Ҳинд, Чин ва Туронда вужудга келган. Туронда илк фалсафий таълимотлар зардуштийлик динининг муқаддас китоби "Овесто"да ифодаланган. Зардуштийлик таълимоти асосида икки қарама-қарши куч — нур ва зулмат, яхшилик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ётади.

Милодий сананинг илк асрларида Шарқда Моний таълимоти пайдо бўлиб, Туронга ҳам кенг ёйилди, III асрда маздакий таълимоти вужудга келди. Маздакийлик кишилар ўртасида тенглик бўлиши ғоясини илгари сурса, монийлик ювош, итоаткор бўлишни тарғиб қилди. Бу таълимотга қаттиқ берилиб кетган Шарқий Туркистондаги айрим элатлар ўз давлатчилигини бой бериб, бошқаларга қарам бўлиб қолишган.

Қддим Юнонистон ҳам фалсафа ўчоқларидан ҳисобланади. Гераклит, Демокрит, Эпикур, Лукресий, Сократ (Сукрот), Платон (Афлотун), Аристотел (Арасту) каби юнон файласуфлари инсоният тарихида ёрқин из қолдиришган. Айниқса, Сукрот, Афлотун ва Арасту Туронда ҳам машҳур бўлишган.

Маълумки, дин ҳам фалсафий таълимотдир, шу билан бирга дин илохий таълимот ҳисобланади. Илк ўрта асрларда Ғарбий Оврупода насроний (исовий) дини, Яқин ва Урта Шарқда ислом дини ҳукмрон дунёқараш бўлиб қолади.

Ислом дини 8—9-асрлардан бошлаб бутун Туронга кенг тарқала бошлади ва туркий халқтарнинг онги ва турмуш тарзига кенг сингиб кетди. Мусо Ҳоразмий, Абу Райҳон Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино каби туронлик буюк қомусчи олимлар жаҳон ижтимоий-фалсафий тафаккури раванқига улкан ҳисса қўшдилар. Улар ўз даврларидаги деярли барча фан соҳаларига доир асарлар яратдилар, шунингдек, юнон фалсафий меросини Шарқда кенг тарғиб қилдилар. Бу мутафаккирларнинг таълимоти Ибн Рушд, Умар Хайём, Ибн Холдун, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқаларнинг ижодига, айти пайтда, Овруподаги илғор тафаккур ривожига, ҳатто Данте, Байрон, Ҳёте ижодига ижобий таъсир кўрсатди.

шурулар замонида Ўзбекистонда фалсафа
А*СУ осан хукморн коммунистик мафкура тазйиқи ос-
фани ас ^ ^ га хдзмат этди. Уни яна асл мавқеи ва
тид^ а ^ қайғариш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

ТАСАВВУР

Борлиқ оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзо-
тгарига таъсир қилиб, мияда сақланган ҳосилалари асоси-
да қант тикланган оърази, игунингдек, хаёл суриш нати-
жасида пайдо бўладиган образга тасаввур дейилади. Бир
иарса ёки ҳодисанинг сувратини ўйлаб, уни зехнда гавда-
иантириш, хаёша келтириш ҳам тасаввур бўлади. Тасав-
вур ҳиссий билишнинг олий босқичи. Ундаги образлар
умушмшган тарзда бўлади. Тасаввур сезги ва идрок билан
узвий боғлиқ, лекин улардан анча фарқ қилади. Сезги ва
идрок ҳозирги ҳолатга тегишли бўлса, тасаввур айна вақтда
ҳозирги ҳолатга ҳам, ўтмишга ҳам тааллуқлидир. Бу айниқ-
са бадий ижод табиатига ва ижодкорлар фаолиятига ҳос-
дир. Бўлмаса, олис-олис замонларни тасаввур қилмайту-
риб, ўтмиш ҳақида асар ёзиб бўлмас эди.

Тасаввурнинг ўзига ҳос хусусиятларидан бири шуки, у
барқарор эмас, онгда узоқ вақт сақланмай, бошқа янги
тасаввурлар билан алмашиб, ўзгариб туради. Унинг шу
хусусиятини фаҳмлаган одамзод уни сақлаб қолиш мақ-
садида қалам ила қоғозни ихтиро этган. Қаламнинг қоғозга
тушган излари ўчмасдир.

ХОТИРА

Аслида арабча сўз бўлиб, тилимизда хотир ва хотира
шаклларида ишлатилади. Кишю|ИГ|Г бирор кимса ёки нар-
са ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш
Қобилиятига хотира дейилади. Инсоннинг ўйлаш, фикр-
лаш қобнтияти ҳам хотирага киради. Бирор киши учун
Қилинадиган иззат-ҳурмат ҳам хотира ҳисобланади. Мар-
•ХУмлар эсланса, арвоҳ хотира булади. Хаёли сочилган,
Фикри тарқоқ кишига нисбатан хотири паришон ибораси
ҚУлланилади. Бирор кимса ва нарса ҳақида эсда сақлан-
•ган таассурот ҳам хотирадир.

Хотира асосан икки туркумга — узоқ муддатли ва қисқа
муддатли хотираларга бўлинади. Қисқа муддатли хотира-

лар ҳатто бир сония ичида гавдаланиб, шу ондаёқ эсдан кўтарилиши мумкин. Узоқ муддатли хотиралар эса киши ёдида бир умр сақланиб қолиши мумкин.

У инсоннинг ҳаёт тажрибасидаги муштараклик, уйғунлик ва барқарорликдан далолат беради. Инсоннинг ўзлиги унинг хотиралари мажмуида мужассам бўлади. Инсон хотираси билан инсондир. Хотирасиз киши эса одамийликдан чиқади.

ХАЁЛ

Тилимизда "хаёлнинг учкур оти" деган ибора бор. Бу отга миниб, бир зумда олис Амир Темура бобо замонида бўлиш, Навоий ҳазратлари давридаги Хиротни кўз олдимизга келтириш ёки келажакка сафар қилиб, XXI асрдаги буюк Ўзбекистонни кўриш мумкин. Бинобарин, хаёл ҳам руҳий фаолиятнинг бир тури. У ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ҳамда ўйдаги ҳолатларнинг вужудга келишидан таркиб топади. Хаёл муайян ҳиссий тимсолларга ёки борлиқнинг аниқ андозаларига таянади. Хаёл учун замон ва макон борасида чегара йўқ.

Хаёл воқелиқдан ҳамиша олдинда юради ва уни олға етаклайди. Кашфиётга олиб келувчи гумои, фараз ва интуиция ҳам хаёлсиз бўлмайди. Бошқача айтганда, хаёл воқелиқни моҳиятига кўра умумлашган ҳодда идрок этиш ҳодисасидир.

Кишилар қадим замонларда табиат ҳодисаларининг қудратини эътироф этиб, Қуёш, Сув, Олов каби буюк кучларни хаёл орқали инсонлар, ҳайвонлар, қушлар қиёфасида тасаввур қилганлар. Мавжуд хаёлий тушунчалар ва тимсолларни бутунлай асоссиз, ҳақиқатга хилоф дейиш мумкин эмас. Чунки инсон қадимдан то ҳозиргача хаёл орқали воқелиқнинг турли қирраларини ўрганиб келмоқда.

Хаёл оламни билишнинг, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини, ички хусусиятларини ўрганишнинг кучли қуролидир. У инсонга реал ҳаёт ҳодисалари заминидagi моҳиятни, ички алоқадорликни тушунишга, келажакни олдиндан кўришга, юксак идеаллар учун курашишга ҳамда эҳтимол тутилган фалокатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ва аксинча, шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик зарурки, реал замондан, реал шароитдан ажралган, юксак идеалларга зид хаёл инсониятни янглиштириши, тўғри йўлдан чалғитиши мумкин. Буни хомхаёл деса бўлади. Фашизм ана шундай хомхаёлдан келиб чиқиб мамлақати

ки бошига ҳам, инсониятга ҳам талафот етказди. Ком-
^унистик уюпия — хомхаёл ҳам кишилик жамиятига нақа-
дар фалокат етказганй ва ҳамон етказаетгани ҳаммамизга
аёкдир.

ҚОБИЛИЯТ

Кишилар тафаккур бобида турли даражададирлар. Шу
даражаларни аниқлаш учун тилимизда лаёқат, қобшият,
истеъдод, иқтидор, салоҳият ва даҳо деган тушунчалар мав-
ХУД

Шахснинг муайян фаолият юзасидан лаёқати ва унинг
ишни муваффақиятли бажаришидаги ўзига хос имкони-
ятларни ифодаловчи индивидуал рухий хусусиятларга
қобилият дейилади. Ҳар бир кишида муайян соҳа бўйича
бирор хусусият бошқаларга қараганда нисбатан кучлироқ
ривожланган бўлиши мумкин. Ана шу унинг қобидияти-
дир. Қобилиятдаги хусусиятлар тугма бўлади, шу қобили-
ят эгаси билим олиши, малака ҳосил қилиши орқали уни
такомиллаштира бориши ва, аксинча, танбаллик қилиб
бора-бора сўндириб юбориши ҳам мумкин.

ИҚТИДОР

Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан субъектив
муносабатига иқтидор дейилади. У шахснинг ўз хулқи ва
қилмишларига нисбатан ҳақ эканлигига комил ишончи
қатъийлиги натижасида намоён бўлади. Бирор соҳа бўйи-
ча лаёқатини онгли равишда сезган одам ўзидаги қобили-
ятни тўла намоён қилиш учун қатъият кўрсатади. Куч-
қувватини аямайди ва кутилган натижасига — мақсадига
етади, яъни ўзини бор бўйича кўрсата билади, ана шуни
иқтидор деса арзийди. Иқтидорли инсонлар ишда мард-
лик, чидамлилиқ, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускор-
лик каби хислат ва фазилатларга эга бўлишади, ўз хатти-
Ҳаракатларига ҳамиша танқидий кўз билан қарайдилар,
Доимо олға интиладилар, эришган самаралари билан ҳеч
Қачон чекланиб қолмайдилар. Улар ўз фаолиятлари билан
хатто баъзи бир камҳаракат қатта истеъдод эгаларига қара-
ганда ҳам жамиятга кўпроқ фойда етказадилар.

ИСТЕЪДОД

Ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва так-
Рорланмас қобилиятга истеъдод дейилади. Қобилиятни

тинимсиз меҳнат туфайли тарбиялаш, такомиллаштириш мумкин. Истеъдодни эса тарбия билан вужудга келтириб бўлмайди. Истеъдодда қандайдир интуитив билим ва малакага таяниш мавжуд. Шу жиҳатдан қобилиятли одамлар тинимсиз меҳнат туфайли эришган ютуқларга истеъдодли кишилар кам жисмоний куч сарфлаб эришишлари мумкин. Қобилиятли рассом бир неча кунда ишлаган асарни истеъдодли рассом қисқа вақт ичида яратиши мумкин. Истеъдодли кишининг хатти-ҳаракатини ажодлардан ўтиб келаётган ирсий хотира ҳамтафаккур орқали бошқаради, деган эҳтимол ҳам йўқ эмас. Халқимизда бир окқан дарё яна оқади, деган нақт бор. Аждодида буюк сиймолар ўтган авлод фарзандлари орасида бирор истеъдод эгаси бўй кўрсатиб қолгинда, бу ибора тилга олинади ва бу ҳолни табиий деб, шундай бўлиши керак ҳам, деб гушунилади, яъни истеъдод туғма, ирсий нсъмат деб ҳисобланади.

Истеъдод эгалари камёб бўлишади, алоҳида-алоҳида олганда уларни танҳо, такрорланмас, дейиш мумкин. Демак, истеъдод эгаси ноёб ҳодиса экан, уларни авайлаш ва қадрлаш зарур. Улар миллатнинг юзи ва маънавий бойлигидир.

САЛОҲИЯТ

Салоҳият ҳам истеъдоднинг бир тури бўлиб, инсон ўзши муаиян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлагандан сўнг юз берадиган сифатдир. Тасаввуф намояндалари — сўфийлар хонақоҳларда мудом ўтириб, узлатга чекиниб ўзларини ана шу тарзда тайёрлашган. Бундай ақл-истеъдод эгаларини салоҳиятли кишилар дейилади.

Салоҳият сўзи киши ёки жамятнинг ички имкониятлари, ҳали тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади.

ДАҲО ВА ДАҲОЛИК

Фавқулудда зеҳн ва заковат, энг юкори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдодга даҳо, унинг соҳибига доҳий дейилади. Даҳолик истеъдоднинг шундай олий чўққисики, у туфайли иисон ҳар қандай шароитда ўзини хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг керакли фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни у ҳеч бир зўри-

иошилмасдан, босиқлик, илҳом билан, ички зав
гЪаолияткўрсатганда даҳолик вужудга келади. Шу
— ...- гкПил^со йтпш адипнтапн ттаупттяп-

КИ^^авК-шавК билан бажаради

Инс< ВИбабли^улуғД^вР^аР' айниқса, утиш замонлари
даҳолар
иш етиштиради.

Алишер Навоийнинг ижоди туркий тил ва туркии ада-
йиётда даҳолик деб эътироф этилган.

Даҳоларнинг бутун фаолиятлари ва яратган асарлари-
лан дунёдаги барча халқлар манфаат кўрадилар. Даҳолар-
пшпномлари боқийдир, то инсониятбор экан, улар халқ-
лар хотирасида яшайверади.

ХАЛҚ ДАҲОСИ

Ер юзида яшовчи халқлар ранги, ирки, сонининг кўп ё
озлигидан қатъи назар, қадимда ёки яқинда миллат бўлиб
шаклланидиган қатъи назар, инсониятга етиштириб бер-
гаи буюк сиймоларининг кўп-озлиги билан ҳам, умуман
эса, жаҳон цивилизациясига кўшган ҳиссасининг салмоғи
ва сифати билан ҳам фарқланадилар. Бу тарихий тарақ-
қиёт, тақдир ҳукми ва марҳаматидир.

Даҳолик буюк сиймо фаолиятида ифодаланиб, бу фао-
лият бутун бир жамият, бирор халқ учунгина эмас, бутун
инсоният учун оламшумул-тарихий аҳамиятга эга бўлади.

Даҳонинг иш қобилияти ва фаолияти бениҳоя юқори да-
ражада бўлади, бебаҳо, ўлмас ва улкан мерос қолдиради.

Даҳолар кўп соҳаларда янги даврни бошлаб берадилар,
улар яратган маънавий бойликлар тарихда бурилиш нуқ-
^аси бўлиб хизмат қилади. Улар одатда қомусий билим
эгалари бўлишади, лекин даҳолар кўп соҳаларнинг бит-
гасида қуёшдек ярқираб туради. Мухаммад Мусо Хораз-
мий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Форобий,
Абу Али ибн Сино, Мирзо Улугбек, имом Бухорий, имом
ермизий ва бошқалар Турон элининг даҳоларидан ҳисо-
ланадилар. Амир Темур давлат қурилиш ва ҳарбий санъ-
дда даҳолигини Кўрсатган.

бўл ^{хал/м} & ^{лам} шундай илоҳий марҳаматга сазовор
Улган маданий миллатлардан биридир. Миллатимиз пас-
исм^{тм13} ^{л*}тм ярқираган манглайига кўтгана даҳоларишг

Дах ^{Шар}и^Фла^{РИ} ёзилган. Миллат манглайида битилган
дах ^{ола} ^{Мажм}УВ^Д ^{аи} хал^Қ дэхоси вужудга келади. Ҳар бир
ги к ^{^^}злик буюк бўлмасин, халқ даҳосининг бир бўла-
°ир кўрининги ҳисобланади. Халқ даҳосидан кучли даҳо

йўқдир. Ҳар бир халққа мансуб даҳолардан умуминсо^
ят даҳолиги таркиб топади. Умуман олганда эса, даҳо,
бани башарга ялли тегишлидир.

ИРОДА

Тарихдан маълумки, барча даҳолар, умуман эса, ўзидан шахс сифатида танита олган ҳамма кишилар кучли ирод. эгалари бўлишган. Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатини онгл равишда тартибга солиш ва кўзланган мақсадни амалда оширишда учрайдиган тўсиқларни бартараф этюп лаёқатига ирода дейилади. Мен шуни хоҳлайман, деган била^ иш битмайди. Бу олма пиш, оғзимга туш, дегандек гап холос. Иродали одам эса мен шу ишни бажаришим шам деб ўз олдига вазифа қўяди ва уни амалга оширишга да^ диллик ва қатъият билан киришади.

Ирода арабча сўз бўлиб, луғавий жиҳатдап хоҳиш, истак, қасд, мақсад маъноларини биддиради. Диний таълимотга кўра ирода икки хил бўлади. Биринчиси, Аллоҳнинг иродаси, иккинчиси, банданинг иродаси. Аллоҳнинг иродаси доимо инсон иродасидан устун туради. Шуниш учун ҳам одатда инсон кўп нарсаларни истайди, леқвд Аллоҳнинг айтгани бўлади. Чунки бандасининг хоҳиш-истаклари, мақсадларининг чегараси йўқ, беҳаду беҳисобдир. Буни тартибга солиб туриш учун ҳам Аллоҳ иродаси зарур. Шу билан бирга диний таълимотда "Сендан ҳаракат — менадан баракат" деган кўрсатма ҳам бор. Шу кўрсатмага комил ишонч ва ихлос билан амал қилган одамла^ асло кам бўлмайдилар. Аллоҳ таолонинг даргоҳи кенг: марҳамати улуғдир.

Одам фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай меҳнат кишидан инсоний иродани талаб қилади. Ирода меҳнатда пайдо бўлади ва тобланади. Ироданинг онгдаги фаолияти ҳаракат мақсадини белгилашда, мақсадга эришиш воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, маълум қарорга келишда ҳамда бу азму қарорни ижро этга^? намоён бўлади. Одамда ироданинг қай даражада эканлиги мақсаднинг қандай рўёбга чиқаришида кўринади.

Ирода жараёнларида киши ички ва ташқи тўсиқларидан дуч келади. Ички тўсиқлар кишининг ўзига, унинг ички майлларига хос ҳолат. Кишининг ички майлларини ен^ олиш, ўзини бошқариш ва ўз устидан ҳукмронлик қил^ билиш лаёқати ички ирода деб аталади. Ташқи тўсиқлар!^ теварак-атрофдаги воқелиқда учрайди. Кишининг аН^

ш^шки хўсиқтарни енга олиш лаёқати ташки иро-
ш^У^яхалади. Иродавий фаолиятда ташки тўсиқларни^{ла}
ички тўсиқларни енгиш билан узвий боғлиқ. Инши
енгиш^и арни енгишдан бошламоқ зарур, акс ҳодда
и^шкитўсиқтаргача етиб бўлмайди. ^Из <у^и тута
билишлик, дадиллик, қатъийлик, чидам, то-
қат, изчиллик ва шу каби фазилатлар ироданинг
муҳим ш^батларидир. Ирода кучи шу сифатларнинг
қай даража^с намоён бўлишига қараб белгиланади. Киши
юксак ғоя^дий тамойилларга асосланган онгли қатъият ва
сабот би-тан ^Уз ҳаракати йўлидаги тўсиқларни енгар экан,
у кучли иода эгаси ҳисобланади. Ирода ахлоқийлиги
шахснинг ^Уз отдига қўйган мақсади жамият
манфаатларига қанча-лик мос келиши билан
белгиланади. У кишининг феъл-атвори билан узвий
боғлиқ, шахснинг шаклланишида му-хим ўрин тутади.

"ОДАМИ ЭРСАНГ..."

ОДАМ

Одамга нисбатан "Сен одам эмассан" дейишдан ортвд ҳақорат йўқ. Одам бўлиб яратилганимиз учун фахрланамиз, Халлоқи оламга шукроналар айтамыз. Аллоҳга мию шукурларки, одам маймундан пайдо бўлган, деган уйдирма гаплар ниҳоят барҳам топиб бормокда.

Ҳазрат Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзмишлар:

Ким кучук бирлан хўтакка қанча қилсанг тарбият, Ит бўлур, эшшак бўлур, бўлмаслар асло одами.

Бинобарин, шу фикрни давом эттириб айтадигак бўлсак, маймунга ҳам ҳар қанча тарбият қилингани билан у зинҳор одам бўлолмайди — маймунлигича қолаверади.

Одамни Аллоҳ таоло тупроқдан яратган, деган ақидз рост ва бунга ҳар бир мусулмони комил тўла-тўқис ишонди.

"Халқ" сўзини арабчадан ўзбекчага ўгирсак, яратилган деган маънони билдиради. Одам қачон яратилганини уний Яратгувчиси бўлмиш Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, б! ёлғиз Узигагина аён.

Одам фикрлаш, сўзлаш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган ва шулар туфашш бошқа барча мавжудоту махлуқотдан устун турувчи олий зотдир.

Диний ақидага кўра, Одамни Аллоҳтаоло пундай гўзал ва мукамал қилиб яратиб қўйдик, Одамга ўзи ҳам маф³ тун бўлиб қолиб, фаришга Азозилга Одам алайҳиссаломг³ таъзим қилишни буюрибди. Азозил эса: "Мен нурдан яраЛ¹ ган бўлсам, бу эса тупроқдан яратилган бўлса-ю, нега ме# унга таъзим қилар эканман", деб такаббурликка бертиб> Аллоҳнинг амрини бажаришдан бўйин товлабди. Шун^{^3}

такаббурлиги учун Азозилни Шайтони лаъин дея
глаб жаннатдан қувиб юборишга амр этибди. Лекин
Шайтон шайтошшк қилиб, Аллоҳга ёлвориб сўрабди: "Ме-
ЧПтгмаконим, масканим Одамшшт қон томирида бўлса..."
л тохнинг даргоҳи кенг эмасми, Шайтоннинг бу илтимо-
ни кэбул этибди. Одамзоднинг баъзан шайтон васваса-
паоига берилиб қолиш ҳоллари мана шундандир.

Одамзоднинг Ер юзидаги инсоний вазифаси яхшилик
килишдир. Унинг ижгамойи моҳияти ана шунда. Беш қўл
баравар бўлмаганидек, одамлар ҳам ҳар хил бўлади.

"Одам борки, одамларниг накшидур,
Одач борки, хайвон ундан яхшидур",

деган халқ ҳикмати бежиз айтилмаган.

ИНСОНЛИК ШАРАФИ

Одамнинг бошқа жонзотлардан фарқи нимада?

Одамда хотира бор, арвоҳ хотири қилиб, ўтганларни
эслаб туради.

Одамда фаросат бор, тез ва тўғри фаҳмлаб олади. "Ол-
дига қўйганни емоқ хайвоннинг иши, оғзига келганни
демоктентакнинг иши", дейдилар Алишер бобомиз.

Одамда тасаввур бор, хаёлига ниманингдир ёки ким-
нингдир сувратини келтира олади.

Одам ҳаром билан ҳалолнинг фарқига бора олади. Ма-
салан, тоза билан пок тушунчалари ўртасида катта фарқ
бор. Кўринишдан тоза туюлган нарса пок бўлмаслиги,
аслида пок бўлмиш нарса топ-тоза кўринмаслиги ҳам мум-
кин. Буни англай олиш учун Одамда мантиқ қудрати бор.
Сдэм моҳиятига қараб иш тутати.

Одам ибодат қилади.

Одам кийинади, ўзига оро бериб юради, зеб-зийнат-
нинг кадрига етади.

Одам ифбатни кадрлайди. Бу бутун одамзотга хос фа-
зилатдир.

«Қиз боланинг жамики бойлиги — унинг номуси, бу
оошвдк ҳар қандай меросдан ҳам қимматлидир», дейди
«ильям Шекспир.

Одамда севги бор, хайвонда эса — ҳирс.

Алишер Навоий ёзмишлар:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки жон бўлмасун.
Ишқсиз ул танки, анинт жонн йўқ,
Хусни нетсун кишиким они йўқ.

Одам Ато ва Момо Хаводан бошлаб, севмаган ёқч
вилмаган одам бўлмаган бўлса керак. Севги-мухаббат ха^а
да ёзмаган қалам ахли топилмаса керак. Одамда икки
л^а1

маънавият.

Энг

бор. Бири моддий дунё, иккинчиси
сий фарқ ҳам ана шундадир.

ШАХС

Авалло ижтимоий деган иборага қисқача тўхтаб ўшд.
ни жоиз кўрамиз. Чунки шахс ва ижтимоий тушунчалар
бир-бирига боғлиқдир. Кундалик турмушда ижтимоий
ижтимоий борлиқ, ижтимоий онг, ижтимоий-иқтисодил'
ижтимоий-сиёсий ва шу каби ибораларга кўп дуч кела-
миз. "Ижтимоий" атамаи арабча "ижтимоъ" сўзидапяр-
ган бўлиб, кишилик жамиятига, унинг ҳаёти ва қонуни-
ягларга тегишли нарсани билдиради. Ижтимоъ деганда эса
кишиларнинг йиғилиши, тўпланиши тушунилади. Ҳазрат
Атишер Навоий айтганларидек:

Анда Мажнун мен бу ён, Лайли сен этгач ижпшоъ,
Бир тараф девоналар, бир ён пари рухсоралар.

Ижтимоий гуруҳ дейилганда кишиларнинг қайси та-
бақага тегишли эканлиги (игячи, деҳқон, зиёли, тадбир-
кор ва ҳоказолар), ижтимоий келиб чиқиш дейилганда,
киншнинг насл-насаби тугнунилади.

Ижтимоий тарбия деган ибора мавжуд мафкура руҳида
берилган ёки берилаётган тарбияни билдиради. Кишилар-
нинг жамиятдаги фаолияти билан боғланган, жамиятга,
жамоатчиликка оид нарсалар ҳам "ижтимоий" каломи
билан англашилади. Масалан, ижтимоий ҳаракат, ижти-
моий фикр деймиз.

Жамиятнинг сиёсий, маданий, ижодий, маънавий, маъ-
рифий ва бошқа эҳтиёжлари учун ихтиёрий, лекин онгли
равишда хизмат этиш билан боғлиқ нарсаларда ҳам иж-
тимоий маъноси зухур этади. Ижтимоий ташкилот, иж-
тимоий таъминот, ижтимоий тоганириқ, ижтимоий шл-
лар кишиларнинг онглилик даражасини билдирувчи омил-
лардандир. Умумга тегишли мулкни ижтимоий мулк,
кўтагиликнинг кучи билан биргалиқда қилшгадиган ишни
ижтимоий иш деймиз. Масалан, ҳашарда ўзбекнинг мил-
лий киефаси муайян даражада кўринади.

Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг жамият ҳаётининг
ўзаро боғлиқ моддий ва маънавий томоиларидир. **Ижги-**

моий бо^рл^я* грганда жамиятнинг моддий ҳаёти, моддий
б^ойл^кхлар я^рлу ижтимоий онг тушунчасига эса жамият-
ри ТУШУ^и хаёти, ижтимоий ғоя ва назариялар, сие-
нинг ма^ай ахлоқий, бадий, фалсафий қарашлар, ил-

ТУ^ай хяёТИ, ИЖГИ

"Т^лжк&, ахлоқий, __ -----,

- лий тушунчалар киради. Маънавий ҳаёт жа\гийт
ми> я1ЖИётини, кишилар фаолиятини белгилайди.
таР Шсгимоий онг сиёсий мафкура, ҳуқуқий онг, ахлоқ,
ьян санъат, меъморчилик, фалсафа ва бошқа шаклларда
V ифодасини топади. Ҳар бир онг шакли воқеликнинг
маълум томонини акс эттиради. Масалан, сиёсий мафку-
оада миллат ва давлатлар ўртасидаги муносабатлар акс
этади ахлоқда киншларнинг бир-бирига ва жамиятга му-
носабатларини билдирувчи одоб, хулқмеъери ва қоидала-
ри акс этади, фанда табиат ва жамиятнинг муаГгли қонун-
лари ўз аксини топади, динда руҳоий турлгуш ҳақида сўз
боради ва ҳоказо.

Ижтимоий онг шаклларинишгг инъикос асоси турлича
эканлигидан ташқари уларнинг ўзига хос инъикос этти-
риш усуллари ҳам мавжуд. Масалан, адабиёт ва санъатда
воқелик бадий образлар (дилида ниманингдир ёки ким-
нингдир сувратини келтириш, тасаввурдан тасвирга ўтиш)
орқали, фанда эса билим ва тушунчалар орқали акс этти-
рилади.

Ахлоқ, санъат, адабиёт, фан каби ижтимоий онг шакл-
лари жамиятнинг ҳамма даврлари учун, абадул-абад, яъни
то қиёмат зарур бўлиб, аҳамияти узлуксиз ортиб бораве-
ради. Маънавиятсиз кишилик турмуши йўқдир.

Шахс — жамиятдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин
одам шаклидаги ҳар бир мавжудотга нисбатан шахс ибо-
расини қўллаб бўлмайди. Кўзга кўрингани, намоён бўлгаш
Учун инсонни башар, инсониятни эса башарият дейди-
лар. Жисм эгаси бўлмиш ҳар бир башар шахс даражасига
кўтарила олмаслиги ҳам мумкин.

Фалсафада индивид деган атама ва тушунча бор. Ло-
тинча индивидуум деган сўздан келиб чиққан, бўлинмай-
Диган деган маънони англатадиган бу атама мустақил яшай-
Диган тирик вужуд, ҳар бир шахс, ҳайвон ва ўсимликни
"иддиради.

Иидивидуал онг — айрим шахснинг онги, давр, замон,
ВДлат, индивидуал турмуш таъсирида шаклланган шахс-
инг маънавий дунёси. Индивидуал онг ижтимоий онг
илац узвиг'1 боғланган, чунки ҳар бир шахс муайян жа-
^иятда муайян муҳитда яшайди, шунинг у^гун унинг онги

ижгимой онгнинг ифодасидир. Аммо индивидуал о ижгимой онгдан ажралмас бўлса-да, ҳар доим ҳам ц^ мий онгнинг бир бўлаги бўлавермайди.

Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қа^ қилиши, маълум билимлар тизимига эга бўлиши иасги мий таракқиёт билан изоҳланса-да, унинг ўзига хос ^ монлари мавжуд. Буни кишиларнинг билими, хуқи, одо, би ва бошқа хусусият ва фазилатларининг ҳар хиллигид, кўрамиз. Ўз навбатида индивидуал онг ижгимой ҳаётци таҳлил қилишда, тарихда шахснинг роли ва ўрнини аниқ лашда, таълим-тарбия масалаларини тўғри ҳал қилшци) қатга аҳамиятга моликдир. Бу фикрга далил сифатида тур. кий-ўзбек давлатчилиги тарихидан бир қатор мисоллар келтирамиз: Маҳмуд Ғазнавий Абу Райҳон Берунийдец олимларга етарли шароит яратди. Хоразмшоҳ Маъмуц Хоразмда дорулҳикма — академия очди. Амир Темур Ту. рон — Туркистонни мустақилликка олиб чикди. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни дўстона ҳимоя қилди. Ўз нав- багида Алишер Навоий ҳам Ҳусайн Бойқарога Хуросонда 38 йил ҳукмронлик қилишига кўмаклашди.

Абдуллахон II XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркист- тон равнақиға қатга ҳисса кўшди. Абдулғози Баҳодирхо» Хоразмда туркий тилдаги тарихнависликни равнақ эттир- ди. Умархон Қўкон адабий муҳитини кучайтирди. Ислои Каримов бир ярим асрлик танаффусдан сўнг ўзбек дав- латчилигини қайта тиклади.

Хуллас, шахс такрорланмас тарихий ҳодисадир. Шаж нимаси биландир ажралиб турувчи, ўз маънавий қиёфа' сига эга одамдир. Бир миллатга мансуб шахслар қиёфаси- дан миллат қиёфаси шаклланади. Лекин шахслар милла! тақдирида салбий ва ижобий ўрин тутишлари ҳам мум- кин. Бу уларнинг маънавиятига боғлиқ. Бунга яқин ўтми- шимиздан мисол қилиб, 1983 йилнинг кузидан 1989 йил- нинг кўклами оралиғида Ўзбекистон раҳбариятига тасо- дифан чиқиб қолган, балки атайин чиқарилган маъмуР' ларнинг фаолиятини келтириш мумкин.

СИЙМО

Демак, шахслар ўз фаолияти моҳиятига кўра ик^ хил — салбий ва ижобий бўлар экан. Барча таникли, атоК)* ва ҳатто машҳур тарихий шахсларни ҳам сиймо деб бўлма¹¹ ди. Бунда уларнинг улғуман инсониятга, хусусан ўз мй-Ч' латига қилган хизматларининг моҳияти мезондир. МасЗ'

лльольф Ҳитлер тарихии шахс, у номи тарихда қолган
1Я%сТ лекин сиймо эмас.

К Гиймолзр Бани Одамни одамий қилиб келаётган, Ин-
ниятни инсоний қилиб, наслдан наслга, авлоддан ав-
лодга ўтказачаётган, яхшининг ёмон устидан, эзгуликнинг
'яхшийлик устидан, ҳиснинг хирс устидан, гўзалликнинг
УНУКЛИК устилан, назокатнинг дағаллик устидан, виж-
поннинг жиғилдон устидан, доноликнинг жаҳолат усти-
пан вафонинг бевафолик устидан, субутнинг бебурдлик
устидан, садоқатнинг хиёнату соткинлик устидаи, иймон-
нинг эътиқодсизлик устидан, диннинг хурофот устидан
ва ҳоказолар устидан ғалабасини таъминлаб келаётган
покиза рухли буюк зотлардир.

АЖДОД ВА АВЛОД

Аждод ва авлод — бир бугушшнг икки бўлаги. Бири
жисмонан мархум, иккинчиси тирик. Лекин баъзилар:
■ 'Аждоду авлодларймиз ундай қилишган, бундай қилиш-
ган', деб бу тушунчаларни қориштириб юборин^ади. Аж-
додлар деганда эндиликда раҳматли бўлиб кетган ота-бо-
боларимизни, ааиодлар деганда уларнинг бугунги наслла-
рини тушунмоқ керак. Аждодсиз авлод гўё, авлодсиз аж-
додларнинг давомийлиги узилиб қолади. Шунингдек, ав-
лод деганда туғилажак фарзандларни ҳам назарда тутиш
мумкин.

Исломгача кечган даврларда туркий халқларда аждод-
ларга сиғиниш одати бўлган. Диёримизда ислом дини
қатъий қарор топгач, бу удум ўрнини арвоҳ хотирлаб,
Қуръон оятларидан тиловат қилиш, дуойи фотиҳа ўқиш,
ис чиқариш, хайр-садақа қилиш ва шу кабилар эгаллаган.
Ҳозир халқимиз аждодлари руҳига сиғинмайди, балки
уларнинг буюк ишларини эслаб, ифтихор туйғуларини
туяди. Исломда одам одамга сиғинишига йўл берилмаган,
елғиз Аллоҳ таологагина сажда қилинади.

Моддий-маданий ва маънавий меросдан ташқари кўхна
Қабристонлар ҳам аждодларимиз турмуш тарзини ўрга-
тмшда асқотиши мумкин. Бир мисол: тоғбағридаги эски
ИР Қабристонни сел олиб кетганда учт^а мазор очилиб
Қолган. Бирида жангчи устухони — ёнида дубулға, совут,
^лқон, қилич, ўқ ва ёй, иккинчисида аёл кишининг ус-
^ухони — ёнида ти.л.лақош, билагузук, сирға ва узуклар.
чинчисида эса олти-етти яшар болакайнинг устухони,
ипт жажжи бармоқлари ёнида *тўртит* ошиқ — чикка,

пукка, това ва олчи тарзида ётарди. Демак, болакай тц, риклигида ошиқ ўйнашга ишқиноз бўлган, шу сабабли уц^, севган нарсаси билан бирга дафн этишган.

Ҳа, мозийни ўрганишда, аждодларимиз турмуш тарзц, ни кўз олдимизга келтиришда ашёлар ва воситалар жуда кўп. Фақат теран тафаккур, кунт ва хурмат бўлса бас.

УРУҒ

Тарихдан илгари десак, балки хато бўлар, жуда қади]ц замонларда бир ота-онадан тарқалган қон-қардошларнинг уюшуви натижасида шаклланган жамоа уруғ дейилади. Тирикчилик ташвиши ва ташқи душманлардан сақланиш истаги кишиларининг қон-қардоштикка асосланган бир-лашувюш тақозо қилган. Шу йўл билан кишиларнингтенг-хуқуқлилиши, асосий ишлаб чиқариш куролларининг умумий мулклиги, жамоа меҳпати ва истеъмол қилишнинг умумийлиги таъминланган, никоҳ ва диий маросимлар тартибга солиб турилган, жорий урф-одатлар бузилганда, айбдорлар жазоланган. Аждодларимиз ўтга сиғинган кезларда ҳар бир уруғга Утоға етакчилик қилган, унинг зиммасига ибодатхонадаги доимо ёниб турувчи ўтнинг сўниб қолмаслиги масъулияти ҳам юкланган, ҳозир бу сўз "ўтоғаси" шаклида тилимизда учраб туради.

Киши учун ўз аждодларининг кимлигини билиш мақсадида қайси уруғдан эканини аниқлаш айб эмас. Лекин қариндош-уруғчиликка муккасидан кетиб, фақат ўз уруғларининг ғамини еб, улардан ҳимоя воситаси сифатида фойдаланиш эндшшқда ижтимоий иллат ҳисобланади. Бу миллатни жипслаштирмайди, балки заифлаштиради, тараққиётга тўсиқ бўлади. Ривожтанган миллатларда бундай иллатларга аллақачон барҳам берилган, одамнинг қайси уруғдан келиб чиққанига қараб эмас, қандай фазилатлари борлигига қараб баҳо берилади, кадрланади.

ҚАБИЛА

Кўпинча уруғ ва қабила иборалари бир маънода ишлатиб келинмоқда, бу унчалик тўғри эмас. Лоақал атама сифатида бу икки сўзнинг маъносини алоҳида-алоҳида белгилаб, аниқлаб қўйсак ёмон бўлмас. Бизнингча, қабила қон-қардош, тшвдош ва диндош бир неча уруғнинг уюШ масидир, шунингдек, бир уруғ табиий равишда кўпайиб, атрофидаги ўзидан ожиз уруғ ва уруғларни бўйсундириб,

Ўшунинг билан сингдириб юбориши оқибатида қабила тартиб-тартиқланган ҳам бўлиши мумкин. Қабила биланнинг уруғдан асосий фарқларини шундай бел-

«ми мумкин: у уруғларга бўлинишидан ташқари ўз худудда шаклланиб (шева) тилига, қабила кенгашига боғлиқ бошлиғига эга бўлган. Қабилалар кишиларнинг кишилиги ва кўчманчи чорвачилик билан бирга деҳқончилик ва ибтидоий темирчиликка ўта бошлаган кезларида келган бўлса керак. Ақлий табақаланиш мулкий табақаланишга олиб келган. Кишилик жамиятида ҳамини шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Туркий халқлар ҳам уруғчилик ва қабилачилик даврининг босиб ўтган. Карашлари, савиялари, назарий библиографиялари шўролар даврида рус ва Оврупо тарихчилари ёзган китоблар таъсирида шаклланиб қолган тарихчиларимиз "Ўзбек халқи 92 уруғ (қабила)дан ташкил топган" деб таъкидлашади. Бизнингча, буаниқмаълумотэмас. Чунки улар XVIII асрда тузилган "Тарихи Муқимхоний" китобида ва шоир Турди Фароғий шеърида келтирилган 92 рақамини асос қилиб олишади.

Маълумки, "Тарихи Муқимхоний"да фақат Бухоро хонлиги худудида яшовчи қабилалар тилга олинади. Турди ҳам шу диёрдаги туркий қабилаларни назарда тутди. Вахш, Олганки, Бухоро хонлигининг худуди Туркистоннинг бир бўлагини ташкил этарди, ундан ташқари Хева хонлигида, Фарғона водийси, Тошкент воҳаси, "Мамлақати Ўзбекия"— Дашти қипчоқда, Еттисув, Олтой, Қофқозда ҳам туркий қабилалар яшарди, булар "Тарихи Муқимхоний"-га кирмай қолган, Турди Фароғий эса буларни назарда тутмаган. Бизнингча, қозоқлар ўтмишда 300 дан ортиқ, туркманлар 100 дан ортиқ қабилаларга бўлинган экан, ўзбек Қабилалари 92 тадан анча кўп бўлган, деб айтиш мумкин.

АЙМОҚ

Тилимизда "Уруғингдир-аймоишгдир ёки бирорга май-майнингдир", "Фалончи серуруғ, уруғ-аймоқлари кўп" деган иборалар тез-тез учраб туради. Бунда бир худудда яшовчи қариндош оилалар тушунилади, уруғ ва аймақ Ушлари бир хил маънода қўлланилади.

Аймақ атамаси қалмоқ, бармоқ, тармоқ, маймоқ каби вақтлардан бўлиб, бугунги кунда Бурятиястон

Олтой ўлкаларида кичик маъмурий худудлар — туман

маъносида ишлатилади. Бу сўз мўғул тилида ҳам бўлиш нисбатан каттароқ маъмурий-худудий бирликни билдирadi.

XV—XVI асрларда Фаргона водийсида, Қашқадарё воёсида яшаган туркий қабилалардан бири аймоқлар эди. Асрлар ўтиши билан улар ўзбек миллати таркибига сиқиб кетишган. Фақат кичик бир бўлаги асримиз бошлариди, гача ўз номларини сақлаб келишган. 1924 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, Қашқадарё вилоятида 10 мингга яқин киши ўзини аймоқ деб кўрсатган.

Аймоқ атамаси туркий қабилалардан бирини билдиришидан ташқари бир қанча қabila ва уруғлар иттифоқиди маъносига ҳам эга. Бу Жанубий Туркистон — ҳозир Афғонистоннинг шимолида яшовчи ўзбекларга тегишлидир. (Масалан, шимолий Афғонистонлик ўзбек олими В.И. Адиби Файзулла Аймоқ "Халқ ижоди дурдоналари" номли китоб ёзган.) Бу ердаги аймоқлар таркибига форс тилида гапирувчи айрим аҳоли ҳам киради. 1959 йилги аҳоли рўйхатига кўра Афғонистонда 50 минг, Эронда 30 миң аймоқлар яшаган. Орадан салкам 40 йилча вақт ўтиб қолди табиий ўсиш бўйича олганда ҳам уларнинг сони ҳозир анча кўпайган бўлиши керак. Шуниси диққатга сазоворки Жанубий Туркистонда қадим замонлардан бери яшаб келадиган туркий қатагон, барлос, жалойир, элбек каби туркий қабилалар аймоқлар таркибига кирмай, ўзларини тўғридан-тўғри ўзбек халқига мансуб деб билдилар. Кўринадикки, аймоқ атамаси элат билан халқ ўртасидаги бир тарихий тузилма маъносини билдирар экан. Энди сўз элат ва элат хусусида боради.

ЭЛ

Эл энг қадимги тиб туркий сўзлардандир. Аввало бир жойнинг одамлари маъносини билдиради: Хоразм эли, Қашқар эли Бир қабиллага мансуб кишиларга қўлланилди: кипчоқ эли, манғит эли. Эл сўзи миллат, халқ маъноларини ҳам ифодалайди. Илгари "Эл байроғи" газетаси ҳам чиққан. Юрт, мамлакат маъноларида ҳам қўлланилади. Масалан, қозоқ эли деганда қозоқхалқини ҳам, Қозғонистонни ҳам тушуниш мумкин. Ёки бўлмаса, чет эллар деганда, хорижий халқларни ҳам, хорижий мамлакатларни ҳам англаш ва англашиш мумкин.

Эл иборасида, шунингдек, иттифоқ, тотувлик, аҳиллик маънолари ҳам бор. Эл ёвнинг зиддидир. "Эл бўдди"

лўстлашди, бирлашди маъноси англашилади. Элатдеганана шу мазмунидан элат атамаси келиб чиққан.

ЭЛАТ

Ятататамаси, энгаввало, қабилалар иттифоқини, кигиларнинг тил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан оихан таркиб топган бирлигини билдиради. Уни халқингмиллат бўлиб шаклланишидан олдинги босқичи деб уям атайдилар. Элатнинг келиб чиқишига бир-бирига кўп жиҳатдан яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос бўтган. Кишиларнинг элат-элат бўлиб, бир ҳудудда яшаш-■мри улар орасидаги қон-қариндонмик, умумий манфаатдорлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Умумий манфаатдорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш масъулияти давлатни вужудга келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давпатлар қадимги Миср, қадимги Бобил, қадимги Туронда ва бошқа жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа жойларида, жумладан, Ғарбий ва Шарқий Оврупода элатлар ўрта асрларда шаклланган. Дунёда бундай жараёнлар давом этаётган мамлакатлар ҳозир ҳам бор. Шунинг учун бўлса керак, жонли сўзлашув тилида миллат ва элатлар деган иборалар ишлатиб турилади. Кўпинча элат деганда камсошш, маданий-маърифий, иқтисодий-сиёсий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган халқлар тушунилади.

Элат бўлиб шаклланишнинг бир неча шакллари бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

Тил жиҳатидан бир ёки ўзаро яқин қабилаларнинг уюшуви элат бўлишнинг асосий шаклидир. Бу айниқса туркий элатларнинг кўпчилигига хос. Масалан, ҳозирги уйғур халқининг шаклланишида бошқа туркий қабилаларнинг иштироки кам. Қирғиз халқи қадим Сибирияда — Онасой (Енисей) бўйларида яшаган, ўшанда ҳам, ҳозир ҳам ўзларини фақат қирғиз деб билувчи аждодларининг авлодларидир. (Бударёни Енисой, яъни Янгисой деювчилар ҳам^{ооР-} Шу билан бирга улар Онасой қирғоқларидан жанубга» Марказий Осиёга — Хонтангри (бутуркий сўз, хитойлар^{лаР} уни ўз тилларига таржима қилиб, Тяньшяп деганлар, аад^{аад} ида икки ном бир маънони — Улуғ тоғ, муқаддас тоғ^а маъносини билдиради, шу сабабли туркийча атадик) ва^а Мир тоғлари яқинига кўчиб келгач, улар таркибига, оз^о Улса-да, қипчоққабилаларини^л г вакил.тари кирган.

^ир қабиланинг бошқаси томонидан истило қилини-^{ни} Натижасида, бир неча қабила аралашиб, элат пайдо

бўлган. Масалан, фаранг элати галл ва олмон қабилалар,, румоликлардан иборат тарзда шаклланган.

Этник унсурлардан бирининг тили умумий тилга, қо,, ган аҳолининг тиллари аввалига шева тарзида сакланган кейин-кейин эса умумий тилга бирлашиб кетган ҳолдз. хам тарихда бор. Қудратли аждодларимиздан бўлмиш ўлар Онадўли ва Рум эли (Туркиянинг Овруподаги хум ди)даги кўнгина туркий қабилалар ва бошқа аҳолига тат,, сир этиб, уларни бирлаштириши натижасида ягона ноц худуд, маданий ва хўжалик жиҳатидан умумийлик — Туркия мамлакатини ва усмонли турк тилини яратганлар.

Рус элатининг шаклланишида славян қабилалари бц. лан бирга уларга қўйғни бўлган, ирки, тили ва ҳаттоқц дини тамоман бонгқа-бошқа халқлар ҳам зўравонлик ва тазйикостида, жисмонан сақланиб қолиш учун қатнашиш га мажбур этилган. Булар асосан туркий ва удро-фин халқлари, Шимолий ва Узоқ Шарқ ўлкаларида, Сибириад яшовчи кам сонли халқлардир. Рус элатини миқдоран қўпайтириш учун шундай ашаддий зулм-истибдод қилинганки, Москва давлати томонидан Қозон хонлиги босиб олингач, тили, дини, маданияти, урф-одати бутунлай бошқача бўлган татар халқининг катта бир бўлаги Ока ва Кам дарёлари, Итил (Волга) қирғоқларига ҳайдаб келинМ чўқинишга — муслмонликдан насронийликка ўтишп мажбур этилган. Кимки бутга чўқинмаса, сувга чўктириб юбориш дағдағаси билан қўрқитилган. Жони ширин туюлиб, шундай қилганлар ҳам бўлган. Булар мишарлар дейилади. Уларни айблаб бўлмайди. Ислом таълимоти бўйича, ЗОЛИМШНГ зулми қаршисида Худо берган ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида дилида иймонини сақлаб қолиш шарта билан, тил учида душманининг айтганини қилишга рухсат этилган.

1926 йилда ўтказилган Бугунттифоқ аҳоли рўйхатиГ¹ собиқ Иттифоқда 230 дан ортиқ миллат ва элат яшайди дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам 129 тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ элат, асосан каМ сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, кўп соНли халқногт миқдорини оширган. Шўровий мафкура "Р ривожланишига кўра орқда қолган кўпгина элатлар, асосан майда элатлар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкйН Улар вақг ўтиши билан иқтисодий ва маданий жиҳатда!¹ юксалган бошқа элат ва миллатлар билан яқиндан ало[^] қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг маданияШ тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг тар'

и, га сингиб кетади" деб фатво берарди. Бу кўчирмани шзда чоп этилган Ўзбек Совет Энциклопедиясининг п^жилдидан келтирдик. Уни бошқа бировлар эмас, ўз «пим"ларимиз ёзганига эндиликда ишонгимиз келмай-и Бунда "юксалган, илғор халқ" деганда руслар, тил де-нда РУС тили назарда тугилган, албатга. XVI асрнинг ^татариди, яъни Иван Грозний замонида бошланган бун-лай сиёсат совет даврида ҳам пинҳона давом эттирилди.- Шуниси қизиқки, қаердаки миллий уйғониш юз бериб, миллий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ раҳбарларини сепаратизмда айблаш мустамлакачиларга хос усулдир. Аслида лотинчадан олинган бу атама ажралиб чи-қишга, алоҳида бўлишга интилиш маъносини билди-ради. Владимир Ленин "Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳукуқи" деган асарида "Ўз тақдирини ўзи бел-гилаш эркинлиги тарафдорларини сепаратизмга йўл очиб берувчилар деб айблаш риёкорликдир" деб ёзган бўлса-да, ҳокимият тепасига келгач, халқлар турмаси бўлмиш чор Россиясидаги мустақилликни талаб қилган биронта миллатга ҳурлик бермай, бебурдлик қилиб, риёкорнинг ўзгинаси бўлган эди.

Ажралиб чиқишда ҳам ажралиб чиқиш бор. Масалан, бир бутун мамлакатнинг бир вилояти ажралиб чиқишни истаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида турганларни сепаратчи деса арзийди. Бундай интилиш-ларни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқла-майди. Бу мамлакатнинг яхлитлигига раҳна солади, бир хатқни пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг мустақилликни истаб, ҳукмрон миллат исқанжасидан аж-ралиб чиқиши асло сепаратизм эмас.

Кўп сонли элатлар томонидан кам сонли элатларни Ўзига сингдириб юборишнинг яна бир тарихан синалган йўли бор. У ҳам бўлса шуки, мустамлакаларига ҳукмрон миллат вакилларини кўплаб кўчириб бориб ўрнаштири-ла-ди, ниятлари — кам сонли аҳоли кўп сонли аҳоли ора-си-га аралашиб, ўз миллий қиёфасини йўқотсин. Бир ми-^сал: агар Латвия Республикасида 1940 йилда латишлар уму-^мий аҳолининг 95 фоизини ташкил этган бўлсалар, ора-^ндан ярим аср вақт ўтар-ўтмас, 1988 йили бу рақам 49 фо-изга тушиб қолди. Латиш халқининг ўз ватанида миллий Қиёфаси йўқолиб кетишига жиддий хавф туғилди. Бунинг ^атига, Марказ 2000 йилгача белгиланган иқтисодий ре-^атларда Болтиқбўйида, жумладан, Латвияда шундай ул-

кан корхоналар куришни мўлжалладики, буларни буц этиш ва ишчи кучи билан таъминлаш учун ташқарк^{Г*} яна юз минглаб тили, маданияти, дини ёт бўлган аҳол^{^*} кўчириб келтириб, ўрнаштириш лозим эди. Бу хавфда зўр ташвишга тушган латиш, литва ва эстон зиёлилап миллий мустақиллик байроғини собиқ Иттифок микёсЭ да биринчилардан бўлиб дадил кўтариб чиқдилар, пард| ментйўли билан, босиқтик, вазминлик, ақл-заковатйўл| билан иш тутдилар ва деярли қон тўкмай миллий мустаЗ илликка эришдилар.

Демак, элат ўз қиёфасини сақтаб қолиши учун хал| равнақ эта бориб, миллат даражасига етиши учун ха.м[^] давлятига эга бўлиши шарт экан. Уз давлатисиз элат йўк Бўлса-да, элат шактида узок яшолмайди, хукмрон эдя уни ўзига "ютиб" юборади.

Ду|гёдаги баъзи мамлакатларда шундай бўлаётир. Нисбаган кам сонли халқ юртига юз минглаб хукмроц миллат кишилари узлуксиз кўчириб келтирилмоқда. Бунда қон тўкилмайди, балки қон ўзгартирилади. Миллий-қиёфа йўқогилади. Миллат аҳолига айланади, манкурпвд юзберади. Унисидан буниси даҳшатлироқдир. Бундайво-кеаларга хушёр қараш, миллий мустақилликни авайлаш ва мустаҳкамлаш зарур.

ХАЛҚВААҲОЛИ

Хўш, халқ нима? Халқ билан аҳоли ўртасида фарқ борми? Фарқ бўлса, у нималардан иборат? Ибтидоий жамоа" даврида аҳоли билан халқ тушунчалари ўртасида фарқ бўлмаган, деб ёзган файласуф ва тарихчилар ҳам бор. Хўш, кейинга даврларда қандай бўлган? Ҳозир-чи? Булар жиддий, давлат ва миллат тавдирида катта аҳамиятга молик саволлар, уларга жавоб бериш ҳам осон эмас. Шундай бўлса-да, олим сифатида эмас, қаламкаш сифатида жавоб беришга ҳаракат қилиб кўраимиз.

Зотан, мамлакатимиз тарихи ва бугуни ҳақида сўз юри-тар эканмиз, масалага ҳар томонлама ва чуқур ёндошя-шимиз зарур. Одам онгида томонлар олтига: ўнг, сўл, олд, орқа, уст ва ост деб белгиланган экан, рамзий маънода шуларнииг бирини осмон — руҳият, иккинчиси ерни - борлиқ, учинчиси ўтмишни — аждод, |ўртинчиси келажакни — авлод, бешинчиси ўнгни — тасаввур ва олтиң; чиси сўлни — тасаввурнинг ифодаси бўлмиш тасвир, ақдий ва жисмоний меҳнат деб талқин қиламиз.

гт^нѐда шундай эски ва янги давлатлар борки, тузил-ан буѐн ҳали бирор марта ҳам мамлакатда аҳоли гани^ олинмаган. Ваҳоланки, мамлакат халқи билан *гнг аҳолиси ўртасидаги тафовутни аниқлашнинг асо^й воситаси умумий аҳоли рўйхатини ўтказишдир. Бун-аяй тадбирнинг илк ватани кўхна Шарқдир. Аждодлари-иизнинг ақл-заковати шунда ҳам кўринадики, бундан 2000 йиллар илгари ҳам Туронда вақти-вақти билан аҳоли пўйхатдан ўтказиб турилган. У пайтлари қўлга қалам-даф-тар отиб эмас, кўплаб саволлар ѐзилган варақалар тарқатиш билан эмас, юрт ҳимояси учун яроқли ва қуролли аскарларнинг сони, бўйсира бўлиб келаётган ѐш авлоддан яқин нилларда яна қанча қўшин тўнлаш мумкишшиги аниқланган. Отга мина оладиган, қўлида қурол-ярог гута оладиган ҳар бир ўспирин ҳам ҳарбий хизматга яроқли ҳисобланган. Чунки туркий қўшинда ҳар 10 нафар аскарнинг 8-9 таси отлиқ бўлган, ҳатто баъзан, узоқ сафарларга отланилганда, ҳар бир отлиқнинг ѐнида бир-иккигадан захира арғумоқлари бўлган.

Темурийлар, бобурийлар замонида мамлакат раиятининг табақаларини аниқлаш (мулкдорлар камайиб кетма-яптими, савдогарлар озаймаяптими, мударрису талабалар қанча эди-ю, ҳозир қанча, ҳунармандчиликнинг аҳоли қандай, зироатчилик ўсяптими, ер-сув қаровсиз қолмаяптими ва ҳоказолар), давлат хазинасига тушумни ҳисоблаш, дайдилар — тиланчи, бекорчи ва йўлтўеарларни билиш мақсадида ўзига хос рўйхатга олишлар бўлган. Шу тадбир натижаларига қараб, келгуси вазифалар белгиланган, бугунги ибора билан айтсак, давлат бюджети ва истиқбол режалари тузилган. Амир Темурнинг: "Мамлакатим ҳудудида тиланчилар бўлмасин, меҳнатга яроқсизлар нафақа билан таъминлансин, ишга яроқлилар меҳнат қилиб тирикчилик ўтказсин, ишѐкмаслар меҳнатдан бўйин товлаб, гадойчилик қилсалар, Туркистондан чиқариб юборилсин", деган кўрсатмалар бергани бизга тарихдан маълум. Тиланчилик Қилиш шгсон учун нақадар ор-номуе экани халқимизнинг Қон-қонига шунчалик сингиб кетган эканки, Октябрь тўнтариши ва ундан кейинги қатағонлар оқибатида Туркистон-Дан бош олиб кетган ватандошларимиз ва уларга бағридан жой берган хорижликларнинг ѐътироф этишларича, оғир кунларда ҳам юртдошларимиздан биронтаям гадой чиқмаб-Ди> то ўзларини тутиб олгуш ларигача қашшоқяшасалар-да, Ҳалол меҳнат қилиб тирикчилик ўтказишибди. Тиланчиликка қўл урмаслик миллат қиѐфасини кўрсатувчи фази-Датлардан бири десак, адашмаймиз.

Бухоро, Хева ва Кўкон хонликларида ҳам аҳолиё рўйхатга олишлар бўлган. Буларда солиқ тўловчиларнинг умумий сони, аскарликка олинганлар, солиқ йўғиб олган хонадонлар ва ҳали солиқни тўлашга улгурмаган ва умуман солиқни тўлашга қурби етмай қолганларнинг миҳ. дори аниқланган. Агарда табиий офатлар — қурғоқчилик сел олиши натижасида хўжаликнинг аҳволи танг бўлид қолгани аниқланса, ҳашар йўли билан ўша хонадонга қўмлик берилган, токи ўз қаддини тиклаб олсин, тиланчиликка қўл урмасин. Шунингдек, муттасил уч йил ер қаровсиз қолдирилиб, экин-тикин қилинмаса, ўша ер давлат фойдасига мусодара этилган, амлок ерларига қўшиб юборилган.

Мархум тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг Бухоро хоилигидаги аграр муносабатларга доир икки жилдди асарида ёзилишича, хонликда ҳар йили кеч кузда — хирмон кўтарилганда аҳолини рўйхатга олишлар бўлган. Кичик қишлоқларда қишлоқ оксоқоли, катта қишлоқларда эса қишлоқ амнлари бу ишни бажарган. Улар бу ҳақда туман бегига маълумот беришган. Туман беклари ўз навбатида пойтахтга — қушбегига хабар етказюрган. Шаҳарларда эса бу вазифа маҳалла элликбошилари зиммасига юкланган.

Шўролар замонида 1920, 1923, 1926, 1939, 1959, 1970, 1989 йилларда аҳоли рўйхатдан ўтказидди. 1959 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати варақасида оила бошлиғига алоқаси, жинси, ёши, никоҳдалиги, миллати, она тили, қайси давлат фуқароси эканлиги, иш ва ўқиётган жойи, машғулоти, лавозими, ижтимоий гуруҳи, тирикчилик манбаи, доимий ёки вақгинча яшаётган жойи бор эди. Бундай тадбирларнинг натижалари иқтисодиёт, жуғрофия, жамият-шунослик, халқшунослик фанларининг ривожланшни учун манба бўлиб хизмат қилади, албатга.

Шу натижаларга қараб мамлакат нуфусининг умумий сони, ўсиш ёки камайиш миқдори, ўртача умрнинг қанчалиги — аҳоли яшаряптими ёки қарияптими, аҳолининг табақаланиши қандай, қишлоқ аҳолиси қанча, шаҳар аҳолиси қанча, аҳолининг кўчиши қанақа, қаерларда аҳоли тўпланиб боряптию қаерлар ҳувиллаб қоляпти, шунингдек, аҳолининг нисбий, янхирш ва турғун ортикчалиги борми ва шу каби муаммолар аниқланади.

Аҳолийаиог нисбий ортикчалиги шуки, мамлакатда ишчиларнинг сони ишчи кучига бўлган эҳтиёжга нисбатан кўт бўлади. Бу муаммо аҳолиинг табиий ўсишига қараб

ва янги миями, деҳқонми, зиёлими, меҳнат қилади-ю, лекин ааи тирикчиликка етмайди, лекин ўзи ишсизлар лярМтида турмайди, бундай ишсизликка аҳолининг яши-[^]ортиқчалигидеяилади.

Лоимий иш жоига эга булмаи, тасодифии, кунбаи иш тан кун кечирадиган кишилар гуруҳига нисбатан **аҳоли-игтурғуя ортиқчалиги** дейилади. Аҳолининг бундай ортиқчалиги жамоат тартибининг мўтадил бўлиши, халқнинг маънавий қиёфасига салбий таъсир кўрсатиши, ижтимоий иллатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин- Шуни ҳисобга олиб, ҳозирги ўтиш даврида мамлакатимизда халқоммаси камбағаллапгувшигголдини оладиган чоралар кўрилмоқца. Юртбошимизиинг таъкидлашича, ўзбекистонда мулкдорлар сафининг кенгайиши умум халқнинг реал даромадини ошира боришга мутаносиб равишда амалга оширилади. Бу деган сўз энг кам даромад олувчи киши билан энг кўп даромад қилувчи мулкдор ўртасида кескин тафовут бўлмайди, яъни яқин кслажакда республикамызда оддий ишда ишлаган оддий одам ҳам топган даромадига бемалол тирикчилик ўтказаверади.

Собиқмарказ эса чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини изчил давом эттириб ва мавжуд шарошта мослаштириб, Бутуниттифоқаҳоли рўйхати натижаларидан ғаразли мақсадларида фойдаланарди. Беш йиллик, етти йиллик режалар тузарди, 15 та иттифокдош республика номидан иш юритса-да, фақат бигга республика — Россияншиг, фақат битга халқ — русларнинг манфаатини кўзларди; халқларнинг миллий қиёфалари сақланиб қолишини эмас, руслаштиришни, барча халқларни аралаш-қуралаштириб, совет халқини (аслида рус тилида сўзлашувчи аҳолини) яратишни ўйларди; хом ашё ва малакали ишчи кучи йўк жойга улкан корхона куришни режалаштирарди, ҳаёт учун хавфли чиқиндилар чиқарувчи корхоналарни туғилиш кўп ва аҳоли зич жойлашган ерлар ва ичимлик сув манбаи бўлган дарёлар бўйига жойлаштирарди; бир дастгоҳнинг мотори Минскда тайёрланса, бошқа қисми Тошкентда ишланарди, Бухородан газ олиб кетилиб, ўрнига Кузбасс-Дан кўмир келтириларди. Мақсадлари аниқ эди: Ер юзи ҚУРУҚ[^]ик ҚИСМИНШИГ олтидан бирини ишғол қилган улкан худуд минтақаларш[^]и бир-бирига шундай боғлаб, чир-Маш керакки, токим улар бир-бирларисиз, мустақил кун

кўра олмасинлар. Марказ кўлидаги занжирни узиб, уд^ тобеликдан чиқиб кетмасинлар. Мана, гап қаерда! Бугун, ги оғир, лекин ўткинчи қийинчиликларимизнинг илдиз* лари ана ўша ғаразли мақсадларга бориб тақалади.

Хўш, халқнинг миллий қиёфасини белгиловчи маънавият соҳасида аҳвол қандай эди? Бу борада Марказ янада ҳийлакорроқ эди. Кўриқ ерларни ўзлаштириш сиёсатц ўтказилди. Натижада қозоқ оғайниларимиз асрий яйловларидан айрилиб қолдилар, кўриқ ерларда қурама аҳолц вужудга келди, қанчадан-қанча талабалар неча мудда? ўқишдан қолиб кетдилар, кўриққа борганларнинг тарбияси яхшиланиб қайтмади, албатта.

Ён кўшни — жон кўшни халқларнинг зиёлилари Москва орқали ва рус тили орқатигина мулоқот қилишга мажбур эдилар. Миллий адабиётда ярагалган сара асарлар ҳам, агар Марказ манфаатига зид бўлмаса, фақат рус тили орқали четга чиқиши мумкин эди. Чет эл адабиёти ҳам фақат рус тили орқали кириб келарди. Ҳатто туркий халқларнинг адабий алоқалари ҳам рус тили орқали олиб бориларди, Марказ эса назорат қилиб турарди.

Туркистон халқлари учун Жанубий, Ғарбий ва Шарқий дарвозалар тақа-тақ берк эди, фақат Шимолга — Россияга йўл очик эди, холос. Бундай биқикликдан Марказ манфаатдор эди. Лекин ўз манфаати йўлида барча иттифокдош республикалар халқдарининг пешона терлари ва табиий бойлиқларини сотиш орқали тўпланган миллиард-миллиард сўмларни исроф қилаверарди. Марказий Россияни Узоқ Шарқ билан боғловчи Транссибир темирйўли бор эди. Лекин Марказ бунга қаноат қилмай, иктисодий наф келтириши ва ҳали неча муддат туриши номаълум бўлмиш БАМни — Байкал — Амур магистралини кўрдирди, иш ҳажми ва сарфиёти шунчалик кўпки, фақат каттакичик кўприкнинг ўзидан 300 дан ортиғи бунёд этилган, тагин асрий музлокжойларда! Яна қанчадан-қанча узун-узун туннеллар бу ҳисобга кирмайди.

Россия шундай бепоён ўлка бўлатуриб, атом қуролларини синовчи зарарли полигонни қуришга ўз ери топилмади, уни жафокаш қозоқ диёри — Семипалатинска жойлаштирди.

Собиқ Иттифокда 41 та атом электр станцияси қурилган бўлса, шулардан 9 тасини мамлакат ҳудудининг атиги салкам 3 фоизини эгалловчи Украинага жойлаштириш лозим кўрилган. Улардан биғтасида рўй берган фалокатнинг асорати ҳали давом этмоқда.

« жуда зарур бўлиб колганда Марказ Амударе ўзи УЧУ « у^дйпатон кўпригини зудлик бячан қурдир-зр^да Термя* - *и^ттезда фойдаланингга толшириш масала-яя, бу. ^Жпода тўртмарта махсус кўриб чикилган, бюро сиСиесяиоте• /» борала ўгказшуган йиғилишлар сон- *» бюр?Г^лса керак. Мақсад совет кўшинларини ва оғир саНОКС!^ахаларини тезроқ дарёнинг нариги кдрғоғига ^^иш эди Шундай бўлди ҳам. Кейин... Кейин эса олио УТМГ ^^ утганлар анча камайиб қайтди. Кянча-^{нарИГ} анча курол-яроғлар оғир юк деб ташлаб қайтилди. К?хамон ажал чақирмоқда.

бу п^ин Туркистонга иктисодий манфаат келтиражак ,н^ томонга темирйўл қуришни Марказ хатго хаелига ^мкеллирмади. Бу орзу мустақишшкка эришичгачушал- * 2 Тйюн - Сарахс - Машҳад темирйўли қурилиб, фои-Йинишга топшйридди.

м-П^{ТМч} як«я
Хабардор одамларнинг ҳикоя қилишича, Марказ авва-лига Катта Фарғона каиали қурилишига рухсат бермаган, Москвадан юборилган ирригатор мутахассисдар ҳам даст-адб бу қурилиш норентабел деб ҳисоблашган. канал стоилса, пахта майдони кўпаяди, деб ишонтирилгач ва факат пахта экамиз, деб сўз берилгач, Марказ канал қури-лишига ижозат берган. Шундаям қурилишга давлатхази-насидан маблағ ажратилмаган. Канал умумхалқ ҳашари йўли билан қазилган.

Чоржўй — Хўжаэли темирйўли қурилишига марказдан рухсат олиш учун ҳам шундай иш тугилган. Хоразмни ёгшасига пахтазор қиламиз, у ерга маданий ўтитларни олиб бориш арзонга тушади, пахтани Марказга юбориш осон-лашади ва ҳоказо. Пахта деса мустамлакачи тўралар узини томдан ташлар эдилар-да.

70-йилларнинг охирлари ва 80-йилларнинг бошларида Марказ яна бир "тадбир"ни бошлади — Марказий Россия-даги ноқоратупроқ (аслида бўзтупроқли деиш керак) минтақани қайта обод қилиш масаласини ўртага қуиди.

Москванинг тўрт томонидаги бу минтақада жойлаш-ган юо мингдан ортиқ қишлоқдаги тубжой аҳоли яхши-роқтурмуш излаб, навбатдан ташқари квартиралар олиш илинжида йирик шаҳарларга, асосан миллий республика-ларга, жумладан, Болтиқбўйи ва Туркистон республика-ларига жўнаворишган эди, киндик қони тўкилган юртла-ри эса кимсасиз ҳувиллаб ётарди.

Марказнинг бу чақириғига керакли акс садо булмади. Адвало ўша минтақадан чиқиб келганларнинг ўзларидан

ҳам ҳеч садо чикмади. Зотан, будаъват уларга қаратилмаган эди-да, ҳеч **ким** улар ўртасида буни ташвиқ қилмади бошқалар эса уларга бу ҳақда оғиз очолмасди, дархол тескари талқин қилинар, халқлар дўстлигига **зид** ҳатти-ҳаракат деб қораланар эди. Узбектар орасида ҳам, бошқа халқлар орасида ҳам Марказнинг бу чақириғига **учиб** ва маҳаллий маъмурларнинг қистовида бўзтупроқли минтақага ўз иссиқ ўринларини совутиб, бола-чақаларини етаклаб борганлар ҳам бўлди. Орадан бир-икки йил ўтмасданок улар алданганликларини англаб етдилар, кўпчилиги ўз ватанларига қайтиб келдилар.

Шу тариқа Марказнинг навбатдаги тадбири миллий республикалардагитубжой халқларни жойидан — заминидан жилдириш сиёсати амалга ошмай қолди. Чунки халқ ўз она тупрогидан жудо қилинса, миллий қиёфасини йўқотиши тезлашади ва уни ўз измида юргизиш осонлашади, жилов қўлдан кстади. Зеро халқни халқлигида бошқариш мушкул, аҳолиша айлантирилса, замонавий қулнинг ўзи бўлади-қўяди-да. Марказ қорчалонларининг бутун ғаразли сиёсати шунга қурилган эди.

Чор Россияси замонидаёқ бошланган **халқни аҳолига айлаптуриш** сиёсати нгўролар даврида ҳам изчил давом эттирилди. Чоризм даврида, масалан, Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Наманган, Андижон, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар ёнида руслар яшайдиган қисмлар, Марғилон, Бухоро яқинида янги шаҳарчалар (ҳозирги Фарғона, Когон), қишлоқларда слободкалар (халқ кейин буларни исловатхона деб атай бошлаган) қурилди.

Бу иш қизил империя замонида ҳам режали тарзда, лекин ими-жимида давом эттирилди. Саноатлаштириш баҳонасида кўплаб рус аҳолиси ўлкамизга кўчириб келтирилди. Узоқ тарихни қўятуриб, яқин ўтмишимизга — саксонинчи йилларнинг ўрталарига назар ташласак, шундай аянчли бир ҳолнинг гувоҳи бўламиз: **Тошкент шаҳар коммунистик нартия комитетининг биринчи қотиби бўлиб ишлаган Сагин беш йил мобайнида 384 минг рус аҳолисини шахримизга кўчириб келтирган** эди!

Бирок, барибир халқимизнинг болажонлиги, серфарзандлиги самараси ўларок, республикамиз умумаҳолиси таркибида ўзбекларининг салмош озаймади, балки йилдан-йилга кўпайиб бораверди. Шунингдек, йирик шаҳарларда ўзбек зиёлилари ва талабаларининг сони ошиб, миллий онги ўсиб, халқимизнинг ақл-заковати яна ўзини кўрсата бошлади, яъни миллий қиёфа сқинлашди. Бу ходдан

- *лтга тушган Марказ энди бошқача йўлни тутди. "Пахта
қўриқларидаги «Ўзбеклар иши»ни ўйлаб топди, республикамизга
иши Иванлар бошчилигида тергов этувчиларни, таф-
гд/ириларни жўнатди. Алоҳида танлаб олинган ва махсус
тин/а/рилик кўрган, зиммаларига ўзига хос топшириқюк-
тилга!! 300 дан ортиқ катта-кичик амалдорларни ҳам
л>борди. Улар республикамиз ташкилотларида "биринчи"
а "иккинчи" курсиларни эгалладилар. "Биринчилар" но-
иига биринчилар эдилар. "Иккинчилар" эса амалда
хақиқий биринчилар эди. Эл кўзига "иккинчи" деб кўрса-
тиларди.

80-йиллардаги қатағон учун объект қилиб 14 та итти-
фоқдош республика орасида юртимизнинг танлаб олин-
шига, бизнингча, Ўзбекистон фуқароларининг деярли
тўртдан уч қисми ўзбеклар, яна ўн беш фоизга яқин фу-
қаролар азалдан Туркистонда ўзбеютар билан тинч-тотув,
оға-ини бўлиб яшаб келаётган, умуман теран томирлари
бир қардошларимиз бўлгани сабабчи эди. Демак, Ўзбе-
кистонда аралаш-куралаш аҳоли эмас, ўз киёфасига эга
халқяшарди, унинг киёфаси йилдан-йилга маънавий жи-
қатдан бойиб борарди. Ана шу ҳолдан жиддий талвасага
тушган Марказ қатағон учун Ўзбекистонни махсус объект
қилиб олган, деб ҳисоблаймиз.

Хурматли китобхонда халқ ва аҳоли тушунчалари ҳамда
улар ўртасидаги фарқларнинг нозик томонлари хусусида
бирмунча кенгроқ ва чуқурроқ маълумот бериш, тасаввур
ҳосил қилиш мақсадида, юқоридаги мулоҳаза ва мушоҳа-
даларимизни баён қилиб ўтдик.

Халқ сўзи луғавий маънода тилимизда эл, элат, мил-
лат, аҳоли, халойиқ, оломон, бир гуруҳ кишилар маъно-
ларини англатиш учун қўлланилади ва бузадан кейин ҳам
шундай бўлаверади, бу тилимиздаги ранг-барангликка хос
хусусиятдир. Масалан, ўзбек халқи ибораси ўрнида кези
келганда, ўзбек эли, ўзбек элати, ўзбек миллати дейиш
мумкин ва бу хато ҳам эмас, бу тил қонун-қоидаларига ва
мантикқа унчалик зид ҳам эмас.

Халқ сўзи — жой номлари билан бирга келиб, ўша жойда
яшовчи аҳолини билдиради: қишлоқ халқи, шаҳар халқи,
Ф^арғона халқи ва ҳоказо.

Касб, машғулот ёки тоифа ва табақани билдирувчи
Узлар билан бирга келиб, ўша касб, табақага мансуб ки-
^ир гуруҳюш билдиради: савдогар халқи, ўқитувчи хал-^.
бола халқи ва ҳоказо.

Ырор жойга тўпланган одамлар, халойиқ, оломон маъ-
°ларини ҳам англатиши мумкин. Масалан, фалончи халқ

орасини ёриб ўтди, дейилса, ўша **кишининг бир** гур[^] одамлар **орасидан** ўтганианглашилади. Ёки бўлмаса, хад[>] гувиллаб олдинга юрди дейилса, оломон кўзда тутилга[^] бўлади.

Халқ сўзи атама сифатида ўзининг қатъий белгилангал маъносига эга. Фикримизнинг исботи учун бир неча қиёсий мисоллар келтирамиз. Ўзбек халқи деганда Ўзбекистонда ва бошқа мамлакатлари минтақаларда яшовчи барча ўзбекларни тушуниш керак. Ўзбекистон халқи деганда фақат республикамизда яшовчи барча аҳолини тушунмоқ керак. Чунки улар орасида ўзбеклардан ташқари турли халқлар, фуқаролиги Гўк ёки фуқароликдан маҳрум этилган кимсалар, муҳожирлар, чет эл фуқаролари ва шу қабилар ҳам бўлиши табиийдир. Хуллас, Ўзбекистон халқи дегани республикада яшовчи ялпи аҳолидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 187 давлатнинг ҳеч қайсиси фақат бир халқдан иборат эмас, ҳаммаси ҳам кўп халқли мамлакатлардир. Тўғри, бирида асосий халқ салмоқ жиҳатдан кўп, бошқасида эса камроқ бўлиши мумкин. Лекин, барибир, ҳамма мамлакатларда халқ сони умум аҳоли сонидан камдир. Республикамизда ҳозир яшаб турган 23 миллиондан ортиқ киши — бу Ўзбекистон аҳолисидир, уларнинг ўзбеклари — бу ўзбек халқидир, бу сирага хорижий! мамлакатларда яшовчи ўзбеклар ҳам қиради. Бу жиҳатда қаралганда халқ сўзининг атама сифатида-гимаъноси кенг бўлиб, давлатлараро, минтақалараро, қитъалараро кўламдадир. Халқ атамасига маънавий жиҳатдан берган мантиқий таърифимиз ана шундай.

Халқ атамасига **фалсафив якугаи назардап** ёндошсак, унинг таърифи бундай: тарихнинг ҳамма босқичларида жамият вазифаларини ҳал этишга қодир, юрт юмушига яроқли ва қобилиятли қатлам, ижтимоий бирлик, тарих ижодкори. Кўряпсизки, халқ деганда қўлидан жисмонан ва ақлан бирор иш келадиган, она Ватан қақриғига самимият билан отланадиган кишилар; шу йўлда таълим-тарбия олаётган, ҳунар ўрганаётган ва, албатта, балоғат ёшига етган кишиларгина назарда тутилмоқда. Бешиқдаги гўдақлар шу халқнинг вакиллари саноғига қўшилиши, мамлакат аҳолиси рўтхатига киритилиши мумкин, лекин уларнинг халқ сафига ўтишига ҳали эрта. Шу халқнинг фарзанди бўлатуриб, унинг шаънига доғ туширган ва эл-юрт ишига ўз ҳиссасини ҳеч қўшмаган кимсаларини халқ қаторига қўшиб бўлмайди, бунга ақл-идрок, виждон, мантиқ қудрати йўл бермайди. Ундайларини ўзлари ҳам, улар-

орасини ёриб ўтди, дейилса, ўша кишининг бир гуру. одамлар орасидан ўтгани англашилади. Ёки бўлмаса, ха% гувиллаб олдинга юрди дейилса, оломон кўзда тутилган бўлади.

Халқ сўзи атама сифатида ўзининг қатъий белгиланган маъносига эга. Фикримизнинг исботи учун бир неча қиёсий мисоллар келтирамиз. Ўзбек халқи деганда Ўзбекистонда ва бошқа мамлакатлари минтақаларда яшовчи барча ўзбекларни тушуниш керак. Ўзбекистон халқи деганда фақат республикамизда яшовчи барча аҳолини тушуномок керак. Чунки улар орасида ўзбеклардан ташқари турли халқлар, фуқаролиги йўқ ёки фуқароликдан маҳрум этилган кимсалар, мухожирлар, чет эл фуқаролари ва шу қабилар ҳам бўлиши табиийдир. Хуллас, Ўзбекистон халқи дегани республикада яшовчи ялпи аҳолидир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 187 давлатнинг ҳеч қайсиси фақат бир халқдан иборат эмас, ҳаммаси ҳам кўп халқли мамлакатлардир. Тўғри, бирида асосий халқ салмоқ жиҳатдан кўп, бошқасида эса камроқ бўлиши мумкин. Лекин, барибир, ҳамма мамлакатларда халқ сони умум аҳолиси сонидан камдир. Республикамизда ҳозир яшаб турган 23 миллиондан ортиқ киши — бу Ўзбекистон аҳолисидир, уларнинг ўзбеклари — бу ўзбек халқидир, бу сирага хорижий мамлакатларда яшовчи ўзбеклар ҳам қиради. Бу жиҳатдан қаралганда халқ сўзининг атама сифатидаги маъноси кенг бўлиб, давлатлараро, минтақалараро, қитъалараро кўламдадир. Халқ атамасига маънавий жиҳатдан берган мантиқий таърифимиз ана шундай.

Халқ атамасига **фалсафий нуқта назарда** ёндошсак, унинг таърифи бундай: тарихнинг ҳамма босқичларида жамият вазифаларини ҳал этишга қодир, юрт юмушига яроқли ва қобилиятли қатлам, ижтимоий бирлик, тарих ижодкори. Кўряпсизки, халқ деганда кўлидан жисмонан ва ақлан бирор иш келадиган, она Ватан қақирғига самимият билан отланадиган кишилар; шу йўлда таълим-тарбия олаётган, ҳунар ўрганаётган ва, албатта, балоғат ёшига етган кишиларгина назарда тутилмоқда. Бешиқдаги гўдақлар шу халқнинг вакиллари саноғига қўшилиниш, мамлакат аҳолиси рўйхатига киритилиши мумкин, лекин уларнинг халқ сафига ўтишига ҳали эрта. Шу халқнинг фарзанди бўлатуриб, унинг шаънига доғ туширган ва эл-юрт ишига ўз ҳиссасини ҳеч қўшмаган кимсаларини халқ қаторига қўшиб бўлмайди, бунга ақл-идрок, виждон, мантиқ қудрати йўл бермаГвди. Ундайларни ўзлари ҳам, улар-

и аслан билмаган бошқалар ҳам шу халққа мансуб деб исоблайдилар, шу халқнинг қаторига кўшаверадилар, ояи рўйхатида фалончи халққа мансуб деб ёзаверади-^{а*}о Бу қоздадир. Амадда эса ундайлар халқнинг қалб паяфтаридан ўрин ола билмайдилар. Бу — халқхукми, бу — харих хукми- Бундан ортиқ хукм ҳам йўқ, бундан кучли дазо ҳам йўқ-

Юкорида халқ — тарих ижодкори, дедик. Бу иборага аниқдик киригиб кетамиз. Халқ кшниларининг муайян қатлами ижтимоий бирлик экан, демак, у шахслардан иборат. Халқяратган тарих — демак, алоҳида кишилар, шахслар яратган тарих саҳифаларининг мажмуидир. Тарих яратишда халқнингбарча вакиллари ялпи қатнашавермайдилар ва бунинг имконияги ва ҳожати ҳам йўқ. Алоҳида шахслар тарих яратадилар, бошқалар уларга кўмаклашиши ёки халақит бериши мумкин. Тарих яратишда жиддий ҳисса кўпиан киши тарихий шахс дсйилади. Бир киши тарихга бир саҳифа кўшса, иккинчиси ўн саҳифа кўшиши мумкин. Бу кўп омилларга, замон, макон ва шахснинг иқтидорига ҳам боғлиқ, албатта.

Хуллас, тарих шундайки, яхлит олганда унинг ижодкори халқ, саҳифаларини алоҳида-алоҳида олганда эса, унинг ижодкорлари муайян тарихий шахслардир.

Тарихий шахс шарофати билан миллий мустақилликка эришганлигимиз туфайли қиёфасиз аҳолига айланиб бораётган халқимиз миллат сифатида қайта қад ростлади ва Ўзбекистон фуқаролигига ноил бўлди. Миллий мустақилликнинг туб моҳияти мана шундадир.

ФУҚАРО

Утмишда фуқаро ўрнида асосан табаа, раият сўзлари, баъзан шу сўзнинг ўзи ҳам қўлланилган. Алишер Навоий асарларида раият сўзи кўп учрайди. "Тарихи мулуки ажам" асарида: "Дерларким, етти йил раиятдан хирож олмайди" Деб ёзса, "Садди Искандарий" достонида бундай хитоб Қилади:

Раия-п-а қилса қаламзан ситам,
Қаламзаншиг илкини қилсун қалам.

Ҳазрат Навоий айтяптиларки, агар котиб раиятга ситам қилгудек бўлса, унинг қўлини қалам қилсинлар, яъни синлар.

Шўролар замонида бусўз ўрнида, асли лотинча бўлмида граждан ибораси ишлатилган, мустақилликка эришилгач атама сифатида фуқаро жорий этилди. Бу асли арабча бўлиб, фақир сўзининг кўплик шаклидир. Араб тилида йўқсил, камбағал, муҳтож, бечора маъноларини билдиради. Лекин ўзбек тилига кириб келгач, маъноси ўзгариб, табаа, раият, шунингдек гражданлик мазмунини касб этган. Қолаверса, аждодларимиз сўзлагашмида, ёзганларида камтаринлик юзасидан ўзларини ("мен" сўзини ишлатишни одоб юзасидан такаббурлик деб билиб) "фуқаро", "фақир ҳақир" деб атаганлар. "Фақир ҳақир жанобларидан ўтиниб еўрайдиким...", "Фақирингизни афв этгайсиз!", "Камина фуқарога изн бергайсиз" ва ҳоказо. Де-мак, фуқаро сўзи мумтоз адабиётда ва жонли сўзлашувда қўлланилган. Шу сабабли фуқаро сўзи атзма сифатида қабул этилиши ва жорий қилиниши асосли ва қонунийдир.

Ҳуқуқий ўрни қооун билаи мустаҳкамланган шахснинг давлат ичкарисида ски ташқарисида бўлишидан қатъи назар, маълум бир давлатга қарашлигига фуқаролик дейилади, шундай ҳуқуққа эга шахс фуқаро деб аталади. Ўзбекистон фуқароси Республикамиз Асосий Қонунида, Олий Мажлис қабул қилган тегишли қоидаларда белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана олади, қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажариш шарт. Ўзбекистон фуқаролари миллати, ирқи, жинси, касб-кори, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, фуқаро сифатида қонун олдида ҳуқуқ тенгдирлар. Фуқароларнинг ўз фуқаролик ҳуқуқларини билиб олишлари ва ҳимоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб етишлари учун уларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш галдаги зарур вазифалардан биридир. Бу маънавий камолот учун ҳам керак.

МИЛЛАТ

Хўш, миллат нима?

Миллат деганда нимани тушуниш керак? Атама тарзида миллат иборасини қандай таърифласа бўлади? Миллат иборасини умрида лоақал бирор марта тилга олмаган инсон бўлмаса керак. Матбуот, радио ва телевидениеда бу ибора эсланмаган кун йўқ. Билар-билмас, тушуниб-тушунмасдан миллат сўзини тилга олувчи ва мақолаларида ёзувчилар ҳам оз эмас.

вало шуни айтиш керакки, миллат сўзи масъулият-Л? Масъулиятни сезмаган кимса бу сўзни тилга олма-ли ^\ абкУЛ. Уринли-ўринсиз ишлатиб, ўқувчи ёки тинг- ^чини чалғитиб қўйиши ҳам мумкин-да. Миллат атама- Л\ ни диний маънода ишлатиб, масалан, мусулмон милла- истом миллати дегувчилар ҳам бўлган ва ҳозир ҳам боо Бугун Ер юзидаги 1 миллиарддан ортиқ ислом дини-«1 эътиқод қилувчилар аввало бир миллат вакилларида иборат эмас, улар орасида араблар, туркий ва форсий халқ- дар билан бирга Ғарбда инглиз, фаранг, олмонлардан тор- тиб, Шарқда япон, индонезиялик, малайзияликларгача, дфрикада эса негрлар ҳам бор. Ислום жаҳоний динлар- дан бири, унга эътиқод қилувчилар иркий жиҳатдан ҳам турличадир. Мусулмонларни ягона ислом миллати деб эмас, балки Биру Бор Аллоҳ таолонинг бандалари, ҳазрат Мухаммад алайҳиссаломнинг умматлари, деб тушунмоқ жоиз. Мусулмончилик — умматлар бирлиги.

Эндиликда нуфузи 200 миллиондан ошиб кетган барча туркий халқларни ягона турк миллати деб ҳисоблаш ҳам бугунги кунда хато бўлса керак. Тўғри, барча туркий халқ- лар бир ота — Абултурк (Навоий ибораси)дан, яъни Турк- ларнинг отасидан тарқалганимиз тарихий ҳақиқат. Лекин орадан неча замонлар ўтди, Абултурк фарзандлари дунё- нинг турли минтақаларида, турли шарт-шароитларда яшаб келдилар, турли воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирдилар, неча-неча хоконлар, хонлар, амирлар, ҳокимлар дунёга келиб кетдилар. Салтанатлар алмашинди, гоҳ мустақил яшадилар, гоҳтобелликка маҳкум бўлдилар. Натижада ма- софалар олислиги, ҳаёт тарзининг ўзгачалиги, қўшни дав- латлар ва халқларнинг бошқа-бошқа бўлганлиги туфайли ^уркий халқлар ўртасида узоқлашишлар ҳам, ўзгаришлар ҳам юз берди. Турмушларида, маданиятларида, диний эътиқодларида, урф-одатларида ўзига хос жиҳатлар пайдо бўлди. Масалан, ҳозир асосан Болтиқбўйи давлатларида яшаётган караимлар (аслида қиримлик) билан ёкутлар гарчи энг бошда бир отадан тарқалган бўлсалар-да, кўри- нюни, урф-одати, маданияти, дини жиҳатидан бир-бир- ларидан анча узоқлашиб кетдилар, караимлар мусовий °Улсалар, ёкутлар исовий, яъни насроний динига эътиқод риадилар. Худди шунингдек, Итил (Волга) бўйида яшов- чи татарлар билан туркманлар, Онадўлида яшовчи турк- йр билан Шарқий Туркистонда яшаб келаётган уйгурлар УРТасида тафовут мавжуд.

Шу мисоллардан кўринадики, барча туркий халқларни ^гона турк миллати дейиш бугунги реал воқелиқдан анча

йирок. Буларнинг барини ўқ томири бир қардош ва тилдош халқлар дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Барча туркид халқларни ягона бир миллат дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди, деган фикрни билдириш билан биз уларни бир-биридан айирмоқчи эмасмиз, бу кайфиятдан мутлақо узоқмиз. Зотан, улар ягона миллат эмас, деганимиз билан узоқлашиб қолмайди, шунингдек, улар ягона миллат десак, ягона миллатга айланиб қолмайдилар ҳам, чунки миллат бўлиб шаклланиш узун тарихий жараёндир. Бу буйруқ билан тезда ҳал бўладиган иш эмас. Ягона ўқилдиздан тарқалган халқларнинг бир-бирларидан узоқлашиш жараёнлари қанчалик узоқ давом этган бўлса, уларнинг бирлашиш жараёни ҳам шунча давом этиши мумкин. Бу жараённи супъий йўл билан тезлаштириб бўлмайди. Лекин кишилиқ жамиятининг ҳозирги тараққиёт босқичида масофалар "қисқарди", сайёрамиз "кичрайиб" қолди, ўрта асрларда 6 он юриладиган манзилга ҳозир 6 соатда тайсрада этиш мумкин. Барча соҳаларда узлуксиз борди-келди қилиш имкониятлари нақадар кенгайди. Бу билан айтмоқчимизки, туркий халқтар маданият, санъат, адабиёт, илм-фан, савдо-сотик ва бошқа соҳаларда ўзаро алоқаларни кучайтира борсалар, талабалар ва ўқувчиларни қардошлари диёрига ўқишга юбориб турсалар ўзаро яқинлик, умумийлик кучаяди, шояд туркий халқлар орасидаги ҳозирги айрим тафовутлар камайиб, зарурий муддат ва жараёндан сўнг улар бир миллат бўлиб шакллансалар ажаб эмас. Бунда барча туркий халқлар ва қавмлар учун тушунарли бўлган умумий тил ва ёзув асосий восита бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Буни келажак кўрсатади. Лекин ҳозирги кунда эса бир отадан тарқалган оға-ини, опа-сингил қардошлар эканимизни унутмаслигимиз, лоақал тез-тез ёдга олиб, шунга қараб иш юритмоғимиз лозим.

1996 йил май ойида Туркия Жумҳурияти Президенти Сулаймон Демирэл ва Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов томонидан ўзбек ва турк халқларининг абадий дўстлиги ҳақида шартнома имзоланиши бу йўлдаги улкан тарихий қадамдир. Ҳозирги купда жаҳонда хитогиклар қардошлиги, араблар қардошлиги, славянлар қардошлиги ғоялари кучайиб бораётган экан, биз туркий халқлар ҳам ўз қардошлигимизни доимо ёдда тутиб, кучайтириб турсак арзийди.

Миллат ҳақидаги тушунчага янада яқинлик киритиш мақсадида энди турли китъалар ва мамлакатларда яшовчи миллатлар ва халқларга оид мисоллар келтирамиз. БСавказ

лкдаридан осетинларнинг бир қисми Россия Федера-
"ияси таркибидаги Осетия Мухтор жумхуриятида яшаса,
ккинчи қисми Грузия таркибидага Осетия Мухтор ви-
тоятда истиқомат қилади. Корейс халқининг икки мус-
тақил давлати — Корея Халқ Демократик Республикаси
Корея Республикаси мавжуд. Ваҳоланки, иккала дав-
латда ҳам корейс миллати яшайди. Австрияда олмон мил-
лати яшаса ҳам, ўзларини австрияликлар деб ҳисоблаша-
ди. Швейцарияда асосан уч миллат вакиллари — олмон,
фаранг ва италянлар яшайдилар, шу сабабли бу давлат
конфедерация деб аталади.

Озарбайжон Республикасида барча озарбайжонларнинг
20 фоизи яшаса, ҳозирги Эрои Ислон Жумхурияти тар-
кибидаги Жанубий Озарбайжон вилоятларида қолган 80
фоизи истиқомат қилади. Яъни Шимолда 5 миллионга
яқини, Жанубда 20 миллиондан ортиғи яшайди. Жаҳонга
Рабиндранат Тагор каби буюк зотларни берган бангол хал-
қи дунёдаги кўп сонли миллатлардан бири, нуфузи 250
миллиондан ошади. Ғарбий ҳудудларда яшовчи бангол-
лар Будда динига эътиқод қиладилар, Ҳиндистоннинг
Банголия штатининг асосий фуқаролари ҳисобланадилар.
Шарқий ҳудудларда яшовчи банголлар ислом динига
эътиқод қиладилар, ўз мустақил давлатлари — Бангладеш
(бу банголлар юрти деганидир) Республикасига эгадир-
лар. Диний эътиқоддаги тафовутга кўра бир халқ иккига
бўлиниб кетадир. Яқин-яқингача икки Олмония — Гер-
мания Демократик Республикаси ва Германия Федера-
тив Республикаси мавжуд бўлиб, сиёсий тузумига кўра
икки хил давлат эди. Шўро сиёсатчилари шарқий олмон-
ларни социалистик миллат деб, ғарбий олмонларни капи-
талистик миллат деб тушунтиришарди. Ҳолбуки, иккала
Давлатда ҳам ягона бир миллат — олмон миллати яшарди.
Қейинги воқеалар — икки олмон давлатининг бирлашуви
Уша синфийликка асосланган сохта назариянинг пучли-
гини қатъий исботлаб қўйди.

Юқоридаги мисолларни келтиришдан мақсадимиз
шуки, миллат тушунчаси, биринчидан, сиёсий тушунча
эмас. Миллат вакили бўлишлик мулкдор ёки мулкдор
эмасликка боғлиқ эмас. Бой ҳам, ўрғаҳол ҳам, йўқсш1 ҳам
^Р миллатга мансуб бўлиш ҳуқуқига эга. Миллаттушун-
часи синфлардан устувор англатма. Марксчи-ленинчи
сиёсатдонларнинг ҳар бир миллатда икки миллат, ҳар бир
^аданиятда икки хил маданият бор, деган назариялари
Фақат уйдирмадан иборатдир.

Миллат кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, рухият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир. Ўз давлатисиз ўз қиёфасига эга миллат йўқ. Миллатнинг метиндек жипслиги давлатининг қудратига боғлиқ. Ва аксинча, миллатнинг метиндек жипслиги давлатининг қудрати даражасини белгилайди. Миллат ва давлат тушунчаларини бир-биридан айирган ҳолда таърифлаб бўлмайди. Давлатни тузишда, демакким, миллатни шакллантиришда тарихий шахснинг — йўлбошчилик ўрни ва роли каттадир. Қачонки халқимиз метиндек бирлашиб ва жипслашган бўлса, ўшанда ўз буюк давлатига эга бўла олган. Тарихда бунга мисоллар кўп. Амир Темур XIV асрда тарих саҳнасига дадил чиқиб, шундай бирлаштирувчилик вазифасини адо этди ва буюк бир давлат — Темурийлар давлатини тузди. Аждодларимиз, ўша давр ибораси билан айтганда, туркий қавм тарқоқтикка барҳам бериб, туркий миллат бўлиб шаклланди.

Миллатнинг жипслик даражаси ўзгариб турадиган нарса. У гоҳ мустаҳкамланади, гоҳ заифлашиши ҳам мумкин. Темурийлардан кейин миллатимиз жипслиги анча заифлашди, фақат XVI асрда Абдуллахон II даврида бирмунча кучайди-ю, бу ҳол, афсуски, узоқ давом этмади. Яна парокандалик бошланди. Ягона Туркистон парчаланиб кетди. Шимолий, Шарқий ва Жанубий Туркистон ҳудудлари ўзгалар томонидан истило қилинди. Марказий Туркистоннинг ўзида ҳам ягона давлат бўлмади, учта, баъзан эса ҳатто бешта давлат бир-бири билан уришиб яшади. Натижада таназул ёқасига келиб қолиб, охир-оқибатда чоризм истилосига дучор бўлди. Демак, миллат тақдирида давлат, давлат қисматида миллат ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланар экан.

Миллат фақат бир халқ вакилларидагина иборат тарзда шаклланмайди. Ҳозирги ўзбек миллатининг таркиб топишида барча туркий қабила ва уруғлар, олис ўтмиш, тарихдан илгариги замонлардан бошлаб Туронзаминда яшаб келаётган аждодларимиз, шунингдек, қадим Сугд эли, Хоразм эли ва бошқалар ҳам иштирок этганлар. Бу ҳол тилимиз, дилимиз, қиёфамиз, урф-одатларимиз, турмуш тарзимиз, маданият, санъат, адабиёт ва меъморчилигимизда, боринки, меҳнат қуролилари\шзда ҳам зуҳур этиб турибди. Маълумки, ўзбек миллати келиб чиқиш жиҳатидан туркийдир. Леқтаг қонимизда бошқа ирк қони томчилари ҳам йўқ эмас. Ўзбек миллати диний жиҳатдан ислом

диниға ихлос билан эътикод қилади, бошқа диндаги миллатдошларимизни ҳозир учратиш амримаҳол.

Ёзма адабий тил ва ягона миллий тил деган тушунчалар бор. Анча ривожланган элат ва халқларда ёзма адабий тил мавжуд бўлади. Илк ёзма манбаларимиз Урхон ҳокон Онасой бўйларида давлат курганида бигилган бўлса, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий тилимизга тамал тошини қўйганлар. Ягона миллий адабий тилимиз XII асрдаёқ шаклланиб бўлган эди. Бунга Туркистон пири Аҳмад Яссавийнинг "Ҳикмат"лари яққол исбот бўла олади. "Ҳикмат" тили XVI аср фарзанди Бобур тилига ҳам, XX аср муаллифлари Абдулла Қодирий, Чўлпонлар тилига ҳам ўхшашдир.

Ягона миллий тилимизни Хоразмда Қутб Хоразмий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузийлар, Мовароуннаҳрда Сақкокийлар, Ҳиндистонда Ҳофиз Хоразмийлар, Рум элида Жалолиддин Румий, Насимийлар, Озарбайжонда Ҳоконинлар қўллаб, бойита бордилар. Алишер Навоий ягона адабий тилимизнинг шўхратини шу қадар баланд кўтардики, бу тил куёши ёғдуларидан Чиндан Румогача, Ҳиндистондан то Сибир, Олтой ва Итил бўйларигача туркий эллар, нафақат туркийлар, барча элу элатлар баҳраманд бўлдилар, яъни ҳазрат Мир Алишер бобомиз барча туркийларни яққалам қилдилар.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш жоиз. Ягона адабий тил яратишни фақат бир сиймога нисбат бериш, гарчи у сиймо даҳо бўлса-да, бизнингча, тўғри эмас. Тил — илоҳий неъмат, у халқ даҳоси билан сайқал топади. Халқ даҳоси алоҳида даҳолар қудратидан қудратлидир. Зотан халқ даҳоси ўз фарзандлари даҳоларидан таркиб топади аа уларда зухур этади. Алишер Навоий бобомиз эса туркийтил, адабиёт, санъат, тафаккур, тасаввуф, шариат, фан, маданият ва давлатчилик бобидаги даҳоларимиздан бири-Дир. Шундай қилиб, ягона миллий тилимиз VII асрда Шаклланиб бўлган экан, кейин эса гоҳривожтопди, гоҳо турғушгшжа учради, лекин ҳамма вақт сақланиб қолавер-ДИ ва бизгача етиб келди.

Миллат, бир сўз билан айтганда, маънавият бирлиги-Дир. Маънавият — давлат асоси, давлат эса маънавият суянчити.

Рус истилоси ва шўролар сиёсати туфайли маънавий таназзулга учраганимиз оқибатида ўзбек миллатининг миллий хусусиятларига жиддий путур етди. Чунки маънавиятга суянчиқтик қиладиган ўз миллий давлатимиз ёғўк

эди. Шу сабабли келгусида барча миллатлар бирлатвд кетадилар, деган назария ҳар томонлама тарғиб қилинди. Бу ҳақда Ўзбек Совет Энциклопедиясининг 7-жилди 228-саҳифасида шундай фикр олға сурилган: "Иқтисодий маданий ва социал-сиёсий ҳаётнинг интернационал бирлиги социалистик миллатлар учун характерлидир. Кишц. ларнинг янги интернационал умумийлиги сифатида совет халқининг ташкил топиши марксизм-ленинизмнинг миллатларнинг яқинлашуви ва етук коммунистик жамиятда уларнинг тўла қўшилиб кетишлари ҳақидаги башоратини тасдиқламоқда".

Бу гагшарни ўқир эканмиз, яқин ўтмишимизда қацдай машъум кулфат бошимизга тах^тика солиб турганига яна бир карра амин бўламиз ва бутунги истиқлол кунларининг қадрини янада чуқурроқанглаб етамиз.

ЖАМИЯТ ЖИЛОЛАРИ

ОИЛА

Барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган экан, жуфт бўлиб яшаш табиат тақозосидир. Лекин оила бўлиб яшаш барча махлуқот орасида фақат Одам наслига хосдир. Ер юзида биринчи оилани Одам Ато билан Момо Ҳаво тузишган. Улар узоқайрилиқдан кейин бир-бирларини жуда соғиниб қолишгач, дийдор кўришганлар. Муҳаббат тарихи ҳам биринчи отамиз ва биринчи онамиздан бошланади, десак, янглишмаймиз. Муҳаббат жуда қадим нарса, лекин уни ҳар бир юрак янгалайди, деганида шоир минг бор ҳаққир.

Маълумки, оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи заррасқир. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Лекин у шунчаки зарра эмас, тирик вужудлар иттифоқидир. Ҳар бир тирик вужуднинг ўзи алоҳида бир олам. Ер юзида агар 5 миллиарддан ортиқ одам яшаса, уларнинг ҳар бири ўзига хос феъл-атворга эга, бир одам иккинчи одамдан нимаси биландир фарқланади, бу ёруғ жаҳонда бир-бирини айнан такрорлайдиган кишилар йўқ. Одамларки бетакрор эканлар, оилаларнинг бир-бирига Ухшамаслиги ўз-ўзидан аёндыр. Эр ва хотин — икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам — бу оиладир. Иттифоқ иборасида аҳиллик, тотувлик, деган маънолар ҳам бор, ал-[^]тга. Агар оила ҳақиқатан тинч-тотув, аҳил бўлса, олам гулистон. Акс ҳолда турмуш дўзахга айланади, оила эса индоннинг ўзи бўлади-кўяди, эр ва хотин эса бир-бири-Рақиб ва рақибга бўлиб қоладилар, бунинг жабрини эса У^³РДан кўра болалари, яқин қариндошлари тортадилар. "[^]миятга моддий ва маънавий зиён етади. р^{^а}РҲақиқат, оила фақат эр ва хотиннинг ўзидан ибор^³мас. Оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин

туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача а}ь ганда хонадондир. Оила одамларнинг табиий, иқтисод^{ТМ} ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоот бирлигидир. Табиий муносабат дейилганда, эр-хотишци муносабатлари, бола кўриш; иқтисодий муносабат дейиц ганда, мулккий муносабатлар: уй-рўзгор, ҳовли-жой — боц пана — кичик ватан; ҳуқуқий муносабат дейилганда, ц^ кохни давлат йўли билан қайд этиш назарда тутилмоқла Оила расмий тус олган тақцирдагина, эр хотини олдида хотин эри олдида, уларнинг икковлари фарзандлари олдида, фарзандлари ота-оналари олдида масъулиятли ва бурчли бўладилар; маънавий муносабат дейилганда эса эр. хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия каби инсоний туйғулар ва талаблар кўзда тутилмоқда.

Оила аъзолари бир-бирлари билан умумий турмуш, ўзаро иқтисодий-мулккий, ҳуқуқий, ахлоқин, рухийалоқалар билан боғланади. Оиланинг бириичи вазифаси ўз насл-насабини давом эттиришдан, солих ва солиҳа фарзандлари тарбиялашдан, оила аъзоларининг тирикчилишини, бўш вақтини кўнгилли ўтказишни таъминлашдан иборатдир.

Оилавий муносабатлар нисбатан мустақил ҳодиса бўлиб, оиланинг ички ишларига ҳеч ким ҳуда-беҳуда аралашишга ҳақли эмас. Шу сабабли оила муқаддас ва дахлсиз ҳисобланади. Рамзий қилиб айтсак, оита ўзига хос кичикбир мухтор давлатдир. Лекин оила осмондан тушмайди, оила жамият ташқарисида эмас, унинг таркибидадир. Оилавий муносабатлар жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, мафқуравий ва маънавий муносабатлар билан белгиланади ва улар таъсирида ўзгариб бораверади. Оилавий муносабатлар жонли, ўзгарувчан жараёндир. Шунга кўра ҳар бир жамият ўзига мос ва хос оила турини танлайди № шакллантиради. Масалан, XII асрдаги ўзбек оиласи билан бугунги ўзбек оиласи ўртасида муайян фарқлар бор.

ЎЗБЕК ОИЛАСИ

Ўзбек оиласининг дунёдаги бошқа оилаларга ўхшаШ томонлари кўп. Шу билан бирга унинг ўзига хос жиҳатлари ҳам йўқ эмас. Халқимизда, никоҳ энг аввало Арши аълоД³ ўқилур, кейин эса ерда, деган нақл беҳудага айтилмагай Ота-боболаримизнинг азалий тушунчалари бўйичЭ' никоҳ — илохин аҳд, оила — муқаддасдир. "ХотинларИН гиз зироатгоҳингиздирлар", дсйилади Куръони каримниЯ'

ураси, 223-оятда. Бусўзлар билан оила тузишдан
Ба^Ғи мчддао — фарзанд кўриш эканига ишора қил-
биРин

Мо^Маълумки, Ҳадиси шарифларнинг муайян қисмида к-
одоб, маънавият, оиланинг поклиги ва мустаҳкам
Йишига оид қимматли фикрлар мавжуд:

«кимгаки Аллоҳ таоло солиҳа хотин насиб этган оулса,
нинг ярмига ёрдам қилибди, қолган ярмига ўзи тақ-
ди қилсин». Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган
Во^ихотин, деган ўзбекхалқмақолини эсласак, бу ҳадисга
шарҳнинг/хожати қолмайди.

«Хотинларнинг баракотлироғи уйланиш харажатлари
енгилдир». Демак, ҳаддан танқари дабдабали тўй қилиб,
қарзга ботиб, хонадондан қут-баракани кўтармаслик ке

г>яК

"Хотин киши қовургадан яратилган. Агар сен қовурга-
ни тўғрилайман десанг синдирасан, мураса қилу У билан
яша". Демак, аёлни аёл деб билиб, унинг турли хархашаю
инжиқликларига, ноз-фироғу эркаликларига, таманною
истишоларига чидамоқ, қисқаси, бир гапдан қолмоқ за-
рур. Эр эркалик мақоми — тахтидан тушмаслиги лозим.
Мурасаю мадора деб мана шунга айтилади.

"Қайси бир хотин эрининг розилигисиз уйдан чиқса,
Аллоҳнинг газабида бўлади, то қайтиб келгунича ёки эри
рози бўлгунча". Бу ҳақда халқимизда "Эр рози — худо
рози" деган ибора бор.

"Қайси бир хотин сабабсиз эридан талоқ сўраса, жан-
натҳиди унга ҳаромдир". Ваҳоланки, ривоят қилишлари-
ча, жаннат ҳиди қирқ минг йиллик масофадан келиб ту-
рар экан!

"Хотин кишига энг ҳаққи кўп киши эридир, эркак
кишига энг ҳаққи кўп киши онасидир". Чиққан қиз чи-
йириқдан ташқари, дейди халқимиз. Тарбияли, огир-босиқ,
оқила она турмушга чиққан қизига ҳар гал кўрганида "куе-
вимни ҳурмат қил" деб тайинлаб туради. Келини билан ўз
Уши ўртасида гап қочганида келинининг ёнини олади,
келинини ўз қизи ўрнига қўйиб кўради.

и "Агар бир шаҳарда лоақал бир аёл бир марта бузуклик
кўчасига кириб ҳароми ортирса, бу шаҳардан қирқ йил
файзубаракот кўтарилиб кетади". Бас, шундай экан, маъ-
навий камолотсиз моддий фаровонликка эришиб бўлмай-
^Оила поклик-софликка, садоқатга асосланиши керак.
'Аёлларни фақат улуғ одамлар ҳурмат қиладди- Уларни
Фақат пасткаш одам хўрлайди". Аёлларни ҳар ким ўз мо-

оси, ўз онаси, ўз эгачи-сингиллари сифатида хурмат-эз зат қилиши лозим. Шундагина у инсониятнинг давомийлигига ҳам ўз ҳиссасини қўшган бўлади. Аёлларни хўрлаш ҳам ҳар хилдир. Энг тубан хўрлаш эса аёлни нопок йўлдан етаклашдир. Демак, аёлни нопокликка етаклаган эркек пасткашдир.

"Кимки зино қилса, ундан иймон чиқиб кетади" Иймонсиз кимса одам қиёфасидаги шайтондир.

"Хотин-қизларнинг номусини ҳимоя қилиш, уларни қизғаниш иймондандир. Қизганмаслик эса мунофиқликдир"; "Тили бошқа, дили бошқа кимсани мунофиқ дейилади. Рашк — севги соқчиси!

"Аллоҳнинг ҳалол қилган нарсалари ичида Унга энг ёмон кўрингани — галоқдир". Демак, худа-беҳудага оғиздан "галоқ" сўзини чиқариб юборавермаслик керак экан,

"Эркек кишининг жамоли — тилидир". Аёлнинг жони қулоғида ҳам бўлади. Ширин сўз — жон озиш!

"Ҳақиқий мўмин деб хушхулк ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади". Демак, мусулмончиликнинг шартларидан бири ўз жуфти ҳалоллига хушмуомала бўлиш экан.

"Киши дўстининг динида бўлади. Ҳар бирингиз кимни дўст тутмоқдасиз, қараб дўстлашинг". Дунёда буюк дўстлик эр-хотинликдир, улар бир-бирларига ширин жонларини ишониб топширишади! Уйланишда, турмушга чиқишда — ўзига бир умрлик дўст танлашда етги ўлчаб бир кесмоқ керак. Кўз очиб кўрган одамнингиз дунёда фақат битта бўлади, уни такрорлаб бўлмайди.

"Агар киши жуфти ҳалоллига жилмайиб (севиб) боқса, у ҳам эрига жилмайиб боқса, Аллоҳ таоло ҳам уларга раҳмат назари билан қарайди, агар қўлидан ушласа, гуноҳлари панжалари орасидан тўкилади". Эр-хотиннинг уриши - дока рўмолнинг қуриши. Бунда ташаббус эр томонидан бўлгани маъқул. Камтарлик камолга ҳам, муродга ҳам етказди.

"Эр-хотин — қўш ҳўкиз" дейилади ўзбек халқ мақолида. Сал тўпориқроқ айтилган бўлса-да, унда оиланинг ус-тунлари бўлмиш эр ва хотин, яъни ота ва она оиланинг қувончида ҳам, ташвишида ҳам, рўзғор тутишда ҳам, фарзандларига яхши таълим-тарбия беришда ҳам тенг шерик, ҳамкору ҳамжиҳат эканликлари уқтирилади.

Энг қадимги одатимизга кўра, ўзбек оиласи ҳам тўйдаИ бошланади. Халқимиз саховатли халқ. Топганини эл-юрт олдига қўйсам, дейди. Халқимизни тўйсеварликда айблаб

яйди Гар айбласак, ўз-ўзимизни камситган буламиз
б^арвариякни саховатпешалик фазилатларидан бири, деб
Тў^нга керак. Тўй қилиш азалий удумимиз, туркларнинг
карам Д^ову^ти^ви^рк бобомиздан, Алпомишу Алп Эр Тўнга^от³ лан
буён давом этиб келаётган, халқнинг қон-қони, и жонига,
шуурига сингиб кетган меросий одат. "Тўй ^айтишнинг
нима кераги бо^р, фалончи-фалончи жойлар-я бундай одат
йўқ-ку", дегувчи айрим кимсаларнинг "му-пуяза"ларига
қўшилиб бў^дма^йди. Тўйсиз, яъни жамоат-пян яишрин
ҳолда "оила" курилаётган жойларда қўйди-цикди кўп
эканини бир э^сланг! Тўю маъракаларимизга ўинсиз тош
отиш инсофдан эмас. Лекин тўй баҳона сох^т1 обрў олиш
илинжида кимошарга исрофгарчилик қилаётганларни ҳам
оқлаб бўлмайди. Хўп, бор одам топар, иуқ одам нима
қилади? Тўю маъракаларда "мусобақа" эмас, хайр-саховат
устувор бўлгани маъкул.

Оилани мустаҳкамланиа ҳуқуқий, диний билимлар тар-
мб-ташвиқотининг аҳамшгги ҳам катта. Шариатга доир,
оила ва никоҳ масалаларига бағишланган, ёшларни жис-
монан ва руҳан оила қуршнга тайёрлашга қўмаклашади-
ган дунёвий ва диний адабцётларни нашр этишга жиддий
киришиш лозим.

Шўролар даврида ҳам, Ҳозир ҳам домла-имом томони-
дан никоҳ хутбасини ўқит^ай турмуш қураётган келин-
куёвлар халқимиз орасида Йўқхисоби. Тўғри, илгари никоҳ
гашҳона ўқитиларди. Никоҳ ўқитиш ҳозир мутлақо ош-
қоралашган. Лекин ЗАГСдан ўтиш "Бахт уйи"да, никоҳ
ўқитиш масжид ва хонадоцдзрдд бўлмоқца. Шу икки ма-
росимни бирлаштириш ва бир жойда — "Никоҳ ва оила-
вий маросимлар уйида" ўт^азишни давр тақозо этмоқда. Бу
амалдаги Конституциздцизга ҳам зид эмас. Тошкент-нинг
Кўкча даҳасидаги "Йисломобод" марказида худди шундай
қилинмоқда, келилнинг шаръий маҳри белгила-ниб, бу
ҳақца унга васика топширилмоқда. Ҳаёт мурак-каб,
турмуш тасодифларда^а ҳоли эмас. Эҳтиёт чораси си-
Фатида кафолатнома керак. Мабодо турмуш бузилса, ёш
°на кўлида боласи билан бошпанасиз қолмайди. Бу та-
Шаббусни бутун жумҳурият бўйича кенг ёйиш мақсадга
мувофиқцир. Умуман, кели^а тушириш орзусида юрган ота-
°налар тўй бошлашдан олдцн келин-куёвнинг, тугилажак
невараларининг етарли ва қулай бошпаналари бўлиши
Накида қайғуришлари лозцм. Энди ариза ёзиш билан те-
кинга уй-жой олиб бўлмақци. Меҳнат ва фақат ҳалол меҳ-
На^т билан бошпанали бўлигл мумкин. Ёшларни ҳам мулк-

оси, ўз онаси, ўз эгачи-сингиллари сифатида хурмат-и зат қилиши лозим. Шундагина у инсониятнинг давои^{TM?} лигига ҳам ўз хиссасини қўйган бўлади. Аёлларни хўр^{л?} ҳам ҳар хиддир. Энг тубан хўрлаш эса аёлни ноёқ йС етаклашдир. Демак, аёлни нопокликка етаклаот эта!^А пасткашдир.

"Кимки зино қилса, ундан иймон чиқиб кетади» Иймонсиз кимса одам қиёфасидаги шайтондир.

"Хотин-қизларнинг номусини ҳимоя қилиш, уларни қизғаниш иймондандир. Қизғанмаслик эса мунофиқлик дандир". Тили бошқа, дили бонгқа кимсани мунофиқ дейилади. Рашк — севги соқчиси!

"Аллоҳнинг ҳалол қилган, нарсалари ичида Унга энг ёмон кўрингани - талоқдир". Демак, ҳуда-беҳудага оғиздан "талоқ" сўзини чиқариб юборавермаслик керак эақ

"Эркак кишининг жамоли - тилидир". Аёлнинг жони қулоғида ҳам бўлади. Шириц сўз — жон озиғи!

"Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади". Демак, мусулмончиликнинг шартларидан бири ўз жуфти ҳалолига хушмуомала бўлиш экан.

"Киши дўстининг динида бўлади. Ҳар бирингиз кимни дўст тутмоқдасиз, қараб дўстлашинг". Дунёда буюк дўстлик эр-хотинликдир, улар бир-бирларига ширин жонларини ишониб топширишади! Уйланишда, турмушга чиқишда — ўзига бир умрлик дўст танлашда етти ўлчаб бир кесмоқ керак. Кўз очиб кўрган одамнингиз дунёда фақат битта бўлади, уни такрорлаб бўлмайди.

"Агар киши жуфти ҳалолига жилмайиб (севиб) боқса, у ҳам эрига жилмайиб боқса, Аллоҳ таоло ҳам уларга раҳмат назари билан қарайди, агар қўлидан ушласа, гуноҳлари панжалари орасидан тўкилади". Эр-хотиннинг уриши - доқа рўмолнинг қуриши. Бунда ташаббус эр томонидан бўлгани маъқул. Камтарлик камолга ҳам, муродга ҳам етказди.

"Эр-хотин - қўш хўкиз" дейилади ўзбек халқ макрлида. Сал тўтгорироқ айтилган бўдса-да, унда оиланинг Ц тугшари бўлмиш эр ва хотин, яъни ота ва она оиланинг қувончида ҳам, ташвишда ҳам, рўзгор тутишда ҳам, Ф^аР^а зандларига яхши таълим-тарбия беришда ҳам тенг нгерн*^а ҳамкору ҳамжихат эканликлари уқгирилади.

Энг қадимги одагимизга кўра, ўзбек оиласи ҳам тўйд^{а!!} бошланади. Халқимиз саховатди халқ. Топганини эЛ-ЮР"? олдига қўйсам, дейди. Халқимизни тўйсеварликда айблаб

йди. Гар айбласак, ўз-ўзимизни камситган бўламиз.
^{б^}варликни саховатпешалик фазилатларидан бири, деб
^{ТУ^}оқ керак. Тўй қилиш азалий удумимиз, туркларнинг
^{каP}и — Абултурк бобомиздан, Алпомишу Алп Эр Тўнга-
^{охз}лан буён давом этиб келаётган, халқнинг қон-қони,
^{н-жонига,} шуурига сингиб кетган меросий одат. "Тўй
^{Жо}йшнинг нима кераги бор, фалончи-фалончи жойлар-
[^]бундай одат йўқ-ку", дегувчи айрим кимсаларнинг "му-
^Дохаза"ларига қўшилиб бўлмайди. Тўйсиз, яъни жамоат-
[^]ан яширин ҳолда "оила" қурилаётган жойларда қўйди-
^{вдқди} кўп эканини бир эсланг! Тўю маъракаларимизга
^{ўринсиз} тош отиш инсофдан эмас. Лекин тўй баҳона сох-
^{та} обрў олиш итинжида кимошарга исрофгарчилик қилаёт-
^{ганларни} ҳам оқдаб бўлмайди. Хўп, бор одам топар, йўқ
^{одам} нима қилади? Тўю маъракаларда "мусобақа" эмас,
^{хайр-саховат} устувор бўлгани маъқул.

Оилани мустаҳкамлашда ҳуқуқий, диний билимлар тар-
^{ғиб-ташвиқотининг} аҳамияти ҳам катта. Шариатга доир,
^{оила} ва никоҳ масалаларига бағишланган, ёшларни жис-
^{монан} ва руҳан оила қуришга тайёрлашга кўмаклашадиган
^{дунёвий} ва диний адабиётларни нашр этишга жиддий
^{киришшд} лозим.

Шўролар даврида ҳам, ҳозир ҳам домла-имом томони-
^{дан} никоҳ хутбасини ўқитмай турмуш қураётган келин-
^{куёвлар} халқимиз орасида йўқхисоби. Тўғри, илгари никоҳ
^{пинҳона} ўқитиларди. Никоҳ ўқитиш ҳозир мутлақо ош-
^{қоралашган.} Лекин ЗАГСдан ўтиш "Бахт уйи"да, никоҳ
^{Ўқитиш} масжид ва хонадонларда бўлмоқца. Шу икки ма-
^{росимни} бирлаштириш ва бир жойда — "Никоҳ ва оила-
^{ВДй} маросимлар уйида" ўтказишни давр тақозо этмоқда.
^{Бу} амалдаги Конституциямизга ҳам зид эмас. Тошкент-
^{нинг} Кўкча даҳасидаги "Исломобод" марказида худди
^{нунд} ай қилинмоқда, келиннинг шаръий маҳри белгила-
^{ниб,} бу ҳақца унга васиқа топширилмоқда. Ҳаёт мурак-
[^] турмуш тасодифлардан холи эмас. Эҳтиёт чораси си-
^{фатида} кафолатнома керак. Мабодо турмуш бузилса, ёш
^{|*^} ҚУлида боласи билан бошпанасиз қолмайди. Бу та-
^{г^ь} ^{СНИ} ^{^У1^} жумхурият бўйича кенг ёйиш мақсадга
[^] увофиқдир. Умуман, келин тушириш орзусида юрган ота-
^{^Р} тўй бошлашдан оддин келин-куёвнинг, туғилажак
^{арала} рининг етарли ва қулай бошпаналари бўлиши
^{Кин^3} ^{ғ^инг} УРИШлари лозим. Энди ариза ёзиш билан те-
^{Наг б*} ^{^**0^1} ^{олийо} бўлмайди. Меҳнат ва фақат ҳалол меҳ-
^о илан бошпанали бўлиш мумкин. Ёшларни ҳам мулк-

га оиланинг ёши улуғидан, дейлюс, хаёт
 ШЮ^{ёкй} ^^оолая бувилардан фотиҳа олиб кетилади.
 ,>|Салар^{бобо} яввал Уларга учрашилиб, салом берилади,
 ^яййОИЯ⁸ *-*Г^{пяли} Улар бундай иззат-ҳурматдан мамнун
 !от^{а^ол} о пни дуо киладилар. Бир оғизгана ширин сўз
 5«Яб,^{диШпа} ,п^{юғ}ини ёзиб юборади, асабини жойига кел-
 одамни^{лг}чад^и тетиклаш^{ти}ради. Одам одам бўлиб яра-
 тиради, РУ[^] оиласи борлитидан ғурурланади. Мана
 гйлганли!^{ТМ} ^^{оилани} роҳат-фароғат, тинчлик-хотир-
 <кмасканилейдилар.

п я одобига кўра катта ешлилар болаларга, балоғатга
 Гарзандлар, келинлар катталарга очик-сочик ҳолда
 е- шшайдилар, бачкана қилик қилмайдилар, пардасиз
 Жарни айтмайдилар, сизсираш ҳурмат белгиси ҳисоб-
 нади Кўчага ун кийимида чиқилмайди, биров сўраб
 келганда, кўча эших олдида маҳтал қилиб кўйилмайди,
 дарҳол уйга таклиф қилинади. Меҳмон кутилганда бола-
 лар озода кийинтирилиб, супурги каби нарсалар кўздан
 четга олиб кўйилади.

Айтаверсак, ўзбек оиласининг фазилатлари кўп. Шу
 билан бирга унинг сирли томонлари ҳам бор. Бу энди ҳар
 бир оиланинг ўз ички иши. Уларни гапириш одобдан эмас.
 Чулки оила дахлсиз, муқаддас даргоҳ.

Оила — миллат парвози учун илк учиш майдони!

Ўзбек оиласи болажонли оила. Бу ҳам бизга суннат-
 дир. Ҳазрат Муҳаммад пайғамбаримиз ўз ҳадиси шариф-
 ларида марҳамат қилиб айтибдиларки, "Мен қисматда ўз
 умматларимнинг кўп бўлиши билан ссвинишни истайман".

Ҳозирги кунда, бизнинг кузатишимизча, шаҳар хона-
 донларида асосан бобо, буви, ота, она, бир неча ўғил-қиз-
 лар, келин ёки келинлар, неваралар, ҳатто чеваралар яшай-
 дклар. Бу борада қатъий ҳисоб-китоб йўқ, бўлиши ҳам
 ^Умкин эмас. Чунки, юқорида айтганимиздек, ҳар бир оила
 Узига хос бир олам. Таркибий жиҳатдан бири иккинчиси-
 га^а Ухшамайди. Кўп каватли уйларда яшовчи хонадонлар
 аъзолари ҳовлиларда яшовчилардан кам, албатта. Шаҳар-
 ликоиладан эса кишлоқоиласининг аъзолари кўп. Бу уй-
 ко^и шароити ва азалий анъанавий омилларга боғлиқдир.

АЛароит кўтарса, уй-жой етарли бўлса, моддий, энг
 ^УХИми, фарзандларни маънавий жиҳатдан етук қилиб
 аРбиялай олишга кафолат бўлса, кўп фарзандлилик ўзини
 Қдайди. Гап миқдорий кўпайишда эмас, маънавий си-
 ^тда. Агар фарзандлар ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий, ҳам
 ьнавий камолотга ета олсалар, бунга нима етсин! Бу —

жамият бойлиги, авлодлар давомийлигини таъминло асосий омилдир. ^

Оилавий турмуш шундай сир-синаотлики, баъзан тўнр. фарзанд комил чиқади, баъзан эса кенжатоё оила шух⁷ тини оламга дoston қилади. Болажонлик қариндот[^]нинг кўп бўлишига о.тиб боради. Кариндошлар одамъ^П ҳам моддий, ҳам маънавий таянчи ва суянчидир. Ўр-З оқибатбўлса бас. Оқибатли қариндошлар даврасида ятц^а? борди-келди қилиш завқлидир. Бобо, буви, ота, она, а[^]ки, амма, тоға, хола, ака, ука, опа, сингил, ўғил, қиз, ж[^]келин, куёв, неvara, эvara, чевара, бўла (холанинг ўғдц| куда-анда (қуданинг қудаси анда дейилади, куда-анда % расиигундан келиб чиққан), қайнота, қайнона, қайиной қайни, қайинэгачи, қайинсингил, овсин ва игу каби ўшм сўзлар қариндошлик даражаларини билдиради. Буларниц бош омили болажонликдадир. Болажонлик бўлмаса, & сўзлар, бу тушунчалар пайдо бўлмасди.

Биз ушбу китобни ёзиш асносида истиқболни белгиловчи статистика ташкилотлари, болалар соғлиги учуц масъул соғликни сақлаш муассасалари, фуқаролик ҳолатларини қайд қилиш бўлимлари (ЗАГС), тиб, социологш аҳолишунос олимлар билан, маҳалла оқсоқоллари ҳавд боғча ва ясли мудиралари билан мулоқотда бўлиб, туғилишнинг ҳозирга аҳволи билан қизикдик. Уларнинг берган маълумотларига кўра республикамызда турғунлик йилларига қараганда ҳозир болалар ўлими кескин камайган, туғилиш нисбатан кўпайган, болалар ва оналарнинг саломатлиги анча яхшиланган. Бу ёш авлодни жисмонан етуқ, маънавий баркамол қилиб вояга етказиш йўлида республика ҳукумати изчил ва режали асосда амалга ошираётган тадбирларнинг самарасидир. Шунн таъкидлаб ўтшн жoизки, Ўзбекистонда ирқи, миллати, ижтимоий келиб чиқшидан қатъи назар, барча оилалар ва уларнинг фарзандлари қонун оддида ҳуқуқан бир хил мавқедадирлар, им тиёзлардан ҳам баб-баравар фойдаланадилар. Бу ҳолат Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қонунлар билз* кафолатланган.

Ўзбекистоннинг нуфуси ҳар йили ўртача 450-500 миЯ> кишига кўпаймоқда. Шўролар замонида аҳоли ташқаP^ндан кўчириб келтирилувчилар ҳисобига ҳам кўпайган бўлс* эндиликда туғилиш ҳисобига ортмоқда. Маълумки, аX⁰^лининг табиий кўпайиши геометрик прогрессия (X^{al}^савий карра) бўйича юз беради. Демак, XXI асрнинг ^ йилларида республика аҳолиси 26 миллионга бориб қолч

оқда. Бу ҳол бир томондан қувонарли бўлса,
ша^{^^}ин қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради.
иКҚИНЧЯ« аХОЛИСИНИ ОЗИҚ-ОВҚАТ, УЙ-ЖОЙ, ИШ БИЛАН ТАЪ-
{а.\(лака ^ авл0ДҢИ ўқишга, таълим-тарбияга тўла жалб

яъни пенсио-
сафи йилдан _ кўпаимоқда. Истиқбол режа-
нб ии белгилашда ана шу икки ҳолат назарда тутилиши

ж0ИЗДИР-
миш/и/>сон иш эмас. Бунингустига, республикаимизда фу-
эГЯШ тиянинг ўртача умри тобора ортмоқда,
қаро^т йилдан йилга кўпаймоқда. Ис

ОТИНЛАР

ўтмишда илмли эркаклар "мулло", ўқимишли аёллар
эса "отин" дея эъзозланганлар. Оила ^густаҳкамлиги, пок-
лиги, тинч-тотувлиги учун биринчи навбатда ўшандай
хушунган кишилар масъул бўлишган. Муллолар эркаклар
орасида, отинлар аёллар даврасида таълим-тарбия ишла-
рини олиб боришган. Тарғибот-ташвиқот ўчоқлари асо-
сан иккита бўлган. Бири — маҳалла ёки қишлоқ масжиди,
иккинчиси — отинойилар мактаби. Ҳам ташқаридан, ҳам
ичкаридан никоҳнинг илоҳий аҳд, оиланинг муқаддас
эканлиги ва шу каби тушунчаларнинг кенг тарғиб-таш-
виқ қилиниши асрлар бўйи ўз самарасини бериб келган.
Аёллар юрагига аёллар чуқурроқ кириб бора оладилар.
Буни аждодларимиз яхши ҳис этишган.

Тарихдан маълумки, деярли барча буюк боболаримиз-
нинг оналари ўқимишли бўлишган. Ибн Синонинг она-
лари Ситорабону ҳам, Мирзо Улуғбекнинг оналари Гав-
харшодбега ҳам, Навоий бобомизнинг волидалари ҳам,
Бобур Мирзонинг оналари Қуллуғ Нигорхоним ҳам етук
оилим эгалари эдилар. Утмишда Тошкент, Самарқанд,
№°Ро, Шаҳрисабз, Қўқон, Наманган, Марғилон каби
^ДНа шаҳарларимиздаги, йирик қишлоқларимиздаги де-
Рли ҳар бир маҳаллада отинойилар бўлган, улар ўз уйла-
еда мактаб тутиб, қиз болаларга савод ўргатишган. Мум-
Га^{алао} иёгимизнинг вакиллари бўлмиш шоирларимиз-
к,, 7^{ино} йилар муаллимлик, мураббийлик ва устозлик
лап ан ^ асрдаёқ Туркистонимизда донгдор шоира-
яЦаЕПш иб чикқани билан фахрлансак арзийди. Х асрда
Са^{Ижо} Д этган Робиа Балхий, XI асрда яшаган Оиша
гац х^^идий, XII асрда яшаган Муниса, XIII асрда яша-
И(Бя ^РП^н1 бегамларнинг номлари ажойиб шоирлар
4^{Ида} тарихда қолган.

жамият бойлиги, авлодлар давомийлигини таъминлови, асосий омилдир.

Оилавий турмуш итундай сир-синаотлики, баъзан тўн[^] фарзанд комил чиқади, баъзан эса кенжатоё оила шуҳр[^] тини оламга дoston қилади. Болажонлик қариндошлар[^]нинг кўп бўлишига олиб боради. Кариндошлар одамни[^] ҳам моддний, ҳам маънавий таянчи ва суянчидир. Ўртаё оқибатбўлса бас. Оқибатли қариндошлар даврасида яшац борди-келди қилиш завқлидир. Бобо, буви, ота, она, ахЗ ки, амма, тоға, хола, ака, ука, опа, сингил, ўғил, қиз, жиян келин, куёв, невара, эвара, чевара, бўла (холанинг ўғлм куда-акца (қуданинг қудаси анда дейилади, куда-анда иб01 расингундан келиб чиққан), қайнота, қайнона, қайиноц қайни, қайинэгачи, қайинсингил, овсин ва шу каби ўнлаб сўзлар қариндошлиқдаражаларинибилдиради. БуларнкЗ бош омили болажонликцадир. Болажонлик бўлмаса, бу сўзлар, бу тушунчалар пайдо бўлмасди.

Биз ушбу китобни ёзиш асносида истиқболни белгиловчи статистика ташкилотлари, болалар соғлиғи учун масъул соғлиқни сақлаш муассасалари, фуқаролик ҳолатларини қайд қилиш бўлимлари (ЗАГС), тиб, социологва аҳолишунос олимлар билан, маҳалла оқсоқоллари ҳамда боғча ва ясли мудиралари билан мулоқотда бўлиб, туғилишнинг ҳозирги аҳоли билан қизиқтик. Уларнинг берган маълумотларига кўра рес1тубликамизда турғунлик йилларига караганда ҳозир болалар ўлими кескин камайган, туғилиш нисбатан кўпайган, болалар ва оналарнинг саломатлиги анча яхшиланган. Бу ёш авлодни жисмонан етук, маънавий баркамол қилиб вояга етказиш йўлида республика ҳукумати изчил ва режали асосда амалга ошираётган тадбирларнинг самарасидир. Шунн таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўзбекистонда ирқи, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, барча оилалар ва уларнинг фарзандлари қонун олдида ҳуқуқан бир хил мавқедадирлар, имтиёзлардан ҳам баб-баравар фойдаланадилар. Бу ҳолат Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қонунлар билан кафрлатланган.

Ўзбекистоннинг нуфуси ҳар йили ўртача 450-500 минг кишига кўпаймоқца. Шўролар замонида аҳоли ташқарйдан кўчириб келтирилувчилар ҳисобига ҳам кўпайган бўлса, эндиликда туғилиш ҳисобига ортмоқца. Маълумки, аҳолининг табиий кўнайиши геометрик прогрессия (ҳандЗ' савий қарра) бўйича юз беради. Демак, XXI асрнинг ил[^] йилларида республика аҳолиси 26 миллионга бориб қолй'

1114² ^гилмоқда. Бу ҳол бир томондан қувонарли бўлса,
г идан, қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради.
и>а^синчад а^халисини озик-овқат, уй-жой, иш билан таъ^амла
,^ авлодни ўқишга, таълим-тарбияга тўла жалб > (иН^а
иш эмас. Бунинг устига, республикамизда фу-^ларнинг
ўргача умри тобора ортмоқда, яъни пенсio-^яр сафи
йилдан йилга кўпаймоқда. Истикбол режа-^пини
белгилашда ана шу икки ҳолат назарда тутилиши
жоиздир-

ОТИНЛАР

Ўтмишда илмли эркаклар "мулло", ўқимишли аёллар эса "отин" дея эъзозланганлар. Оила мустаҳкамлиги, пок-
лиги, тинч-тоғувлиги учун биринчи навбатда ўшандай
гушунган кишилар масъул бўлишган. Муллолар эркаклар
орасида, отинлар аёллар даврасида таълим-тарбия ишла-
рини олиб боришган. Тарғибот-ташвиқот ўчоқлари асо-
сан иккита бўлган. Бири — маҳалла ёки кишлоқмасжиди,
иккинчиси — отинойилар мактаби. Ҳам ташқаридан, ҳам
ичкаридан никоҳнинг илохий аҳд, оиланинг муқаддас
эканлиги ва шу каби тушунчаларнинг кенг тарғиб-таш-
виқ қилиниши асрлар бўйи ўз самарасини бериб келган.
Аёллар юрагига аёллар чуқурроқ кириб бора оладилар.
Буни аждодларимиз яхши ҳис этишган.

Тарихдан маълумки, деярли барча буюк боболаримиз-
нинг оналари ўқимишли бўлишган. Ибн Синонинг она-
лари Ситорабону ҳам, Мирзо Улуғбекнинг оналари Гав-
Ҳаршодбегим ҳам, Навоий бобомизнинг волидалари ҳам,
Бобур Мирзонинг оналари Кутлуғ Нигорхоним ҳам етук
оилим эгалари эдилар. Утмишда Тошкент, Самарқанд,
Бухоро, Шаҳрисабз, Кўқон, Наманган, Марғилон каби
^УХна шаҳарларимиздаги, йирик кишлоқларимиздаги де-
^Рли ҳар бир маҳаллада отинойилар бўлган, улар ўз уйла-
РИаа мактаб тутиб, қиз болаларга савод ўргатишган. Мум-
^оз адабиётимизнинг вакиллари бўлмиш шоираларимиз-
^отинойилар муаллимлик, мураббийлик ва устозлик
Қилишган. X асрдаёқ Туркистонимизда донгдор шоира-
•^Р егишиб чиққани билан фахрлансак арзийди. X асрда
шаб, ижод этган Робиа Балхий, XI асрда яшаган Оиша
^арқандий, XII асрда яшаган Муниса, XIII асрда яша-с *
Мутриба бегимларнинг номлари ажойиб шоиралар
Фатида тарихда қолган.

Алникса, ёш авлод тарбиясида маҳалланинг ўрни катта Усмирлар обрўли маҳалла оқсоқолларидан ҳайиқиб тур^a дилар, уларнинг салобати таъсирида ўзларини ноҳўя хат-ти-ҳаракатлардан тиядилар. Кимдавдир ҳайиқмаган бода бевош бўлиши ҳсч гап эмас.

Қизлар ҳаё ва ибони дастлаб оилада, кейин маҳаллада ўрганадилар, катталардан дакки эшитмай деб очик-сочик кўча-кўйга чиқавермайдилар. Бўлажак келин ёки куёвларининг кимлигини ога-оналар маҳалла катталаридан су.риштирадилар. Совчилар ҳам келин бўлмишнинг, куёв бўлмишнинг уйига қадам ранжида қилишдан аввал кўндшларининг хонадонига қадам кўядилар, уларнинг берган холис баҳосига қараб шн тугадилар. Шунинг учун ҳам "Бир болага етги кўшни ота-онадир", деган нақл бор.

Шариат бўйича ҳар бир оила учуц ўиг, сўл, орқа ва олд томондаги қирқтадан хонадон, жами бир юз олтмиш хонадон кўнши мақомидадир. Кўпшиниинг кўпгаига ншрўий ҳаққ бор. Кўшпи мусулмои бўладими ёки ғайридин бўладими, кўшничиликда бунинг аҳамияти йўқ. Кўшни ўз оти билан кўшнидир! Кўшнилар билан тинч-тоғув, апоқ-чапоқяшаш шарт. "Кўшнинг тинч — сен тинч", "Ахар гилам сотмоқчи бўлсанг, кўшнингга сот, бир четида ўзинг ўтирасан", "Узоқдаги қариндошдан, яқиндаги кўшнинг афзал" каби мақоллар ана шундан далолат беради. Маҳалла-кўй, кўшнилар яхши-ёмон кунларда, қувончли тўйларда, бошга ўлим тушган оғир, мусибатли дамларда кунингизга биринчи бўлиб ярайдилар.

Юртбошимиз фармонига биноан "Маҳалла" хайрия жамғармасинюн тузилиши маҳалланинг анъанавий тарбия ўчоғи эканини яна бир бор тасдиқлади, униинг зиммасига замона талабларидан келиб чиқиб, янги вазифалар юклади, маҳалла мақомини ҳар қачонгидан кўра оширдя Кўп қаватли бинолар жойлашган ҳудудларда ҳам шгти-янги маҳаллалар тузилаётгани, республикамизда яшовчи боно? халқлар орасида ҳам маҳалла шарофатига чуқур тушунувчилар сафи тобора кенгайиб бораётгани ушбу фармоннинг халқчиллигини яна бир бор тасдиқлайди. Эндиликда илғор фикрли кишилар бошчилик қилаётган маҳаллалардаги жамоатчилик фикри муайян маънавий куч бўлр қолди.

Маҳаллада яшовчи киши, жамиятда тутган мавқеи, бой ёки камбағаллигидан қатъи назар, кексайгани сари бйР нарсадан кўнгли тўк бўла боради — кун-соати битгач, х[<] тиржам оёк узатиб кетади, уни ҳам маҳалладошлари И[?]

хурмат билан сўнги йўлга қузатиб қўядилар, инсон-
^к шарафига доғ тушмайди.

Махалла борасида Президентимиз олиб бораётган сиё-
тнинг маънавий аҳамияги ва моҳияти мана шунда ҳам
^моён бўлмоқда.

МУОМАЛА

К.ишилар билан муносабат, сўзлашув ва шунингдек иш,
хичмат билан боғлиқлоқага муомала дейилади. Энг гўзал
муомала лутф-карамдир. Навоий бобомиз бунини муомала-
лардоз деб ёзадилар. Хуллас, халқимизда одамлар билан
>уқосиб тарзда муомала қила билишлик маданият, оли-
жаноблик аломати, деб тушунилган.

Муомала маданиятида энг аввало халқимизнинг бола-
жонлиги, оилани муқаддас билиши намоён бўлади.

Нотаниш икки ўзбек йигити фалакнинг гардинш би-
лан учрашиб қолгудек бўлса, салом-алиқдан кейингина
суҳбатни "Уйланганмисиз?" деган гапдан бошлайди. Агар
улар ўттиз ёшларда бўлса, савол сал бошқачароқ бўлади:
"Оғайни, болалардан нечта?" Ҳа, касб-кор, уй-жой, бой-
лик ва шу каби моддий жиҳатлар суриштирилмайди, бу
одоб доирасига кирмайди ҳам, лекин бола-чақадан сўз
очиш ўзбекларга хос миллий одатлардандир.

Она учун фарзандлари ҳақида мактов сўзлар эшитиш,
ота учун ўғил-қизлари ҳақида эл-юртдан "Отанга раҳ-
мат!" деган олқиш эшитиш энг катта саодатдир.

Урта яшар таниш ёки нотаниш эркаклар ва аёллар му-
локотида "Ҳаммасидан қутулганмисиз?" деган саволўртага
тушиши табиий. "Уғилларни уйлантириб, қизларни уза-
тиб бўлдингизми?" Яхши умидлар билан ўғил-қиз ўстири-
ган ота-она борки, фарзандларини оилали, уй-жойли
Қилиш ташвиши билан яшайди, бу улар ҳаётининг мазму-
ни бўлиб қолади. Уғил-қизларидан тиниб-тинчиган ну-
роний боболаримиз, мушфиқ бувижонларимиз эвди не-
вара, чевара, эвараларининг, қуда-андаларнинг ташвиши,
Т_отувлиги, яхши-яхши тўйлар қилиш нияти билан яшай-
ДВДар: фалончи чеварамнинг тўйини ҳам кўрсам, ўлсам
РМоним қолмасди, деб Яратганга илтижо қиладилар. Ри-
Л_одаги қарияларимизнинг асосий машғулотлари дуоғўй-
Л_ик, маслаҳатгўтшиқ бўлиб қолади.

Барча маданий халқларда бўлгани сингари ўзбекларда
^м ^туомала "Ассатому алайкум" ва "Ваалайкум ассалом"-
ан бошланади, кейин ҳол-аҳвол сўрашишга ўтилади.

АМИЯТ

Тилимизда жам, жамоа, жамоат ва жамият деган сўзлар бор. Барчасининг ўзаги йиғилган, тўпланган деган маънони билдирувчи жам иборасидир. Масалан: жамоат жам Одамлар жам бўлишди. Жами — ўн нафар. Шунингдек жам сўзи қўшув маъносида ҳам ишлатилади.

Жамоа ибораси бирор маҳалла ёки қишлоқхолисини бирор муассаса, ташкилот ёки корхона аҳтини билдиради, яъни бир жойнинг бир гуруҳ кишилари деганидир.

Жамоа атамаси маъноси жиҳатидан жамоатдан фарқланади. Жамоада турли қарашдаги кишилар бўлса, жамоатда эса бир мақсад, бир хил манфаат йўлида жам бўлгач кишилар тушунилади. Масалан, жамоат деганда бир масжидда намоз ўқувчи ҳаммаҳалла, ҳамқишлоқ кишилар назарда тутилади. Жамоат сўзининг жамоатчилик шакли ҳам бор. Масалан: илмий жамоатчилик, адабий жамфчилик, талабалар жамоатчилиги ва ҳоказо.

Жамият инсоният тарихий тараққиётининг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Ижтимоий муносабатлар ичида энг асосийси, сиёсий ва ҳуқуқий устқурма учун ҳақиқий базис бўладиган, ижтимоий онг шакллари белгиладиган муносабатлар — иқтисодий муносабатлардир. Тўғри, жамият тараққиёти табиий-тарихий, қрнуний тараққиётдир.

Инсоният, масалан, XIX асрдан кўра XX асрда анча раванқ топган. Бу раванқни илмий техника инқилоби, моддий фаровошшкка тегишли деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ инсониятнинг умуммаънавиятига оид муносабатлари бундан мустаснодир. Жамият тараққиётини бутунлай иқтисодий муносабатларга боғлаб қўйиш тўғри эмас, бу моддиончиликдир. Одамлар иродаси, азму қарори, маънавий омилларни ҳам унутмаслик керак.

Шўролар давридаги ҳукмрон мафкура моддиончилик-ка асосланган эди. Шу сабабли у "Тарихда тўртта ижтимоий-иқтисодий формация (босқич) — ибтидоий, қуддорлик, феодал ва капиталистик жамиятлар бўлган, сўнгги — бешинчиси бўлмиш коммунистик жамиятни биз — совет халқи яратяпмиз", деб оламга жар солган эди. Шўролар мафкурасига кўра: "Ибтидоий жамиятда ҳам теиг эди. Қуддорлик, феодал ва капиталистик жамиятлар ишлаб чиқариш воситалари (яъни уларнинг эгалари) 64 лан моддий бойликларни ишлаб чиқарувчилар (яъни оўртасида антагонистик зиддият мавжуд бўлиб, мулкД°Р

меҳнаткашлар ҳақини ўмариб қолишарди, оммани
^сплуатация қилишарди; коммунистик жамиятнинг би-
^инчи даври бўлмиш бизнинг социалистик жамиятимиз-
ябарча ишлаб чиқариш воситалари моддий бойликлар
«шлаб чиқарувчилар, умуман, халқ ихтиёридадир, шу-
нинг учун ҳам социалистик жамият ишлаб чиқариш воси-
^лари эксгогуатациядан озод бўлган совет кишиларининг
«заро ёрдами ва социалистик ҳамкорлик муносабатлари-
дзниборат».

Шўро мафкурачилари шу гоёи зур бериб тарғиб-таш-
вийҚ қилар, мажбурлаб ўзгаларга ҳам тиқиштирар эдилар.
СССРнинг тарқалиб кетиши, ёки 45 йил икки тузумда
яшаб келган икки олмон давлатининг бирлашуви, шунинг-
дек, икки вьетнам давлатининг қўшилиши бу "таълимот"-
нинг пучлигини тезда исботлади. Шу сабабли у ҳақда кўп
тўхтаб ўтиришга эҳтиёж йўқдир.

Бозор иқтисодиёти онгли кишилик тараққиётининг
ҳамма босқичларида бўлган ва бундан кейин ҳам давом
этаверади. У инсонларга ҳамиша йўлдошдир.

ЖАМИЯТ ВА ШАХС

Шахс — жамиятнинг бир аъзоси. У жамиятдан ташқар-
ида бўлиши мумкин эмас. Бунинг сабаблари, бизнингча,
қуйидагилардир: биринчидан, шахс ахлоқи ҳамиша жа-
мият ахлоқига бўйсунди, шунга мажбур. Иккинчидан,
киши кўпгина нарсаларсиз ҳам яшай олади, лекин танҳо-
ликда яшай олмайди, бахтни ҳам одамлар орасидан топа-
ди, шахс бахт-саодати жамиятдан ташқарида бўлмайди;
учинчидан, юшш жамият иродасидан дадда олади; тўртин-
чидан, жамият шахс камолоти учун боғбонлик қилади,
киши фақат туғма сифатлари билангина эмас, балки маз-
кур жамиятга хос хислатларни ҳам ўзлаштиради.

Демак, ҳар бир шахс — ўзи яшаган ёки яшаб турган
жамиятнинг аъзоси, бир фарзанди. Жамият ва шахс, шахс
^а жамият муносабатларининг нозик, сир-синаотли то-
монлари ҳам бор, албатта. Агарда жамият адолатли бўлса,
Унга адолатпеша шахс раҳбарлик қилаётган бўлса, жами-
^тнинг барча аъзолари учун ҳам, алоҳида олшган бир шахс
^Ун ҳам бахтнинг кулиб боққанидир. Адолатли жамият
ахсни шунчаки шакллантириб қўя қолмайди, балки маъ-
ий ^тук Қилиб камол топтиради. ал¹Ди шунингдек,
шахс яхши хулқли, олижаноб бўлса,
^лат
ли жамиятда одамларга ка^та наф етказди. Ахлоқ-

оёғи ва икки қўли кесилади, кўзларини ўядилар, сўнгра бошини ер тубан қилиб, дорга осадилар, жони узилгач, танасини куйдирадилар, кулини кўкка совурадилар. Ваҳоланки, ўша дюшй жамоатчилик фикрини билдирган олимлар ноҳақ эдилар. Тарих тажрибаси кўрсатадики, кўпчилик ноҳақ бўлиб, бир киши ҳақ бўлиб чиқиши ҳам мумкин.

Хусайн Бойқаро баъзи ғаразгўй сарой аъёнларининг қутқуларига берилиб, Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга мастлигида қўл қўйиб юборади. Оқибатда бу қатл теурийлар салтанати таназзулини тезлатади.

Миш-мишлардан рашк ўтида ёнган Отелло покдомон Офелияни хиёнатда айблаб ўз қўли билан бўғиб ўлдиради. Ваҳоланки, Офелия садоқатли, маъсума, беғубор эди. Кейин бундан хабар тоигай Отелло қилмишидан минг гтушаймон бўлади, виждон азобида қийналади, аламоа чидолмай ўз жонига ҳам қасд қилади. Барибир ҳақиқат очилади, кечикиб бўлса ҳам адолат тантана қилади.

Ўтгизинчи йилларда Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов каби раҳбарларни "чет эл айғоқчилари" деб комфирқа жамоатчилиги фикрини протокол қилиб берган бегоналар эмас, уларнинг фиркавий сафдошлари эди. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпонларни "халқ душмани" деб уюшма қарорини чиқариб, уюшма аъзолигидан бир овоздан ўчириб берганлар ҳам бегоналар эмас, уларнинг ҳамкасабалари эдилар. Эллигинчи йилларнинг бошларида Мақсуд Шайхзода, Шукрулло, Шуҳрат, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Ёнғин Мирзо, Ҳамид Сулаймонларга "халқлар дохийси йўлига зид иш тутмоқда", дея тухмат қилиб собиқ КГБга ёзиб берганлар ҳам бегоналар эмас, улар билан бирга чой ичиб, май ичиб, улфатчилик қилиб юрган ҳамкасабалари эди. Ҳа, бетайинлар, бебурдлар зуғум таъсирида ўз фикрларини тезда ўзгартириб, умумий фикрга — "жамоатчилик фикри"га дарҳол қўшилиб кета қолади.

Марҳум деймизми, собиқ деймизми, балки иккала сифат ҳам мос келар, КПСС ва унинг жойлардаги ташкилотлари жамоатчилик фикрини уюштиришда устаси фаранг эди. Шўровий сиёсатга мос келмайдиган шахс ё асар пайдо бўлса, дарҳол улар ҳақида "жамоатчилик фикри"ни уюштиришга буйруқ бериларди, партком, райком, горком, обком, марказкомлар ишга тушиб кетарди, бюроча ва бюроларда йиғилишлар бошланарди. Қарабсизки, "жамоат-

чйлик фикри" рўкач қилиниб, ўша шахс бадном этиларди, ўша асар "йўқ"қа чиқариларди.

Маълумки, республикамизда бир нечта ижодий уюшма фаолият кўрсатиб келган ва ҳозир ҳам ишламоқда. Бу уюшмалар адабиёт, санъат, меъморчилик ва журналистика ривожига муайян ҳисса қўшган, деювчилар бор. Балки ўз вақтида шундай бўлгандир. Лекин масала моҳиятига чуқурроқ ёндошиб, босиб ўтилган йўлга, ҳосил бўлган ижод хирмонига мустақил давлатнинг бир онгли фуқароси нуктаи назаридан қараб, уларни теран ва атрофлича таҳлил қилиб кўрайлик-чи, қандай ҳолат ва ҳодисаларга дуч келар эканмиз? Бизнинг ҳулосамизга кўра, ўша уюшмалар ижодкорларни бир қолипга солиб туришга интилган, бир андоза — социалистик реализм методи бўйичагина ижод қилишга мажбур этган, бунга очиқ қаршилик билдирганларни "йўқ"қа чиқарган. Кучли истезод эгалари муайян даражада ўзларини кўрсата олганлар, лекин тўла-тўқис намоён бўла олмаганлар; бошқалар эса қолипга тушиб, фирқа чилдирмасига ўйнаганлар. Собиқ коммунистик партия ўз сиёсатини ижодкорлар орасида ўша уюшмалар ва уларнинг ҳар бирида мавжуд партия ташкилотлари орқали изчил ўтказиб келарди. Хуллас, ижод билан сиёсат бири-бирига қориштириб ташланган эди. Ваҳоланки, сиёсат ўзгарувчан ҳодиса, ижод эса боқийдир. Энг сара мумтоз асарлар то инсоният тургунча яшаб қолаверади.

Ўз вақтада ўша уюшмаларда бирор ижодкор ёки унинг асари ҳақида билдирилган фикрлар жамоатчилик фикри деб талқин қиликар, агар у фикр ижобий бўлса хўп-хўп, агарда салбий бўлса, тамом-вассалом, неча ойлик ёки неча йиллик ижодий меҳнат зое кетар эди. Жамоатчилик фикри ижобий бўлган тақдирда ҳам, унга "умуман" сўзи тиркаб айтилар, яъни қатор "нуқсон"ларни тузатиш, асарни ^рита кўрмб ^йеқиш шарт қилиб қўйилар эди, қисман бўлса-да, зжамоатчшшк фикрига мослаштириш талаб этиларди. Шу сабабли ижодхор бояқиш асар яратишга киришшлдан олдинданок уюшмада билдириладиган жамоатчилик Фикрининт қандай бўлишини хаёлидан ўтказар, чўчиб, к>рагини ҳовучлаб юрар, асари битгач, унинг муҳокамасига иложи борича адолатли фикр билдирувчи ижодкорлар Қатнашувининг ғамини еяр эди. Бу одатий ҳол эди. Чунки асар муҳокамаларида "рақиби"дан ў! олувчи, социалистик реализм тамойи/ларини ҳадеб пеш килувчи но-Впдтар учраб турарди.

Шундай бир шароитда, ҳали республикаимизда собик коммунистик партия мавжуд эканлигидаёқ, юртбошимиз давлат ташкилотлари, муассасалар, жумладан, ижодий уюшмаларда партия ташкилотлари фаолият кўрсатишини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарди. Бу маънавиятни сиёсатга тобелиқдан озод этиш йўлида қўйилган дадил ва илк қадам эди. Шу тариқа ижодий уюшмаларнинг "жамоатчилик фикри"ни биддирувчи партиявий вазифаларига барҳам берилди.

Маълумки, мустақилликнинг дастлабки йилларида қўпчилик ижодий уюшмаларда тарафкашликлар, лавозим таллашишлар юз берди, ҳатто айрим уюшмалар ғийбатхонага айланган даврлар ҳам бўлди. Бу иллат аста-секин барҳам топди.

Шариатда, ғийбатуюсигаайланиб қолгудекбўлса, ҳатто масжид бўлса ҳам бузинглар, деган фатво бор. Чунки ғийбат кишиларии иймондан айиради, давлат қудратига гутур етказди, миллат жипслигига рахна солади.

Биз жамоатчилик фикрига ҳам, ижодий уюшмалар бўлишига ҳам қарши эмасмиз. Лекин биз жамоатчилик фикрининг холис ва адолатли бўлиши тарафдоримиз. Ижодий уюшмаларнинг сиёсий ташкилотлар эмас, балки ижодий масалалар билан, ижодкорларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан шуғулланувчи, уларни ҳақиқий бадий асарлар яратишга руҳлантирувчи ва яхши асар муаллифларини рағбатлантирувчи жамоат ташкилотлари бўлишини истаймиз, холос.

Ижодий уюшмалар керак. Лекин эски шакл ва мазмунда эмас, албатта. Иш услублари мустақил мамлакатнинг, истиқлолга эришган халқнинг манфаатларига мос бўлмоғи лозим.

Бир сўз билан айтганда, жамоатчилик фикри — бу жамият фикри эмас. Жамоатчилик фикри жамият фикри бўлиши учун умумхалқ фикри юксаклигига кўтарилиши керак.

Маълумки, маърифатли давлатларда бутун халқ тақдирига, унинг туб манфаатларига дахлдор масалалар умумхалқ сўрови — референдум йўли билан ҳал этилади. Мазкур демократик модда Ўзбекистон Конституциясида ҳам ҳуқуқий асосда мустаҳкамлаб қўйилган. 1995 йили мамлакатимиз Президентининг ваколатларини 2000 йилгача узантириш ҳақидаги референдум ана иғундай умумхалқ фикрипи аниқлаш ва жамият тараққиётини шу йўсида белгилашга яққол мисолдир.

ДАВЛАТТАФАККУРИ

Жамият мамлакатда мавжуд барча жамоалардан ташкил топади. Жамият фикри мавжуд барча жамоатчилик фикрларининг қаймоғидан иборат бўлади. Ҳар бир одам мавжуд жамиятда яшаб туриб, ундан ташқари туриши мумкин эмас. Ҳар бир киши ўзи вояга етган ва яшаб турган жамиятнинг фарзанди, ўғил-қиз ота-онасига ўхшагани каби шахс ҳам ўз жамиятининг мевасидир.

Саксонинчи йилларда республикада давлат тафаккурига эга шахс раҳбарлик қилганида халқимиз бошига "пахта инш", "ўзбек иши"га ўхшаган маломатлар ёғилмаслиги, минглаб фуқаролар азоб-укубатга учрамаслиги мумкин эди. Давлат тафаккурига эга бўлмаган раҳбар ўз атрофига давлат тафаккурига эга сиймоларни яқин нўлатмайди, балки ўзидан узоклаштиради, ёнига ўзига ўхшаш кимсаларни тортади.

1989 йилги Уш можароларини бартараф этишда юртбошимиз олий заковат — давлат тафаккурининг юксаклигидан туриб фикр юритмаганида, қадим Туркистонимиз бошига Сарой Бўсна (Босния)да бўлган каби биродаркушлик, қиргинбаротлар тушиши мумкин эди. Худо бизларни бир саклаб қолди. Бу бизларга бахтнинг кулиб боққани, омадимизнинг юришгани, раҳбардан ёлчиганлигимиз эди. Ана ўшандаёқ юртбошимиз феноменидаги энг ёрқин қирралардан бири — керакли ишни ўз вақтида қила билиш фазилати намоён бўлган эди. Демак, жамиятга жамоатчилик фикрини тўғри йўналтириб тура оладиган раҳбар керак экан.

Бизнинг таърифимиз бўйича, керакли ишни ўз вақтида қила оладиган, умумжамят манфаатини кўзлаб, жамоатчилик фикрини тўғри йўналтира билладиган раҳбарнинг тафаккурига давлат тафаккури, дейилади.

Шундай тафаккур соҳиби бўлса, юрт қарвони — сарбонсиз, жамият кемаси — дарғасиз, халқ — йўлбошчисиз Қолмас экан.

Тарихда ва яқин ўтмишда ҳам жамиятга сиғмаган ёки жамият қабул қилмаган кўп буюк зотлар ўтган. Умумий манфаатлар уйғун келса, жамоатчилик фикри ва давлат манфаатлари муштарак бўлади. Бу муштараклик етакчининг давлат тафаккури даражасида фикр юритишига, иш тутишига, жамоатчилик фикрини умумжамят манфаатларига мос ҳолда йўналтириб, шакллантириб туришига боғлиқ, албатта.

Маънавият, маърифат ўчоқлари, матбуот, радио, телевидение жамоатчилик фикрини шакллантириш ва унга тўғри йўналиш беришнинг муҳим воситаларидан ҳисобланади. Жамиятнинг маданий-ахлоқий савиясини кўтаришда, шахснинг маънавий юксалишида ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда жамоатчилик фикрининг аҳамияти каттадир.

Тилимизда ўзбек жамияти ва Ўзбекистон жамияти деган, бир-бирига яқин, бироқ айнан бир-бирини такрорламайдиган икки тушунча бор. Ўзбек жамияти бу республикадаги ўзбек миллатига мансуб кишиларнинг миллий манфаатларини ифодаласа, Ўзбекистон жамияти эса республикада яшовчи барча фуқароларнинг манфаатларини кўзлайди. Ўзбекистон Қонун олдида ҳуқуқан ҳамма тенга-тенгдир. Шундан келиб чиқиб, жамоагчилик фикрини белгилаш, татбиқ этиш ва йўналтириб туриш ҳам давлат тафаккури сирасига киради.

Кўхна тарихдан аёнки, давлат тафаккури соҳибининг ҳаёти осон кечмайди, фаолияти тўсиқларга учраши, уни тушунмасликлари эҳтимолдан узоқ эмас. Ҳамма-ҳаммага бирдек маъқулу мақбул бўладиган раҳбар ҳам, оддий киши ҳам йўқ.

Ўзбек миллатига мансублик ҳам ҳали миллий кадр деган юксак номни билдирмайди. Миллий кадр бўлиш учун миллатга мансубликдан ташқари миллат манфаати учун қайгуриш ҳам шарт. Фидойи, билимдон, уқувли раҳбарлар қанчалик кўп бўлса, халқнинг эртаси бугунгидан фаровон бўлади. Тарихда шахснинг роли катта экани хусусида юқорида тўхтаб ўтган эдик. Республикамиздаги катта-кичик раҳбарлар, жумладан, муассаса ва корхоналарнинг бошлиқлари ҳам муайян савияда давлат тафаккури даражасида мулоҳаза қилсалар, иш юритсалар, нур устига аъло нурдир.

Давлат тафаккурининг ибтидоси 1991 йилнинг 31 августидан эълон қилинган мустақилликнинг моҳиятига — ўша куни қандай буюк воқеа содир бўлганига тўла тушуниб етишдан бошланади. Орадан йиллар, замонлар ўтгани сайин бу сананинг улугаиги тобора аён бўла боради. Ҳар йили янги ўқув йили бошланадиган 2 сентябрда республикамиздаги барча ўқув юртларида Мустақиллик дарслари ўтказилишининг мазмуни ҳам шунда. Зеро, Мустақиллик байрамининг моҳияти ва ундан кейин юз берган буюк воқеалар, амалга оширилган ишлар ҳақида ёш авлодга тушунтириб бориш зарур.

МАЪНАВИЯТ МАШЪАЛИ

АЛЛОҲТАОЛО

Даҳрий, яъни дунё ходисаларини фақат табиат қонунларига боғлиқ, деб билувчи, Аллоҳ таолога, унинг Биру борлигига ишонмовчи кимсанинг маънавияти чеклангандир. Шунинг назарда тутиб, китобимизнинг маънавиятга оид бу қисмида Аллоҳ таоло, пайғамбарлар, илоҳий китоблар, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, фикҳ, ҳалол ва ҳаром ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтамиз. Зеро, булар тўғрисида маълум бир тушунчага эга бўлмай туриб, маънавиятнинг туб моҳиятини илгаш мушкул.

Аллоҳ — арабча сўз бўлиб, ўзбекчага таржима қилсак, Тангрй деган маънони билдиради. Форсийда Худо дейилади, бу калом туркий халқларда ҳам кенг қўлланилади.

Аллоҳ, Худо, Тангри сўзларига одатда сифат қўшилиб, Аллоҳтаоло, Худойитаоло, Тангритаоло шаклида ишлатилади. Таоло — улуғ, олий деган маънони билдиради. Ўз мақомига қараб бошқа сифатлар ҳам қўшилади: Ҳақтаоло, Аллоҳи карим, Парвардигори олам... Аллоҳтаолонинг Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда қайд этилган номлари 99 тадир. Булардан тилимизда энг кўп қўлланувчилари қуйидагилар дейиш мумкин: ар-Раҳмон — ўта меҳрибон; ар-Раҳим — жуда раҳмли; ал-Малик — подшоҳ; ад-Қуддус — нуксонлардан холи; ас-Салом — офат ва бабалардан саломат; ал-Мўъмин — омон ва омонлик берувчи; ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби; ал-Холиқ — яратувчи, халқ этувчи; ал-Ғаффор — кечиргучи; ар-Раззоқ — Ризқ берувчи; ал-Ғафтоҳ — ҳукм этувчи; ал-Қ^ҳҳор — ^олиб; ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби; ал-Азийм — улуғ, буюк, катта; ал-Карим — карамли, сахотли, кечиримли; ал-Ғаний — бой, эҳғиёжсиз; ал-Ҳақ — Ҳзқиқатдан мавжуд зот; ал-Ҳай — тирик; ал-Воҳид — яғо-

на; ас-Самад — хожатбарор; ал-Қодир — қудратли; ад-Ходий — йўл кўрсатувчи; ар-Рашид — барча иш ва тадбирлари тўғри чикувчи; ал-Хофиз — сақлагувчи...

Аллоҳнинг мазкур ва бошқа исмларига абд — кул сўзи олддан қўшилиб, киши отлари ясалади: Абдурахмон — ўга меҳрибон Аллоҳнинг кули; Абдурахим — жуда раҳмди Атлоҳнинг кули; Абдулқуддус — нуқсонлардан холи Аллоҳнинг кули; Абдулкарим — карамли, саховатли, кечқиримли Аллоҳнинг кули; Абдулгани — бой, эҳтиёжсиз Аллоҳнинг кули; Абдулалим — билувчи, доно, иим соҳиби Аллоҳнинг кули ва шу кабилар. Фарзандларга бундай исмлар қўйишдан мақсад — уларда шундай улуғ фазилатлар бўлсин, деб ният қилишдир.

Аллоҳнинг сифатлари шгсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Айтайлик, Аллоҳнинг қурувчи, эшитувчи, билувчи деб сифатлаганимизда, унинг мазкур сифатлари татрифлаганимиздек чегарали эмас. Одам яқинни кўради, яқиндаги товушни эшитади, маълум миқдорда билимга эга бўлади. Аллоҳ таолога эса узоқ-яқин баробар. У ҳали гапириб улгурмаган дилимиздаги гапларни ҳам билади ва эшитади. Кўп маълумотлар одам ёдидан кўтарилиб кетади. Аллоҳ эса бирорта катта ёки кичик воқеани унутмайди. Унинг учун бир сония ҳам, миллион йил ҳам баробар. Унинг илми ўзгариб ёки камайиб қолмайди.

Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки унинг ҳамма сифатлари ўзига хос хусусиятга эгадир. Буларни билиб, моҳиятига етишга инсон ақли ожизлик қилади. Шунинг учун уншг Биру борлигига чин имон келтириб, ожиз ақлни унинг ҳақиқати тўғрисида кўп ўйлаб чарчатишга ҳожат йўқ. Сўфи Оллаёр айтганларидек:

Фаришталар, набийлар етмадилар,
Бўйин сундилару фикр этмадилар.

Аллоҳгаоло бирор инсонни иймонли бўлишга ёки кифир бўлишга мажбур қилмайди, балки унга ақл, идрок ва ихтиёр бериб қўйганки, хоҳласа, ўз ихтиёри билан савобли ишлар қилиб шариат таклифларини қабул этади, хоҳласа, иймонли бўлган ҳолда иш қилади ёки иймонсиз ҳолда гуноҳ ишларга қўл уради. Мўъмин бўлиб, Аллоҳнинг буйруқларини бажарса, унинг розилигини топган бўлади, бажармаса, унинг розилигидан узоқлашиб, *ғунокор* бандалар сафига қўйилади.

дллоҳ таолони бирор нарсага ўхшатилмайди ва бирор нарсани ҳам Аллоҳга ўхшатилмайди. Аллоҳга нисбатан сахий, хурсанд каби сифатлар ишлатилмайди: Аллоҳ ка- „амлм, Аллоҳ рози дейилади.

дллоҳ ҳамма жойда ҳозирдир, аммо ўзи бемакондир, яъни коинотнинг бирор жойида маскан тутиб истиқомат қилмайди. Маскан, манзил, макон ва жой махлуқларга, яъни яратилган нарсаларга, жумладан, одамларга хосдир.

Тангри таолога вақт, замон ҳам дахлсиздир. Атлоҳни фалон вақтдан бери бор ва фалон вақтгача мавжуд, дейилмайди. У ибтидосиз ва интиҳосиздир. Туғилиш они, яшаш муддати ва ўлим махлуқлар, жумладан, одамларга хосдир.

Киши кўзига кўринмагани учун Уни инкор этиш ва Биру борлигига шак келтириш ақлсизлик ва шаккокликдир. Зеро, дунёда кўп нарсаларни кўрмаймиз, лекин борлигига шак ҳам келтирмаймиз. Масалан: рух, ҳаво, электр токи ва шу қабиларни кўрмасак-да, белги ва аломатларидан борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тангри таолони ҳам кўз билан кўролмасак-да, беҳисоб аломатларидан билиб, унга имон келтирамиз. Еру осмон, ою қуёш, тун ва кун, қиш ва ёз, наботот, ҳайвонот ва инсоният дунёларининг ҳамма-ҳаммаси — буларнинг барини Аллоҳ таоло яратганлигини исботлаб турибди. Фақат уларни идрок этиш учун ибрат кўзи ва иймон нури керак.

ПАЙҒАМБАРЛАР

Пайғамбар форсча сўз бўлиб, хабарчи демақдир. Арабча набий дейилади. Расул сўзи арабча, маъноси элчидир. Демак, пайғамбарлар Аллоҳнинг хабарчи ва элчилари бўлиб, илоҳий таълимот ва дин аҳкомларини ўз умматларига етказган кишилардир. Пайғамбарларнинг адади Қуръон, ҳадис ва тарихий китобларда қатъий белгиланмаган. Баъзи манбаларда уларнинг сони 124 минг дейилган. Қуръони каримда 25 нафар пайғамбарнинг номи баён этилган. Улар Одам, Идрис, Нух, Хут, Солих, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Якуб, Юсуф, Лут, Айноб, Зи-л-кифл, Юнус, Мусо, Ҳорун, Шуайб, Илёс, ал-Ясаъ, Довуд, Сулаймон, Закариё, Яҳё, Исо ва Муҳаммад алайҳиссаломлардир. Ислом таълимотига кўра пайғамбарларнинг биронтасини ажратмаган ҳолда Ҳаммаларига баробар иймон келтирилади.

Араб олими Халил Иброҳим пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг хислат ва фазилатлари, бошқа пай-

,)

Ғамбарларга берилмаган юзта хусусиятларини бир китобга жам қилган. Шулардан айримларини келтириб ўтамиз. Гарчанд жаноби пайғамбаримизнинг ўзлари ҳамма пайғамбарлардан кейин келган бўлсалар-да, Одам Ато яратилмай туриб пайғамбар деб ном олганлари, "Ҳотам ул-анбиё" деган лақабга молик бўлганлари, у кишига итоат қилиш Аллоҳга итоат қилиш билан баробарлиги, ул зотни ҳамма мўмин-мусулмонлар ўз жонларидан ва аҳлу авлодларидан ортиқ кўришлари, иймон калимасида Аллоҳнинг номи билан номлари доимо бирга ёд этилиши, "Раҳматан лил оламин" деган унвон олишлари, пайғамбарликлари бутун Ер юзи халқларига баробар тааллуқли экани, динларини қиёматгача сақлашга Атлоҳнинг ўзи кафил бўлганлиги, номларини айтиб чақиришининг ман этилганлиги, шаънларига қиёматгача доимо саловат айтиб турилиши, меърожга чикқанлари, элликдан ортиқ мўъжизага эга бўлганликлари, барча гупоҳлардан мағфират этилганликлари, жинлардан ҳам динларига кириб мусулмон бўлганлиги, ҳамма пайғамбарларга имом бўлиб Байтул-Мақдисда намоз ўқиганликлари, олдитомонларини қандай кўрсалар орқа томонларини ҳам шундай кўра олишлари, икки кифт-ларининг ўртасида пайғамбарлик мухрлари борлиги, қиёматда биринчи бўлиб тирилиб, Сирот кўпригидан биринчи бўлиб ўтишлари, жаннатга биринчи бўлиб киришлари, кавсар булоқларга эга бўлишлари, гуноҳкор умматларига шафоат қилишлари, умматларнинг кўпчилиги жаннат аҳли бўлиши ва ҳоказо хислатлар шулар жумласидандир.

ИЛОҲИЙ КИТОБЛАР

Аллоҳтаоло ўтган пайғамбарларнинг баъзиларига саҳифалар, баъзиларига эса китоблар нозил қилган. Одам алайҳиссалом, Шис, Идрис, Иброҳим алайҳиссаломларга нозил бўлган қудрати илоҳий бир неча саҳифадан иборат бўлса, Мусо алайҳиссаломга Таврот китоби, Довуд алайҳиссаломга Забур китоби, Исо алайҳиссаломга Инжил китоби, Муҳаммад алайҳиссаломга Қуръон китоби нозил бўлган. Қуръони каримдан бошқа илоҳий китоб ва саҳифалар бирийўла бир дафъа тушган. Аммо Қуръони карим китоб шаклида бир дафъада эмас, балки 23 йил мобайнида вақти-вақти билан оят-оят, сура-сура шаклида оғзаки қабул қилиниб, ёдда сақланган.

дллоҳ таоло бандаларининг рухий ва моддий ахволларини яхши билган ҳолда ҳар бир пайғамбарга унинг умматларига муносиб ҳукмлар баён этилган китоб ва саҳифалар юборган. Таврот, Забур ва Инжил китоблари ўз даврида умматлар учун ҳидоят манбаи бўлган. Муҳаммад алайҳиссаломдан кейин пайғамбар ҳам, илоҳий китоб ҳам келмаслигини ирода қилган Аллоҳтаоло қиёматгача ҳукми ўзгартирилмайдиган, бирор ҳарфи зиёда ёки кам бўлмай тилларда ва дилларда сақланиб борадиган охирги китоби — Қуръони каримни барча инсоният учун ҳидоят манбаи қилиб нозил этган.

ҚУРЪОНИ КАРИМ

Қуръони карим Ер юзи мусулмонларининг дастуриламали, диний аҳкомлар манбаидир. Жаноби расулуллоҳ алайҳиссалом 40 ёшга тўлган вақларида Ҳақ субҳонаҳа ва таоло Жаброил алайҳиссалом орқали у зоти шарифга пайғамбарлик ваҳийсини юборган. Қуръони каримнинг биринчи ояти ҳам шу ондан нозил қилина бошланган. Жаноби расулуллоҳ алайҳиссалом нозил бўлган оятларни келгусида бир мукамал мусхаби шариф сифатига келтириш учун саҳобаи киромлардан тўрт кишини — Али ибн Абу Толиб, Муовия ибн Абу Суфён, Убай ибн Каъаб, Зайд ибн Зобитни ўзларига қотиб қилиб олган эканлар. Саҳифаларни жам қилиш ва тўлиқ бир китоб шаклига келтириш ҳаракати жаноби пайғамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан кейин Абу Бакр Сиддиқ халифалиги давридан бошланган. Бу муборак ҳаракат икюшчи халифа ҳазрати Умар даврларида давом этиб, ҳазрати Усмон ибн Аффон халифалик замонларида якунланди. Ҳазрати Усмон ибн Аффонни буйруқлари билан мазкур саҳифалар жамланиб, ўша даврнинг машҳур хаттотларидан тўрт кишига бир нусхада янги саҳифаларга кўчиртирилади ва тўртга муқоваланган мусхаф шаклига келтирилади. Алҳамдулиллоҳ, Туркистонга ҳам шу мусхаби усмоний нусхалардан бири етиб келган ва ҳозирда у Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идораси кутубхонасида сақланмоқда.

Қуръони каримда 114 та сура, 6236 та оят борлиги маъ^УМ- Иигирма сурада оила ва у билан боғлиқ масалалар тилга олиниси инсоний жамиятда жуфтлик нақадар зарур эканлигини кўрсатади. Қуръони карим қироати тур^Ушимизга чуқур сингиб кетган. Мустақиллик шарофати билан турли маросимларимиз Қуръони карим қироати-

дан бошланмоқда. Ўзбекистон ислом дунёси миқёсида Куръони карим қироати соҳасида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди.

ҲАДИСИ ШАРИФ

Ислом шариатининг асосий манбаларидан иккинчиси суннатдир. Суннат расулуллоҳдан нақл қилинган ҳадиси шарифлар орқали шаклланади. Ҳадиси шарифларда расулуллоҳ алайҳиссаломнинг сўзлари, қилган иш фаолиятлари ва саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари тўғрисида ҳикоя қилинади. Шу уч хил услубнинг ҳар бири суннат дейилади.

Ҳадиси шарифларни йиғиб китоб шаклига келтириш, асосан найғамбаримиз алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин амалга оширилган. Бу шарафли иш ҳижратнинг учинчи асрига келиб кенг қулоч ёйган. Ислом оламининг ўша пайтдаги маданий марказларидан саналган Бағдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Термиз каби шаҳарларда ҳадис фани билан шуғулланувчи муҳаддислар кўп бўлган. Улар ҳадис тўпламларини тузишган. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олпита бўлиб, буларни имом Бухорий, имом Муслим, имом Абу Довуд, имом ат-Термизий, имом ан-Насоий ва имом ибн Можжа тузшган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари турон-заминлик бўлгани билан бутун ислом дунёси миқёсида фахрлансак арзийди.

Муҳаддислик шу қадар шарафли ва сермашаққат ишки, у кишидан заковат, куч-қувват, фидойилик, юксак иқтидор ва хофизани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг "саҳиҳ" ва 200 минг "ғайри саҳиҳ" ҳадисларни ёд олганлар.

;

ФИКХ

Шариат сўзишг лугавий маъноси йўлдир. Диний атама сифатида эса Куръони карим, Ҳадиси шариф, ижмоъ ва қиёс ва бошқа диний манбаларда тавсия этилган амаллар, ибодатлар мажмуига шариат дейилади.

Жаноб пайғамбаримиз алайҳиссалом вафотларидан сўнгги даврларда бир асрда яшаган мужтаҳид даражасидаги уламоларнинг бирор шаръий ҳукмга фарз ёки вожиб

леб баҳо беришда қилган иттифоқларига ижмоъ дейилади. Масалан, пайғамбаримиз вафотларидан кейин Қуръонни каримни бир китоб шаклида жам қилиш, диний хизматчиларга маош тайин қилиш, мадрасалар очиш ва шу каби ишлар ижмоъ билан жорий қилинган.

Зикр қилинган учта манбада топилмаган баъзи масалаларни топилганларига таққослаб ҳукм чиқаришга қиёс пейилади. Масалан, Қуръони каримда арақ ман этилган, лекин бошқа маст қилувчи ичимликлар тўғрисида ҳукм айтилмаган. Мужтахид уламолар маст қилувчи ичимликларнинг барча турларини арақнинг қилмишига қиёс этиб, уларни ҳам ҳаром деб ҳукм чиқарганлар.

Юқорида тилга олинган диний манбалардан тўғри ҳукм чиқаришга фикҳ дейилади. Фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги, факих — ҳуқуқшуносдир.

Туркистон тупроғидан кўплаб буюк ҳуқуқшунослар егишиб чиққанлар. Рухлари шод бўлсин деб, улардан айримларининг номларини эслаб ўтамиз. Имом ул-аъзам Абу Ханифа, Вақи бин Жарроҳ Сугдий, Абу Мутеъ ал-Балхий, Абу Мансур Мотуридий-Самарқандий, Ал-Ҳаким аш-шаҳид ал-Марвазий ал-Балхий ал-Бухорий, Ас-Сабазмуни Калабозий Бухорий, Абу Али Низомиддин Аҳмад Шоший, Рустағфани Самарқандий, Абу-л-Лайс ас-Самарқандий (орадан беш асрча ўтгач, бу улуғ зотнинг авлодларидан бири — Абу-л-Лайс Фазлуллоҳ Самарқандий Алишер Навоийга устозлик қилган), Абу Бакр Хоразмий, Ан-Нисовий, Абу Зайд Абдуллоҳ Дабусий, Хилвоний, Абу Шакур Муҳаммад ал-Кеший, Абу-л-Ҳасан ас-Сугдий, Абу-н-Наср Исфижобий, Паздавий Самарқандий, Абу-л-Муин ан-Насавий, Абу Саид Масъуд ал-Кушоний ас-Самарқандий, Абу Али Ҳусайн ал-Ломиший ал-Фарғоний, Аҳмад ал-Исфижобий ас-Самарқандий, Ас-Садр уш-шаҳид Бухорий, Абу Ҳафс Нажмиддин ан-Насафий, Абу Бакр Алоуддин ас-Самарқандий, Аҳмад бин Муса ал-Кеший, Абу-л-Фазл ал-Хоразмий ал-Баққолий, Абу-л-Ҳасан Сирожиддин Али ал-Уший ал-Фарғоний, Имомзода Бухорий, Атоуддин Абу Бакр ал-Косоний ал-Фарғоний, Фаҳриддин! Ҳасан Ўзгандий ал-Фарғоний, Бурҳониддин ал-Марғионий, Тўмуртоший ал-Хоразмий, Бурҳон-уш-Шариға ал-Бухорий ал-Марғилоний, Абу Яъқуб Саккокий Хоразмий, Мажуддин Уструпаний, Абу Абдуллоҳ Ҳисомиддин ал-Ахсикатий ал-Фарғоний ва бошқалар.

Биз юқоривда фақат тўрт аср ичида, яъни VIII асрнинг иккинчи ярмидан XIII асрнинг биринчи ярмигача Тур-

кистондан етишиб чиқиб, ҳуқуқнуносликка оид нодир асарлар яратган олимлардан баъзиларининг исм-шарифларини тилга олиб ўтдик, холос. Уларнинг исмларидаги нисбалар диёримизнинг деярли ҳамма гўшаларида ҳам ҳуқуқшунослик фани равнақ этганини кўрсатади. Бу Ватанимиз қадимдан маънавият маркази бўлганига, халқимизнинг маънавий томирлари чуқур илдиз отганига ёрқин бир далилдир. Ҳозирча улардан фақат бир муаллиф — Бурҳониддин Марғинонийнинг "Ҳидоя" асариинг биринчи жиши чон этилди. Демак, бу борада ҳали қилинадиган ишлар кўп.

ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ

Шариат назарида Аллоҳ таоло тарафидан қилинишига рухсат этилган нарсалар ҳалол дейилади. Ҳаром эса унинг акси — қилинишига рухсат этилмаган, балки қайтарилган ишлардир.

Одатда халқимиз ҳалолни ейиладиган нарсаларга ишлатиб, ейилмайдиган, зарарли, нопок нарсаларга ҳаром иборасини ишлатади. Ҳақиқатда эса шариатда ижозат этилган қамма нарсалар, ейиладиган озиқ-овқатлар ва қиликадкган ишлар ҳалол. Ижозат этилмаган нарсалар ва кшлар эса ҳаромдир. Аллоҳтаоло ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёматда жазосини албатта беради. Ҳеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қугулмайди.

Аллоҳтаоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маънавий фойдалидир, ҳаром қилинган нарсалар зарарлидир.

Ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Ҳаром қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Булардан айримлари шулар: яроқли бўлатуриб беиш юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, фолчилар сўзига ишониш, сеҳр-жоду билан шуғулланиш, шумланиш-ирим қулиш, ўликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо-сотикқа кгрромлик қилиш, бировгошг ҳаққига, омонатига хиёнат қилшн, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, майхўрлик, бировни масхара қюшш, ғийбат, тухмат, бўхтои, бадгумонлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғонлшшк, обрўии тўкиш, қотиллик, порахўрлик, бевафолик ва ҳоказо.

Хуллас, ҳалолтшкка чорлаш — маънавоггта даъватдир

МАЪНАВИЯТ

Моддий нарсалар одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маънавият унга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш — онгсиз ва руҳсиз махлуқларга хос. Маънавиятга интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамга хос фазилатдир.

Маънавият — одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир. Тилимизда "Бамаъни одам" деган ибора бор. Бу иборага лойиқ кўрилиш улуғ бахтдир. Ва аксинча "Бемаъни одам" дейиш кучли ҳақоратдир, бу — ҳайвонсифат дейиш билан баробар.

Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокни мужассамлантирувчи тушунча. Маънавият инсон ва жамият маданиятининг негизи, инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир. У муайян иқтисодий-ижтимоий ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инкирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Маънавият бойиб борса, жамият равнақ эта боради ва аксинча, маънавият қашшоқлашса, жамият бора-бора таназзулга юз тутади. Мустақиллик йилларида маънавият масалаларига муносабат тубдан ўзгариб, унинг бойиб боришига кучли эътибор берилаётганининг боиси ана шунда. Бой маънавиятсиз буюк давлат қуриб бўлмайди. Маънавият жамият ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир.

Маънавият кенг тушунча бўлиб, маърифат, маданият тушунчаларини ҳам ўзига камрайди.

МАЪНАВИЯТ ВА ИСТЕЪДОД

Ҳар бир жамиятнинг маънавият даражаси унинг истеъдод эгаларини, умуман эса, қобилиятли ва уқувли шахсларни қадрлаши, уларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатилиши, камол топтириши учун етарли шарт-шароитни таъминлаб бериши билан ҳам белгиланади. Ривожланган, маънавиятли жамиятларда истеъдод эгалари миллатнинг юзи, ғурури ва келажаги деб қаралади. Ҳозирги ўзбек жамияти ана шу йўлдан бормоқда.

Турон ва Туркистонда азаддан истеъдод эгаларини эътироф этиш ва муносиб қадрлашга ҳамиша эътибор бериб келинган. Бир тарихий мисол. Алишер Навоий буюк аса-

ри "Хамса"ни ёзиб тугатгач, Султон Ҳусайн Бойқаро улуг бобомизни саройга таклиф қилади, пенгвоз чиқиб, карнай-сурнайлар садоси остида зўр тантаналар билан кутиб олади, аркони давлат — амирлар, вазирлар, уламо ва фузало ҳозирлигида шоирга шоҳона саруполарни ўз қўли билан кийгизади, кумуш билан зийнатланган эгар-жабдуқли оқ арғумоққа мингазади. Тантана шу билан тугамайди. Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий минган от жилловини тутганича Ҳуросон мамлакатининг пойтахти бўлмиш Ҳиротнинг бош кўчаларини айлантириб чиқади. Халойиқ уларни баб-баробар олқишлайди. Бири буюк асар яратгани учун, иккинчиси шу асар яратувчисининг қадрига етгани учун нгундай олқишларга сазовор бўладилар. Бу буюк асарнинг шоҳона тақдирланиши эди. Бу воқеа тиллардан тилларга, эллардан элларга, замонлардан замонларга ўтиб, то бизнинг кунларимизга етиб келган ва қиёматгача ҳам унутилмаса керак.

Бироқ мустамлакачилик, чоризм зулми ва совет империяси йилларида юртимизда истеъдод эгалари тўла бўй кўрсатишларига эътибор берилмади. Бундан коммунистик тузум манфаатдор эмасди, у йирик истеъдод эгаларининг пайдо бўлиши халқнинг миллий руҳи ва ғурурини уйғотиб юборишидан чўчир эди.

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришгач, ҳар соҳада бўлгани каби истеъдод эгаларига бўлган муносабат ҳам ўзгарди. Илм-фан, адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳаларида истеъдодли ёшларни излаб топиш, уларнинг ижодий салоҳиятларини юртимиз мустақиллиги ва халқимиз маънавиятини бойитишга йўналтириш, уларга ғамхўрлик қилиш кун тартибига қўйилди. Республика Президентининг бу борадаги қатор фармонлари, ҳукумат қарорлари фикримизни тасдиқлайди.

Жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси ўз имкониятларини кўрсатиш учун тенг ҳуқуққа эга. Жамият ўзининг ҳар бир ва ҳамма аъзосига баробар меҳр кўрсатиши лозим. Лекин инсоний омил деган нарсга ҳам бор. Инсоний омилга эътибор билан қараш, унга алоҳида шарт-шароит яратиб бериш, рағбатлантиришдан кейинчалик жамиятга наф етади. Демак, истеъдод эгаларини излаб топиш, тарбиялаш, рағбатлантириш, уларга шарт-шароит яратиб бериш ижтимоий аҳамиятга молик ишдир. Истеъдод эгаларини зарур даражада кадрлаш, уларнинг ижодий имкониятларини очиб юбориши туфайли жамият тараққиётини тезлаштиради, бундан пировард оқибатда жамиятнинг барча аъзо-

лари манфаат кўрадилар. Юртбошимиз раҳнамолигида истеъдодпарварлик юртимизда давлат сийёсати тарзида циклланиб бормоқца. Буни жамиятимизнинг маънавий даражасини кўрсатувчи белгилардан бири дейиш мумкин.

МАЪРИФАТ

Маърифатнинглуғавий маъноси билиш, таниш, билимдир. Бу сўзнинг кўплик шакли маорифдир. Атама сифатида эса у табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турди-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини биддиради. Маърифатли дегани — билимли, муайян соҳада маълумоти бор, дегани бўлиб, инсонпарварлик маънавияти заминидагина ўз моҳиятига эга бўлади. Кишиларнинг билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбияга ҳам маърифат деб қаралади. Бу сўз илму урфон маъноларида ҳам ишлатилади. Маърифатии ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат — билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш куроли, воситасидир. Маориф асосан умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва ўқув юртлари тармоқларини қамраб олади. Маърифат тушунчаси эса кенгроқ бўлиб, билим ва маданиятни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини ўзига қамрайди.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир гарихий даврдан иккинчи бир тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли сиймолари маърифатпарварлик билан шуғулланадилар. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жамиятнинг бугуни ва келажаги учун ўта муҳим бўлган ғояларни кўтариб чиқадилар ва шу ғояларни амалга ошириш учун изчил кураш олиб борадилар.

Ҳар даврнинг ўз маърифатпарвари бўлади. Ёзувчи, мутафаккир ва фалакиётчи Аҳмад Дониш Бухоро давлатининг Россияга юборилган элчисининг мирзаси сифатида биринчи марта 1857 йилда Санкт-Петербургга боради. Радан ўн икки йил ўтгач, 1869 йили яна шу юмуш билан Россия империяси пойтахтида бўлади. Энди Бухоро амирлиги мустақил давлат эмас, вассал эди. Элчига, унинг

мулозимларига, жумладан, элчининг мирзаси Аҳмад Донишга ҳам илгаригидек муносабат кўрсатилмайди, чунки улар тобеъ, қарам эдилар-да. Шундан хулоса чиқариб, Аҳмад Дониш "Биз — ўзбеклар қачонгача ғафлат уйқусида ётамиз, қачон қоқоқликдан қутуламиз", дея фикр юритиб, бу қоқоқликдан қутулиш йўлини маърифатда кўради, халқни маърифатли бўлишга чорлайди. Бу ўша давр учун илғорфикр эди. Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Утар, Завқий, Сатторхон, Исҳоқхон тўра каби бошқа маърифатпарварлар ҳам шу ғояни ўз асарларида илгари сурганлар.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида Туркистонда вужудга келган жадиличлик ҳаракати ҳам дастлаб маърифатпарварлик ишларини олиб борди. Жадилич сўзи арабча бўлиб, луғавий маъноси янғидир. Жадиличлар 1906 йилдан бошлаб, Туркистонда "Тараққий", "Хуршид", "Гужжор", "Самарқанд", "Ойна", "Бухоройи Шариф", "Умид" каби газета ва журналлар чиқарадилар, босмаҳона ва нашриётлар, кутубхоналар, театрлар, янғича мактаблар очадилар, хайрия жамиятларини тузадилар, ўтмиш маданиятимизни, тарихимизни тарғиб қилиш билан бирга жаҳоний янгиликларни ҳам оммага етказишга ҳаракат қиладилар, дунёвий билимларни ҳам чуқур эгаллашга даъват қиладилар.

Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Саидрасул Саидазизов, Рустамбек Юсуфбек ўғли ва бошқа шу каби маърифатчилар халқни миллий уйғонишга даъват этдилар.

Дастлаб "Нажот — илму урфонда" деб билган маърифатчилар кейинчалик "Нажот — миллий истиқлолда" деган ғояни ўртага қўйдилар, уларнинг энг етук намоёндалари миллий-озодлик ҳаракатига бошчилик қила бошладилар. Бу ҳақда кейин — ўз ўрнида сўз юритамиз.

Маърифатчиликнинг кенг қулоч ёйилиши самараси ўлароқ халқнинг умуммаданияти юксала боради.

МАДАНИЯТ

Маданият арабча мадина (шаҳар, кент) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга бўлиб, бирини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик — бу кўчманчй ҳолда дашту саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик

эса шаҳарда ўғроқ яшаб, шаҳарга хос турмуш тарзида яшовчи халқларга нисбатан ишлатилган.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлар мажмуини, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёлилик ва маърифатликни ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини билдиради.

Туркистон маданиятининг буюк арбоблари, жумладан, дбу Наср Форобий ҳам, шаҳар турмуш тарзини жамоанинг етуклик шакли сифатида талқин қилади. Форобийнинг фикрича, ҳар бир киши ўз табиатига кўра олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади, бундай етукликка фақат шаҳар жамоасиорқалигина эриншлади. Унинг таъкидлашича, маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баравардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-хунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод яшайдилар.

Инсоний яратувчанликнинг икки асосий тури — моддий ва маънавий яратувчанликка қараб, маданият моддий ва маънавий маданиятларга бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда унинг самаралари — меҳнат қуроллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим кечак, транспорт, алоқа воситалари ва шу қабиларни ўз ичига олади. Маънавий маданиятга ақлан ва маънан яратувчагогак соҳалари — билим, ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар, дин ва шу қабилар киради.

Фақат бир халққа тегишли, фақат бир халқнинг ўзигина яратган соф маданият бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир миллий маданиятнинг асосий қисмини шу миллат яратган бўлса-да, унда жаҳон халқлари яратган умуминсоний маданиятнинг улуши ва таъсири бўлади, албатта. Ҳар бир халқ қайси халқлар билан алоқа қилса, Унга маданий таъсир кўрсатади ва маданий таъсир олади.

Маданият — умуминсоний ҳодиса. Лекин шўро мафкурачилари айтиб келганидек, синфий ҳодиса эмас. Маданият барчага баравардир, Масалан, мақомлар, адабиёт, эъморчилик дурдоналарм, фан ютуқлари, транспорт ва 3Доқа воситалари барчага тегишлидир.

Ҳар бир жамият ва давр ўз маданият типига эга бўлади. Жамият ўзгариши билан унинг маданият типи ҳам ўзгариши, лекин маданий тараққиёт узилиб қолмайди, илгариги маданият йўқ бўлиб кетмайди, **маданий мерос** ва анъаналар сақланади. Утмиш даврлардан инсониятга қолган моддий ва маънавий маданият бойликлари мажмууга **маданий мерос** дейилади. Ҳар бир янги авлод моддий ва маънавий маданият негизини ҳар гал янгитдан яратмайди, балки аجدодлар томонидан яратилган маданий бойликларни қабул қилиб олади. Тарихий ворислик — жамият ва унинг маданияти раванакнинг шартидир. Минг афсуслар бўлсинки, шўролар замонида маданий меросга тўғри муносабатда бўлюшади. "Бою заминдорларга, ҳоким синф табақаларига хизмат қилган ўтмиш маданиятини бизга кераги йўқ, янги — пролстар (йўқеил) маданиятини яратамиз" деган шиор остида собиқ Совет Иттифоқи халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятига қирон келтирилди, саройлар, масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, нодир асарлар ёқилди. Бу сиёсатнинг энг зарарли жойи шунда бўлдики, маданий меросга паст назар билан қаралди, осори атиқалар қаровсиз қолди.

Шу билан бирга ҳар бир жамият ўтмиш маданий меросини қандай бўлса, шундай тигича, кўр-кўрона қабул қилиб олмайди, албатта. Маданий мероснинг ўз дунёқароши, тузуми, манфаатларига мос келадиган, бугун ва келажак учун хизмат қиладиган қисмини қабул қилади. Чунки ўтмишдан қолган барча нарсалар бир хил қадриятга эга бўлмайди. Масалан, шўролар замонида яратилиб, унинг сиёсатини тарғиб этган, эндиликда ўз умрини яшаб бўлган китобларнинг бугун учун ҳам, келажак учун ҳам қадрияти йўқ. Тўғри, улар мерос, лекин маданий мерос эмас, уларни тарихий факт сифатида сақлаб қўйиш мумкин, холос. Демак, **маданий мероснинг қадри абадул абадтушмайдиган қисмига миллий қадриятлар дейилади.** Ўзбекистонда истиқлол шарофати билан миллий қадриятларнинг қадрига тўла етилмоқда ва кенг тарғиб-ташвиқ қилинмоқда. Миллий қадриятларимиз истиқлол маданиятини яратишимизга негиз бўлиб хизмат қилмоқда. Бу ҳол миллий мафкура-мизда ўз ифодасини топмоқда.

МАФКУРА

Муайян бир ижтимоий 1урух ёки миллатнинг тўб манфаатларини назарий асословчи ва ҳимоя қилувчи фалса-

Ақий, сиёсий, ҳуқуқвий, ахлоқий, диний, гўзалликка доир, бадъиний ҚСРнинг бутун бир тизмига мафкура дейила- ш. Мафкурасиз жамият, ижтимоий гуруҳёки миллат бўлици мумкин эмас. Жамият маънавияти ичида турли мафкуралар бўлиши мумкин. Лекин бир жамият, ижгамой гуруҳ (масалан, сиёсий партия) ёки миллатнинг мафкурасини бошқа жамият, ижтимоий гуруҳ ва миллатнинг мафкурасига мажбуран қабул қилдириш мумкин эмас, бунга йўл қўйиб ҳам бўлмайди.

Бундай ҳаракатлар демократия ва эркинлик қоидаларига, миллатларнинг суверенитетига зиддир. Лекин коммунистик идеология, яъни йўқсиллар мафкураси худди шундай йўл тутган. Фақат ўз дунёқарашини мафкура деб билиб, бошқа мафкураларни тан олмаган. Коммунистик идеологияга асосланган ва уни зўр бериб, турли йўл-йўриқлар билан кенгтарғиб-ташвиқэтган, тоталитар, яъни зўравонликка асосланган шўро давлати фақат ҳоким миллат манфаатини кўзлаган. Нафақат собиқ Совет Иттифоқида яшаган миллат ва элатларнинг, балки шулар қаторида социалистик лагер деб аталмиш мустақил давлатлар халқларининг ҳам миллий манфаатларини тан олмаган, миллий мафкуралари бўлишига йўл қўймаган. Бунга бир икки мисол: 1956 йилнинг октябрида Венгрияда Москвага муте ҳукуматга қарши кўзғолон кўтарилиб, венгер халки манфаатларини ҳимоя қилувчи раҳбарлар ҳокимиятни қўлга олишлари биланок, шўро ҳукумати тезда бу мамлакатнинг ички ишига аралашди, кўзғолон бостирилди, ҳокимият тепасига шўро мафкураси бўйича иш тутувчи шахслар келтириб қўйилди, ҳатто Венгрия Меҳнаткашлар партияси "қайта" ташкил қилиниб, Венгрия Социалистик ишчи партияси деб юритила бошланди.

1968 йилнинг август ойида Прага шаҳрида халқкўзғолон кўтарганида ҳам худди шундай иш тутидди, кўзғолончилар устига шўро танклари бостириб борди.

Китобнинг ушбу бобини ёзиш асносида биз собиқ КПСС Программаси билан собиқ СССР Конституциясини ва собиқ Узбекистон ССР Конституциясини бир-бирларига солиштириб чиқдик ва шундай хулосага келдикки, моҳият эътибори билан улар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, ҳаммаси ҳам коммунистик идеологияга асосланган ва уни амалга ошириш воситалари бўлган. КПСС — сиёсий партия эмас, балки ҳукмрон давлат ташкилоти бўлган, Шунингдек, СССР Конституцияси давлат қонунларининг асосий мажмуаси эмас, балки бошқа кўринишдаги КПСС

программаси, айтиш жоиз бўлса, ёрдамчи конституция бўлган. КПССнинг хоҳиш-иродаси амрини парламент орқали депутатлар томонидан тасдиқлатиб олиш ва ба-жартириш дастурчаси ҳисобланган. СССР Конституциясида Коммунистик идеологиянинг гегемонлиги ҳақидаги махсус модданинг мавжуддиги ҳам шу фикримизга яққол далил бўла олади. Ваҳоланки, Конституцияда мамлакатдаги фақат бир сиёсий партия ёки гуруҳнинг мафкураси инобатга олиниши мумкин эмас, бу адолатга ҳам, одоб-ахлоққа ҳам тўғри келмайди. Конституцияда бутун халқнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топиши керак.

Ўзбекистон Компартияси ҳеч қачон мустақил сиёсий ташкилот бўлган эмас. У КПССнинг ажралмас ва таркибий қисми ҳисобланиб, Москванинг ноғорасига ўйнаб келган. Сиёсий бюронинг амр-фармонини сўзсиз бажариш, унинг учун ҳам қарз, ҳам фарз бўлган. Ўзбекистон ССР Конституцияси СССР Конституциясидан бир кўчирма бўлиб, "СССР" деган ибора ўрнига "Ўзбекистон ССР" деган сўзлар ёзиб чиқилган эди, холос.

Собиқ Совет Иттифоқи Коммунистик Партиясининг 20 миллиондан ортиқ аъзосининг ҳаммаси ҳам маслак жиҳатидан коммунист бўлмаган. Бир қарашда, ғайритабийдек эшитилса-да, компартия аъзоси деган тушунча бошқа, коммунист деган тушунча яна бошқа нарса. Қонун чиқарувчи ташкилот ҳам, ижроия ҳокимияти ҳам, суд ҳам, борингки, жами ташкилотлару муассасалар компартия кўлида бўлиб келган.

Шу сабабли истаса-истамаса фуқаролар унга аъзо бўлишга мажбур эдилар. Турмуш тарзшнинг ўзи шуни такозо этарди. Партия аъзоларига ҳамиша эшиклар очик эди. Партияга аъзо бўлмаган одам, халқ ибораси билан айтганда, Тўйтепадан нарига ўтолмасди. Шу сабабли КПСС аъзолари 20 миллиондан ошиб кетган эди. Шу сабабли дилида бошқа маслак бўлса-да, замонасозлик қилиб фирқага ўтганлар ҳам кўп эди. Ўзбекистон Компартиясининг ярим миллиондан ортиқаъзосининг аксарият қисми коммунист маслагидан эмасди, десак, янглишмасмиз. Сўзимизнинг исботи учун оддийгина, лекин ҳаётий далиллар келтиришимиз мумкин.

Фирқа аъзоси бўлган ҳаммиллатларимиз ёки қон-қариндош биродарларимиз орасида фарзанди комилининг кўлини ҳалолламаган, ўгил-қизларини никоҳ ўқитмай турмуш қурдирган ёки Рамазони шарифда кундуз куни тўй берган, мархум ва мархума ота-оналарига жаноза ўқитмай]

-яфн этгирган кюниларни кейинги ўттиз-қирқ йил ичида деярли учратганимиз йўқ, айниқса, анъанавий маҳаллалари-римизда. Бўлган бўлсаям, бармоқбилан санарли эди, бундай кимсалар эл назаридан четга чиқиб қоларди. Жуда рРИР замонларда ҳам бундай шаръий расм-русумлар яширинча ўтказилган. Ўзбекистонда ҳеч қачон ҳақиқий маъ-яода компартия бўлмаган, ҳозир ҳам йўқ ва бундан кейин ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки коммунистик мафкура азалдан халқимизнинг руҳига, онгига, турмуш тарзига ётдир. У бизга четдан олиб келиб, мажбуран тикиштирилган эди, лекин халқимиз дилида уни ҳеч қачон қабул қилган эмас. Шу боис диёримизда Россия Давлат думасининг Беловеж битимини бекор қилиш ҳақидаги бир томонлама қабул қилган қароршш ёқловчилар, Россия коммунистларининг фикрига қўшилувчиларнинг топилиши амримаҳол, уларнинг сохта ваъдаларига учиб, адашиши мумкин бўлган ҳамюртларимиз орасида /ушунтириш ишини олиб бориш, ҳар бир зиёлининг, жумладан, қалам аҳли ва ҳуқуқшуносларимизнинг қалб амри, виждоний бурчи, фуқаролик вазифаси, ватанпарварликка садоқатли бўлиши лозим. Мафкуравий кураш доимо давом этади. Зиёлилар ҳаммаша хушёр, сезгир ва ҳозиржавоб бўлишлари керак.

Ҳар бир жамият, ижтимоий гуруҳ ёки миллат ўз маф-курасини тарғиб ва ташвиқ қилиши, муҳолифларининг инкор ва қарши фикрларини рад этиш билан бирга улардаги диққатга сазовор мулоҳазаларни инобатга олиши лозим.

Шўролар замонида мафкура борасидаги энг катта йўқотиш шундан иборат бўлганки, мафкура фақат син-фий бўлади, у миллий бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобланган. Миллий мафкура хусусида ҳатто сўз ҳам юритилмаган. Бунинг натижасида ўзбек миллатининг миллий онги, дунёкараши, миллий ғурури, ифтихори анчагина сустлаштириб юборилган эди. Миллий мустақилликка ^{ришилгач,} Ўзбекистоннинг истиқлол мафкурасини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш, уни халқ орасида кенг тар-^{ибу} ташвиқ қилиш, ҳар бир фуқаро онгига мустақиллик ^{Ма}фкурасининг мазмун ва моҳиятини сингдириш, истиқ-^{лол} йўлига мос ва хос ўзбек миллий мафкурасини илмий [^]сосда яратшн каби ўта муҳим ва шарафли масалалар пайдо «Улди.

Бизнинг назаримизда, истиқ.иол мафкураси асрий мил-[^]и қадриятларимизга ва яиги вужудга келгап ва келаёт-^{Ган}» халқимизнииг бугунгн ва келажакдаги маффаатларипи

ифодалайдиган фикрларга — халқ тафакқурига асосланиши лозим.

Ҳозир Ўзбекистонда ўз сиёсий йўли — мафқурасига эга бир неча сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда, бу ҳам республикадаги демократия ва эркинликнинг далилидир. Мазкур сиёсий партиялар ҳам ўз йўлидан бориб, мафқура яратиш борасида муайян тажриба тўпламоқда. Бизнинг назаримизда, Ўзбекистоннинг мустақиллик мафқураси асрий миллий қадриятларимиз, халқ тафакқурида вужудга келган ва келаётган янги-янги фикрлар, сиёсий партияларимиз тўплаётган тажрибаларнинг қаймоғи тарзида шаклланиши ва тўхтовсиз бойиб бориши зарур.

Халқ тафакқуридаги янги фикрлар деганда биз куйидагиларни назарда тутамиз: ХХI аср арафасида турибмиз. Ҳозир қайси бир халқ ёки мамлакат бўлмасин, агар илм-фан ва технология соҳалари рағнакига диққат қаратилмаса, мафқура борасида ҳам орқада қолади. Маънавийи ҳам маънавий эскириб қолади, сўзи сўз бўлмай қолади, инobatга олинмайди. Америка, инглиз, фаранг, олмон, япон, итальян халқлари илм-фан ва технология соҳаларида илғорлик қилаётганликлари учун ҳам умумжаҳон сиёсатида етакчилик эканлигини назардан четда қолдириш мумкин эмас, деб ўйлаймиз. Биз ҳам шундай йўл тутсак арзийди.

Маълумки, мафқура ижтимоий тараққиётда орқада қолиши ҳам ва ундан ўзиб кетиши ҳам мумкин. Агар орқада қолса, жамият тараққиётига ғов бўлади, ёки ҳаддан ташқари илгарилаб кетса, халқдан узоқлашиб қолади. Бизнингча, мафқура тараққиётдан олдинда юриши лозим-у, лекин ундан узилиб кетиши кутилган самарани бермайди, яъни халқ орасига кенг тарқалмайди. Илғор мафқура илғор ижтимоий кучларни сафарбар қила олади, уюштиради, жамият тараққиётини тезлаштиради. Бундай илғор мафқура ижтимоий тараққиётни амалга оширувчи кишилар томонидан онгли равишда ўзлаштирилгандагина, унга етакчи сиймо раҳбарлик қилгандагина тарих ривожига таъсир кўрсата олувчи кучга айланади. Илғор мафқура халқ томонидан ўзлаштирилгач, унинг онгига сингиб боргач, зўр моддий кучга, яратувчанлик қудратига эга бўлади. Ҳозир Ўзбекистонда мафқура борасида худди шундай ҳолатни кўриб турибмиз. **Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов** республиканинг **бош мафқурачиси сифатида** ҳам **фаолият кўрсатмоқда**, давлат бошлиғи сифатида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда жум-

уоиятимиздаги барча сиёсий партияларнинг манфаатларини инобатга олиб, шулардан келиб чиқиб, иш юрит-окда, илғор ижтимоий кучларни жамият равақига жалб этишда, уюштиришда етакчилик қилиб, жамият тараққиётини тезлатмоқда, тарих ривожига ижобий таъсир ^ўрсатмоқда. Илғор мафкура халқимиз томонидан тобора кенгроқ ўзлаштирилиб, унинг онгига сингиб бормоқда, зўр моддий куч, яратувчанлик қудратини касб этмоқда.

Мафкура, шунингдек, ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу деган сўз шуки, ижтимоий онг шакллари қанчалик равақ этса, мафкура ҳам шунчалик такомиллашиб бораверади.

ТАРБИЯ

Одамзот фарзандини боқиб ва таълим бериб катта қилиш, вояга етказиш учун қилинадиган меҳнат ва ғамхўрликка тарбия дейилади. Шу сабабли таълим-тарбия деб ҳам айтилади. Одамга иш-хўнар ўргатишга ва умуман кинининг ғоявий ва маънавий қиёфасини шакллантиришга қаратилган таълим тизими ҳам тарбия сирасига киради. Таълим берувчига муаллим, тарбия берувчига мураббий дейилади. Агар муаллим ва мураббийлар маърифатли, маънавийли, ўз касбу хўнарларида моҳир бўлсалар, шогирдларига меҳрибонлик кўрсатсалар, беғараз иш тутсалар, устозлик шарафига ноил бўладилар.

Тарбия — шахс онгини муайян жамиятнинг мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда таркиб топтириш ва ривожлантириш жараёни, кишиларни ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда фаол иштирок эттиришга қаратилган барча таъсирлар мажмуидир. У таълим билан узвий боғлиқ. Таълим тарбиянинг муҳим воситаси бўлиб, кўп мақсад ва вазифаларга у орқали эришилади. Оила, турли жамоат ташкилотлари, фан, техника, адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари, радио ва телевидение, тарғибот-гашиқот ишлари ҳам тарбияга кучти таъсир кўрсатади. Болага олдин таълим бериш керакми, ёки олдин тарбия бериш зарурми, ишни қайси биридан бошлаш керак, де¹н саволлар юради эл орасида. Ишни фарзанд ду²га кедиши биланоқ дарҳол тарбиялай бошлашга киришиш³РУР, буни бир ку⁴г ҳам кечиктириб бўлмайди. Она алла⁵и болада одамзодга меҳр-шафқат туйғусини уйғотади, ^идилар. Чақалокни тиббий кўрикдан ўтказиш, вақтида⁶р⁷клатиб бориш, жисмоний чиниқтириш ҳам тарбияга ки-Ради.

Тарбиянинг асосий турлари иккитадир: оила тарбияси ва ижтимоий тарбия.

Оила тарбияси — оилада ота-оналар, бобо ва бувилар умуман катта ёшли қариндош кишилар томонидан болаларни тарбиялашдир. Азалий туркий удумга биноан ота-оналардан кўра бобо-бувиларнинг тарбиявий таъсири кучлироқ бўлган. Чунки ҳаётликларида бобо ва бувилар оиланинг маънавий раҳбарлари бўлишган. Амир Темур теъмурийлар хонадонида ўрнатган тартибга кўра шахзодалар тарбияси билан уларнинг оналари эмас, улуғ бибилари — бувилари шуғулланишган. Шахзодалар кўкракдан ажратилиб, эсини таниб, ўз-ўзини эплай бошлагач, бувилари измига ўтказилган. Масалан, Мирзо Улугбекнинг онаси Гавҳаршодбегим бўлса-да, унинг оилавий тарбияси билан Сароймулкхоним шуғулланган. Амир Темурнинг ўзи ҳам фарзандлари ва неваралари тарбиясига жиддий аҳамият берган, доимо назорат қилиб турган.

Оила тарбиясида доимий таъсирчан куч — оилавий тартиб, яъни оила аъзоларининг бир-бирларига муносабати, ота-она ва бошқа катта ёшли қариндошларнинг хулқ-атвори, маданий ва сиёсий савияси, муомала маданияти, оиланинг даромади, яшаш шароити ва шу каби омиллардир.

Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ-атворли, унинг аъзоларининг ўзаро муносабатлари самимий бўлса, оша тарбияси ҳам шунчалик самарали бўлади.

Боланинг ақлий камолотига ҳам ёшлигидан аҳамият бериш керак. Бола ёши улутлашгани сайин оила тарбияси ҳам мураккаблашади. Бола халқи одатда ҳар нарсага қизиқувчан, серсавол бўлади. Уларнинг раъйини қайтармаслик, силтаб ташламаслик, берган саволларига иложи борича тушунарли қилиб, соддагина жавоб қайтариш лозим. Боланинг хатти-ҳаракатини доимо назорат қилиб, ижобия фаолиятга ундаш, йўлга сояиш, қобилияти ёки истеъдодининг ўсишига аҳамият бериш керак. Лекин ота-оналар унар-унмасга болага ёрдам беравермай, уларни кейинчалик турмушда дуч келадиган тўсиқларни, мураккаб ҳаётини масалаларни ечишга одатлантириш мақсадида қийинчиликдан чиқишни ўз-ўзига қўйиб бериши ҳам керак.

Оиладаги меҳнат тарбияси болаларни уй юмушига жалб этишдан бошланади. Боланинг кийимига ўзи кийиши, ўрнини ўзи йигиштириши, идиш-товокни ўзи ювиши ва нгу кабилардан унинг илк меҳнат малакаси вужудга келади.

Хозирги кунда телевидениенинг болалар тарбиясига таъсири кучли. Болаларга фақат ўзлари боп курсатувларни 30 дақиқа билан чекланиш лозим. Боланинг соатлаб телевизор олдида ўтириши унинг соғлигига салбий таъсир этибгина қолмай, бадиий асарни оғзаки идрок қила бошлайди. Шунга сабаб ҳам бўлиши мумкин.

Оила шароити боланинг нафосат тарбиясига ҳам катта таъсир этади. Бунда кинофильмлар ва кўғирчоқ спектаклларнинг томошалари назарда тутилмоқда. Нафосат гўзалликни ҳис этиш, идрок қилиш ҳамдир. Гўзал — қадим туркий сўз бўлиб, "гўз" (кўз) ва "ол" дан тузилгандир, яъни кўзни мафтун этувчи маъносини билдиради. Тилимизда яна шу маънога яқин чиройли деган сўз ҳам бор. Чиройли нарсени кўз бшган кўрилади. Гўзаллик эса ҳам кўз билан кўрилади, ҳам дил билан ҳис этилади, онг билан идрок қилинади. Болалар ёшлиқдан гўзалликни туюшга ўргатила борилса, нур устига нурдир. Бола ўз ҳиссиёт ва фикрларини мустақил ижод этиш — расм солиш, айгула айтиш, рақс тушиш ва шу кабилар орқали ифодалаши учун унга имкон бериш муҳимдир.

Ота-она болалари олдида ўзлаританлаган касб-корлари ҳақида нолимасликлари, омадлари юришмаганидан сўз очмасликлари маъқул. Шунда ота-онанинг бола олдидаги обрўйига путур етмайди. Болалар ўз ота-оналарини намуна деб билишлари, уларнинг касб-корларига ҳурмат билан қарашлари ана шундан бошланади. Ҳаётга шг қувончли томонлари ҳақидаги гаплар, ишдаги муваффақиятлар болаларни руҳан тетик этади.

Ота-оналар боланинг ахлоқи ва ҳуқуқий масъулияти учун жамоат олдида жавобгардирлар. Уз ота-оналик бурчига эътиборсизлик билан қараш фуқаролик бурчини ўташга риоя этмаслик билан тенгдир. Хуллас, болани дунёга келтиришдан кўра уни етук одам қилиб тарбиялаш мушкулроқдир.

Шахснинг шаклланишида тарбиянинг иккинчи тури оқиллик **ижтимоий тарбиянинг** ҳам аҳамияти катта.

Маълумки, жамият яшаб қолиши ва ривожланиши учун оқиллик ва маънавий бойликларни узлуксиз ярата бориши зарур. Бунинг учун тарбия керак. Тарбия орқали ўтмишнинг моддий ва маънавий бойликларига авлоднинг ворислиги таъминланади: ўсиб келаётган ёш авлод ўтмиш жрибаларини ўзлаштириб, уни ямада бойитади. Тарбиянинг аҳолининг ахлоқий, ақлий, жисмоний камолотида муҳим ўрни тугади.

Ҳар бир даврингўзига хос тарбияусуллари ва воситалари бўлади. Қадим замонларда тарбия — ёш авлоднинг кекса авлод тажрибаларини ўзлаштириб олишидан иборат бўлган. Тарбия асосан меҳнат фаолияти (овчиликчорвачилик, деҳқончилик ва шу кабилар) жараёнида, турли урф-одатлар, маросимларни ўтказиш вақтида амалга оширилган. У асосан жисмоний бақувват бўлишга қаратилган.

Коммунистик дунёқараш тарбияни синфий деб тушутириб келган эди. Лекин у синфий эмас, умуминсонийдир. Идрис алайҳиссалом замонларидан бошлабқарчага баробардир (мадраса сўзи ана шу зоти алайҳиссалом исмларидан келиб чиққан экан). Мактабу мадрасаларга ёш авлод жалб қилинган-у, лекин уқуви борлар ўқишнинг давом эттирганлар. Ислом таълимотига кўра, қизлар ва йигитлар, эркаклар ва аёллар, яъни муслим ва муслималар илм олиш ҳуқуқи бўйича тенгдирлар. Таълим-тарбиянинг қадрига етган, имконияти бор оилалар ўтмишда ўз болаларига махсус мураббийлар тайинлаганлар. Ҳозирги кунда бу одат репетитор олиш тарзида давом этмоқда.

Бола истаган соҳа бўйича таълим-тарбия кўриб, ўзи хоҳтаган ихтисосни эгаллашга ҳақди. Бунда чеклаш бўлиши мумкин эмас. Лекин ундаги хоҳиш билан ирсий имконият ҳаммавақт ҳам бир-бирига уйғун келавермайди. Одатда ота касбини, тўғрироғи, бобомерос касбини тутган ёшлар ҳаётда кўпроқ муваффақият қозонганликларига кўп шохид бўламиз. Чунки болада отанинг қони, ундаги лаёқатга монанд уқувчанлик бўлади-да.

Умуман олганда, тарбиянинг анъанавий ва замонавий турлари ва усуллари кўп. Шулардан бири шажаравий тарбиядир. Бунда болаларга аждодларининг кимлиги ёзмадалил — шажараномалар орқали эслатилиб, ўшалардек бўлишга даъват этилади.

Маълум бир аждоддан келиб чиққан авлодларнинг қариндошлик даражасини изчиллик билан санаб кўрсатувчи тарихий ҳужжатга шажара дейилади. Шунингдек уни аждодлардан авлодларга генетик ўтиш йўли, ниҳоят аждод наводасидан ривожланиб борган дарахт шохларнинг қариндош-уруғлар боғлиқлиги, ҳуқуқий силсила дейиш мумкин. Шажара қозикалонлар, ҳуқуқий маҳкамалар тарафидан муҳр билан тасдиқланган.

Дунёда шажаралар кўп. Турон, Туркистонда ҳам шажаралар кўп бўлган.

Шарқда шажаралар икки хил шаклда мавжуд. №^о насаб шажараси ва маълум илмий, диний йўналишнинг

у^стозлардан шогирдларга узатилиш алоқадорлиги, яъни
^таълимот шажараси.

Насл-насаб шажарасига Уғузхон шажарасини, қорахонийлар, ғазнавийлар, с&хжукийлар, хоразмшоҳлар, усмонийлар, темурийлар ва уларнинг давоми бўлмиш бобурийлар, шунингдек, шайбонийлар, сафавийлар, аштархонийлар, манғитлар, кўнғиротлар, минглар ва бошқа шу каби шажараларни киритиш мумкин. Хева хони Абдулғози Баҳодирхон тузган "Шажарайитурк" ва "Шажарайитарокима" асарлари ҳам аслида шажаралардир.

Яссавийя, Сухравардийя, Кубравийя, Нақшбандийя — таълимот шажараларидир.

Шўролар замонида шажаралар ҳақида гапириш мумкин эмас эди. Гўё одамлар ўз аجدодларини билмаслига керак эди. Бир ўта замонасоз, мадҳиябоз шоир таърифлаганидек, биз ўзимизни "номи йўқ, қашшок, гадо" дейишимиз шарт ҳисобланарди. Мустақиллик шарофати билан биз ҳам жаҳондага бошқа илғор халқлар қаторида ўзлимизни билишга, тарихимизни ўрганишга, аجدодларимизнинг ақл-заковати билан фахрланишга, уларнинг дунё цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшганликларини эътироф этишга мушарраф бўлдик.

Халқимизни камситганларга тарихий ва ҳуқуқий далиллар келтиришга имкон берилган экан, бу борада саъй-ҳаракатни кучайтиришимиз зарур. Юртбошимиз неча бор айтганларидек, аجدодларимиз руҳини шод этсак, уларнинг бизга қолдирган маънавий мероси сиёсий заминимизни кудратли қилади. Йўлимизни нурафшон қилиб туради.

Шўролар замонида узилиб қолган анъаналардан бири — шажара тузиш иши қайтадан давом эттира бошланганлига қувонарли ҳолдир. Бу ишга биринчилардан бўлиб, фалсафа фанлари доктори, профессор Омонулла Файзуллаев Қўл урди, тарихий, ҳуқуқий ҳужжатларга асосланиб, "Шайх Зайниддин бобо Тошкандий ибн Шайх Шаҳобиддин Абу лафс Умар Сухравардий шажараси"ни тузди.

Пойтахтимизнинг кўҳна жой номларининг ўз маъноси^{си} ўз тарихи бор, албатта. Шаҳарга ислом дини дастлаб Ки^{ри}РИБ келган VIII асрда комил инсонлар макон тутган *^ой Камолон деб аталади. Оқил одамлар маскан тутган *^ой Оқилон деб юритилади. Шайх Зайниддин бобо ва у УЮк зотнинг авлодлари худди шу Оқилон мавзесининг имолий қисмида яшаганлар. Кейинчалик бу табаррук Ч^иВа^{ла}ла^{ла}Р^и этилган қабристон атрофи Орифон •" ^критилган, етарли диний билимга эга сиймога ориф

кора, гоҳо пинҳона тарзда таъкибу тазйикқа олинар эди. Ҳолбуки, жамиятсиз дин, динсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Шўролар тузумида бунга мутлақо эътибор берилмас эди. Балки, иложи борича, динга, диний тарбияга тўсқинлик кўп бўлиб, жамиятдан уларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинар эди. Шўроларнинг дини динсизлик эди.

Коммунистлар ҳукумати руҳонийларни маънавий ва жисмоний маҳв этишдан ташқари диний таълим-тарғибот масканлари бўлмиш масжид, мадраса ва қорихоналарни турли йўллар билан йўқ қилди. Масалан, фақат **Тошкентнинг ўзидагина 1911 йилда 349 та масжид ва 26 мадраса мавжуд бўлган бўлса, 1990 йилда 10 та масжидда ва мазор ўқилган.** Аксарият масжидлар бузиб ташланган, сақланиб қолганларидан бошқа мақсадларда, чупончи, шампан виноси сақланувчи омборхона, керосин сотувчи дўкон, европаликлар яшовчи тураржой, техник умум талабалари учун ётоқхона, чўян обдаста қуновчи цех, ўғ ўчирувчилар гаражи сифатида фойдаланилган. Ҳатто, Аллоҳ таолонинг ўйи ҳисобланмиш масжид худосизлар уйига айлантирилган. Яъни унда атеизм музейи очилган эди. Тошкентдаги масжидларга 2 марта —1934—1935 ҳамда 1954—1955 йилларда кучли қирон келтирилган. Бундай ёвузлик мамлакатимизнинг барча ҳудудларида ҳам юз берган. **1990 йилда бутун республикада бор-йўғи 80 масжид ишлар, яъни ҳар 250 минг аҳолига битта масжид тўғри келарди.** Кўхна масжидлар қаровсиз бўлиб, таъмир этилмасди, янги масжид қуриш ҳақида ҳатто сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Тошкентдага ўша **26 та мадрасадан ҳозир фақат учтаси сақланиб қолган.** Булар Барокхон, Кўкалдош ва Абулқосим эшон мадрасаларидир. Шаҳардаги энг катта Бегларбеги мадрасаси Эскижўвада бўлиб, 30-йилларда у бузиб ташланган ва ўрнига дарахт экиб юборилган, олдига шўро-вий ахбарлардан бири Калининга ҳайкал ўрнатилган эди.

Ўтмишда бутун мусулмон дунёсида ислом таълимотининг асосий марказларидан бири бўлган диёримизда совет даврига келиб фақат иккита мадраса фаолият кўрсатган. Бири диний ўрта маълумот берувчи Бухородаги Мир Араб мадрасаси бўлса, иккинчиси олий диний таълим берувчи Тошкентдаги мадрасадир. Тошкентдаги мадраса дастлаб ҳайит намозлари ўқиладиган намозгоҳ бўлиб, У 50-йилларда Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг биринчи раиси Эшон Бобоҳон ибн Абдуямажидхоннинг саъй-ҳаракатлари билан очилган эди-

То унгача бу намозгоҳда шоферлар мактаби жойлашган эди. Бу мадрасаларда ҳаммаси бўлиб 60-70 талаба ўқиган. Бугун Марказий Осиё ва Шимолий Кавказда бошқа диний таълим берувчи ўқув юрти бўлмаган, яъни ҳар бир миллион аҳолига битта талаба тўғри келган, холос.

Хуллас, диний тарбия ўз ичига ҳам руҳий тарбияни, ҳам дунёвий тарбияни қамраб олади, халққа ҳам маънавият, ҳам маърифат бахш этади.

Тарбиянинг яна жисмоний тарбия, ҳарбийтарбия, ватанпарварлик тарбияси, тарихий тарбия деган турлари ва шакллари мавжуд. Жисмоний, ҳарбий, ватанларварлик тарбиялари моҳиятида муштараклик ҳам, ўзига хослик ҳам бор. Муштараклик шундаки, ёш авлод жисмонан соғлом ва чиникқан бўлиши керак. Агар бирор йигит жисмонан еоғлом бўлмаса, у шахс сифатида жамиятга керакли даражада наф келтира олмайди. Ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилади, у рисоладаги ватанпарвар бўлолмайди, қолаверса, тўлақонли ота ҳам бўлолмайди.

Бу тарбия турларидага ўзига хослик шундан иборатки, жисмоний тарбияда инсон танаси тарбияланади, ҳарбий тарбияда инсонга ҳарбий билим ва матака берилади, ватанпарварлик тарбиясида инсоннинг руҳи тарбияланади.

Республикамизда мустақиллик йилларида физкультура ва спортни ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда, янги-янги спорт иншоотлари қурилмоқда, унинг зтрмушга кега кириб бориши учун чора-тадбирлар кўрилмоқда. Пахта якказироатчилигига барҳам берилиши, экологик муҳитнинг яхшиланиши халқниши умумий сихат-саломатлигига ижобийтаъсир кўрсатди. Бундай чора-тадбирларнинг самараси ўлароқ, республикамиз *шаънига* муносиб, халқаро микёсда эътироф этилган янги-янги чемпионлар етипишб чикмоқда. Ўзбекистон футболчиларининг Осиё чемпиони бўлиши, теннисчи ва боксчиларимизнинг ютуқлари бунга ёрқин мисолдир. Республикамизда спортнинг қадимий, анъанавий турларига ҳам, янги, замонавий турларига ҳам бирдек аҳамият берилмоқда.

Шўролар замонида миллатимиз вакилларининг ҳарбий тарбия олишига имконият ва зарурат бўлмаган эди. Ҳарбий шукуҳ — халқ миллий онгининг юксак кўринишла-Ридан биридир. Мустамлакачилар одатда ишни энг аввало халқнинг ҳарбий шукуҳини сўндиришдан бошлайдилар. Русия истилочилари ҳам Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатини Инундай бошлаб, миллий ҳарбий кишиларга қирон келтирганлар. Шўро ҳукумати ҳам худди шу иўлдан бориб, ватанпарвар миллш1 ҳарбий кадрлар етишти-

риб чиқаришга қарши турган. Оз сонли миллий офицерларимиз ва аскар йигитларимиз "совет халқига хизмат қиламиз", деб ҳарбий қасамёд этишга мажбур эдилар.

Мустақиллик шарофати ҳамда, шахсан Президент Ислам Каримовнинг ташаббуси билан Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа вазирлиги тузидди, миллий гвардия, республика мудофаа кўшинлари вужудга келтирилди. Эндиликда офицер ва аскар йигитларимиз Ўзбекистонга ва унинг халқига садоқат билан хизмат қиламиз, деб тантанали равишда қасамёд этмоқдалар. Эндиликда мамлакат Президентининг Фармонида биноан Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг умум ҳарбий Низомлари жорий этилган.

Республикада ҳарбий кадрларни танёрлашга, уларнинг ҳарбий маҳоратини оширишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳарбий академиялар, кўшин турлари бўйича ҳарбий ўқув юртлари очилгани фикримизга ёрқин далилдир. Давлат чегараларининг ўз кўшинларимиз томонидан ҳушёрлик билан қўриқланаётгани ҳам халқимизнинг ҳарбий руҳини юксалтириб турибди. Ҳақиқий мустақил давлат шундай иш тутади, ўз мудофаасини ўзгалар қўлига топшириб қўймайди.

Эндиликда республикада мавжуд ҳарбий академия ва ҳарбий ўқув юртларида таълим-тарбия олаётган бўлажак зобитлар мақсад ва вазифаларини аниқ биладилар. Улар энди қандайдир бир бегона мамлакатга эмас, она Ўзбекистонга, мамлакат халқига садоқат билан хизмат қиладилар. Мақсад аниқ бўлганидан ҳарбий академиялар ва ҳарбий билим юртларига кириб ўқишни хоҳловчилар сафи тобора кўпайиб бормоқда. Демак, Ватан мудофааси ишончли қўлларда.

Халқнинг умумий ҳарбий руҳини кўтаришда, ҳарбийларни матонатли, шижоатли қилиб тарбиялашда аجدодларимиздан бизга мерос қолган ҳарбий билимларни оммалаштириш, ҳарбий санъат сирларини ҳарбий ўқув юртларида ўқитиш ҳам самарали омиллардан ҳисобланади. Тарихдан маълумки, туркий халқларда ўз вақтида бугун дунё бўйича энг қудратли кўшинлар бўлган, соҳибқирон Амир Темурдек буюк лашкарбошилар етишиб чиққан, ҳарбий стратегия ва тактика пухта ва мукамал ишлаб чиқилган.

* * *

Инсонни қайта тарбиялаш мумкинми? Мумкин. Лекин бу жуда мушкул иш. Одатда одам йигирма бешга бори-

боқ тўла шаклланиб бўлади. Халқ ибораси билан айтган-
я, ақл тиши чиқиб бўлган одамни қайта тарбиялаш қийин
кўчадиган иш, машаққатли савдо. Лекин одамнинг иро-
дасига ҳамда жамиятнинг таъсири ва назоратига ҳам кўп
нарсга боғлиқ. Одам жамият назаридан четда қолса, хулқи
салбий томонга кўпроқ оғиб кеташи мумкин. Одатда хулқ
тузалишдан кўра бузилишга мойилроқ нарсга. Инсонни
қайта тарбиялашда маҳалла, жамоат назорати ва тарбияси
катта таъсир кучига эга бўлса-да, лекин булар ҳал қилув-
чи омиллар бўлолмайди. Инсонни ёшлигидан, ҳатгоки
гўдаклигиданоқтарбиялай бошлаш керак.

Мана энди маърифат билан маънавиятнинг фарқи ҳақи-
да сўз юритсак бўлади. Юқорида кўриб ўтганимиздек,
маърифат табиат, жамият ва одам ҳақидаги кенг, турли-
туман билимлар, маълумотлар мажмуаеи бўлиб, у киши-
ларда инсонпарварлик маънавиятини шакллантиришга
хизмат қилади. Маърифат маънавиятга нисбатан кўпроқ
амалий ишлар, жумладан, мактабгачатарбия, мактаб, ўрта
маҳсус ва олий ўқув юртларидаги ўқув-ўқитув ишларини
уюштириш ва такомиллаштириш билан боғлиқ.

Маънавият эса маърифатга нисбатан кенг қамровли
тушунча бўлиб, ўз вазифаларини маърифатга суянган ҳолда
бажаради, жамиятнинг ҳамма соҳаларига бевосита ва бил-
восита таъсир этади. Маънавият дунёқараш негизидир.
Қасб-қори, билим даражаси, турмушдаги мавқеидан қатъи
назар, одамлар муайян даражада унга алоқадор бўлавера-
дилар. Маънавият жамият, миллат ва шахснинг бугун онгли
ҳаёти ва фаолияти давомида шаклланиб, бойиб, такомил-
лашиб боради.

Тарбия ва унинг турлари ҳақида юқорида баён этилган
фикр ва мулоҳазаларга суяниб, шундай хулоса чиқарамиз:
Ўзбекистон жамияти Президентимиз етакчилигида бош
тарбиячи вазифасини ўтамоқда. Бу тарбия миллати, ирки,
жинси, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан
Қатъи назар, барча фуқароларнинг манфаатларига, бутун-
ги ҳаёти ва келажагига мос тушади.

НАСАБ ВА ҲАСАБ

Ҳасаб дегани нима экан, деб хайрон бўлманг. Бу сўзнинг
том маъносини айрим тилшуносларимиз ҳам яхши би-
лишмаса ажаб эмас. Бу сўз асримизда деярли ишлатилма-
ган бўлса керак. Бунинг сабаби шуки, мазкур сўз ифода-
лаган маънога мувофиқ иш диёримизда амалга оширил-

мас эди. Юрт йўлбошчисиз бўлгандан кейин эл насабини яхшилаш ташвишини ким ҳам биларди, дейсиз. Ҳасаб аслида хислат, фазилат дегани, ўқимишли, билимли, фозил одамга бериладиган нисбат. Насаб эса зот дегани, лотинча айтсак ген. Узбекчасига таг, ўзак дегани. Таги-тахтли, палаги тоза дейилса, насл-насаби яхши деган маъно англашилиниши биламиз. Бинобарин насаб — аждоддан авлодга қон орқали ўтиб келувчи гендир. Ана ўша генни умумхалқмиқёсида янада яхшилаб бориш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар ва уларнинг самарасига ҳасаб дейилади. Шунингдек насаб йўли билан эмас, шахсан қозонилган номдорлик, донг, шуҳрат, обрў, шарафга ҳам ҳасаб дейилади.

Ҳасаб учун кураш ота-боболаримиздан мерос, лекин шўролар замонида унутилаётган эди. Аждодларимиз тўрт ёшидан бошлабқўфарзандларига от миинишни машққилдиршган, отлик оғаларига ҳавас қилган болакайлар атак-чечак қилибқ, тол хивични "от қилиб" миниб пилдираб юришган. Турон элида чавгон ўйинининг кенг тарқалгани ҳам бежиз эмас. Болаларнинг ўйинлари ҳам уларнинг бақувват бўлиб камол тошшшарига омил бўлган. Бекинмачоқ, қувлашмачоқ, чиллак ўйини — зув-зув ва шу кабилардан мақсад болаларни ёшлиқдан довьорак, ботир, жисмоний соғлом бўлишларига замин ҳозирлаган.

Энди замон ўзгарди, шарт-шароит ҳам ўзгача, ўйин турлари ҳам бошқача, лекин фақат насабга ишониб ҳасабни унутиш ярамайди, бу миллатни ҳам жисмоний, ҳам маънавий заифликка олиб боради. Ахир, жисм руҳнинг қўрғонқдир, соғлом ақл соппа-соғ вужудда бўлади, носоғлом вужудда руҳ мажруҳцир.

Бу борада ҳам юртбошимиз ибратли ишларни амалга оширмоқда. Жумладан, футбол ва теннис ривожланди, пойтахтда ва вилоятларда спорт иншоотлари, стадионлар ва теннис кортлари кўплаб қурила бошланди. Футбол янада оммалашмоқда. Теннис эса турмушимизга тез кириб бормоқда. Ўзбек футболчиларининг Осиё қитъаси бўйича биршгчиликни олишлари халқимиз шуҳратига шуҳрат кўнгни, руҳини кўтарди, мамлакатимиз ва миллатимизни элларга танитди.

Аммо буюк аждодлар шон-шуҳратига маҳлиё бўлиб юришнинг ўзи етмайди, уларнинг шуҳратига шуҳрат кўшиш лозим. Президент Фармонига кўра, 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон қилиниши замирида ҳам шу ғоя мужассам.

Насл-насаби бўйича унчалик тақилмаган, яъни оддийроқ оила фарзанди тиришқоқлик, чидамлилиқ кўрсатиб, ўзини намоён қила олса, айни ҳасаб ҳолати вужудга келади. Агар бундай одам лаёқатли, қобилиятли, салоҳиятли, истеъдодли бўлса, унда бундай табиий омиллар янада ёрқинроқ намоён бўлади. Агар у насл-насаб борасида ҳам юксак бўлса, улкан ютуқларга эришади. Бунга мисоллар жуда кўп.

Одам камолотга етиб, ҳаётдаги мақсадини белгилагач, ота-оналари қўйган отни сақлагани ҳолда ўзига таҳаллуслиқ олиши ҳам мумкин. Амир Темур сеvimли набираларидан бирига отаси Тарагай Баҳодир хотирасини сақлаш мақсадида Муҳаммад Тарагай деб от қўйганди. Бу суюкли набира Муҳаммад Тарагай ибн Шохрух ибн Темурбек ибн Тарагай Баҳодир, яъни Мирзо Улуғбекдир. У мазкур таҳаллуслиқ билан оламда нашъу намо топди ва машҳури жаҳон бўлди. Унинг ижтимоий фаолияти ва моҳияти — Мирзо Улуғбеклигидадир.

Милодий 1441 йилнинг 9 февраль куни Ҳирот шаҳрида давлат аъёнларидан бўлмиш Ғиёсиддин Баҳодир хонадонидан бир ўғил дунёга келди, яхши ниятлар билан, ҳазрат Алидек машҳури жаҳон ва солиҳи замон бўлишига умид боғлаб, унга Алишер деб от қўйдилар. Бу ўғлон дини ислом раvнақига қўшган улуши туфайли Низомиддин, яъни диннинг низомини тузгувчиси нисбасига эга бўлди, давлат ва мамлакат олдида қилган хизматлари эвазига Амир, Улуғ амир ивонига ноил бўлди. Алишербек деб аталди; у сўз мулкининг султони сифатида Навоий таҳаллуслиқини ўзига сайлаб олди. Шу тариқа Низомиддин Амир Алишербек Ғиёсиддин Баҳодир ўғли — Алишер Навоий номи билан шуҳрат қозонди. Унинг ижтимоий фаолияти ва умр мазмуни яхлит олинганда Алишер Навоийлигидадир. Алишер Навоий бўлишлиқ — Ғиёсиддин Баҳодир ўғли Алишер учун ҳасабдир.

Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх ибн Абусаид ибн Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳ ибн Темурбекнинг ижтимоий моҳияти ва умр мазмуни Бобурлигидадир. Бобур сифатида намоён бўла олганлик Заҳириддин Муҳаммад Учун ҳасабдир. Бундай мисолларни аждоқларимиз ҳаётидан юзлаб, минглаб келгириш мумкин. Лекин шу билан бирга не-не улуғ зотларнинг фарзандлари насл-насабларига лгуносиб иш қилолмай, ўзларидаги табиий истеъдодларини намоён эта олмасдан ўтиб кетдилар. Айни пайтда иккидорларини ишга солиб, сабр-бардоши, метиндек иро-

даси, заҳматли меҳнати туфайли шон-шуҳрат қозона олганлар ҳам талайгина.

Албатта, ҳасаб ижтимоий гузумнинг қандайлигига боғлиқ ҳолда юзага келади. Агар тузум адолатли бўлса, у намоён бўлади, ақс ҳолда эса ҳасабнинг юз кўрсатиши мушкул. Ҳозирги Ўзбекистон жамиятида ҳар бир фуқаро шахсан ўзини намоён қила олиш имкониятига эга. Бундай имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқлари Асосий Қонуни-мизда ҳам кафолатланган. Қолган жиҳатлар ҳар кимниш ўзига боғлиқ.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ИМ **ЕТШШШШШ**

у?р''''''

ОЛТИН БЕШИК

ВАТЛНИИМЛ?

Одамнинг шаклу шамойили, бўй-басти, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, юриш-туриши, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Олис шимолий ўлкаларнинг аҳолиси сайёрамизнинг белбоғи бўлмиш Ер экватори минтақаларида яшовчилардан фаркланадилар. Демак, одам ўз Ватанининг бир заррасидир.

Хўш, Ватан нима? Нима учун она-Ватан дейилади?

Бизнингча, курраи заминимиз бутун Ер юзида яшаётган беш миллиарддан зиёд халқлар учун Ватан бўлса, ҳар бир халқ учун тақдиран ва тарихан ато этилган ҳамда чегараланган ҳудуд она-Ватандир.

Ватан атамаси аслида арабча сўзи бўлиб, она юрт маъносини билдиради. Ватан тушунчаси кенг маънода ва тор маънода ҳам қўлланилади. Бир халқ вакиллари жамулжам яшаб турган, уларнинг аجدодлари азал-азалдан истиқомат қилган ҳудуд назарда тутилса, бу кенг маънодага тушунчадир. Киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ назарда тутилса, бу тор маънодаги тушунчадир. Узбекларда фалончи ватанли бўлди, дейилганда ўша одам уй-жойли, бошпанали бўлди, деган маъно англашилади. Ҳазрат Алишер Навоий Ватан тушунчасини она юрт, Урин, туғилиб ўсган жой, маскан, манзил маъноларида ишлатганлар. Шунингдек, Ватан калимаси бадий адабиётда кўчма маънода кўнгил мулкининг маскани тарзида ҳам қўлланилади.

Ватан тушунчаси тарих давомида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт муносабати билан ўзгариб, кенгайиб, ривожланиб, бойиб келган. Масалаи, ибтидоий жамоа тузумиша-

роитида муайян қабила яшаган жой ўша қабиланинг Ватани саналган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бўлган, элат яшаган ҳудуд эл деб ағалган. Масалан, ўзбек халқ дostonларида Чамбил эли ибораси кўп учрайди. Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо бўлиши билан Ватан тушунчаси элат, яъни халқ ва давлат тушунчаларини ўзига қамраб олган. Халқнинг тили, маданияти, иқтисодий турмуши, рухий ва руҳоний, маърифий ва маънавий раvнақтопа бориши патижасида шу халққа мансуб кишилар орасида муштараклик шаклланади. Халқ билан миллат ўртасидаги биринчи ва бирламчи фарқ шупдаки, миллат вакилларида уюшқоқтик, жипслик, бирдамлик, ҳамжихатлик, маслак ва эътиқодда яғоналик, ўзаро манфаатдорлик, богликчилик ва алоқадорлик, бугунги турмуш ва келгуси мақсадларда умумийлик халқ вакилларидагидан кўра кучли ва кудратли бўлади. Кишилик тараққиётининг бугунги босқичида ижтимоий гуруҳларнинг энг ривож топган бўгинлари — бу миллатлардир. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ўзига жаҳондаги 187 давлатни бирлаштирган энг нуфузли халқаро уюшма Бирлашган Миллатлар Ташкилоти деб аталади, Халқлар Ташкилоти деб эмас. Бироқ ҳали-ҳануз Ер юзида кишилик тараққиётнинг илгариги босқичларида яшаётган қабилалар, элатлар ва халқлар ҳам мавжуд. Демак, ҳозирги талаб нуқтаи назаридан ёндашилса, халқ миллат деб ҳисобланиши учун бошқа асос ва омиллардан ташқари халқаро ҳуқуқнинг субъекти деб тан олинган муштакил ва суверен давлатиға ҳам эға бўлиши керак. Шундан келиб чиқиб айтсак, Ўзбекистон Республикаси ўзбек миллатининг ватанидир. Бу ўршда давлат ва Ватан айни бир маънони ифодалайди, яъни Ўзбекистон Республикаси деганимизда Ватанимизни тушунамиз. Ватан деганда Ўзбекистон Республикасини идрок этамиз.

ТУПРОҚ

Ватан тушунчасининг камрови турли тарихий даврларда турлича бўлган, ҳудуди ҳам ҳажман ўзгариб турган: гоҳо торайтан, гоҳо кенгайган, лекин бу ўзгаришлар нисбийдир. Маълумки, Одам — Ер фарзанди. Уни Халлоки аъзам тупроқдан яратмишдир. Хўш, тупроқ нима? Тупроқнинг ердан фарқи нимада?

Тупроқ Ер қатламининг ўсимлик ризқ олиб ўсадиган устки қатламидир. Бу шунчаки қатлам эмас, балки одам-

нинг онгли меҳнати — кавлаши, чопиши, ҳайдаши, эгат олиши ва сугориши натижасида сочилувчан ҳолга келган ер қатламидир. Ота-боболарнинг, яъни аجدодларнинг хоки қўшилган ва ором олаётган бизларнинг киндик қонимиз хукилган замин тупроқдир. Шунинг учун ҳам Тупроқ муқаддас ҳисобланади.

Халқимизда бу даргоҳда фалончишиг хоки туроби ётибди, фалончининг туироғи шу ердан олинган, деган иборалар бежиз айтилмаган, буларнинг биринчиси дафни англатса, иккинчиси туғилмоқни билдиради.

Сайёрамиздаги турли ўлкаларда тупроқ қатламлари турли даражададир, айтиш мумкинки, ери бору тупроғи йўқ, илгарилари бўлган бўлса-да, табиий ўзгаришлар натижасида туироғи йўқолиб кетган жой шар мавжуд.

МАДАНИЙ ҚАТЛАМ

Тупроқ одам фаолияти билан боғлиқ дедик. Одамлар турмуш фаолиятининг излари сақланиб қолган тупроқ қатлами **маданий қатлам** дейилади. Маданий қатлам манзилгоҳ, кишлок, шаҳарларда маданий қолдиқларнинг жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда даврма-давр, устмас-уст жойлашишини ифодалайди. Бу деган сўз шуки, масалан, нураган иморат ўрнига янги уй-жой қурилади, вайрон бўлган шаҳар қайта тикланади, уларнинг қолдиқлари эса маданий қатламни ташкил этиб бораверади. Демак, маданий қатлам инсон онгли меҳнатининг аввалги ҳосили, самараси, кейинги натижасидир.

Ер юзидаги турли ўлкаларда маданий қатлам қалинлиги турличадир. Баъзи жойларда бу атиги бир неча сантиметрни ташкил этса, бошқа жойларда ҳатто 35 метргача бориб етади. Бу маданий қатламнинг теранлигидандир. Халқнинг теран томирлари деб ана шунга айтилади. Ўзбекистоннинг маданий қатламлари, халқимизнинг теран томирлари жуда-жуда чуқурдир. Афросиёб, Далварзинтепа, Китоб, Эски Қовунчи, Косонсой, Қува ва бошқа жойларда қадимшуносларимиз ўтказган қазув-тадқиқот натижалари фикримизни яққол тасдиқлайди. Самарқанднинг 2500 йиллиги, Тошкентнинг 2000 йиллиги ана шу маданий қатламларга қараб белгиланган. Бухоро ва Хиванинг 2500 йиллиги ҳам улардаги маданий қатламга қараб аниқланди. Шу ўринда адолат ва ҳақиқат юзасидан айтиб ўтишни Фарзандлик бурчимиз деб биламизки, шўролар замонида

1968 йилда Самарқанднинг ёши атайин кичрайтирилди. "Самарқанд 2500 ёшда" дейилди. Ваҳоланки, Самарқанднинг асл ёши 3800 йилдир. Абу Райҳон Берунийнинг ёзишича, Самарқанд Искандар Маққуний (Александр Македонский) Туронга келишидан 1500 йил аввал ҳам мавжуд бўлган экан. Искандарнинг милодий эрадан аввалги 3-асрда босқин қилганини ҳисобга олсак, Самарқанднинг асл ёши 3800 йил бўлиб чиқади. Бу ҳақда академик Ғафур Ғулом ҳам бир суҳбатда бундай деган эдилар: "Фотиҳлар анойи бўлмайдилар. Айниқса, муаллими аввалин, пири комил Арастудек устознинг шогирди бўлмиш Искандардек фотиҳни анойи деб бўлмайди. Уша олис замонларда Туронзамин обод, эли фаровону маъмур бўлган, Самарқанду Бухоро, Шош ва Хоразмда ҳаёт қайнаган. Бу ободоц ўлканинг доврўғи Эрон оша Юнонғача бориб етган, Искандарнинг фотиҳлик қонини жўштирган, бу ерларни забт этишга ундаган."

Лекин шўролар даврида ёзилмаган бир қонун бор эди: Шарқ Ғарбдан сира олдин туриши мумкин эмас, жаҳон цивилизацияси Ғарбдан бошланган, Ғарб инсоният маданиятининг илк бешиги деган сохта илмий қарашлар ҳукмрон эди.

Шу боис Самарқанднинг 2500 йиллиги нишонланганда Москва газеталари "Самарқанд — ровесник Рима" деб ёзюнгани эсимизда...

Хуллас, маданий қатлам шу жойда яшаган ва яшаётган халқларнинг ва мазкур маконнинг ёшини, кимлигини билдирувчи ашёвий далил, бошқача айтганда, ўзига хос наспортдир.

ТАРИХИЙ ВАТАН

Ватан тушунчаси ҳақида юқорида қисқача тўхталиб ўтдик. Муқаддас китобларда ва мулоқотларда тарихий Ватан иборасини ҳам учратганмиз. Хўш, тарихий Ватан нима дегани? Нима сабаб билан Ватан деган муқаддас калимага "тарихий" сўзи қўшиб айтиладй? Ватан атамасига таъриф-тавсиф берилган бўлса-да, тарихий Ватан атамасига берилган таъриф-тавсифни учратмаганмиз. Энди баҳоли қудрат шу иборага аниқлик киритмоқчимиз.

Маълумки, тарих ўтмишга доир фандир. Шундан келиб чиқиб, тарихий Ватанни бирон бир халқнинг ўтмишда аждоплари яшаб ўтган ҳудуд деса бўлармикин? Ундай десак, ўша аждопларнинг авлодлари у ерда ҳозир ҳам яшаб

келаётган бўлиши мумкин-ку! Демак, бу ўринда тарихий сўзи фақат ўтмишнинг ўзинигина англашиб қолмайди. Маълумки, Чингизхон босқинидан олдин ҳам, хусусан XIII асрнинг охиридан бошлаб, XVII асргача, Олтин Урда, Оқ ўрда, Кўк Урдalarda, Нўғой улуси, Аштархон, Сибирия хонликларида ҳозирги ўзбекларнинг ҳам аجدодлари яшаб келишган, жасур ўғлонлари ҳукмронлик қилиб шаҳарлар яратишган, мадраса, масжид, карвонсаройлар қуришган, адабиёт ва санъат, фан ва маданият равнақиға раҳнамолик қилишган, асарлари ҳозирги ўзбек тилига жуда мос келувчи Сайфи Саройидек шоирлар ижод этишган, давлат тили ҳам туркий тил бўлган, аҳолининг асосий қисми шу тилда сўзлашган.

Бу мамлакатлар ёзма манбаларда Дашти Қипчоқ ёки Мамлақати Ўзбекия (Абдураззоқ Самарқандий ибораси) дейилган. Эндиликда эса у ўлкаларда ўзбеклар деярли яшамайдилар. Ички тўс-тўполонлар, ташқи ҳужумлар, ҳокимиятнинг қўлдан бой берилиши, ташқи сиқувнинг таъйиқи, аҳолининг жанубға силжиши оқибатида ўша Мамлақати Ўзбекиядан тарих саҳифаларида фақат номгина, айрим адабий ва тарихий асаъларгина ёдгор бўлиб қолган, холос. Демак, "Мамлақати Ўзбекия" тарихий ватанимиз ҳудудларидан бир бўлагидир. Зотан, тарих ғилдирагини орқаға айлантириб бўлмайди, уни орқаға айлантираман деган одам тарих карвони оёғи остида топталиб кетади.

Қадим маданий ва мугараккий ўлкалардан бири кўхна Хуросондир. Азал-азалдан бу диёрда туркий ва форсий халқлар яшаб келишган ва ҳозир ҳам турмуш кечирмоқдалар. Айниқса, теурийлар давридаги, хусусан Шохрух Мирзо ва Султон Хусайн Бойқаро замонидаги Хуросонни билмай, ўрганмай, кўз олдимишга келтирмай туриб, ўзбек халқини, унинг салоҳияти ва тарихини яхлит тасаввур қилиб бўлмайди. Сўз султони, яъни малик ул-калом Лутфий, Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан мавлоно Отойи, ўзбек халқининг даҳо шоири ва мутафаккири Алишер Навоий, атоқли мусаввир Камолиддин Бехзод каби буюк зотлар шу тупроқда дунёға келиб, наъшу намо топганлар. Тарих тақозоси ила эндиликда тарихий Хуросон Ҳудуди уч мустақил давлат — Эрон Ислом Республикаси, Афғонистон Ислом давлати ва Туркманистон Республикаси таркибидадир.

Инчунун, Афғонистоннинг шимолий вилоятларида 3 миллиондан ортиқ ўзбеклар яшайди. У жойлар бизлар учун

тарихий Ватан ҳисобланса, афғонистонлик ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Ҳозир Туркия жумҳуриясида 3 миллиондан ортиқ, Саудия Арабистонида 700 мингга яқин ўзбеклар яшамоқда. Улардан Туркистондан бош олиб кетганлари Туркистонни, Афғонистондан ҳижрат қилганлари Афғонистонни ўзларининг тарихий Ватанлари деб биладилар, ҳаминша шу ёқларга қалбан интиладилар.

Тарихий Ватан тушунчаеига янада аниқтик киритиш мақсадида энди бошқа қитъа ва минтақалар, ўзга халқларга оид мисоллар келтирамиз.

АҚШда яшаётган негрлар учун Африканинг ўзи ёки аждоди туғилиб ўсган бирор машшқати, япон учун Япония, немис учун Олмоиия, хинд учун Ҳиндистон тарихий Ватан ҳисобланади. АҚШлик ўзбеклар ота-боболарининг юрти бўлмиш Туркистонни тарихий Ватанимиз деб билишади. Асримиз 30-йилларининг бошларида Украинанинг Херсон, Николаев, Одесса вилоятларига "кулок" деб сургун қилинган ўзбек дехқонлари ва уларнинг авлодлари Ўзбекистонни тарихий Ватанимиз деб биладилар. 1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонга кўчириб келтирилган украинлар ҳамда уларнинг фарзанду неваралари Украинани тарихий Ватанимиз дейдилар. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тенгҳуқуқли фуқаро сифатида истикомат қилаётган армени учун Арманистон, гуржи учун Гуржистон, рус учун Россия, корейс учун Корея Халқ Демократик Республикаси ёки Корея Республикаси тарихий Ватан экани табиий ҳолдир. Чунки ҳар бир одам ўз Ватани тунроғининг бир заррасидир. Бу зарра асрлар давомида шаклланади ва яна асрлар бўйи одам қон томирларида қолаверади, наслдан-наслга ўтаверади.

Назаримизда, Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов "Туркистон — умумий уйимиз" деган шиорни ўртага ташлаганида Марказий Осиёда азалдан яшаб келаётган барча тубжой халқлар учун Туркистон замини баб-баравар ҳам тарихий Ватан, ҳам асл Ватандир, деган ғояни ифодалаган бўлса ажаб эмас. Масалан, бугунги Ўзбекистон худудида яшаётган бир мшшиондан ортиқ қозоқлар учун Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир. Ёки бўлмаса республикамиз аҳодисининг 3,8 фоизини ташкил этувчи тожиклар учун ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳам тарихий, ҳам асл Ватандир.

Маълумки, Туркманистонда ярим митлион, Қозоғистонда 600 мингдан ортиқ, Қирғизистонда 800 мингга яқин

Ўзбеклар яшайдилар. Тожикистон фуқароларининг 25 фоизга яқинини ўзбеклар ташкил этади. Бу мустақил ва суверен республикалар у ердаги ўзбеклар учун ҳам тарихий, ҳам асл Ватан мақомидадир.

Ҳар бир одам, яхлит олганда бутун халқ, ўз Ватанини чуқур билса, теран томирлари қаерларга бориб етиши ва хуташганини яхши анласа, бугунини теранроқ ҳис этади ва кадрига етади, келажагини ёрқин кўра билади. Тарих мисоли дарахтнинг ўқилдизидир. Пойдеворсиз иморат бўлмаганидек, ўқилдизсиз дарахт юксакликка бўй чўза олмайди, бўронларга дош беролмайди.

ВЛТА11ТУЙҒУСИ

«

Ҳамма ҳам Ватан нима эканини ҳис эта оладими? Биров учун Ватан бу уй-жой, бола-чақа. Бошқаларга эса тўкин-сочин яшаш учун қулай жой, ундайлар учун қаерда яшаш осон бўлса, ўша ер Ватан. Бутун Ер юзини Ватаним деб билувчи кимсалар ҳам бор, албатта. Уларни одатда космополитлар деб атайдилар. Оддий халқ ибораси билан айтсак, уларни беватанлар ҳам дейиш мумкин. Тарихий Ватанини, аجدодлари хотирасини унутиб юборган кимсалар, ўзлари ҳозирда яшаб турган мамлакатларига ҳам садокатли фуқаролар бўлолмайдилар. Чунки ҳақиқий фуқаро бўлиш учун аввало чин инсон бўла олиш шарт. Утмишини унутганнинг келажаги ҳам бўлмайди. Одам хотираси билан одамдир, хотира мавжудотлар орасида фақат одамга хос фазилят. Тарихий Ватанини эслаш, қўмсаши инсоннинг маънавиятини белгиловчи асосий омиллардандир. Тарихий Ватанини ёдидан чиқарган одам яшаб турган жойининг ҳам кадрига етмайди. Бу юрт бошига бирор нохуштик тушса, дарҳол у ерни тарк этиб, бошқа қулайроқ ерга кета қолади, тирикчилик учун қулайроқ жойни танлайди. Бундай кимсаларни ўтлоқда емиш тугагач, серўт яйловни излаб кетадиган подага қиёс қилиш мумкин.

Ватан ҳисси — муқаддас туйғу. Биз қалам аҳли сифатини Да ўзбек халқини озми-кўпми биламиз ва унинг фазилятини бўрттиришга мойил ҳам эмасмиз, лекин имонимиз комил ва ишонамизки, ана шу халқ рўйи заминнинг маънавий оламига ўзига хос ва теран, жумлаи жаҳон учун [^]УХйм бўлган муайян нарсаларни бергани аниқ. Шулар-[^]н биринчиси Узбекистондир. Узбекистондаги ўзбек халқини ўз меҳнати, ақл-идроки билан яратган! Узбекистонни [^]Ут>Жизалар диёри, жапнатдек мамлакат дейдилар. Бу гўзал

Ватан осмондан таппа-тайёр ҳолда ўзича ерга тушиб қрлмаган. У тинимсиз меҳнат ва фидокорона меҳнат ила, халқ даҳоси ила бунёд этилган.

Тасаввур қилиб қўринг-а, агар муттасил уч йил мобайнида юртимизда меҳнат қилиш буткул тўхтатиб қўйилса, далалару боғ-роғлар суғорилмаса, токзорлар хомтоқ қилинмаса, ариқ ва зовурлар тозаланмаса, шўр ерлар ювилмаса, тўғонлару кўприклар тузатиб турилмаса, сел йўллари тўсилмаса, ниҳоллар ўтказилмаса, экин-тикин қилинмаса, ўлкамизнинг аҳволи не кечади? Буткул харобага айланиб қолади-ку! Бир мисол. Тарихдан маълумки, қадим замонларда Шош мулкида, яъни Тошкент вилоятида Чирчиқ дарёсидан бўлак оқар сув бўлмаган. Қадимиғунос аллома — академик Яҳё Ғуломовнинг тадқиқотиға кўра, бундан уч минг йиллар илгари аждодларимиз Чирчиқ дарёсини тўғон билан тўсиб, кетмон билан ариқ қазиб Тошкентга сув олиб келганлар, воҳани обод қилганлар. Бу одам меҳнати билан қазилган катта ариқ Бўзсувдир. Ҳозирги кунда Бўзсувни, унинг ирмоқ ва тармоқлари бўлмиш Қорасув, Золарик, Салор, Кайковус, Анҳор, Қичқирик, Қорақамиш ва шу қабиларни кўпчилик сунъий суғориш шохобчалари — каналлар эканини тасаввур ҳам қилмаса, ажаб эмас. Бундай мисолларни Самарқанду Бухородан, Қашқадарёю Сурхондарёдан, Сирдарёю Жиззахдан, Хоразму Қорақалпоқдан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Катта Фарғона канали қазилишининг ўзи бир дoston!

Ҳа, Ватан ҳисси — шу Ватаннинг эгаси бўлмиш халқни билишдан, унинг қадрига етишдан, нималарга қодир бўлганини тан олишдан, буюклигини эътироф этишдан бошланади. Ватан ва халқ эгизак, муштарак тушунча. Бирини ҳис этиш учун иккинчисини билмоқ керак. Ўзбекистон деганда ўзбек халқини, ўзбек халқи деганда Ўзбекистонни тушунмоқ керак. Бирисиз иккинчисини ҳис қилиш мутлақо мумкин эмас. Ўзбексиз Ўзбекистонни, Ўзбекистонсиз ўзбекни ҳаёлга ҳам келтириб бўлмайди. Худо кўрсатмасин, мабодо Ватанимизда бошқа қавмлар макон тутганда эдими, бугунги Ўзбекистон бўлмас эди, мутлақо ўзгача юрт бўлур эди. Азал қотиблари васиқани шундай битибдилар, тақдир бизгақулиб боқибди ёки биз ўзимиз муносиб эл бўлибмизми, Ўзбекистон бизга Ватан бўлибди, биз унга фарзанди қомил бўлибмиз. Тоабад шуВ'дай бўлғай, шгшооллоҳ!

Таъқиду тақрор ила антаимизки, Ватан ҳисси — бу унц[#] эгаси бўлмиш халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрит³

етмоқ ва эътироф этмоқдемақдир. Ватан бу халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажакдир. Бу унинг маданияти, маънавияти, маърифати, тили, дини, феъл-атвори, ота-боболаридан қолмиш олтин мероси, томирларида гупуриб турган, аждоддан авлодга ўтиб келаётган покиза қони, тарихидаги муҳим босқичлар, буюк давлат куриш мақсадида олиб бораётган курашидир.

Ҳозирги ўзбек ватанпарварлиги халқимиз тараққиётини олға силжитган ота-боболаримиз яратувчанлик ишининг бевосита давомидир.

Биз ўз Ватанимизни севамиз, у биз учун бамисоли нафас олаётганимиз мусаффо ҳаво кабидир. Ҳавосиз ҳаёт йўқдир.

Ўзбек ватақарварлиги унинг маърифатли фарзандлари тимсолида, қалбида сақланиб келган, зуҳур этмоқда ва сақланажак! Саодатли келажакка ҳозир, ҳар дақиқада улуш қўшмоқ Ватанга муҳаббат, ватанпарварликнинг асл кўринишидир. Ватанга муносиб фарзанд бўлиш, қадрдон туپроқ билан чамбарчас боғлиқ эканлигимизни теран идрок этиш, унга чин фарзандларча муносабатда бўлиш, ундан бир хисса нарса олинса, юз хисса қилиб қайтариш Ватанни англаш ва ардоқлашнинг яна бир кўринишидир.

Ер юзида мамлакатимиздан бошқа турли хил давлатлар кўп, лекин инсоннинг туққан онаси битта бўлганидек, ўзбеклар учун Ўзбекистон ҳам ягонадир. Она бағри гўдак учун қандай ҳаётбахш бўлса, Ўзбекистон биз учун шундай хузурбахшдир. Бу туйғуни туюш учун Ватанни юракдан ҳис қилмоқ ва севоқ керак. Бунинг учун соғлом, ақлли ва ўтюррак бўлмоқ лозим.

Ватаипарварлик жумлаи жаҳондаги барча халқларнинг донишманд ва солиҳ фарзандларига хос туйғудир. Уларнинг бу ҳақдаги фикрларига қулоқ тутинг-а:

Цицерон (Румо воизи ва файласуфи). Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақраболар қимматлидир, лекин муҳаббат бобидаги барча тасавурларимиз биргина "Ватан" деган сўзда мужассамлашган. Ватанга нафи теккудек бўлса, Қайси виждонли одам унинг учун жон бермоққа иккиланар экан?

Г.Гегел (немис файласуфи). Маърифатли халқларнинг Ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.

Ж.Делл (француз шоир). Энг мақбул фазилат — Ватанга ва одамзодга кўрсатилган хизматдир.

Ж.Байрон (инглиз шоири). Қлмки ўз юртини севадмаса, У Ҳеч нимани сева олмайди.

Ф.Вольтер (француз адиби). Ватанга булган муҳаббатим мени ажнабийлар ютуғидан кўз юмишга мажбур қилмайди. Аксинча, Ватанга муҳаббатим қанчалик кучли бўлса, Ватанимни жаҳондаги хазиналар билан шунчалик бойитгим келади.

Ж.Руссо (француз мугаффакири). Саховатнинг энг буюк жасурликлари Ватанга бўлган муҳаббат туфайли вужудга келади.

М.Робеспьер (француз давлат арбоби). Ватан учун чала иш қилиш, унинг учун ҳеч нима қилмасликдир.

В.Бемский (рус мунаққиди). Кимки ўз Ватанига дахлдор бўлмаса, у инсониятга ҳам дахлдор эмас.

П.Корнел (француз драматурги). Кимки Ватанини хор қилса, у оиласидан ҳам, бор бўдидан ҳам айрилади.

В.Гюго (француз адиби). Ўз Ватанига доғ тушириш — уни сотиш деган сўз.

Я.Галан (украин адиби). Ўз юртидан юз ўгирганлар ўз виждонларидан ҳам юз ўгирадилар.

М.Солмон Соважий (форс шоири). Ватанга нафи йўқ яшалган ҳар кун, Инсон ҳаётини қилур бемазмун.

Ҳақ гап! Ҳар қунимиз Ватанга наф етказсин, умримиз сермазмун бўлсин, иншооллоҳ! Ҳазрат Алишер Навоий ёзмишлар: "Элга кўшилғон эш (шерик) топти". Дарҳақиқат, Ватандан ташқарида ҳақиқий бахт йўқ.

Ўзбек халқи азалдан ўз Ватанига — Ўзбекистонига, Туркистонига, Туронига эга бўлган, ҳеч қачон беватан бўлган эмас. Лекин ҳаёти ҳамиша ҳам осуда кечавермаган. Унга гоҳ бахт кулиб боққан, гоҳ толеи забун бўлган. Ўз эрки ўз қўлида бўлган, яъни мустақил давлатли давронларида халқимиз бошини мағрур кўтариб, дунёга доврўғ солиб яшаган. Тобелик кунларида, яъни юрт ўзгалар қўлига қарам бўлган чоғларда унинг кадр-қиммати топталган. Аммо ўз кадр-қиммати учун кураш — мустақиллик учун кураш туйғуси халқимиз юрагида мудом устувор бўлган, бу жараён зохирий ва ботиний тарзда бир дам бўлсинки, тўхтаб қолмаган.

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллиги эълон қилинган, Ватаннинг қадри ортди, халқнинг қадди тикланди. Ватан деган муқаддас тушунчадаги сохталиклар барҳам топиб, моҳият аниқлашди ва тиниклашди.

Ўзбек халқининг бирдан-бир Ватани — бу Ўзбекистондир. Ватан ҳақида, халқ ҳақида, аждодлар ҳақида, ўтмиш ҳақида, қадриятлар ҳақида, мерос ҳақида, бугун ва кела-

^к ҳақида баралла сўзлаш имконияти туғилди. Бинобарин, ҳақиқий Ватан муҳаббати, Ватан ҳисси мамлакат озод за обод, халқ эркин бўлгандагина юзага келар экан. Бир хасаввур қилиб кўрайлик-чи, мустамлака йилларимизда Қуръони карим, Ҳадиси шарифни чоп этиб бўлармиди? •"Халқ душмани" Абдулла Қодирий номида Давлат мукофоти таъсис этилармиди, Соҳибқирон бобомизга "Сквер революции"да ҳайкал ўрнатиб, 1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қила олармидик? Бу буюк сана ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда нишонланармиди!..

Ватанни қалбан чуқур ҳис қилиш учун ҳам, халқнинг ватанпарварлик намуналарини кўрсатиши учун ҳам Халқ хур, Ватан мустақил бўлиши шарт экан. Бугун шу Мустақиллик кўлимизда экан, уни эъзозлашимиз, кадрига етишимиз, қадам-бақадам мустаҳкамлаб боришимиз керак. Мана шу туйғулар, мана шу олижаноб фазилат ва эзгу ҳаракатлар бугунги кун учун ҳақиқий ватангарварлик намунасидир!

Она-табиат гўзаллигига мафтун бўлиб, унинг саховатидан мамнун бўлишликнинг ўзи ҳали бу Ватанни чуқур ҳис қилиш эмас. Ватан туйғуси аввало аждодлар ёди, уларнинг хотирасини эслаш ва қадрлаш, олис ва яқин тева-рак-атрофларда бўлаётган воқеаларни сезгирлик билан кузата бориб, Ватан ҳимояси учун доимо шай туриш, ўзининг келажак насллар олдида масъул эканини туюшдир.

Ватан туйғуси — бу азиз ватанимизни пешона тери билан обод ва маъмур этган, лекин номлари тарих саҳифаларида қолмаган оддий кишиларимизнинг фидокорона ва яратувчан меҳнатини мудом ёдда тутишдир.

Ватан туйғуси — бу ўз ақл-идроки билан жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фаргоний, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Мансур ас-Самарқандий, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абул Фазл ан-Насафий, Абул Лайс Наср ас-Самарқандий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абдул Қоҳир Журжоний, Фаҳриддин ар-Розий, Мирзо Улуғбек сингари ўнлаб қомусий мутаффақирларни ёдга олишдир.

Ватан туйғуси юксак бадий салоҳиятлари билан ўлмас ^арлар яратган адиб Аҳмад Югаакий, Носир Хусрав, ^Уф Ҳос Ҳожиб, Маҳмуд Кошгарий, Аҳмад Яссавий, ^Улаймон Боқирғоний, Носириддин Рабғузий, Абдурах-^н Жомий, Алишер Навоий каби мумтоз қалам соҳибла-Рини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу бутун мусулмон дунёси эътироф этган олти буюк муҳаддиснинг тўрт нафари бўлмиш туронзаминлик имом ал-Бухорий, Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, имом Аҳмад ан-Насоий, имом ад-Доримий, яна шайх ул-ислом Абу Муҳаммад Абдулло ибн Абдурахмон ад-Доримий ас-Самарқандийлар номини ёдга олишдир. Улар исломда Куръони каримдан кейин энг муқаддас ҳисобланувчи Ҳадиси шариф тўпламларини тузиб, юртимизга ва халқимизга то қиёмат сўнмас шон-шараф келтирдилар, такрорланмас хизмат ила икки дунёларини обод айладилар.

Ватан туйғуси — бу шунингдек, ислом таълимоти равнақиға бемисл ҳисса қўшган Қаффоли Шоший, Бурхониддин ал-Марғиноний, Шаҳобиддин ас-Сухравардий, унинг фарзанди қомили шайх Зайниддин бобо, Баҳоуддин Нақшбанд, Шайх Хованд Тахур, Хожа Ахрор валий сингари ўнлаб буюк зогларни ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу, аслида қомусий мугафаккирлардан бўлиб, замондошларимизга ҳозирча деярли номаълум бўлиб келаётган Абул Фазл ан-Насафий, Абдул Қохир Журжоний, Исмоил Журжоний, Махмуд Журжоний, Азиз ан-Насафий, Шайх Азиз ан-Насафий, Нажмиддин Дойа Розий, Насриддин Тусий, Абдурахмон ал-Ижзий, Сайиддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний, Юсуф Қорабоғийлар, Ҳадис илмининг пешволаридан бўлмиш термизлик икки уламо — ал-Ҳақим ат-Термизий ва Саййид Хусайн Бурхониддин Муҳаққиқ Термизийлар каби буюк аждодларимизнинг меросини ўрганиш, тарғибу ташвиқ қилиш ҳамдир. Бу ишнинг зарурлигини таъкидлаш мақсадида учта мисол келтирамиз.

Бириичи мисол. Ҳазрати имом (Ҳастимом) номи билан ўз даврида бутун Туркистонда машҳур бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Исмоил ал-Қаффол аш-Шоший милодий 904 йилда Шошда туғилган. Дастлабки маълумотни ўз юртида олган. Кейин Ироқ, Шом мамлакатлари мадрасаларида таҳсил кўриб, Ватанига қайтган. Куръон, Ҳадис, Шариат илми, тилшунослик бўйича асарлар яратган. Унинг "Одоб ул-қози" ("Қози одоби") асари бизгача етиб келган. Шуниси диққатга сазоворки, бу буюк зот қанчалик машҳурлигига қарамай, ўзгача таъма кутмай, бировга қарам бўлмай деб, хунармандчилик билан тирикчилик қилган. Қаффол Шоший ўз хунарида шу қадар машҳур бўлганки, оғирлиги атиги ярим грамм келадиган ажойиб қулф-калиг ясаганлиги учун ал-Қаффол ("Қулфчи") ла-

кабини олган. Араб тарихчиси Абул Фидонинг ёзишича, Кафтол .Шоший ўз замонасининг етук имомларидан бўлиб, Мовароуннаҳрда унга тенг келадиган аллома бўлмаган. Баҳоуддин Накшбанд ҳазратларининг деҳқончилик билан шуғулланиб, мош, ловия, нўхат экиб, тирикчилик килишлари ҳам буюк ибрат намунасидир.

Иккинчи мисол. Саййид Хусайн Бурхониддин Муҳаккик Термизий маълум сабабларга кўра она юртидан Рум эли — Туркияга боради. Унга у ерда "Саййиди сирдон" унвони берилади. У Мавлоно Жалолиддин Румийга замондош эди. Кейинчалик Кўнё шахрига келиб, у ерда тўққиз йил Мавлоно Жалолиддин Румий мақбарасида шайхлик қилади. Бурхониддин Термизийдан "Маориф" деган биргина асар сақланиб қолган. Унда фалсафа, фикх, тафсир ва ҳадис илми ҳақида сўз юритилган. Бу асар 1920 йили Техронда чоп этилган. Буни қарангки, асли туронзаминлик Мавлоно Жалолиддин Румий қабри узра замондоши ва ватандоши Бурхониддин Термизий Куръон тиловат қилибдир! Мана, етти асрдан ошибдики, Мавлоно қабри қардошларимиз диёри Туркияда энг муқаддас даргоҳ ҳисобланади. Мавлоно зиёратига қадам ранжида қилгучи ватандошларимиз Бурхониддин Термизийни ҳам ёд айласалар, у буюк зотнинг руҳи шод бўлур эди.

Учинчи мисол. Ҳозир "Биринчи космонавт ким бўлган?" деб кимдан сўраманг, дарҳол "Юрий Гагарин" деб жавоб беради. Атоқли олим, шоир ва драматург Мақсуд Шайхзода бир суҳбатда "Биздан сўрасалар, дунёда биринчи фазогир Турон ўғлони, Форобий, Берунийлар замондоши ал-Жавҳарий бобомиз бўладилар. Камина Беруний ҳақида янги асар ёзиш учун манбалар кўраётиб, ал-Жавҳарий ва унинг жасорати ҳақида маълумот учратиб қолдим", деган эди. Яқинда эса туркиялик олим, профессор Усмон Туроннинг "Туркий халқлар мафқураси" китобида ушбу сатрларга кўзимиз тушиб қолди: *"IX асрда турк файласуфч Форобий ва унинг ҳамшаҳри Исмоил Жавҳарий араб тилига оид "Сихоҳ" номли улкан асарни, тоғаси Иброҳим бин Исҳоқэса "Девонул-адаб" китобини ёзадилар. Шунингучун ҳам Қазвиний: "Ажабки, турк диёрининг энг чеккасида жойлаган Фороб шахридан чиққан бу икки олим араб тилининг Устозлари бўлдилар", дейди. Физика билан ишгулланган Жавҳарий ўзи ясаган қанотлар билан учини машиқ қилаётиб ЦҚилади ва иу жсараҳати таъсирида оғриб вафот этади".*

бу — IX асрда юз берган воқеа. Ҳозир эса XX аср охирига¹¹ қолди. Орадан 11 аср вақт ўтибди. Хануз буюк аждо-

димизнинг ўша жасоратини деярли ҳеч ким билмайди. Ўта камтар халқмиз-да. Бошқаларда шундай далил бўлсайди-ми, аллақачон оламга жар солардилар. Ёки бир ярим аср давом этган миллий зулм-истибдод бизни шундай камтарин, юввош қилиб қўйдимикин?! Етар, бас энди! Ўзлигимизни жаҳонга асослаб намоён қилайлик. Исмоил ал-Жавҳарийдек боболаримиз борлигини айтиб фахр этайлик.

Ватан туйғуси — бу Ватанни ҳимоя қилиб, Ватан дея фидо бўлган Тўмарис, Широқ, Спитамен, Нажмиддин Кубро, Солиҳбек додхо, мулла Алимкул додхо сингари юзлаб шерюракларни эслашдир. Томирида охирги томчи крни қолгунча душманга қарши курашган Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Лбдумалик Тўра, Қурбонжон додхо, Шермуҳаммадбек, Мадаминбек, Иброҳимбек, Намоз ботир сингари бўйсунмас баҳодирларнинг, оғир кунларда қардошларга елкадош бўлай деб, ҳарбий вазирлик лавозимидан истеъфога чиқиб, ота юрти Туркистонга келиб, аёвсиз жангларда ҳалок бўлган Анвар пошшонинг, қулликдан ўлимни афзал билган Оқмасжид, Чимкент, Авлиёота, Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Зирабулоқҳимоячиларининг номини ёдга олишдир.

Ватан туйғуси — бу мустамлака тузумига қарши бош қўтарган Тошкент, Жиззах, Андижон қўзғолонлари, Дукчи эшон хотирасини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу зулм-истибдоддан қутулиш учун халқни маърифатли бўлишга чорлаган, миллий уйғонишга даъват этган, нажот илмда, бирликда ва ҳаракатда деб билган фидойи зиёлиларни, уларнинг раҳнамолари бўлмиш Мунаввар қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдуллахўжа, Авлоний, Фитратларнинг номларини доимо ёдда сақлашдир.

Ватан туйғуси — бу йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, эллагинчи ва ниҳоят саксонинчи йилларда халқимизга қарши уюштирилган қатли ом — катағонларда қамоқ ва сургун азобларини бошидан кечирган ва ҳалок бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир сингари минглаб миллат гулларини унутмасликдир.

Ватан туйғуси — бу Иккинчи жаҳон урушида фашизмга қарши мардона жанг қилган ватандошларимиз ёдий эҳтиром билан эслашдир. Маълумки, Иккинчи жаҳон УРУши арафасида республикамиз аҳолиси 6 ярим млн киши бўлган. Шундан 1 миллион 433 минг киши уруш сафарбар этилган, яъни ҳар беш кишидан бири жанг

катнашган. Бу 17 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларнинг леярли ҳаммаси деган сўздир. 800000 дан ортиқ ватандошларимиз мардона жанг қилиб, олдинги марраларга ҳеч бир тайёргарликсиз ташланиб, номаълум қабрлари олис ўлкаларда қолиб кетди.

Ватандошларимиз Оврупо қитъасидаги барча фронтларда, Узоқ Шарқда ҳам жанг қилишган, улар Брест қалъаси химоячилари орасида ҳам бўлишган. Сталинграддаги машҳуртепалик 11 Шарқтик тепалиги деб аталса-да, Москва, Ленинград, Одесса ва бошқа киностудияларда Иккинчи жаҳон уруши ҳақида ишланган кинофильмларда, фронт ва армияларга қўмондонлик қилган ҳарбийлар томонидан ёзилган хотира китобларда ватандошларимиз сиймосидеярли кўринмайди, номлари зикр этилмайди. Бинобарин, уларни унутмаслик, жангдан омон қайтиб, сафимизда юрган уруш фахрийларининг иззатини жойига қўйиш ҳам Ватан туйғусининг кўринишидир.

Ватан туйғуси — бу азиз ва гўзал Ватанимизга юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамisha садоқатли бўлигадир.

ВАТАН СОҒИНЧИ

Бу беҳад нозик ва ноёб туйғу. Бир умр ўз маҳалласи, шаҳри ва қишлоғидан чиқмай яшаган, гўшанишин кишилар учун бундай соғинч балки бегонадир. Аскар йигит ҳарбий хизмат ўтаётганида тугилган шаҳри ёки қишлоғини, ота-онаси, қариндошлари, қўни-қўшнилари, жўраларини соғинади, албатта. Хизмат сафари билан бошқа вилоятга ёки чет элга борган кишилар орадан уч кун ўтмасданок оиласини, юртини кўмсаб қоладилар. Улар мабодо тасодиф туфайли бирор маҳалладош ёки ҳамқишлоқларини учратиб қолгудек бўлсалар, кучоқлашиб кўришадилар, Узоқ ҳол-аҳвол сўрашадилар, иложи бўлса, бир пиёла чойга таклиф қиладилар. Ваҳоланки, шу учрашув ўз юртларида бўлса, оддийгина саломлашиб ўтиб кетган бўлур эдилар. Демак, ўзга юртларда, мусофирчиликда бир ватаннинг икки зарраси бир-бирига талпинар экан-да.

Ёки сайёҳларни олиб кўрайлик. Сафар ва зиёрат асносида, ошно бўлаётган нарсалари, кўраётган табиат манзаралари, танишаётган осор-атиқалари қанчалик ажойиб бўлмасин, барибир, ўз юрти кўз олдида келавериши ҳам умкин. Ҳазрат Алишер Навоий бобомиз гарчи Ҳусайн иқаронинг фармони олийшони ила мамлакатининг энг

йирик ва гўзал вилоятларидан бири бўлмиш Астробод ўлкасига ҳоким қилиб тайинланган бўлса-да, теварак-атрофдаги ҳокимлардан, қўшни мамлакатлар подшоҳларидан, шу жумладан, Ироқхокими Якуббекдан мактублар, тортиқлар билан сийланиб, иззатланиб турган бўлсалар-да, барибир она шаҳарлари бўлмиш Ҳиротни, ундаги дўст-ёрларини, шогирдларини, ўзлари қурдирган биноларни соғинадилар.

Ёки бўлмаса, Бобур Мирзо Ҳиндистондек улғу мамлакатнинг подшоҳи бўлса-да, бир умр Андижонини, сўлим Фарғонасшга, бобокалонидан мерос Самарқандини қўмсаб ўтади. Фурқат хорижда ўтаётган умрини "Фурбатда Фурқат" деб қиёслагши. Ёркентдан қўқонлик ва тошкентлик дўстларига пайдар-пай мактублар ёзиб туради, улардан мактуб олган кунларшга байрам деб билади.

Ватан соғинчига алоқадор тарихий бир лавҳа: XX аср бошларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши нафрат, зулм-истибдодга қарши, миллий камситилиш ва хўрликларга қарши кураш кучайди, Туркистонда миллий уйғониш шакллана бошлади, таракқийпарвар зиёлиларнинг порлоқ ўтмишни эслаш ва халққа эслатиш, аслида кимлар эдиг-у, ким бўлиб қолганимизни аңлатиш мақсадида қилган саъй-ҳаракатлари самаралар бера бошлади. Миллий уйғониш тепасида жадидлар туришди. Шу даврда очилган маърифат, маданият, маънавият ўчоқлари "Турон" номи билан аталиши бежиз эмас. Бунда катта рамзий маъно бор, албатта. Чунончи, "Турон" жамияти, "Турон" кутубхонаси, "Турон", "Буюк Турон" газеталари, "Турон" театри очшгди. 1918 йилда Туркистон жадидларининг пешволаридан бири Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли маслақдош сафдошлари кўмагида Туркистон Халқ университетини очди. Унда юртига садоқатли, эл хизматига камарбаста миллий кадрлар таълим-тарбия кўра бошладилар. Бундан Москва ҳукумати тезда воқиф бўлди, саросимага тушиб қолди. Чунки марказ ўз мустамлакасида миллий кадрлар пайдо бўлигшдан манфаатдор эмасди, ўз-ўзини таниган зиёлилар бир кунмас— бир кун мустақилликни талаб қилиб қолишлари, халқ оmmasига етакчилик қилшлари турган гап эди. Шунинг оддини олиш ниятида Ленин дарҳол Туркистон Халқ Университетини ёпиб, Туркистон Давлат Университетини очишга қарор қилади. Тошкентда шундай университет очилади ҳам, лекин муаллимлар фақат марказдан юборилади, уларга марказ сиёсатшга талабалар онгига сингдириш, бу ерда халқбоп эмас,

арказбоп кадрлар тайёрлаш вазифаси юклатилади. Университетга ерли халқ вакилларидан деярли талаба қабул этилмайди. **1920-1921 йилги биринчи ўқув йилида 200 дан ортиқ талаба таълим кўрган бўлса, шулардан атиги 3 на- Ааря Ғ^ш халқ> вакиллари эди, холос.** Хужжатларда бу- дарнинг бири сарт деб, иккинчиси қирғиз деб, учинчиси майда миллат деб ёзилган. Аслида сарт дегани ўзбек, қирғиз дегани қозоқ, майда миллат дегани бухорий яхудий эди. тДундай қилиб, илмга чанқоқ Туркистон ёшларига тахсил яўллари бекитиб кўйилади. Бу ҳолдан ташвишга тушган жаид етакчилари, юрагида ватанпарварлик туйғулари пинҳон бўлган айрим раҳбарлар ёшларни чет элларга, жумладан, Олмо(гия ва Туркияга ўқишга юбориш харака- тида бўладилар, маърифатпарвар бойлар уларга маблаг билан кўмаклашадилар. 1920-1922 йилларда Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларидан 300 га якин талаба чет элларга ўқишга юборилади. Уларнинг аксарияти тиришқоқлик билан билим оладилар, олий маъ- лумот эгалари бўладилар-у, лекин қисматлари оғир кеча- ди. 1927 йилгача Туркистонга қайтганлари тўғридан-тўғри гуледон қилинади, соғ қолганлари 1937-1938 йилги ката- ғонга учрайди. Ёшларни чет элга ўқишга юборишда иш- тирок этган, ҳаттоки хайрихоҳлик билдирган зиёлилар ҳам жазодан четда қолмайди. Чунончи, таниқли жамоат арбо- би, шарқшунос Лазиз Азиззода 1929 йиддан 1956 йилгача қамоқ ва сургунда бўлади.

Дўстлари ва ҳамсабоқларининг она-Ватандаги аччиқ қисматдан воқиф бўлган бошқа туркистонлик ёшлар ёки Олмониянинг ўзида яшаб, ишлаб қоладилар ёки тиддош, диндош, қардош Туркияга йўл оладилар, ўша ерда мўқим яшаб қоладилар. Ватан мустақил бўлмагунча уқда бизлар учун бошпана бўлмас экан, деган қарорга келадилар, бир умр она Ватанни соғиниб, кўмсаб дунёдан ўтадилар. Ана Уша инсонларнинг Ватан соғинчи энг кучли соғинч бўлса ^кРак. БСиндик қоим тўкилган она юртимга, мушфику меҳрибон элимга қайтай, туғишганларим қуршовида яшай Дейонган-у, шўролар ҳукумати, 1\густабид тузум бунга йўл бермаган.

Узи юракдан истаган ҳодда Ватан олдидаги фарзан- Длик бурчини адо этолмасликдан кўра оғирроқ азоб-уку- ^{нат}, маънавий йўқотиш бўлмаса керак. Лекин шуниси ^онарлики, ўша туркистоилик талабалар етук мутахас- ^ис бўлиб, халқимиз пухратига шуҳрат кўшииган. Ҳозирги ^аМоц Туркия фани ва маданияти равнакига ўша туркис-

тонлик олимлар муносиб ҳисса қўшганлар. Айниқса, геология, минералогия, кимё фанлари, зироатчилик, чорвачилик ривожига қўшган ҳиссалари ҳақли суратда эътироф этилган.

ВАТАН ҚАЙҒУСИ

Ватанни севмоқ бизга суннатдир. "Ватанни севмоқ иймондандир" дейилади Ҳадиси шарифда. Ватанини севган, Ватан нима эканини юракдан ҳис этган, Ватанидан айру тушганида уни соғиниб қолган, унга ҳамиша талпинган ҳар бир виждонли одам юрт қайғуси билан яшайди, унинг ярасига малҳам, дардига дармон бўлишга интилади[^]

"Ўтган кунлар" романидаги бир лавҳани эслайлик: Худоёрхон Муслмонкулга бўлган адовати гуфайли қипчоқ қавмини қиличдан ўтказди. Тошкент ҳокимининг мушовири, яъни бош маслаҳатчиси бўлатуриб, бу қирғиннинг олдини олмагани учун Юсуфбек ҳожидан ўғли Отабек ўпкалайди. Ҳожи бунга изтироб билан шундай жавоб қайтаради:

"— Мен қўп умримни шу юртнинг гинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимда азобдан бошқа ҳен бир ҷаноат ҳосил килолмадим. Иттифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-биржи еб, ичган мИнсабпараст, дунёпараст ва шухратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилувчи золимлар — қуртлар, қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!.."

Аждодларимиз орасида бирор йирикшгмо йўқки, юрти учун қайғурмаган, юрт ташвиши билан нафас олмаган бўлсин, бетавфиқ золимларнинг йўлини тўсмаган, доимо элим деб, юртим деб ёниб яшамаган бўлсин. Улар фидойи, ватанпарвар, фикри тиниқ, мулоҳазали одамлардир! Жалолиддин Мангуберди юртининг асоратга тушаётганидан қайғуриб, жангга отланади. Шарқ томондан туғилажак хавфнинг олдини олиш мақсадида етмиш ёшга борганига қарамай соҳибқирон Амир Темур қаҳратон қишД^a олис сафарга отланади. Алишер Навоий юрти учун [^] чекиб, агар мамлакат пароканда бўлса, эл тинчлиги йўқолиб, азобда қолишини ўйлаб, қариган чоғларида ха[^]

одшоҳ Хусайн Бойқаро билан шаҳзодалар ўртасидаги кизоларни бартараф қилиш йўлида вилоятма-вилоят ке-^и Абдулла Авлоний Туркистоннинг келажакига қайғу-оиб, нажот — маърифатда, деган шиор билан майдонга чиқади, ёшлар шшли бўлсалар, юртни озодликка олиб ^{чиқа}дилар, дсб "Туркий Гулистон"ини яратади. Абдулхамид Чўлпон эса юрти большевойлар оёғи остида топта-лаётганидан фарёд чекиб, азиз жонини қилич тигига қўйиб, халқшш уйғонишга даъват қилиб, "Бузилган ўлкага" де-ган шеърини битади.

Бундай мисолларни ҳар бир асрдан, ҳар соҳанинг вакиллари фаолиятдан кўплаб келтириш мумкин. Кимнинг ким эканлиги айниқса ўтиш даврларида яққол намоён бўлади. Ўзбек миллати учун асримиз бошлари ва ҳозирги кунлар шундай ўтиш иаллалари ҳисобланади. Олим, адиб и арбоб Абдурауф Фитрат юрт учун қайғуриб, шундай дейди:

"Эй улуг Турон, арслошар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кушарга қолдинг?

Эй Темурларнинг, Ўғузларнинг ошаларининг шоши бешикларини! Қани учиқодинг юксак ўринлар? Қуллик чуқурларига недан тушидинг?!

Дунёни "урҳо" лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратургон тоғ гавдалари ўглошаринг қани? Нечун товушлари чиқмайди?

Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечук кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... нечун... нечун?

Гатир менга, эй улуг Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврупонинг улуг хоқонларини сен >°бормадингми? Эй, хоқотарўчоғи? Эй, қаҳрамотар тўғойи! Қани у чақмоқ чопишли ботир хоқоиларинг? Қани аввал-ўқ¹⁰ Рушли отли бекларинг? Нечук "урҳо" лари эшитилмайдур?

Дунё халқини бўйсунтирган салтанатларинг нечун бў³ Улди?

Инсошик оламини қанотлари остида олган хоқошигинг Не¹ <ункучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўқ... йўқ... Тангриҳақиучун, йўқ! Сен кучсиз эмассан, сен "■кмсасиз эмассан! Бугун Ер юзида саксон миллион боланг^{°Р-} Буларнинг томирларидаги қон Чингизларнинг, Темур^{1С!} Рнинг қонидир.

Буларнинг кучлари сенинг кучингдир! Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Қайғурма! Эски давлатнинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларнинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидур. Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалмашидур".

Дарҳақиқат, бу сатрлар ёзилган 1917 йилнинг июль ойида шундай эди. Энди эса мана беш йил бўляптики, қадим Туроннинг марказий ҳудуди — Туркистонда бешта мустақил давлат қад ростлади. Бу кўҳна заминда яшаётган барча соф ниятли кишиларнинг тилаги шуки, мустақил давлатларимиз пойидор бўлсин, иншооллоҳ!

Келинг, Фитрат домланинг юрт қайғусини қилган бир ўзбек йигити тилидан ёзганларига қулоқтугайлик:

"Ётсам тушимда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаришимда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида ипакли, лекин йиртиқ ва эски бир кўйлақдан бошқа бир кийими йўқ. Бош-оёқлари яланғоч, тирсаюширигача қоп-қдра лойқадан ботган, бақирурга товуши, қутилиувга кучи қолмаган!..."

Қарайман: кимсасизлик юкиндан ориланган танада зотилона урулгон қамчиларнинг яраси бор. Кўраман: жоҳилона қишинган эллардан носулға қайтган яралариндан қонлар оқиб турадур!

Эй мунгли хотун, сен кимсан! Эй ғамли она, нечук мунгдан айрилмайсан? Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда нима ахтарасан, нечук кетмайсан? Қайғу тутунлари ичра ёғдусиз қолган кўзларинг ёши ёмғурлари нечун тўкадур? Зулм занжирлари билан боғланган қўлларинг нечун ҳар ёнга узатиладур, нима тилайсан? Оҳ... Билдим... Билдим... Англадим! Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёлисан. Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрилмо. Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетмас Юртим, Туроним, сендан айрилмоқ — менинг ўлимим. Сенинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдур.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим! Ётларинг сени шу кунгами солдилар! Тилагим, ишагим, саодатим! Болаларинг сени шу ҳолдами кўйдилар! Суюнчим, овунчим, ўчоғим! Золиш^ сеникимсасизми кўрдилар!

Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, борлигим билан сенга кўмак қилурга ҳозир. Мана мен, чин кўнғил билан сенинг ўлишида ўлурга рози. Қоф тоғлари йўлимда тум^"> тамуғ оловлари қаршида чиқса, яна сен сари кетармай- |

*Усғишига инсонлар эмас, шайтонлар кўшини келса, оёғимга
анясири! ГР эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сари
иопарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулм
ийтишинг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқа-
парман.*

*Мен сенинг учун тирилоим, сенинг учун яшарман, сенинг
учун ўлдурман.*

*Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи! Улим сенинг ўлимингни
цстагйнларга, нафрат сени кўмгани келгашарга!"*

Буюк Фитратнинг 1917 йил август ойидаги бу ниятига фаришталар омин деган экан, бизни кўмгани келганлар даф бўлишдан, дағ-дағакилншдан тўхтамаёғирлар. Буэсабизниҳамишахушёрликка, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга чорлайди.

1996 йил Президент Ислон Каримовнинг фармони билан Амир Темур йили деб эълон қилинган экан, Абдурауф Фитратнинг Темур сағанаси қошида айтган ўтли сўзларини яна бир хотирласак, ҳам соҳибқироннинг, ҳам шаҳид кетган муаллифнинг руҳи шод бўлса ажаб эмас:

*"Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйим букук.
Сенинг зиёратингга келдим, султоним! Эзилган бошим, қис-
илган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу
сағанангдан даво излаб келдим, хоқоним!"*

*Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган турк-
нинг қонли кўз ёшларин этакларингга тўқарга келдим. Қоро-
нгулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупрогингдаи
сурма олгали келдим. Номусини ёт кишиларнинг оёқлари ос-
тида кўриб, турклик қони қайнагай, мусулмотик ҳамияти
тошгай, тамуз оловлари каби сачрагай. Лекин ўз кучсизли-
гин англаб, қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган туркнинг ҳоли-
ни арз этарга келдим, хоқоним!"*

*Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди. Турк учун
Қўйдигик давлат битди, турк отига қурдигик хоқонлик
ёғмага кетди. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони
золимларнинг оёқлари остинда қолди. Туркнинг юрпги, улоги,
Учоғи, Турони ёт қўлларга тушиди. Туркнинг белгуси, онги,
Уйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг қам-
"чнг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ то-
полмай қолди. Сенинг омонатингга хиёнат қилганларини эз,
УР, Ўлдур!"*

*Султоним! Билмадим, шу тобда сенинг у юксак ва улуғ
РУҲиятинг мен каби тубан руҳчи ва ҳимматсиз бир боласи-*

нинг шу ҳолига газабли кулиб турубдур. Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли денгюларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўзлингнинг шу кўринишидан нафрат қиладур. Чунки юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим, сенинг Туронингни ўзим талатдим, сенинг туркингни ўзим эздирдим, сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим,

Менуч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлма саядим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен қўлимга топширдигинг қилични ташлаб, чолғуни олмас эдим, Туроним таланмас эди!...

Мен ёлғиз қоши ёшларимни бу сағанангга тўкмак учун эмас, ўз ёзуқларимни иқрор этарга келдим, хоқоним. Мени қўйма! Мен ёлғиз ёзуқларимни иқрор этарга эмас, Туроига! бердигим зарарларга тўламоқ учун келдим, хоқоним. Мендан нафрат этма.

Эй арслонлар арслони! Менинг ёзуқларимдаи ўт, меним қўлимни тут, белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёда сизмагаи ғайратингга онт ичаманки, Туронинг эски шараф еа улугликни қайшармасдан бурун оёқдан ўтирмасман (тўхтамасман) ".

Нақадар ёник, дардли ва даъваткор сатрлар! Бугун учун Е хам тўла аҳамиятли ва вазифадор сатрлар. Сизу биз хам соҳибқирон бобомизнинг дунёга сизмаган ғайратига онт I ичиб, буюк Туроннинг эски шараф ва улуглигини қайта- I ришдек буюк вазифага масъул эканлигимизни асло унугмаслигимиз керак.

СУВРАТ ВА СИЙРАТ

Одамнинг ташқи кўриниши, сиртданқаралгандаги холи, кайфияти унинг суврати бўлади.

Одамнинг хулқ-атвори, хислати, равиши, одати ва холатига унинг сийрати дейилади. Масалан, ватанпарвар аждодимиз, сўнгги хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердиннинг ҳарбий юришларида йўлдош бўлган тарихчи Насавий унга бағишлаб ёзган асарини "Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангуберди" деб номлаган. Имом ат-Термизий "Шамойили Муҳаммадий" китобида Муҳаммад алайҳиссаломнинг суврат ва сийратлари хусусида ҳадисларни далил қилиб келтириб, асосли тарзда сўз юритган...

Аждодларимизни ташқи кўринишлари қандай бўлган. Қандай кишииошган? Сийратлари-чи? Энди ана шулархақ⁴ да сўзлашамиз.

Китобимизнинг бошида "Одамнинг шаклу шамойша, бўй-баста, кўриниши, жуссаси, туси, кўз қарашлари, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолатга етган жойга монанд бўлади. Етти иқлим кишилари етти хилдир. Демак, одам ўз ваганининг бир заррасидир", деб ёзган эдик. Шу фикримизни давом эттириб кўрайлик.

Она Ватанимизнинг гўзаллигини бутун дунё эътироф этган. Юртимизни келиб кўрганлар бир овоздан "Ўзбекистони жаннатий ўлка экан", деВДшънр. Донишманд аж-додларимиздан бири — араб, форс, хинд ва туркий тшъларни билган Муҳаммад Гиёсиддин иби Жалолиддин ибн Шарофиддин "Гиёс ул-луғот" асарида "Чор хон — жаннатнинг тўрт ариғи: Нил, Фурот, Дажга, Жайхун", деб ёзади. Маълумки, Жайхун — Амударё Орол денгизида Сайхун — Сирдарё билан туташарди. Демакки, жаинат ариқларида сув ичган юртимиз ҳам, юртдошларимиз ҳам гўзал бўлиши табиивдир. Бинобарин, шоир Хожа Ҳофиз Шерозийнинг, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, "ринди Шероз"нинг, шерозлик бир туркий гўзалнинг оқ бетидаги биргина қора холига Самарқанду Бухорони тортиқ қилиб юборишдек сахийлигага ажабланмаса ҳам бўлади!

Аёл кишининг гўзалтиги, аъзоларининг хушбичимлиги, кўринишининг жозибадорлиги эркак кишининг севги-муҳаббатини ўзига тортадиган сабаблардандир. Биз ўзбеклар наздида, агар янглишмасак, аёл кишини жозибали қиладиган ранглар уч хилдир: қора, оқ, қизил. Ле-кшл бу ранглар ўзига хос аъзоларда бўлади. Масалан, қо-ралик аёлининг сочида, юшрикларида, қоншда ва кўзида бўли-ши, оқлик унинг бадани, кўзининг оқи, тиши ва юзвда бўлиши, қизшшик тили, лаби ва юзларида бўлиши керак.

Узунлик сифатига келсак, аёлнинг бўйни, қомаи, сочи ва кипригининг узун бўлиши гўзаллик белгиларидир.

Кенглик аёлнинг манглайида, кўзида, кўксиди ва чеҳ-Расида бўлиши ҳусни оширади.

Кичкиналик унинг оғзида, оёқ-қўллари ва кўкракла-Рида бўлса ярашади.

Шеърятимизда ёр васфини тасвир этишда оғзи бир нуқтадек, ҳатто оғзи йўқ деган муболағалар ишлатилади. Нозиклик унинг гўзаллиги тимсоли сифатида баҳоланган. Шу боис аждодларимиз аёл кишини оғир меҳнатга иўлатипшаган, авайлашган.

Мавлоно Отойи ёзмишлар:

Ул санам ки сув яқосинда паридек ўлтурур,
Гоягга нозуклигини сув била ютса бўлур.

Аёллар гўзаллиги ҳақидаги мушоҳадаларимизни ёзма манбалар, халқ достонлари, тарихий, тасвирий ва адабий асарлар ҳам тасдиқлайди. "Алпомиш" достонинда Барчин шундай тасвирланади:

Барчин турар хурдай бўлиб,
Тигяи гавҳар дурдай бўлиб,
Жамоллари ойдай бўлиб,
Мисли асов тойдай бўлиб,
Сағрилари ёйдай бўлиб...

Амир Темурнинг суюкли рафиқаси Сароймулкхоним-ни ўз кўзи билан кўрган испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо шундай деб ёзади: "Сароймулкхоним куйидаги-ча кийинган эди: устида зарҳал билан тикилган, учлари ерга судралиб турган узун ва кенг, енгсиз ва ёқасиз қизил шоҳи кўйлак. Кўйлакнинг белидан кесиб торайтирилма-ган ҳолда этагигача жуда кенгайиб борган. Малика осон юриши учун кўйлаги этагини ўн беш нафар ёш аёл кўта-риб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ упа шу қадар кўп суртилган эдики, чеҳраси бамисоли оқ қоғозга ўхшарди. Кишда ёки ёзда сафарга чиққан бар-ча аслзода аёллар юзларига шундай упа суртадилар. Ма-ликанинг юзига ҳарир оқ матоҳ тутилган, худди жангда кийиладиган дубулғага ўхшаш жуда баланд қизил бош кийим. Унинг учлари хонимнинг елкасига тушиб туриб-ди, куйи қисмига матоҳ тикилган. Уларга кўплаб йирик- ' йирик дурри ноблар, ёқут, феруза ва бошқа хилма-хил тошлар жуда чиройли қадалган. Бош кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисмига қимматбаҳо тошлар дурри ноб билан безатилган тилла ; баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, унга фавкуллода ҳар бири икки бармоқ йўғонл-игида ял-ял ёниб турган чиройли, тиниқ учта ёқут ўрна- тилган.

Шунингдек, унга қадалган, узунлиги икки қарич оқ | жиғанинг айрим парлари пастга эгилган, баъзилари юзу кўзга қадар тушиб турарди. Зар иплар билан боғланган I парлар ўрама охирида пардан ясалган жиғача қимматбаҳо тошлар, марваридлар қадалган бўлиб, юрганда пирпирай-1

ди. Маликанинг тимқора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар қора сочни юксак кадрлайдилар, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўяйдилар".

Элчилар одатда жуда синчков бўладилар. Момомизнинг тимқора сочлари елкаларига тушиб туриши, қора сочни кжсак кадрлашимиз, ҳатто сочни янада қорайтириш учун бўятиши ҳам Клавихо назаридан четда қолмабди. Ушанда ҳазрат момомиз 63 ёшда эдилар. Бошқа тарихий ва бадий асарларда ҳам ёзилишича, Сароймулкхолим — Бибихоним сочлари қоп-қоралигича дунёдан ўтган эканлар.

Буёқ адибимиз Абдулла Қодирий бундан бир ярим асрча илгари яшаган ўзбек аёлларининг сувратларини "Уткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" ромашгариди сўз ила мана бундай чизадилар.

Кумушбиби тасвири: "Унинг қора зулфи пар ёстикнинг турлик томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқжингила киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсага кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсага чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозикқўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстикдан олиб ўлтурди. Сарикрупохатлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач, бошини бир силкитти-да, ижирганиб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзши тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсўз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи — Кумушбиби эди".

Офтоб ойнм тасвири: "...ичидаи атлас кўйлак, устидан одми хон атлас гуппи кийган, бошита даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамалик гўзал хуш бичим бир хотин. Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин қутидорнинг рафикаси — Офтобойим..."

Ўзбек ойнм тасвири: "Ул ўз уйида ўлтурганида ҳам устидаги атлас кўйнак билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан қахрабо тасбеҳни кўймай, қиш кунлари тлнчада пар ёстикқа суяниб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсла-ниб Ҳасаналининг хотини Ойбодокқа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачитмасликни, паловии қирмоч оддирмасликни ганбихлабкина ўлтурар эди".

Раъно тасвири: "Бизнинг ўзбекларда, айниқса, Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайди. Чунки биз оғрик кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз кўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам, қуёшда бир оз сариғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга мойилроқ жоду кўзи кишита қаттиқ қарағанда қоралиқдан бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши тугаш каби кўринса ҳам кўнданг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиши ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунақидга беришмаслик муганосиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезиларсезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига қулиб қарағанда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Соchlари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқаликнинг ўртаси, дўндик бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда, бу қиз ёлғиз Қўқондагина эмас, умуман Фарғонанинг куйларига қўшулиб махталадирган гўзалларидан эди".

Энди сўз эркак аждодларимизнинг кўринишлари ҳақида боради. Халқ даҳоси билан яратилган "Алпомиш"да АлПОМИПШЙВГ **тасвири** бундай:

Остингда бедовинг ҳаллослар қушдай,
 Аччиғинг чиллала музлаган қишдай,
 Йорқалла келгансан чуйда қумушдай,
 Норқалла полвоним, қайдин бўласан?...
 Қийғир деган қуш ўлтирар қиёда, Жасадинг
 бор Рустамдан ҳам зиёда, Жамолинг
 ўхшайди осмонда ойга, Қошингни ўхшатдим
 эғижан ёйга, Жасадинг ўхшайдн бўз
 қарчигайга,...

Соҳибқирои Амвр Тсмурнинг суврат ва свйратлари тарихий, илмий, бадий асарларда анча мукамал тасвир-

ланган. Бу ҳақдаги биринчи сўзни бобомизни ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн Арабшоҳдан эшитамиз:

"Темур гавдаси келишган, узун бўйли одам эди, пешонаси очик, боши катта, овози жарангдор, ёқимли бўлиб, кучи-қуввати жасурлиги билан тенг-мутаносиб эди, оқиш юзини оч қизил ранг жонлантириб турарди. Елкалари кенг, яғриндор, бармоклари тўлиқ, қовурғалари узун, мускуллари кучли эди. Узун соқол қўйиб юрарди... Қярашлари ниҳоятда ёқимли эди. Улимни асло писанд қилмасди, қарийб 70 га кириб ўлаётган вақтида ҳам ақл-заковатини ҳам, довюраклигини ҳам йўқотмаган эди. У ёлғон-яшиқнинг душмани бўлиб, ҳазил унинг кўнглига ёқмасди. Уз хузурида талон-торожлик, қотиллик, хотш-қизларнинг номусига тегиш, зўрлаш ҳақида гапиришга асло йўл қўймасди. У ҳақиқат қанчалик аччиқ ва қаттиқ бўлмасин, уни эшитишни маъкул кўрарди. Яхши ва ёмон ҳолатлар унинг кайфиятига ҳеч қандай таъсир кўрсатмасди. Жасур аскарларнинг дўсти, ниҳоятда мард ва ботир бу одам кишилар-1 {и ўзини ҳурмат қилишга, ўзига бўйсундиришга мажбур эта биларди".

Яна бир тарихчи Г.Вебер улуғ аждодимизни қуйидагича тасвирлайди:

"Темур душманларига ҳаддан ташқари аёвсиз-у, лекин саркарда, ҳоким ва қонунчи сифатида буюк истеъдод соҳиб эди. Ёлғонни ёмон кўрар, билимга муҳаббат қўйишдан маҳрум эмас эди. Унингсаройида шоирлар, олимлар, машшоқлар ва мистиклар (сўфийлар) кўп бўларди... Лекин кайфи чоғ ва руҳи тетик вақтида у одил судья, илм-фан раҳнамаси, мароқли суҳбатни хуш кўрарди, рассомлар ва олимларнинг ҳомийси эди".

Фаранг олими Л.Лянлэнинг фикри буидай: "Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм, фан, идора ва бошқа ишларда билимдон кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Негаки, Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборни берар эди. Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга эди. У ўзининг бу қобилиятини одамларни бахтли қила билиш истеъдоди билан Уйғунлаштирган эди. Темур, унинг тарихчиларидан бири (Шарафиддин)нинг айтишича, бир вақтнинг ўзи/1а дун^-Мавдарига офат, ўз аскарларига қаттиққўл раҳбар, ўз хал-

кига эса ота бўла олар эди. У фукаросининг аҳволи ҳақида амалдорлари берган маълумотларни ўзи шахсан кўздан кечирарди; негаки, у одам таний ва танлай биладиган шох эди. Султонлар бўш вақтларида ҳузур-халоватлар билан дилхушлик қилса, Темур фақат ов қилиш ва ўзи тақомиллаштирган шахмат ўйини билан машғул бўларди".

Олмон тарихчиси Ф.Шлоссер Амир Темурни шу тарика зикр этган:

"Саодатли жангчи, дунёнинг фотиҳи, айни вақтда энг узоқ Шарқни ўз қонунига қаратган одам..."

Можор тарихчиси Ҳерман Вамберининг тасвирида соҳибқирон бобомиз шундай гаудаланади:

"Темурнинг Урта Осиё тарихидаги алоҳида ўрнини шундан ҳам билса бўладики, у ўз ҳокимлиги билан янги сулолани ва балқим кўпроқ турк маданияти деб аталиши мумкин бўлган Урта Осиё маданиятининг янги даврини бошлаб берди. Бундан ташқари, Темур ўзининг издошларига панд-насихат, қўлланма сифатида ёзиб қолдирган "Қонунлар" муаллифи сифатида Урта Осиёда кенг танилди..."

Темур Осиёнинг ҳамма қисмидан ҳадсиз-ҳисобсиз хазина ва бойлик йиғди, лекин уларни хасис одамлар қаби сақламади. Буни, биринчидан, унинг саройининг бой ва ҳашаматлилиги, иккинчидан эса, ҳам ўз қароргоҳини, ҳам ўз шаҳрини безаб турувчи ғоят улкан ва муҳташам бинолар қурдиргани исботлайди. Шунинг учун ҳам, Темурни Чингизхон билан бир қаторга қўйиб, уни мустабид ҳоким де(5 атовчиларнинг фикрлари икки томонлама хатодир, у аввало ўзининг голибона қуролини замонасининг одатига кўра ишга солган осиелик ҳоким эди".

Жуда сермахсул тарихчи олим В.Бартольд Амир Темур фаолияти ҳақида адолатли гап айтган:

"Темур... Кобил водийси ва Муғон чўли қаби Самарқанддан узоқбўлган жойларда ҳам улкан суғориш ишлари олиб борди". Демак, Амир Темур ўз тасарруфига ўтган 27 мамлакатни ободонлаштиришни давлат сиёсати деб билган, миллатидан қатъи назар, барча раиятнинг фаровонлигини кўзлаган.

Темурийлар авлодидан кўплаб қалам аҳли чиққан. Буни сулолабошидан ворисларига ўтган зурриёдлик мероси деб изоҳлаш ҳам мумкин.

Алишер Навоий Темур Кўрагон ҳақида ёзиб қолдирган ушбу ҳикоят ҳам бағоят ибратли бўлиб, унда жаҳон-

гир бобомизнинг мардона ва олижаноб қалби якқол акс этган:

"Агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор. Табаррук хайсиятидинким, ул ҳазратнинг муборак исми бу мухтасарда бўлғай ва ул латойифдин бири била ихтисор қилилур... Мундоқ нақл қилурларким, чун Табризда Мироншоҳ чоғирға кўп иштиғол кўргузди. Димоғи ва мижози эътидол тарикдин инҳироф топиб, андин номулойим амр кўп сурат тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат арзиға бу нав етқурдиларким, уч надими борким, муфрит чоғир ичмакка боис алардурлар. Ҳукм бўлдиким, тавочи миод била чопиб бориб учаласининг бошин келтурсун. Алардин бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири мавлоно Муҳаммад Коҳий эрди ва яна бири Қугб Нойи эрди. Тавочи бориб иккисин ясоққа етқурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлуб, ўзин девоналикқа солуб, мулкдин мулкка мутавари юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юриши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул ҳоли баъзиға маълум бўлиб, юқори арз қилдилар. Ҳукм бўлдиким, тугиб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиларким, Хожам фақирни девоналикқа қўймай, судраб тахт илайиға келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири чун Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқимок бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг ғазаби лутфқа мубаддал бўлиб, фазл ва камол аҳли сари боқиб, бу мисрани ба вақт ўқидиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад. (Мазмуни: Қаландар кўрқувдан Қуръонга чанг солур.)

Андин сўнгра Хожаға илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди. Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас. То олам аҳли билгайларким, султон соҳибқиронгаким, мажлисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқе бўлур дағи маврусийдурким, нисбатан ул жидци бузургворға тузатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсин".

Шарҳ. Алишер Навоий ёзиб қоддиргаи ушбу ҳикоят-Д^ан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир Қуръони қарим-Ни ёд олган ва уни чиройли қироат қилувчи хофиз, яъни

қори экан. Шариат бўйича бундай кишиларни бошини танидан жудо қилиш, ҳатто бошига уриш ҳам мумкин эмас, унда Каломуллоҳ жо бўлган-да! Агар Хожа Абдулқодир сингари қорилар муллои боамалликдан чиқиб, муллои беамалликка ўтиб қолган бўлсалар, уларни албатта муллои боамал бўлишга даъват этиб, кимликларини эслатиб қўйиш зарур. Агар нгундан кейин ҳам тафвиққа келмасалар, унда бошқа гап. Ҳикоятдан маълум бўлишича, Хожа Абдулқодир яна тўғри йўлга тушиб олган, Амир Темур саройида, олий мажлисларида надим — ҳамсуҳбат ва мулозим — хизматчи бўлган.

Бу ҳикоят Амир Темурнинг шариат илмини ҳам чуқур билганлиги ва сўзсиз амал қилганлигини, билимдон кишиларни илмлари туфайли ҳурмат қилиб, уларга илтифог кўрсатиб, тарбият этганлигини билдирувчи бир далилдир.

Алишер Навоий буюк темурийларга ҳамиша хайрихолик билан, зўр иззат-ҳурмат билан муносабатда бўдган, ўгли байтлару пурмаъно сатрлар бағишлаган. "Фарҳод ва Ширин" достонида **Мирзо Улуғбек** ҳақида ушбу мисраларни ўқиймиз:

Темурхон наслидин султон Улутбек, Ки
олам кўрмади султон анингдек. Анинг
абнойк жинси бўлди барбод, Ки давр
эли биридин айламас ёд. Вале ул илм
сари топти чун даст, Кўзи олинда бўлди
осмон паст. Расадким боғламиш зеби
жаҳондур, Жаҳон ичра яна бир
осмондур. Билиб ул нав илми осмоний,
Ки андин "Зичи Кўрагоний". Киёматга
дегинча аҳли айём, Ёзарлар анинг
аҳкомидин аҳком.

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг мустаҳкам дўстлиги, бир-бирини ниҳоятда иззат-ҳурмат қилишдари, ўта камтарлик билан бир-бирларини эътироф этишлари биз — миннатдор авлодлар учун то қиёмат ибратдир.

Адабий, тарихий ва хотиравий манбаларда қайд этилишича, Алишер Навоийнинг биринчи ўқувчиси, биринчи мунаққиди ва албатта, ношири Ҳусайн Бойқаро бўлган. Ва аксинча ҳам шундай. Алишер Навоий дostonларида, ғазал-тарида Ҳусайн Бойқароншўғ суврати ва сийрати ҳақи-

да ажойиб фикрлар биддирган, "Мажолис ун — нафоис" асарининг бутун бошли бир қисмини — саккизинчи мажлисини дўстининг ижоди таҳлилига бағишлаган. "Ҳайра-хул аброр" достонида шоҳи Ғозий — Ҳусанн Войкаро ҳақида, жумладан, шундай байтлар бор:

Андаки ғолиб шоҳи фаҳунда бахт, Тож олайсен деб талошур эрди тахт. Юз, ики юзга киши бирла қазок, Гоҳ ери Хоразм эди, гоҳ Адоқ. Новаки душман юрагин қон этиб, Тиғу адув бошини паррон этиб. Бор эди зотида сазоворлик, Ким ҳақ анга берди жаҳондорлик. Адл эшигин элга кушод айлади, Тахт уза ўлтурдию дод айлади. Тузди бузуқларни иморат била, Зулмин дафъ этди адолат била. Бидъату фикр аҳди бўлуб мунзаний, Адлн шариат кўлин этти қавий... Золи фалақдин неча кўрсаиғ алам, Шзх чу қилур адд, Навоий, яе ғам.

Алишер Навоий Хожа Аҳмад Яссавий ҳақида "Насоимул — муҳаббат" асарида шундай ёзади:

"Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон мулкининг шайхул машойихидур. Мақомати олий ва машҳур, каромати матований ва номахсур эмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндир ва анинг мозори Туркистонда Ясси деган ердаки, Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир".

Маълумки, мавлоно Лутфий Алишер Навоийнинг улуғ замондоши ва устозларидандир. У ҳақда Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис"да ёзади: "Мавлоно Лутфий ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назари йўқ эрди, аммо туркийда шўҳрати кўпроқ эрди ва туркий девони ҳам машҳурдир... Ва Мавлононинг "Зафарнома" таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор. Баёзга ёзмагон учун шўҳрат тутмади. Валекин форсийда қасидагўй устодларидин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур. *Тўқрон* тўқкуз яшади. Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умид Улким, чун дарвиш киши эрди, баъзи мустажаб бўлмиш бўлғай. Мавлононинг қабри шаҳар навоҳисида Деҳи Канордаким, ўз маскани эрди, андадур".

Мавлоно Лутфийнинг сийратини аниқлашда "Насоимул 1^гуҳаббат"даги ушбу сатрлар ҳам катта аҳамиятга молик-Дир: "Агарчи шоирлик тариқида маъруф ва ма^нхур бўлди,

аммо дарвешлик тариқини даҳи «лкидин бермади . Бу деган сўзшуки, Мавлоно Лугфий ҳйр қанча машҳури олам бўлмасун, оддий одам бўлиб қолав^рган.

Алишер Навоий темурийлар дайлати, хусусан Султон Ҳусайн Бойқаро салтанати Туроннинг бир қисми булмиш Хуросонда пойдор бўлиши учун жон фидо қилган булса, бунга жавобан замондошлари бўлмиш деярли барча илғор фикрли темурийлар ҳам унга улуғ марҳаматлар курсатган-

^{лаp}Султон Ҳусайн Бойқаро Абулғози Баҳодирхон -Ҳусайний "Рисолаи Ҳусайн Бойқаро" асарида езадиг^ Мир Алишер аслаҳаллоху шонаҳукум, таҳаллуси Навоийга машҳурдурур ва айғорида бу таҳаллуси мастур - турк тилининг улган жасадига Масих анфоси била руҳ киюрди ва у руҳ топқонларга туркий ойин алфоз тору пудидни туқулғон хулла ва ҳарир кийдурди. Ва сўз гулистонида навбахори таъбидин равон асо ёганлар била ранго-ранг гуллар очди ва назм дарёсиға саҳоби фикратидин руҳпарвар қатралар била гуногун дурлар сочти. Ҳар синф шеър майдониға-ким, тақовар сурди - ул кишварни тиғи забон била уз хиттаи тасарруфига киюрди. Анинг назми васфида тил қосир ва баёғ ожиз турур".

Ўтмишдаги улуғ аждодларимизга хос ибратли фазилатлардан бири шундаки, улар ҳақиқий истеъдод эгаларини беҳад эҳтиром билан тилга олганлар. Ҳазрат Навоийнинг кичик замондоши Бобур Мирзо шу боис Алишер Навоий сиймосини улкан меҳр ва самимият билан чизади:

"Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди балки мусохиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурдар (Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий назарда тугилмоқца -муал). Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима билан Султон Абусаид Мирзо (Бобурнинг бобоси - муал.) Ҳиридан ихрож қилди. Самарқандға борди, неча иилким, Самарқандда эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий (яъни туғма — муал.) экандур. Самарқандға эканда ҳам ушмудок нозук мижоз экандур.

Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айғон эмас.

...Яна мусиқэда яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл, аҳли ҳунарға Алишербекча мураббии ва хгуқавий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғаи.

Устоз Кулмухаммад ва Шайхи Нойи ва Хусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шох Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми билан мундоқмашхур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободда ҳукумат қилди, авохир силоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, бштки йилда Мирзоға куллий маблағлар пешкаш қилур эди..."

"Бобурнома" ХУ-ХУ1 асрларда яшаган аждодларимизнинг, хусусан, теурийларнинг шаклу шамойилини аниқлашда ишончли манбадир. Шу китобда зикр этилган бошқа тарихий шахсларинг тасвирига назар ташлайлик.

Султон Хусайн Бойқаро қисфаси: "Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлук, шер андом бўйлук киши эди. Белидин куйи инчка эди. Бовужудким, улугёшяшаб, оқ соқоллик бўлиб эди, хушранг, қизил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозга борур эди.

Ахлоқ ва атфори: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандурким, дувоздах имомни хутбада ўқутғай. Ачишербек ва баъзилар манъ қилибдурлар. Сўнгралар худ жамиъ ишкучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати (яъни бўғинлар зирқиралини — муал.) жиҳатидан намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муаммалотга шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшириб, дорулқазога йиборди.

Аввал тахт олгон маҳалда олти-етти йил тоиб эди (яъни ичмасди — муал.). Андин сўнгра ичкуга тушди, қирқ йилга ёвуқким, Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмағай, вале ҳаргаз сабуҳий қилмас эди (яъни эрталаб бош огриғи қилмас экан — муал.), ўғлонлари ва жамиъ сипоҳига ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Теурубек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Хусайн Мирзоча қилич чопмиш бўлғай. Табъи назми бор

эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси "Ҳусайний" эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди...

Авлоди: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиуззамон Мирзо эди. Онаси Санжар Мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғариб Мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, таъби ҳўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. "Ғарибий" тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди..."

Юқоридаги парчаларга иккита изоҳберипши лозим деб биламиз.

Биринчи изоҳ: Ҳусайнийнинг ижод қилган вазни "туркий" деб аталиб, арузга туркий шоир ва олимлар томонидаи кейин қўшилгандир. Халкижоди, жумладан, ўзбекча "ёр-ёр"ларимиз шу вазнга рост келади. Ҳусайнийнинг бу вазнда ёзганини Навоий "Мажолис ун-нафоис" ва "Мезон ул-авзон" асарларида туркий халқчиликка йўяди.

Иккинчи изоҳ: 1469 йили Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагач, мусулмончиликда икки асосий мазҳабдан бири бўлмиш шиа мазҳабига берилгандай бўлиб, ўн икки имомнинг номини хутбада ўқитмоқчи бўлади. Алишер Навоий бунга йўл қўймайди. Шундан сўнг Ҳусайн Бойқаро сунний мазҳабда қатъий туради, суннат йўлини тугади, диний йўли жамоат мазҳаби — имом Аъзам мазҳаби билан мувофиқ бўлади, бу борада ҳам умум эл назаридан тушиб қолмайди.

Яна "Бобурнома"га мурожаат қилиб, улуғ боболаримизнинг тарихий сувратлари билан танишишда давом этамиз. Бобур ўз отаси Умаршайх Мирзони бундай таърифлайди.

"Шакл ва шамойили: паст бўйлук, тегирма соқоллик, қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эди, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқд қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ханафий маҳзаблик, покиза эътиқодлиғ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди. Ҳазрат

Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар.

Равон саводи бор эди. "Хамсатайн" ва тарихларни ўқиб эди. Аксар "Шоҳнома" ўқур эди, таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг уйлук карюни андоғ қор босгим, икки киши куғулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамиъ жихотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эди, бовужуди эҳтиёт сақлаб, бир-икки йилдан сўнгра Самарқанд ва Хўросондин ворисларини тилаб келтуриб, молларини солим топширди.

Бисёр саховати бор эди. Хулқи дағи саховатича бор эди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасих ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилч теғурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Уқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмагон йўқтур. Мулқгирлик дағдағаси жихатидин ҳейли ярашлар урушқа ва дўстлуклар душманликқа мубаддал бўлур эди..."

Бобур амакиси Султон Аҳмад Мирзони тасвирлар экан, унинг нақадар юксак эътиқод эгаси бўлганини кўрсатиш учун қуйидаги бир мисолни келтириб ўтади: "Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди. Алаҳхусус Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо кўпкондин сўнгҳазрати Хожа буюрубтурким, Мирзо ўлтурғон ерни боққайлар: бир сўнгак бор экандур".

Мозий мавзуидаги адабий асарлардаги тарихий шахслар қиёфаси ҳам тарихий ҳақиқатга асосланади. Ойбек "Навоий" романида **Алишер Навоий қиёфасини** шундай тасвирлайди.

"Шоирнинг бошида учли кўк тақяга силлиқ ўралган кўркамгина салла. Эғнида одми шоҳи тўн, устида яланг Кўнғир мовут чакман... Навоий ўтгиздан ошмаган бўлса Кам ёши улўроқ кўрюгарди. Қомати ўртадан баланд, инчичка, лекин пишиқ, бармоқлари узун ва иафис, қора ва {Я^Қа соқолли, хушбичим, мийиқлари текис ва силлиқ, ноқлари чиқикроқ, кенггина юзида доимий тафаккур-

нинг асл маъноси, маънавий кудрат ва энгил, гўзаллашти-
рувчи бир ҳорғинлик жилваланади. К[^]барикрокқовокла-
ри остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан
бирга қандайдир ирода кучи ифодаланади".

Шу романда **Хусайн Бойқаро** айна Бобур тасвиридаги-
дек:

"Хусайн Бойқаро белидан юқориси кенгайиб борган,
қабарик кўкракли, кенг яғринли, миқти гавдали эди.
Иирик, қийиқ, ўткир қаровчи кўзлари ирода ва ингичка
ҳийла билан бирга қандайдир беқарор, энгил ва шўх та-
биатни ҳам ифодалар эди; бошида йирик гавҳарлар қадал-
ган қоракўл қалпоқ, эғнида ёқаси олтин гуллар, қиммат-
баҳо тошлар, ранг-баранг порлаган қизил абришим тўн.
Энлик камарида олтин куббачалар, йирик гавҳарлар. Ба-
дахшоннинг асл лаъли-ёқутлари оловланар эди.

...Мулозимлар ёрдами бнган Хусайн Бойқаро эгаига
совут, бошига дубу[^]гға кийди. Кини олтин ва ранго-ранг
қимматбаҳо тошлар билан ишланган, ажойиб санъат на-
мунаси бўлган[^]қилични тақди. Яна шундай чиройли са-
доғини осди. Уқ-ёйни тақди. Қадамлариини тетик босиб,
дабдаба билан чодирдан чикди...

...Махсус мулозимлар эгар-жабдуклари олтин, лаъл,
ёқутдан ишланган ўйноқи отни эҳтиёт билан етаклаб кел-
тирдилар-да, подшоҳни қўлтиклаб миндирдилар".

Булар — XV асрга оид гаплар. Абдулла Қодирийнинг
"Ўткан кунлар" ва "Меҳробдан чаён" романларида ўтган
аср ўрталарида яшаган ота-боболаримизнинг қиёфалари-
ни курамыз.

Тошкент ҳокими **Азизбек тасвири**: "Тшша жабдукди
қизил айғирға минган, қуёш ёғдуси билан турлик туска
кириб товланадирған, ёка ва этакларига олтин уқа тугил-
ған кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга қумуш
кинли жазоири қилич оскан, бошиға оқ шоҳидан салла
ўраб, оёғларини қумуш узангига тираган, сийрак қошлик,
чўкки соқол, буғдой ранглик, қирқбеш, эллик ёшлар ча-
малиқбир киши эди".

Анқар тасвири: "Анвар ёшлиғида бўшонғина бир бола
эди. Уз тенги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам
аралашар ва ортикча ўйнаб-кулмас, хамиша унинг кўзқда
бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан,
ота-она бағрида яйрамағанликдан туғилгандир, десак,
унинг оғалари мундай эмас эдилар...

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳока-
мага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан
ҳам мутаассур бўлғучи эди".

Отабек тасвири: "Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит".

Мирзакарим қутидор тасвири: "Мирзакарим исмлиқ қирқ беш — эллиқ ёшлар чамасида қора қош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши".

Юқорида айтилганлардан кўринадики, эркагу аёл аж-додларимиз азаддан кўркам бўлишган, яхши кийинишган, гўзалликни севишган ва кадрлашган. Кейинги минг йиллар мобайнида насл-насабимизда деярли ўзгариш бўлмаган, зотимиз тоза сақтанган, дейиш мумкин. Хукмдорлар келиб кетаверган, салтанатлар ўзгараверган, миллатимиз ўз ташки ва ички қиёфасини йўқотмай, қолаверган. Бу кўп омиллар, жумладан, эр йигитларимизнинг "қизғончиқлиги" — рашкдорлиги, фарзанд ўстирган отоналаримизнинг қуда-андачилик бобида ўта масъулият билан иш тутишлари, келажак авлодларнинг ҳам насл-насаби ҳақида доимий қайғуришларининг ҳам самарасидир.

Тўғри, дунёда қонига ўзга халқларнинг қони ўтмаган бирорга ҳам халқ бўлмаса керак. Узбек халқи ҳам бундан мустасно эмас. Вужудимизда туркий қон етакчилик қилсада, бошқа халқларнинг қон унсурлари ҳам бор. Ҳаммиллатларимиз орасида кўриниш жиҳатидан бошқа халқларнинг вакиллариға ўхшаб кетадиган кишилар ҳам йўқ эмас. Бу фақат ташқи ўхшашлик, холос. Лекин ҳаммамизни бир нарса — ўзбекларга хос ноёб фазилят — ўзбеклик метиндек бирлаштириб туради.

Ҳар бир халқда гўзаллик ҳақида умумбашарий тушунчадан ташқари фақат шу халқнинг ўзигагина хос тасаввур ҳам мавжуд, албатта. Шу нуқтаи назардан қарасак, ўзбек халқинингбир фарзанди сифатида сўйласак, ўзбекхалқи дунёдаги гўзал халқлардандир. Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига, деб бежиз айтилмайди.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, мустақил Ўзбекистонда таъсис этилган биринчи орден — "Соғлом авлод учун" деб аталиши, шу номда халқаро жамғарма тузилганлиги ва журнал нашр қилиниши замирида Ҳозирги ва келгуси авлоддаримизнинг жисмонан соғлом ва гўзал, маънавий етук бўлишлари — миллатнинг насл-насаби, унинг истикболи учун қайғуриш ва ғамхўрлик Қилиш ғояси мужассам.

ТУРОН - ТУРКИСТОН - ЎЗБЕКИСТОН

ТУРК

Мулки Турон, Туркистон деган ибораларни бот-бот ишлатамиз. Хўш, мулки Турон нима? Туркистон деганда қайси ва қандай мамлакатни тушунмоқ керак? Туркнинг бош бўғини, деган ибора нимани билдиради?

Булар мураккаб ва мушкул, айти пайтда ечимини кутаётган саволлардир. Истиқлолдан бошланган миллий турмуш тарзимиз уларга тезроқ жавоб беришни тақозо этмоқда.

Бош бўғин бўлишлик нима эканини англаб етиш учун олдин унинг келиб чиқиш асосини аниқлаш лозим. Турк сўзи тарихий ва замонавий маъноларга эга. Турк деган сўз, энг аввало олис ўтмишда Турон мамлакатада таваллуд топган ва яшаган халқнинг номини билдиради. Ҳозир эса Туркия жумҳуриятининг туб миллати — турк деб юритилади. Турк эли дейилганда Турон мамлакати тушунилган — бу биринчидан. Иккинчидан, турк деган сўз сифатни ҳам англатган. Турк эли дейилганда эса, мард, ёвқур, қўрқмас, баходир, мустақил халқ маъноси англашилган. Мажозий маънода сифат вазифасини ўтаб, қўрқам, қомати келишган, соғлом, жисмонан бақувват, чидамли, чиниққан, сабрли, бошга тушганни Тангрининг буйруғи деб билиб, шукр қиладиган одам тушунилган. Турк ўғлони дегани шундай маънавий ва жисмоний фазилатларга эга йигитдир. Шунингдек, гўзал маъносини ҳам билдирган. Маълумки, қадимда тилимизда "о" товуши бўлмаган, "к" ўрнида "г" ҳам ишлатилган. Шундан келиб чиқсак, "гўзал" сўзи қадимда "кўзал", кейинчалик ҳозирги шаклини касб этган. "Турк" сўзи "гўзал" сўзи ўрнида ҳам ишлатилиб, кўрганнинг суқи, ҳис этганнинг икки ту^падиган даражадаги гўзалликка нисбатан ишлатилган ва шундай фазилат-

дар сохибаси бўлмиш мафтун этувчи сулувни билдирган. ЦОир Ҳофиз Шерозий турк иборасини икки хил маънода — ҳам туркий миллатга мансублик, ҳам мафтункорлик маъноларида қўллаган, буни бадиий адабиётда сўз ўйини — сўз санъатининг бир кўриниши дейилади.

Турк сўзи Қуёш, Туннинг акси бўлмиш Кун-ёруғлик, ёғду сочувчи манба — мабдаи нур маъносини ҳам билдирган. Туркнинг Қуёш маъносини англатиши аждодларимизнинг кўнгилда ёлғиз Аллоҳ таолога, уларнинг ўз иборалари билан айтсак, Тангрига яқинлашиб қолганликларига бориб тақалади.

Мажозий маънода Турки анжум, яъни Турк юлдузлари дейилганда Қуёш ва Қуёш тизимига кирувчи самовий жисм — сайёралар, Турки фалак дейилганда эса Миррих (Марс) сайёраситушуниланган. Буни қарангки, аждодларимиз ўша қадим замонлардаёқ фалакиёт — илми нужум билан ҳам шугулланишган, ҳатто она еримизга энг яқин сайёра Миррих юлдузи эканлигини билишган. Ўша олис ўтмишда Турон ҳудуди шу қадар бепоён бўлганки, манзилдан манзилга адашмай, омон-эсон етиб бориш учун юлдузларга қараб йўналиш-мазгил белгиланган, йўлчи юлдуз ибораси ҳам ўша даврдан қолган.

Турмушнинг ўзи самовий жисмларни кузатишга, ўрганишга, ўрнларини аниқлаб белгилашга, ҳар бирига ўз кўринишига қараб от қўйишни тақозо этган. Етти айиқ, Сомон йўли каби юзлаб иборалар ўша пайтларда пайдо бўлган. Мирзо Улуғбекнинг илми нужум — фалакиёт билан ҳам шугулланиб, 1018 юлдузнинг ўрни ва ҳолатини, Ердан то уларгача бўлган масофаларни ўлчаб, юлдузлар жадвали — "Зижи жадиди кўрагоний" асарини ёзиши ҳам бежиз эмас, албатта.

Алишер Навоий "Муҳокамат ул-луғатайн"да ёзадиларки, Нуҳ пайғамбарнинг Хом, Сом ва Ёфас деган уч ўғли бор эди. Хом ҳинд халқларининг отаси бўлгани учун Абул-Ҳинд, Сом форснинг отаси бўлгани учун Абулфорс, Ёфас турк халқларининг отаси бўлгани учун Абултурк деб ҳам аталганлар.

Ёфаснинг тўққиз ўғли (баъзи манбаларда саккизта дейилади) бўлиб, тўнғичининг оти Турк эди, Абултурк — Туркнинг отаси демакцир. Отанинг тўнғич ўғлидан нисба олиниш ва унга нисба бериши, тўнғич ўғилнинг биринчи воқоис бўлиши, агар шахзода ёки хонзода бўлса, қоқуний¹лиахд деб аталиши ана шу даврдан қолган қадимий одатдир.

Мирзо Улуғбек, Абулғози Баҳодирхон асарларида, шунингдек, бошқа манбаларда ёзилишича, ҳақиқатан ҳам олис ўтмишда Турк исмли тарихий шахс яшаган, узоқ йиллар Турон мамлакатида хоқонлик қилган, измидаги халқунинг номига нисбат берилиб, турк деб аталган. Форс ўлкасининг биринчи шоҳи Каюмарс унга ҳамаср бўлган.

ЎЗБЕК

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва шаклланиши, бу жараённинг бошланиш санаси хусусида ҳозиргача кўп фикрлар билдирилган. Бироқ булар турли-туман мулоҳазалар, баъзан эса бир-бирини инкор этувчи тахминлардан иборатдир. Бу борада ҳанузгача қоникарли жавоб айтилмаган. Биз ҳам шу хусусдаги мулоҳазаларимизни айтмоқчимиз.

Сўзни ўзбек атамасининг келиб чиқиши тарихидан бошлаймиз. Зеро, ҳақиқатнинг негизини туб тарихдангина топиш мумкин. Тарих эса шахслар тарихи, сулолалар тарихи, давлатлар тарихи, шу давлатларнинг фуқаролари тарихи. Яъни халқ тарихи, ҳаттоки ўз фарзандларига от кўйишдек удумлари тарихигача бориб тақалади.

Кррахоний, Ғазнавий, Салжуқий ва Ануштакинлар каби аждодларимиз тарихда катта из қолдирган, улар ҳақида кейинги бобларда алоҳида сўз юритамиз.

XIII асрнинг бошларида, Чингизхон босқини арафасида Алоуддин Муҳаммад ҳукмронлик қилаётган Хоразм давлати ўша замонда Ер юзидаги энг улкан ва қудратли мамлакат бўлиб, Туркистоннинг катта ҳудуди унинг таркибида эди. Шимолий Ҳиндистон, ҳозирги Эроннинг шимолий қисми, Итил дарёсининг ўнг ва сўл соҳиллари ҳам Хоразм давлатига қарарди.

Чингизхон ва унинг ўғиллари 1211-1231 йиллар давомида жанг қилиб, Хоразм давлатини ва унга туташ ҳудудларни ҳам забт этди. Сўнгги Хоразмшоҳ (1220-1231) Жалололиддин Мангуберди қанчалик матонат ва мардлик, ватанпарварлик намуналарини кўрсатиб, ҳатто бу борада ғаними Чингизхоннинг ўзини ҳам тонг қодқирган бўлмасин, иқбол унга кулиб боқмади. Ун гаски йиллик қаршилик кўрсатиш кутилган натижа бермади — ватанини босқинчилардан қутқара олмади. Аммо номи халқимиз дили ва тилида мангу қолди.

У 1231 йили ҳозирги Туркиянинг Арзирум шаҳри яҚй'нидаги бир тоғлик қишлоқда душмайга қарши олиб бо-

рилган жанглардан кейин хориб-чарчаб, тунда ухлаб ётганида ногоҳоний ўлим топади.

Хоразм давлати ҳалокатидан кейин Чингизхонга бас келадиган бошқа куч қолмаган эди ва у ўзини дунё ҳокими деб эълон қилди. Забт этган мамлакатларини у тўрт ўғлига бўлиб берди. Шу тариқа босиб олинган бошқа ҳудудлар қаторида бугун Туркистон мамлакати ҳам тўртга бўлиниб, Чингизхоннинг тўрт ўғлига улус қилиб берилди. Марказий Туркистон (ҳозир Марказий Осиё дейилмоқда) ва Шарқий Туркистоннинг жанубий қисми Чингизхоннинг НККИПЧИ ўғли Чиғатойга теги. Чиғатой улусининг биринчи маркази Ғулжа вилоятида эди. Узи кўчманчи ҳаёт кечиришга одадлангани ва мамлакатни идора этишга тажрибасиз бўлгани учун, улусни бошқаришни асли хоразмлик бой савдогар Маҳмуд Ялавочга топширди. Маҳмуд Ялавоч марказни Хўжанд шаҳрига кўчириб келди ва шу ердан туриб иш юритди. У 1238 йил Хонбаликқа (ҳозирги Пекин шаҳри) ҳоким ва Хитойга ноиб қилиб юборилгач, ўрнига ўғли Масъудбек тайинланди. Масъудбек шу лавозимда 51 йил ишлади.

Чингизхоннинг учинчи ўғли Ўкгойга Жўжи билан Чиғатой улуслари оралигидаги шимолий ҳудудлар, яъни шарқий ва узоқ ўлкалар улус қилиб берилган эди. Бу улуснинг аҳолиси кам ва сийрак жойлашган бўлиб, асосан шамоний, мажусийлар, қисман бутпарастлар эди; бу улус бошқа улусларга қараганда кам ривожланган, ислом дини хали ёйшмаган эди. Ҳозир бу ерларда туркий қавмлардан ёкутлар, олтойлар, хакаслар яшайди. Келиб чиқиши мўгул қабиласига мансуб бурятлар ҳам бор. Русия истило қилгач, бу ерларга насроний дини кириб келди. Бурятлар эса будда таълимотини қабул қилди.

Чингизхон кенжа ўғли Тўлихонга Мўғулистон ва Шимолий Хитойни улус қилиб берган эди. 1248 йили Гуюкхон вафот этгач, тахт учун кураш бошланади ва Тўлихоннинг ўғли Мангухон Ботухон ёрдамида буюк хон қилиб сайланади ва отаси ўрнига ўтиради. Шу боис унинг укаси Ҳалакухон бу улусдан кетади ҳамда Яқдн ва Урта Шарқ Ҳудудларида тарихда "Элхонийлар давлати" деб аталган Ҳалакуийлар салтанатини тузади. Бу давлатни бошқарган Хукмдорлар элхон деб аталгани учун элхонийлар давлати ҳам дейилади. Унга ҳозирги Эрон, ҳозирги Афғонистон, Туркманистоннинг кўп қисми, Озарбайжон, Онадўлиншп^ш арқий қисми киради. Арманистон, Гуржистон, Курдис^{то}н, Кўня султонлиги, Қибрис киролиги унинг вассал-

лари эди. Элхонлар туркийлашган ва ислом динини қабул қилганликлари учун ўзларига Озарбайжоннинг Мароға шахрини, сўнг Табризни, кейинчалик эса Султония шахрини пойтахт қиладилар (Мирзо Улугбек худди шу Султонияда туғилган). Элхонийлар туркий тилда сўзлашган, Олтин Урда, Чигатой улусларининг хонлари ва Миср султонлари билан муносабатлар ҳам шу тилда олиб борилган.

Чигатойнинг ўзи шамоний мазхабида бўлса-да, унинг авлоди тез орада, Чингизхон вафотидан кейин ўттиз йил ўтар-ўтмас ислом динини қабул қилган эди. Масалан, 1266 йили Чигатой улуси тахтига чиққан Муборак, ундан кейинги хон Бароқ ва бошқалар мусулмон эдитар. Алоуддин Гармаширин (1326-1334 йилларда хонлик қилган) даврида марказ Қарши шахри эди. Чигатой улусида ўтрок ҳолда маданий турмуш кечирувчи халқтуркийлар эди. Шу сабабли мумтоз адабиётимиз яратилган ауркий тилимизни чигатой тили, мумтоз адабиётимизни эса чигатой адабиёти деб аталади. Бу ўринда улуснинг номи шу ерда яшовчи халққа, унинг тили ва адабиётига нисбат берилган кўрилади.

Чингизхон тўнғич ўғли Жўжиги Иртиш дарёси ҳавзаси ва ундан наридаги ғарбий ўлкаларни улус қилиб берган эди. Жўжи вафот этгач, унинг ўғли Ботухон бобоси васиятига амал қилиб, улусини шимолда Владимир, Сузда, Москва, Новгород князликларигача, ғарбда Киев, Можористон, Руминия, Польшагача, жанубда эса Азов ва Қоракенгаз бўйларигача кенгайтди. Шутарика Иртиш дарёсидан Ёйик, Итил, Тан, Днепр, Днестр дарёлари оша Дунай дарёсигача бўлган ҳудудда давлат тузади. Шарқий Чехия, Австрия, Руминия, Булғористон, Сербия, Хорватия, Босния ҳам маълум муддат шу давлатга тобе бўлган. Мазкур давлат тарихда Олтин Урда деб аталади. Бу ўғлининг Олтин сўзи марказий, асосий маъносини биддирса, Урда сўзи хон қароргоҳи маъносини англатади. Олтин Урда дегани марказий ҳокимият демакдир. Боту ҳозирги Астрахандан шимолроқда Итил дарёси бўйида ўзига пойтахт қурдиради ва мамлакатни шу ердан туриб бошқаради. Бошқа улуслардаги қариндошларининг ички ишларига ҳам аралашиб туради. У 1255 йили 47 ёшда вафот этади. Унинг пойтахти Сарой Боту номи билан тарихда қолган.

1257 Гали Ботухоннинг укаси Беркахон Олтин Урд^а тахтига чиқади. Давлатнинг иқтисодий қудратини ошириш мақсадида босқоқлик деб аталган махсус ташкилот

-узади. Бу ташкилот мамлакатхазинасига **тушувчи қирим-ни** ва **чиқимни** ҳам назорат қилади, барча вилоятларда, ясулдан, Новгород, Ростов, Суздал, Ярославда ҳам илк бор аҳолини рўйхатдан ўтказди. Бу солиқ тўловчилар иқдорини аниқлаш учун зарур эди. Мамлакатда давлат лтизони каттиқ ўрнатилиб, иқтисодий қудрати ошгач, Димолий Кавказ, Озарбайжон ва Чигагой улусига тегишли бйилган Шимолий Хоразм ерларини Урганч шаҳри билан бирга Олтин Урда таркибига қўшиб олади. Беркахон бобоси Чингизхон, отаси Жўжихон ва акаси Ботухондан фарқи ўлароқ, ислом динини қабул қилган эди. Аини шу даврдан бошлаб, бугун Олтин Урдада ислом дини кенг ёйила бошлайди. Уша даврда Мисрда ҳам туркий сулола вакиллари султонлик қилишарди. Бағдод халифалиги тугатилгач, ислом дини бўйича пешволик ҳам шу султонлар қўлига ўтган эди. Беркахон Мисрбилан дипломатик муносабат ўрнатади, у ердан Олтин Урдага илм-хунар эгаларини, тарихчиларни таклиф этади. Маълумки, Хоразм Итил бўйидагига нисбатан кўп тараққий этган, маданий худуд эди. Унинг Олтин Урда таркибига киритилиши ҳам мамлакатда илм-фан, хунармандчилик, савдо-сотик ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Худди шу Беркахон замонидан бошлаб Итил бўйида ҳам туркий адабиёт раванқ эта бошлайди, бу адабиётнинг мумтоз вакиллари-дан бири ҳозирги кунда ҳам элимизда машҳур Сайфи Саройидир. У яшаб, ижод этган шаҳар — Беркахон курдирган ва Олтин Урданинг иккинчи пойтахти бўлган Сарой Берка шаҳридир. Шу даврдан бошлаб Олтин Урда давлатида ислом дини асосий дин бўлиб, туркий тил давлат тили ва адабиёт тилига айланади.

Мана, мақсадга ҳам яқинлашиб қолай дедик. 1312-1342 йилларда ҳукмронлик қилган Ўзбекхон замонида Олтин Урда шу даражада раванқ топадики, қўшинлари сони 300 минг кишидан ошиб кетади. Ана шу навкарлар Ўзбекхонга нисбат бериб, унингдек бўлишга таҳассуб қилиб, ўзларини ўзбек деб атар эдилар. Ўзбекхон замонида кўплаб масжид, мадрасалар ва мактаблар курилади, булардан айримлари ҳозиргача Қдримнинг Эски Қирим (Сўлғат, яъни Сўл қанот) шаҳрида сақланиб қолган, улар ҳамон Ўзбекхон мадрасаси", "Ўзбекхон жомеъ масжиди" деб аталган олинади. Ўзбекхон бошлаб берган бундай яхши «Шларни Олтин Урдада 15 йил (1342-1357) хонлик қилган Унинг вориси Жонибек Султон муваффақиятли давом эттирилади.

Олтин Ўрда давлатини шу даврдан эътиборан Миср ва бошқа араб мамлакатлари, шунингдек, юнон ва форс тарихчилари ҳам "Мамлакати ўзбек", "Ўзбекия" деб ўз асарларида ёритадилар. Мирзо Улуғбек эса "Тўрт улус тарихи" асарида Ўзбекхоннинг ҳокимият тепасига келишини "ўзбек улуси унга берилди", деб ёзади. Унинг фикрича, Олтин Ўрда давлати Ўзбекхонга ҳам "Ўзбек улуси" деб аталган. Ўзбек атамаси Олтин Ўрда давлатида яшаган, ислом динини қабул қилган Орлот, Баҳрин, Бургут, Дўрмон, Қтой, Қорлуқ, Можор, Қипчоқ, Қиёт, Қўнғирот, Манғит, Найман, Нукуз, Тангут, Қушчи, Мингкабитуркий қабилалар уюшмасини, яъни ўзбек халқи маъносини ва игу халққа тегишли мамлакатни билдирган. XIII асрнинг иккинчи ярми, ХР/асрда яшаган Шарқтарихчилари томонидан бу халқ умумий ном билан ўзбек деб аталган.

XIII ва XIV асрларда туркий тил учта қитъада — Осиё, Оврупо ва Африкада кенг ёйилган халқаро тил бўлиб қолган эди. Бу ҳол кейинги асрларда ҳам давом этди. Ҳатто рус подшоши Михаил ўзи Москвада зарб эттирган танганинг бир томонига "Михаил тверча ақчаси будир" деб ёздирган эди. Агар тангада бундайтуркий ибора бўлмаса, у пул сифатида қадрланмасди ва савдо-сотикқа ярамасди.

Дарвоқе, — элхонлар саройида ҳам ўзбек ибораси ишлатилган, лекин бунда ўзбек сўзи элхоннинг энг яқин одами — оталиғи, маслаҳатчи маъносини англатган. Элхонлар хузурида саройида шундай лавозим жорий этилган.

Бизнингча, ўзбек атамаси худди турк сўзининг эквиваленти — маънодоши бўлиб, ўзига ишонувчи, мустақил фикрловчи ва иш тутувчи, ботир (Абдурауф Фитрат ҳам "Абулфайзхон" трагедиясида шу сўзни ишлатиб, "*Ўзбек ўтонлари ботир бўлурлар*" дейди), мард, ёвқур, чекинмас сингари фазилятларни англатган. Шундай фазилятли кишиларга нисбатан ўзбек ибораси ишлатилган. Бора-бора ота-оналар орасида ўғлим шундай фазилятларга эга бўлиб, камол топсин деган ният билан фарзандларига Ўзбек деб исм қўйганлар. Ўзбекхонга Ўзбек деб исм қўйилибдими, демак, бундай одат то у туғилгунча ҳам расм бўлган. Халқимизда Ойбек, Отабек, Бобобек, Темурбек, Улуғбек ва шу каби исмларни қўйиш одати азалдан бор.

Шўролар даврида чиқарилган бадий, илмий ва тарихий китоблар ва дарсликларда Чингизхон қўшини ва У билан эргшиб келган аҳоли мўғул қабиласидан эди, деб талқин этиларди. Тарихий китобларни кўздан кечирин

асносида шундай хулосага келдикки, бу фикр бирёклама экан. Чингизхон қўшинининг ўндан тўққиз қисмидан орч-иғи ислом динига ўтмаган шамоний ва мажусий турк қабилаларининг вакиллари экан. Туронда, жумладан, Шарқий Туронда шундай бир одат бўлганки, қайси бир қабила кудратли бўлиб қолса, ўша қабила бошлиғи атрофига бошқа қабилаларни уюштириб, қабилалар тузилмасини тузган. Бу тузилма кучли қабиланинг номи билан аталган. *Чяшизхонаан* илгари ҳам бундай тузилмалар бўлган. Ўғузхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Ўғузлар деб, Қипчокхон атрофига уюшган қабилалар ялписига Қипчоклар деб, Тотархон атрофига уюшган қабилалар ялписига Тотарлар деб аталган. Ваҳоланки, бу тузилмалар турли қабилаларнинг вакиллари билан иборат эди. Рус манбаларида Ботухон қўшинларини, умуман ҳокимиятни қўлга олганларни мўғуллар деб эмас, балки тотор - мўғуллар деб аталишининг боиси ана шундандир. Бундагитотор ибораси турк қабилаларини, мўғул ибораси мўғул қабилаларини ифодалайди. Чингиз қўшинини ҳам, Ботухон қўшинининг деярли ўндан тўққиз қисмини турк қабилаларига мансуб навкарлар ташкил қилгани учун турк тили етакчилик қиларди. Лекин ҳаммаларининг ҳам турмуши, маданий даражаси, диний қарашлари бир хилда бўлиб, урф-одатларида умумийлик бор эди. Улар кўчманчи чорвадорлардан тузилган, ўлжа олишга шайланган, ёлланма жанговар қўшин эди. Чингизхоннинг маҳорати ва ташкилотчилиги шунда эдики, ўз қабиласи атрофига қурол кучи билан ҳам, ўлжа беришни ваъда қилиб ҳам бошқа қабилаларни уюштира билди, мустаҳкам интизомли қабилалар иттифоқини тузиб, олис сафарларга йўллай олди.

Чингизхоннинг асл исми Темучин бўлиб, қабилалар бошлиқларининг қурултойида унга Чингизхон унвони берилди. Чингиз сўзитуркча бўлиб, луғавий маъноси Катта Денгиз, Денгизларнинг денгизи — Океандир. Мумтоз адабиётимизда Чингиз сўзи арабий ибора билан Баҳри Кабир дейилган. Масалан, Тинч Океан — Баҳри Мухитдир. Чингиз сўзи асли Денгиз сўзидан келиб чиққан. Тилимизнинг сўз бошида ундош товушларнинг ўзгариши мумкинлиги қонидасига кўра Денгиз ўрнида Тенгиз шакли ҳам шаклланиб кетган. Чингиз сўзининг мажозий маъноси Улуғ, ^бУюк, Қудратлидир. Чингизхон номи эса шундай хислатлидир. ^вУюк эга Улуғ Хон демакдир. Темучинга бундай туркча номи берилиши ҳам ўша хон сайлови ва қурултойида қатнашган қабила бошлиқларининг кўпчилиги турклар эканини кўрсатади.

Ёки мана бу мисолни олиб кўрайлик. Ботухоннинг асл исми Саиндир. Саин асли туркий сўз бўлиб, ҳозирги ибора билан айтсак, жаноб, жаноби олий-лари маъносини биддиради. Қардош турк халқларида Саин, Саинбек исмлари кўпдан бери мавжуд. Туркия 1920 йшти республика деб эълон қилингандан сўнг илгариги "жаноб" маъносини ифода этувчи "эфендим" ибораси ўрнида "саин" сўзи ҳам ишлатилмоқда. (Агар турк телевидениеси кўрсатувларига диққат қилсангиз, "саин жумхурбошқони" — "хурматли президент" деган сўзларни бот-бот эшитасиз.) Сўнгги йилларда қозоқ қардошларимиз ҳам "жолдас" ўрнида "саин" сўзини қўллаш бошладилар.

Хон сайлови қурултойида Саинга Ботухон унвони берилган, бу ҳам туркча ибора бўлиб, Ботирхон маъносини билдиради, ўша давр талаффузи билан Ботуйхон дейилган, русча Батххй деб аталиши ҳам шундандир.

Ўзбекхоннинг асли исми Султон Муҳаммад эди, хон сайлови қурултойида унга Ўзбекхон унвони берилади, яъни ўзбекларнинг хони деб эътироф ва эълон қилинади. Бу далил то Султон Муҳаммад хонлик тахтига чиққунча уни сайлаганлар ўзларини ўзбеклар деб ҳисоблаганликларини билдириб турибди.

Шу муносабат билан, эътиборингизни бир нарсага жалб этмоқчимиз. Чингизхоннинг ўзидан бошлаб ўғиллари, неваралари ва атокли лашкарбошилари аксариятининг исми туркча бўлган. Бу ҳам у тузган кўшилмада турк қатлами кўпчилиқни ташкил этганини кўрсатади. Орадан 40 йил ўтар-ўтмас невараларининг исломга қира бошлаши, кўшинларида ҳам шу ҳолатнинг вужудга келиши мазкур фикрни тасдиқлашга кўшимча далилдир. Дастлаб туркча отлар кўпчилиқни ташкил қилган бўлса, улар мусулмон бўлгач, энди арабча исмларни кўйиш, илгариги исмларини арабча отлар билан алмаштириш ёки арабча тахаллус ва нисбалар олиш келиб чиқди. Бу ҳолни Чигатой улусида ҳам, Олтин Урдада ҳам, Элхонийлар сулолаларида ҳам, улар ҳукмронлик қилган салтанатларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Чигатой хонларидан Муборак, Алоуддин, Муҳаммадларнинг номларини эслаб ўтиш кифоя. Шуниси кизиқарлики, Чигатой улуси хонларидан беш нафари-нинг исми-шарифида Темур нисбаси бўлган: Туға Темур, Дува Темур, Есун Темур, Шоҳ Темур ва Тўқлук Темур¹ Хулақуийлар хонлари орасида Аҳмадхон, Абусаидхон, МУ¹ сахонларни учратиш мумкин. Олтин Урдада эса Ботухон⁴³ замонидан бошлаб исмлар асосан туркча бўлган. Мўғул⁴³

исмлар деярли учрамайди. Ислом дини кенг ёйилиши билан арабча исм қўйиш ҳам қўпаяди, лекин жойларга, янга цхаҳар ва қишлоқларга асосан туркча номлар берилган. Булардан айримлари ўтмишдан бир ёдгорлик сифатида сақланиб келмоқда, қўпчилиги эса Россия босқинидан кейин славянча номлар билан алмаштирилган.

Хулоса қилиб айтганда, Чингизхон қўшини ҳам, у билан эргашиб келган аҳолининг қўпчилиги ҳам турк қабилаларининг вакиллари эди. Шу боис улар тезда Туронзаминнинг туб халқи бўлмиш туркларга сингиб кетишган. Қрлаверса, ўша замондаги мўғул саҳросидаги турмушдан, улар забт этган ўлкалардаги ҳаёт маданий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан анча юксак эди. Одатда илғор турмуш тарзи қолюқтурмуш тарзини ўзига бўйсундиради. Чингизийлар билан ҳам худди игу ҳол юз берди.

Шўролар даврида барлос, жалойир ва бонсқа қабилалар мўғул бўлиб, Туркистонга келгач аста-секин туркийлашиб кетган, деб келинди ва ҳозир ҳам шу фикрни илгари сурувчи тарихчилар йўқ эмас. Бизнингча, бу фикр ҳақиқатдан йироқ, нотўғри тушунчадир. Бундай ғаразли фикр ўртага ташланиши бежиз бўлмаган. Сабаби шуки, Туркистонга, барча турк халқларига Хусрав Дехлавийдек, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобурдек ва шулар каби юзлаб буюк сиймоларни берган, барлос деб аталган аждодларимизни биздан, биз ворис авлодларни улардан ажратиб қўймоқчи эдилар. Ахир, барлосларни туркий эмас дейиш, темурийларни ҳам туркий эмас дейиш билан баробардир. Ғоявий ғанимларимизга ана шу нарса керак эди. Бундай зарарли талқиннинг туб моҳиятига ета олмаган, балки била туриб, замонасозлик қилган айрим тарихчиларимиз, жумладан, тарих фанлари доктори Г.Ҳидоятлов, ўз китобларида, мақолаларида, матбуотдаги чиқишларида, айниқса, рус тилида нашр қилинадиган газета ва журналларда "Барлослар туркий эмас, Темурнинг ўзбек халқига алоқаси йўқ, у Олтой тоғининг нариги томонига тааллуқлидир" деган фикрни баён этди. Бундай асоссиз мулоҳазалар яқин-яқингача, истиқлол ара-Фасигача давом этиб келди. Яхшиямки, миллий мустақ-ВДлик тарихий ҳақиқатни ошкора этишга имкон берди, бўлмаса бундай тарихчилар халқимизни ўз тарихидан айит Ришда, тарих фанини сохталаштириб, уни фанлик вази-Фасидан жудо қилиб, сиёсий лўғтибозлик воситасига айлантиришда давом этган бўлардилар.

Ҳақиқатда эса барлос ва жалойирлар турк қабилаларидан эди. Улар то Мовароуннаҳрга келгунча бошқа қабил-

лалар қаторида шамоний мазҳабида эдилар. Бундан ташқари, улар орасида ислом таълимотига амал қилувчилар ҳам бўлганлигига лойиқ далиллар ҳам бор. Турк ибн Ёфас алайҳиссалом замонларидаёқ илк бор Турон элида мусулмончилик ёйилганини бир эслайлик. Барлослар ўшаларнинг авлодларидандир. Шуни алоҳида таъкидлаймизки, ислом динига ўтиш бошқа, туркийлашиш бошқа. Бу икки тушунчани бир-биридан фарқлаш жуда зарур ва аҳамиятлидир. Ислом таълимотини қабул қилиш — бу киши маънавий қиёфасининг бойишидир. Туркийлашиш (шунингдек руслашиш, хитойлашиш, эронийлашиш) эса киши миллий қиёфасининг ўзгариши, бошқа миллат ёки халқ таркибига сингиб, ўша миллат ва халқнинг миллий қиёфасюли олиши демақдир.

Одам бирор динни қабул қилса, ўша дин таълимотига эътиқод қилади, лекин ўз миллати ёки халқининг вакили бўлиб, миллий қиёфасини сақлаб қолаверади. Агар у бошқа миллий шароитда — ўзга миллат ва халқлар орасида узок йиллар яшаса, уларнинг турмуш тарзига кўникиб ва одатланиб, сингишиб кетса, унинг миллий қиёфаси ўзгаради, ўша миллатнинг фарзандига айланади. Дунёда бирор миллат ва халқ йўқки, шундай жараёнлар орқали ҳам нуфузи ошиб бормаган бўлсин. Ўтмишда бундай жараёнлар ўзбек халқи ҳаёти учун ҳам бегона бўлмаган. Масалан, амир Қутайба билан келган араблар Туркистон тупроғида туркийлашиб кетишган. Шундай ҳол Чингизхон босқинидан кейин ҳам юз берган. У билан келган мўғуллар туркийлашган, мусулмончиликни қабул қилиб, халқимиз бағрига сингиб кетган. Албатта, бу бошқа масала. Чингизхон билан келган туркий қабилалар, жумладан, барлослар учун туркийлашишнинг ҳожати йўқ эди, чунки уларнинг ўзи турк эди. Улар Мовароуннаҳрда исломни қабул қилдилар, холос. Бу тамом бошқа масала. Демак, барлослар, жалойирлар кейинчалик туркийлашдилар, дейиш ўрнига, "барлослар, жалойирлар ислом динини қабул қилдилар", дейиш ҳақиқатга тўғри келади. Фикримиз исботи учун яна далиллар келтирамиз. Агар барлослар мўғул бўлишса, шу қабиллага мансуб Амир Темур ўз халқига қарши қилич кўтариб чиққан бўлармиди? Ёки бўлмаса, у туркийлашган ва мусулмон динига ўтган чингизий хонлардан бирининг қизига уйланиб, "кўрагон" унвонини олишига ҳожат бўлармиди?! Ёки тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзони, севиқли набираси Улуғбекни Туронда мусулмон бўлган мўғул хонларнинг қизларига уйлантириб, уларнинг

хам "кўрагон" бўлишларига саъй-ҳаракат қилармиди?!
Хуллас, гуркийлашиш бошқа, мусулмонлашиш бошқа.
Барлослар мусулмонликни қабул қилган аслан турклар-

Барлослар ва келиб чиқиши шу қабилага мансуб Амир Темурнинг кимлиги масаласига доир турли фикрлар мавзуд. "Зафар йўли" деб аталган китобда улуғ бобомиз ўз харжимаи холи хусусида, жумладан, бундай ҳикоя қилдилар:

"Бир куни отам Амир Тарагай менга деди: мен айшадиган мана бу ўғитларни ёдингда тут. Билгилки, сен Темур-Тарагайнинг ўғли; Тарагай — Амир Баргулнинг ўғли; Баргул Амир Илингизнинг ўғли; Илингиз— Баҳодирнинг ўғли; Баҳодир — Анкал Нўйоннинг ўғли; Анкал Нўйон— Суюнчининг ўғли; Суюнчи — Эрдамчи Барлоснинг ўғли; Эрдамчи Баҳодир— Қочули Баҳодирнинг ўғли; Қочули Баҳодир- Туманахоннинг ўғли; Туманахон эса Ёфас ўғлоннинг авлоди эди. Ёфас эса — Нуҳ пайғамбарнинг ўғли. Бизнинг аجدодларимиздаи Қорачар Нўйон Аллоҳга тоат-ибодат қилди. У дунё ва охираат тўғрисида фикр юритганидан кейин ислом ҳақлигига ишонди ва қариндошлари билануни таниди. У Аллоҳни, расулulloҳни ва чорёр халифаларни тан олди.

Иккинчидан, Темур, сенга васиятим шуки, ота-боболарингдек шариат бўйича иш тут, расулulloҳнинг авлодларини ҳурмат-эҳтиром қил, сенга тобе халққа раҳмдил ва меҳрибон бўл.

Учинчидан, ёдингда бўлсинки, барчамт ҳам Аллоҳнинг бандаларимиз. Унинг амри билан бу Кўк остида юрибмиз. Шунинг учун Аллоҳнинг сенга юборган неъматларига шуқрона айт. Унинг марҳаматига шуқур қилиб, номини доимо тилга олиб такрорла, унинг ягоналигига эътиқод қил, амрига итоат э/и ва мамнуъ нарсаларга қўл ура кўрма.

Тўртинчидан, қариндош-уруғчиликни узма, бировга ёмонлик қилма, ҳар бир махлуққа раҳмдил бўл, деган эди "

Отамнинг бу доно насиҳатларини яхшилаб тинглаб олдим ваумр бўйиуларга амал қилишга қарор қилдим".

Юқоридаги сўзларни кенг шарҳлаб ўтиришга ортиқча Хожат йўк — ҳаммаси аниқ-равшандир. Фақат Амир Темурнинг отаси, бобоси ва катта бобоси амирлар бўлганини» Ёфас ўғлон эса барча турк халкларининг биринчи отаси ГУРК эканини, Амир Темурхоннинг аждодлари Тумана^{хо}нга бориб туташини ва барлослар аслан туркийлар^{ла}ни эслатиб ўтаемиз. Фикримизни янада асослаш учун^{ла} бўлғозийнинг "Шажараи турк" асаридан ушбу жумла-

Ўзбеклар туркий халқлар ўртасида биринчилардан бўлиб, бизнингча, биринчи бўлиб, ўгроқхаётга кўча бошлаган ва тамом ўтроқлашган. Халқимизнинг ерга қаттиқ боғланганлиги, иморат солмасдан туrolмаслиги, бўйрадек ерга ҳам экин-тикин қилиб, боғ-роғ яратишга ўчлиги шундан далолатдир. Бу фазилат ҳоқиму фуқарога, олиму Форобийдек қомусчи алломанинг олис Дамашқда ҳам кексайиб қолганига қарамай сўлим боғ яратганини ёки Бобур ва авлодларининг Ҳиндистондаги буюк боғдорчилик ишларини бир эсланг!

Ўзбеклар турмушига нисбатан мавсумий "кўчманчилик" иборасининг қўллаш мумкин, холос. Турмушимизда, айтайлик мовароуннаҳрлик ўзбекларда, айниқса шаҳарлар ва катта қишлоқларда, шу жумладан тошкентликлар турмушида бундай мавсумий "кўчманчилик" игўролар замопида хусусий мулк бекор қилиниб, қишлоқда "ислоҳот" ўтказилиб, катта-кичик мулк эгалари бадном этилганига қадар, ҳатто қирқинчи йилларгача давом этган.

Икки оғиз сўз ўзбек халқининг асосий таркибини ташкил этган туркий қабилалар хусусида.

Улар асосан қуйидагилардан иборат: қорлуқ, ўғуз, найман, қиёт, қўнғирот, кенагас, барлос, дўрмон, буркут, қурлаут, манғит, дўлдой, чимбой, чиғатой, тубой, қтой, тоймас, эчки, шунқорли, шодбоқли, жалойир, қирқ, юз, минг, лақай, *хртогон*, можор, турк, сарой, элбек, қурама, қангли, уз, нукуз, тангут, уйғур, арғин, аймоқ, уйшун, ғончи, қушчи, ийжон ва бошқалар. Бу қабилаларнинг отлари кўпгина тарихий ва бадий асарларда, бутун Турон ва Туркистонда, ҳозирга Ўзбекистон ҳудудида ҳам жой номлари тарзида ҳамон сақланиб келмоқда.

Мирзо Улуғбекнинг садоқатли шогирди ва сафдоши, машҳур олим Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий қушчи қабиласидан бўлиб, Али Қўнми оти билан жаҳонга машҳур бўлган, 1403 йилда туғилиб, 1479 йилда Истанбулда вафот этган, у ерда бош мударрислик қилган. Унинг отаси Муҳаммад Қушчи Самарқандий Адгир Темур қароргоҳи, яъни Кўксаройнинг бошлиғи бўлган.

Ҳусайн Бойқаронинг забардаст ва чакқон амирларидан бирин, Алишер Навоийга хайрихоҳ Зуннунбек арғун нундай эпчил ва довурак бўлганки, кетма-кетига саккиз ошинг усгидан сакраб ўта олган. У келиб чиқишидан арғун қабида сига мансуб бўлгани унинг исмига арғун сўзи қўшиб

айтилган. Хусайн Бойқаро амирлари орасида Иброҳим Дўлдой ва Иброҳим Чиғатой деган беклар бўлган, улар дўлдой ва чиғатой қабилаларидандир.

Тошкентдан Чирчиққа йўл олган йўловчи Дўрмон, Арғун, Қипчоқ кишлоқлари ёқалаб ўтади. Ҳозирги Чилонзор мавзеи худудида илгари Нўғойқўрғон, Қангли кишлоқлари бўларди. Ёки бўлмаса Амударё этакларидаги Қўнғирот, Чимбой, Нукус шаҳарларининг номлари ҳам ўша туркий қабилаларга тегшишқдир. Тошкентда Чимбой деган маҳалла ҳозир ҳам бор. Хеванинг сўнгги хонлари ўзбекнинг қўнғирот элидандирлар.

Бундай мисоллари юртимизнинг барча худудларидан ҳам, қўшниларимиз диёрларидан ҳам келтириш мумкин. Масалан, Хўжанд вилоятида Ғончи қишлоғи бор. Бобур Мирзонинг айрилмас сафдошларидан бири шу ерлик бўлгани учун "Бобурнома"да унга "Ғончи" лақаби қўшиб тилга олинади.

Гокоридаги рўйхатда тилга олинган *'қтой" — хитой эмас, балки туркий қabila, хитойликлар ўзларини шин дейишади, аجدодларимиз эса уларни чин, мамлакатларини Чин, Ҳинди-Хитойни эса Чин-Мочин деб аташган. Нўғой деганда ҳозирги қозон татарлари эмас, қадимги Нўғой қабиласини, Олтин Урда хони Ўзбекхоннинг авлодидан бўлмиш Нўғойхон Шимолий Кавказда тузган Нўғойхон хонлигида яшаган элашитишунмоқкерак. Нўғой қабиласи ўзбек халқига сингиб кетган бўлса, нўғой элати ҳамон Астрахон вилоятида, Итит (Волга) бўйларида, асосан Шимолий Кавказда яшаб келмоқда. Улар худди қўмиқлар, балқарлар каби ўзбекчага жуда яқин тилда сўзлаиғади, исломнинг сунний мазҳабига амал қилади.

Турк қабиласи деганда Онадўлилик қардошларимизни эмас, балки ўзбеклар бағрига сингиб кетган ҳамюртларимизни тушунмоқ керак. Яна шуниси диққатга сазоворки, йигирманчи йилларда Туркистонда аҳоли рўйхатдан ўтказилганда, юртдошларимизнинг кўпчилиги, айниқса Фарғона юдийси (Андижон, Уш, Жалолобод, Наманган, Узган, Марғилои, Қўқон, Хўжанд), Тошкент ва Самарқанд вилоятларида "миллатинг ким?" деган саволга турк деб жавоб беришган. Шунингдек, бу саволга "ўзбек", "сорт", "курама" деб жавоб қилганлар ҳам бўлган.

Туркиялик қардошларимиз кўп асрлар давомида ўзларини бошида салжуқийлар, кейин усмонлилар деб, давлатларини Усмоили императўрлиги, Усмонлилар халифалиги, Камол Оғатурк заўюнига келиб эса ўзларини турк

деб, давлатларини эса Туркия Жумхурияти деб эълон қилишган. 1920 йилларда Усмонлилар халифалиги бекор қилиниб, янги давлатга қандай ном қўйиш масаласи мунозарага сабаб бўлади. Бир гуруҳарбоблар бу жумхуриятни Туркистон Жумхурияти деб аташни таклиф қилади-лар. Шунда узоқни кўра билган заковатли давлат арбоби Мустафо Камол Отатурк айтибдики, Туркистон бизнинг ота юртимиз, Туркистоннинг ўз ворислари бор. Туркистонлик қардошларимиз бир куни келиб хурриягга чиқажаклар, ўз мамлакатларини яна Туркистон деб атаяжаклар. Қярдоишаримизнинг миллий кадрияглари — Туркистонга тегинмайлик, бу тарихий ва шукуҳли ном уларнинг ўзларига буюрсин.

Шу тарика у асос солган жумхуриятга унинг таклифига кўра Туркия Жумхурияти деб ном берилган.

Бу ўринда атоқли турк олими Зиё Кўкалпнинг йигирманчи йиллардаги Туркиядаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таҳлиliga бағишланган "Туркчилик асослари" ("Фан ва гурмуш" журнали, 1993 йил, 2-сон, 20-бет) мақоласидаги ушбу сатрларини эслаш кифоядир: **"Халқ Фирқаси ҳукмронликини миллатга, яъни турк халқига берди. Давлатимизга "Туркия" вахалқимизга "турк миллати" номларини берди. Холбуки, Онодўли инқилобига қадар, давлатимизнинг, халқимизнинг, миллатимизнинг, ҳатто тилимизнинг номи "усмонли" деган сўз эди, "турк" деган сўз оғизга олипмасди. Бирор киши "мен туркман" дейишга журъат-жасорат этмас эди. Кейинги пайз да туркчилар бундай ғояни айта бошлаганликлари учун саройнинг ва калтафаҳмларнинг нафратига дуч келдилар. Шундай қилиб, Халқ Фирқасининг онаси бўлган Мудофаи ҳуқуқ жамияти буюк халоскоримиз бўлган Ғози Мустафо Камол Пошшо Ҳазратларининг тўғри йўли — кўрсатмаси ва йўлдошчилиги билан бир томондан, Туркияни душман истилоларидан қутқариб, бошқа томондан эса, давлатимизга, миллатимизга, тилимизга ҳақиқий номларини берди ва сиссатимизни истибдоддан, ёт унсурлар сиёсатининг охириги асоратларидан ҳам қутқарди".**

Шундай қилиб, расмий тарзда йигирманчи йиллардан боштаб турк атамаси онадўлшшқ қардошларимизга тегिश-ли бўлиб қолди. Турк халқи деганда Туркия Жумхўрияти-да яшовчи туб аҳоли ёки бўлмаса, турк адабиёти деганда эса шу халқнинг адабиёти тушунила бошланди.

Туркий халқ деганда эса қадим замондан бошлаб Турон ва Туркистонда яшаб келган ўтрок туркий халқ —

Ўзбеклар назарда тутиладиган бўлди, унга 1924 йили ўзбек деб расман ном берилди. Шу каби туркий тил ва туркий адабиёт деганда Турон ва Туркистонда вужудга келган, қарийб минг йиллик тарихга эга бўлган ва ўтроқ туркий халқ — ўзбеклар яратган тил ва адабиёт тушуниладиган бўлди. Бу ҳол ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам тегишлидир. Масалан, туркш! давлат, туркий гарих, туркий маданият деганда 1924 йилгача бўлган ўзбек давлатчилиги, ўзбек тарихи, ўзбек маданиятини тушунамиз.

Бу ўринда шундай аниқлик киритиб кетиш керакки, Туронзаминда яшаб келган ён қўшнилариимиз, масалан, туркманларда адабиёт бошидан туркман адабиёти шаклида, қозоқларда қозоқ адабиёти шаклида, қирғизларда қирғиз адабиёти шаклида вужудга келган. Ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам худди шу ҳолатни кўрамиз.

Айни найтда қардошларимиз Туркий ибораси билан ифодаланадиган маънавий бойликларга бичвосита дахлдордирлар, дейиш мумкин.

Туркий ибораси матндаги ўрнига қараб яна қўшимча бошқа маъноларни ҳам англата бошлади. Масалан, туркий халқлар деганда, Турк отадан тарқалган барча турк халқлари, элатлари, қавмлари тушуниладигани, бу сирага туркиялик турклар ҳам киради. Еки бўлмаса, туркий адабиётлар деганда барча қардош халқлар — озарбайжон, татар, бошқирд, турк, ўзбек, қозоқ, уйғур ва бошқа адабиётлар назарда тутилади.

Барча туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек ва турк халқларининг илдизлари, теран томирлари бир. Масалан, туркий ўғуз қабиласининг авлодларининг бир қисми Румода — Туркияда нашъу намо топди, бир қисми она юрт Туркистонда яшаб қолди, булар ўзбекларнинг бағрига сингиб кетди. Ҳозир Хоразм элида ўғуз лаҳжаси ва сиймосини сезиш мумкин.

Инсониятнинг маданият ва маънавият бешикларидан бири бўлмиш она Турон — Туркистон — Ўзбекистонимизнинг буюклиги яна шунда кўринадигани, у кўп давлатлар ва салтанатларга тамал тошини қўйиб берган.

Бошқа қардошларимиз ҳақида сўз юритган эканмиз, юртдошимиз қорақажюклар ҳақида ҳам қисқача ҳикоя қилиб ўтамиз. Қорақалиюклар ҳам бошқа туркий қабилалар сингари узоқ тарихий йўлни босиб ўтишган. Уларнинг номи Шарқва Ғарб йишшомаларида учрайди. Қорақалпоқлар кўчманчи тарзда турмуш кечирганларида Турошнинг кўп худудларида, жумладан, Дашти Қипчоқда ҳам

бўлишган. Рус, қозоқ, ўзбек ва қорақалпоқ тарихчиларининг яқдиллик билан берган маълумотларига кўра, қорақалпоқтар XIX асрнинг бошларида ҳозирги Чимкент вилоятида Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойларда ярим кўчманчи турмуш кечирардилар, чорвачилик, балиқчилик, қисман ғаллачилик билан шуғулланардилар. Кўчманчилар бу кам сонли аҳолига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Бундай босқинлардан безор бўлган қорақалпоқлар уч қисмга бўлиниб, уч тарафга йўл оладилар. Оз еопли икки гуруҳ Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасига келиб жойлашади. Қорақалпоқтарнинг асосий қисми Ғарб томонга йўл олади ва Хева хонлиги ҳудудига боради. Қорақалпоқ бинлари Хева ҳукуматига ўз ҳимоятига олишни сўраб мурожаат этадилар ва муқим яшаш учун жой берилишини шпимос қилади. Хева ҳукумати қорақалпоқларнинг диндош, тилдош ва кўп жафо чекканлигини инобатга олиб, уларни ўз ҳимоятига олишга қарор қилади ва уларга Амударёнинг қуйи қисмларида, Орол бўйларида яшашга ижозат этади ҳамда бу ҳақда Хева хони фармонига кўра васиқа ҳам берилади. Бу воқеа 1811 йили содир бўлган. Шундан бери қорақалпоқтар шу ерларда ўзбекнинг кўнгарот, манғит, чимбой, нукуз ва бошқа эллари билан бирга яшаб келмоқдалар.

Ўзбек халқининг шаклланишида деярли барча туркий қабилалар қатнашган, дейиш асослидир. Халқнинг бағри кенглиги деб пгупга айтилса керак.

Хуллас, ўзбеклар, ўзбекбўлиб шаклланиб жаҳонга бўй кўрсатди. Ҳатто бир ота-онадан туғилган ака-укалар ҳам бир-биридан нимаси бшгандир фарқланганидек, Шажармиздан келиб чиққан халқлар ўртасида муайян фарқлар бўлиши табиийдир. Ҳар бир халқ ўз тадрижий такомил йўлини босиб ўтади. Халқчарнинг ном олиши ёки уларга ном берилиши икки хил бўлар экан. Масалан, қирғизлар У1-1X асрларда Онасой бўйларида қабилла бўлиб яшаганида ҳам, 1X-X асрларда қирғиз хоқоплигини тузганида ҳам, XVII асрда Тиёншон тоғларига кўчиб келганида ҳам, ундан кейин элат бўлиб шаклланишида ҳам ва ҳозир ҳам қирғиз деб аталади: қабилла, элат, халқ ва миллат бир номда — қирғиз.

Қозоқлар элат бўлиб шаклланганидан бери фақат битта ном билан аталадилар. Туркманларда ҳам худди шуидай. Улар элат бўлиб шакллаиғанларидан бери туркман деб аталадилар. Туркиялик қардошларимиз турк элати бўлиб X-X1 асрларда шаклланган бўлсалар-да, қарийб минг

йил усмонлилар деб аталиб келадилар. 1920 йилда мазкур халққа турк деб ном берилганини юқорида айтиб ўтган эдик. Бу турк миллати ўша йили пайдо бўлган экан, деган сўз эмас, албатта. Турк миллати азалдан бор эди, 1920 йили эса унга янги ном берилган эди, холос. Биз, ўзбекларда эса халқимиз номи ҳагто уч ном — турк, туркий ва ўзбек деб аталган. Демак, гап номда эмас, моҳиятда — мавжудликда. Айрим кишилар (улар орасида бизларга нохайрихоҳлар ҳам бор, албатта) билиб-бшшасдан ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кейин пайдо бўлган, ўзбек миллати собиқ Ўзбекистон ССР тузилганидан кейин вужудга келган, деб бир томонлама — юзаки фикр юритадилар. Ҳақиқатда эса ўзбек халқи ўзбек номи келиб чиққанидан кўп асрлар илгари ҳам мавжуд эди, ўзбек миллати эса Ўзбекистон ССР тузилмасидан кўн асрлар аввал шаклланиб бўлган эди. Хуллас, ўзбек халқи ва ўзбек миллати илгари, уларга ном берилиши кейин юз берган. Лввал таваллуд, сўнг от кўйиш кабидир.

Утмишда турк, туркий халқ деб аталиб келишимиз Турон ва Туркистонга бевосита, узвий ва узлуксиз ворислигимизда ҳам кўринади. Туркистон мамлакатига қайси бир йирик осор-атиқани олиб кўрманг, халқимизнинг бирор тарихий шахси номи билан боғлиқ, унинг фармони билан қурилган. Туркий адабиёт ва санъатга ворислигимиз шунда ҳам кўринадики, туркий ёзма адабиёт барча мумғоз вакилларининг асарлари она тилимиз туркийда битилгани учун бугунги кунда ҳам севиб ўқиймиз, таржимага ҳожат йўқ, ўша адабиёт бугунги авлодлар томонидан давом эттирилмоқда, янги чўққиларга олиб чиқилмоқда. Қдцим Туркистонда санъатнинг қайси турлари мавжуд бўлса, улар ҳозир ҳам бор ва равнақтопмоқда. Ал-Форобий тадқиқ қишган ўша чолғулар, у яратган қонун чолғуси ҳамон созандаларимиз қўлларидан тушмайди.

Асрлар мобайнида, турли замонларда неча бор камситилишига қарамай, халқ даҳоси ила куч-қудрат ва мадад олган она тилимиз ҳам ўша азалий ўзанида — турк, туркий ўзанда тўлқинланиб, равнақ толиб бормоқда, бунга адабиётимизнинг тонг юлдузларидан бири Чўлпоннинг тамомила туркий сўзлардан тузган ушбу тўртлигини мисол қилиб келтириш мумкин:

Кўлимда сўйиш тоиғ қолди,
Кўнгиддз сўлтғи инпглмак.
Кўзнмда сўнгғи ёш қо.иди,
Кучимда сўнгғи талнинмак.

Эркесвар халқимиз, шоир айтмоқчи, сўнгга кучи қол-гунча курашди ва истиқтолга эришди. Турон ва Туркистонга ворислик бугунги кунда Юртбошимиз мустақил олиб бораётган ташқи ва ички сиёсатда ҳам давом этмоқда.

XVI аср бошида Туркистонда ҳокимият теиасига темурийлар ўрнига шайбонийлар келади. Эл-юрт ўз ўрнида қолаверган, халқимиз таркибига унинг шимолий қатлами келиб қўшилган, улус нуфуси кўпайган. Мамтакат номи ҳам ўзгармаган, илгаридек Туркистон деб аталаверган. 1920 йилга келиб, миллий чегараланит ниқоби остида ягона Туркистон мамлақати атайин беш қисмга бўлиниб, унинг марказий қисми Ўзбекистон ССР деб атала бошлади, 1929 йилнинг қузигача Тожикистон ҳам мухтор республика сифатида унинг гаркибида эди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, ана шундай мураккаб тарихий тадрижий йўлни босиб ўтган халқимиз бугун ўзбек номи билан жаҳон ҳамжамятига танилган экан, биз бундан ҳар қанча фахрлансак, бу номни ардоқлаб, унинг шон-шарафини ҳар қанча эъзозласак арзийди. Шоир айтмоқчи, "ўзбегим деб кенг жаҳонга не учун мадҳ этмайин!"

ТУРОН

Турон мамчакати Ер юзининг қаерига жойлашган ва қайси ҳудудларни эгаллаган? Бу борадаги биринчи сўзни Мирзо Улуғбекдан эшитайлик. Унинг "Тарих-и арбаъ улус" ("Тўрт улус тарихи") асарида, жумладан, шундай сатрлар бор:

"Ефас ибн Нуҳ алайҳиссаломни баъзиар хилоф (таъриф) қиғатар. Аксар уламо ва кибор машойих ривоятларига қараганда, пайғамбар мурсал саҳобалари сўзига қараганда, Ҳақ субҳону ва таоло унга 9 ўғил ато қилган: биринчиси Турк, иккинчиси Ҳиброз... Ҳазрат Нуҳ алайҳиссалом ҳар учалаўғли (яъни Хом, Сом ва Ёфас) барча авлодлари билан миллатнинг дастлабки аҳвали даврида бир неча йил Бобии шихрида ва биргаликда умрбасорлик қилганлар. Ҳар бир ўғилдан ҳар тарафда иўғбалар ва тоифалар ҳосил бўлди. Уяар билан ожизроқлари ўртасида ихтилофлар келиб чиқди. Оцибатда ҳазрати Ҳақ субҳонаҳа кечаларнинг бирида ҳар иўғба учун каромат қилди. Тонг отганда (уйқудан) тургашиарида ҳар иўғба бир-бирларининг тил лугатларидан қутулган эдилар. Иложсиз ҳар бири отаси ва бобоси ишорат қилган томонга тарқалганлир. Ҳар бир иўғба ўзи бнр жойда қарор топдилар ва

(у ерларни) обод қилишга ҳаракат қилдилар. Токи бугунки кунда уларнинг ҳар бири бу шаъндан бир шаҳар, қишлоқ мавжуд эди. Унинг аҳли ва авлоди бўлган. Шундан кейин маълум муддатгача Қодир ул-иттилоқ иродаси билан ўз обу хўреши қисмати халқлар, турли сабаблар билан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, сокин бўлдилар. Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди. Бошқа бир ривоят шуки, бутун Ер юзи ҳазрати Нуҳники бўлгандан кейин алайҳиссалом жаҳонни уч қисмга бўлди. Чунончи, Машириқдан Мағрибгача бўлган ерларни, Хатти устуводан шимол томон ерлар: бир бўлак маъм)-р оролларки, жанубида эди ва Чин баҳри билан Ҳинд баҳри оралигидаги ерлар, оламнинг рубъики, ҳозир Бабри Ҳабаша номи билан машҳурдир, билан тугаганди. Баҳри Чин соҳилларидан, учинчи иқлим учдан биригача чўзилган ерлар, кенглиги то Мағрибнинг Холидот оролларигача, узунлиги бешинчи иқлим учдан биригача одамлар яшайдиган ўрталикнинг кенглигича (ерлар) Сомга берилган эди.

Ёфас алайҳиссаломга Чин Машириқини бошқа муҳитлари, Қомарун тоғлари ва рус ерлари охиригача чўзилган оқ чўққилар ва бешинчи иқлимнинг қолган учдан бир қисми то маъмур ерларнинг охиригача ва Шимолнинг зулуммотигача ерлар баҳи этилган эди. Шуниси равшандирки, бу барча халойиқ ҳозир оламда мавжуддирлар. Бу ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломнинг уч ўғлону авлодидандирлар. Айтадиларки, Туронзамин ва Туркистонни Ёфас алайҳиссалом ўзига асраб қўйган эди. Шу сабабли уни Абут-турк дейишган. Эронзамин ерлари ва Ажам ерлари Оҳвоз Сом алайҳиссалом улушига тушган эди. Шу жиҳатдан уни Абулажам деб атаганлар. Ҳиндистон ноҳиялари, Судан мамлакати Хом ихтиёрида эди. Уни Абулҳинд атаганлар. Ҳазрати Ҳақ таоло уни расуллик таширифига мушарраф қилди. Ва ушбу мусаввадаки, "Шажарат ул-атроқ" аталур".

Энди юқоридаги парчани шарҳласак, масала анча ойдинлашиб қолса ажаб эмас, иншооллоҳ.

"Турк" сўзининг кўплик шакли — атроқ, атроқ дегани турклардир. "Шажаратул-атроқ" — "Турклар шажараси" демакдир.

"Мусаввада"нинг луғавий маъноси қоралама ёки хомаки ёзув ва қоралама матндир. Шунингдек, бу сўз асл манба, ишончли асос тушунчаларини ҳам билдиради. Мирзо Улуғбек шарқ-ислом одобига кўра бу ўринда асарини қоралама матн, деб камтарлик қилмоқда.

"Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар ифъба бир-бирларининг тил луғашаридаи қутилган эдилар" жумласи

хар бир шўъба ўз тилига эга бўлиб, бошқасининг тилини тушунмай қолган эди, деган маънони билдиради.

"Халқлар турли сабаблар биан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб сокин бўлдилар " жумласида жаҳон халқларининг сайёрамиз бўйича буюк кўчишлари назарда тутилмоқда.

"Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди " жумласида эса халқларнинг ҳудуд таташиб қилган ўзаро жангу жадаллари ифодаланмоқда.

Баъзи манбаларда Ёфас ибн Нух алайҳиссаломни пайғамбар дейилса, бошқа манбаларда эса у зот пайғамбарлар рўйхатига киритилмаган, бу масала ихтилофли деб айтилади. Куръони қаримда номи тилга олинган 25 та найғамбарлар орасида Ёфаснинг номи учрамайди. Лекин шу билан бирга баъзи манбаларда пайғамбарларнинг сони 124 мингдейилишини, бошқа жойда ундан ортиқеки камроқ адад кўрсатилишини ҳамда отадан кейин унинг ўғли ёки ўғиллари ҳам Аллоҳ таоло томонидан пайғамбарлик таширифига мушарраф қўрилганини (масалан, Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғиллари Исмоил ва Исҳоқ ҳам пайғамбар бўлишган) назарда тутсақ, Мирзо Улуғбекнинг Ёфасни алайҳиссалом деб ҳисоблаши асосли кўринади. Зеро, мутлоқ ҳақиқатни билгувчи — ёлғиз Тангри таолодир.

"Хатти устуво " — Ер шарининг белбоғи — экватордир. *"Хатти устуводан шимол томон ерлар "* дейилганда экватордан шимолий томон назарда тутилмоқда.

"Иқлим" сўзи юнонча "клима"дан келиб чиққан бўлиб, луғавий маъноси оғишдир, атама сифатида эса ер юзасининг қуёш нурларига нисбатан оғишини билдиради. Бирор жойнинг об-ҳаво шароити унинг иқлимидир. Ернинг шар шаклида бўлиши, унинг Қуёш атрофидаги ҳаракати ва Ернинг экаяптика текислигига қиялиги натижасида ер юзига қуёш нурунинг турли кенгликларда турлича тушиши, Ернинг ўз ўқи атрофида айланишининг ҳаво ва сув ҳаракатлари йўналишини ўзгартиришга таъсири ва бу таъсирнинг юқори кенгликларда кучли бўлиши иқлим ҳосил қилувчи самовий омиллардир. Бошқача айтганда, Қуёш нури ерга тик тушганда, ер юзаси қаттиқ исийди, қияроқ тушганда мўътадил бўлади, жуда ётиқ тушганда ер юзаси совиб кетади. Ёзда куннинг иссиқ бўлиши, қишда совуқ бўлиши мана шунга боғлиқдир.

Шарқ олимлари, жумладан, Абу Райхон Беруний Ер юзини етти иқлимга бўладилар. Етти иқшм мамлакатлари дейилганда, экватордан бошлаб, то Шимолий қутбгача

бўлган ҳудудлар кўзда тугилган, шу улкан ҳудуд еттига тақсимланиб, етти иқлим дейилган. Ҳар бир мамлакат ёки шаҳарнинг ўрни унинг қайси иқлимда жойлашганига қараб белгиланган. Масалан, Бобур "Бобурнома"да Фарғона ва Самарқанд вилоятларини бешинчи иқлимда деб, Кобил вилоятини тўртинчи иқлимда деб, Ҳиндистонни биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимда деб айтиб ўтади. "Тўртинчи гаслимдан Ҳиндистонда йўқтур", деб таъкидлаб ҳам кўяди.

Ҳо зирга иқлимшунослик фани ҳам ўша Шарқ олимларининг ақидасига асосланади, фақат иқлим сўзи ўрнида минтақа сўзи ишлатилади.

Ҳозир етти иқтим, яъни етти минтақа шундай таърифланади:

I. Экваториал минтақа — иссиқ ва нам, қиш билан ёзнинг фарқи йўқ.

II. Субэкваториал минтақалар — қиш ёздаи бир оз фарқ қилади.

III. Тропик минтақалар — умуман иссиқ.

IV. Субтропик минтақалар — ёзда иссиқ, қишда мўътадил, қор ёғиши ҳам мумкин.

V. Мўътадил минтақалар — бунга масалан, Ўзбекистоннингоб-ҳаво шароитини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

VI. Субарктика ва субантарктика минтақалари — ёзи или-милиқ, қиши қаҳратон, ер юзаси мангу музлаб ётган ҳудудлари кўп. Бунга Сибирни, Тундрани мисол қилиб келтириш мумкин.

VII. Арктика ва антарктика минтақалари — Ер шаригадаги энг совуқ жойлар, абадий музликлар ҳам бор, чунки Қуёш нури сира тик тушмайди.

Мақсадимиз Турон мамлақати ҳудудини аниқлаш бўлгани учун ушбу минтақаларга ҳам тўхталиб ўтдик.

"*Чин баҳри*" — Хитой денгизи.

"*Ҳинд баҳри*" — Ҳинд океани.

"*Чин Матрицнинг бошқа муҳитлари*" — ҳозирги Хитойнинг шимоли, Манжурия, ҳозирги Мўғулистон (у пайтдаги Мўғулистон эндиликда Хитой таркибида бўлиб, ҳозир Ички Мўғулистон мухтор тумани деб аталади). Узоқ Шарқ ўлкалари, Амур дарёсининг ҳавзалари, то Тинч океани — Татар бўғозигача бўлган ҳудудлар.

"*Оқ чўққилар*" — Ҳимолай, Помир, Олой, Тиёншон (туркий Хонтангри), Кавказ, Урол тоқлари.

"*Бешинчи иқмижнғ қолган учдан бир қисми то маъмур крларнинг охиригача*", деб аталган жойлар — бу ҳозирги

Марказий Осиё худуди, Жанубий Сибирь, Ўрол ўлкалари, Кавказ, Волга (Итил) бўйи, Кичик Осиё ва бошқа шуларга ёндош худудлар.

"Рус ерлари охиригача" дейилганда албатта ҳозирги Россиянинг ҳатгоки Оврупода жойлашган қисми ҳам кўзда тутилмаган. У пайтларда рус ери Москва ва Язуа дарёлари ҳавзасидаги худуддан иборат эди. Ҳатто бундан уч юз йил олдин ҳам Қрим хонлигининг шимолий чегараси Воронеж шаҳри яқинигача борарди. Шу тарихий ҳолдан келиб чиқиб айтсак, "рус ерлари охиригача чўзитган" худудга Итил дарёсидан то Дунай дарёсигача бўлган ерлар, Қуйи, Урта ва Юқори Итит бўйи ўлкалари, Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Удмурдистон, Россиянинг Воронеж шаҳридан жанубидаги вилоятлар, Тамбов вилояти (ҳатто тўрт юз йилча аввал бу ерда туркий Қосим хонлиги мавжуд эди), Дашти қинчоқ — Оренбург, Волгоград вилоятлари, Краснодар, Ставропольўлкалари, Қора ва Азов (аслида Лзок) денгизлари бўйларидаги вилоятлар, Қирим, Киевдан жанубдаги Украина худуди, Измаил (аслида Исмоил) вилояти, Днепрбўйи, Днестрбўйи (жумладан, Гагаузия — Кўкўғизлар), Мажористон, Булғористон ва шу каби бепоён ерлар киради.

"Шимшнинг зулуммотигача ерлар" — Ғарбий, Шарқий Сибирь, Ёкутистон, Чукотка, Тундра ва ундан у ёғи Шимолий муз океанидан то Шимолий қутб худудларидир. Шимолий ва Жанубий қутбларда Қуёш кам кўрингани учун улар зулуммот дейилган.

Энди юқорида айтилган изоҳлар ва фикрларни жамлаб хулоса чиқарамиз. Биз ҳеч бир худудни даъво қилмоқчи ҳам эмасмиз, тарих ғилдирагини орқага айлантириш мумкин эмаслигини яхши биламиз, бу соғлом фикрга тўғри келмаслигини ҳам чуқур ҳис қиламиз. Биз фақат аجدодларимизга мансуб ўша Туронни ҳаёлан кўз олдимизга келтириб кўриб, ҳурматли китобхонларга — Турон тўғрисида деярли тасаввурга эга бўлолмай туриб, Туронни кўп тилга олаётган ўқувчиларимизга бир оз бўлса-да, тасаввур бермоқчимиз, холос.

Хулосамиз шуки, Турон — бу Шарқда Тинч океанидан Ғарбда то Болқонгача, Жанубда — Ҳимолай тоғи, Тибет, Шимолзғи Ҳиндистондан тортиб Шимолий қутбгача бўлган бепоён худудни ташкил этган, инсоният тарихидаги энг улкан бир мамлакатдир. Ҳозир унинг ўрнида юзларча давлат ва давлатчалар вужудга келган. Шулардан Туронга воқис бўлган мустақил туркий давлатларни алифбо бўйи^и

санаб ўтамыз: Озарбайжон, Туркия, Туркманистон, Узбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон. Озарбайжон таркибида Нахичиван, Узбекистон таркибида Қоракалпоғистон, Гуржистон таркибида Ажаристон, Молдова таркибида Гагаузия бор.

Россия таркибидаги мухтор туркий давлатлар: Бошқирдистон, Кабарда-Балқар, Татаристон, Чувашистон, Ёкутистон. Доғистон унда яшовчи бир неча камсонли туркий халқларнинг ҳам мухтор давлати ҳисобланади. Шунингдек, Россияда туркий халқларнинг Тоғли-Олтой, Қорачой-Черкесия, Хакасия мухтор вилоятлари, бир қанча мухтор округлари бор. Хитойда эса уйғурларнинг Шинжон-уйғур мухтор тумани тузишган. Шимолий Кипр Турк Жумҳурияти кўн йилдан бери мавжуд, лекин уни ҳозирча фақат Туркия тан олган. Бу халқларнинг ҳар бири ўзини Турк бобомизнинг ва Туронининг вориси деб биладилар ва бунга ҳақгадилар. Масалан, Озарбайжон Жумҳурияти миллий истиқболга эга бўлган биланок миллий телеграф агентлигини "Турон" деб атаётган. Шунингдек, эндиликда тили, дини ўзгариб кетган Булғористон, Можористон мустақил давлатлари, Мордва, Мари, Удмурт, Тува мухтор давлатлари ва уларнинг халқлари ҳамда Сибир, Узоқ Шарқ ўлкаларида, Хитой, Мўғулистон, Афғонистон, Эрон, Ўзбекистон, Болкон давлатларида яшовчи ауркий халқлар ҳам ўзларини Турк бобо ва Турон мамлакатининг ворислари деб ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Энди Туроннинг жуғрофиясига доир қисқача маълумот берамиз;

Тоғлар: Урал, Ўзбекистон, Тибет, Помир, Ҳимолай, Ожгой ва бошқалар...

Океанлари: Шимолий муз океани, Тинч океани.

Денгизлари: Қора денгиз, Азов денгизи, Эгей (Эгей) денгиз, Урта денгиз ва бошқалар.

Дарёлари: Амур, Саха (Лена), Онасой, Алғударё, Сирдарё, Мурғоб, Зарафшон, Ишим, Иртиш, Урхун, Урал (Ейик), Ака (Ока), Ўзбекистон, Оқдарё, Итил (Волга), Кура, Терск, Днепр, Днестр, Дунай, Дажла, Фурот, Аракс, Тан (Дон) ва бошқалар.

Кўллари: Бойкўл, Балхаш, Исиккўл, Орол, Каспий ва бошқалар.

Саҳролари: Гоби, Қорақум, Қорақум, Қизилқум, Сарсонқум ва бошқалар.

Пасттектониклари: Турон, Тўрғай ва бошқалар.

Хуллас, Турон ўз даврида Ер юзининг зўр таъриқлимини қўл қилган буюк бир мамлакат бўлган.

Хўш, Турон ва туронликлар инсониятга кимларни берди, қандай маданият ва қадриятлар яратди? Булар ҳақида жилдлаб китоб ёзиб адо қилиб бўлмайди. Шу боис бир неча мисоллар келтириш билан фикримизни мухтасар қилиб қўя қоламиз.

Турон энг аввало Туркхон, Ўғизхон, Қипчоқхон, Атилла каби буюк давлат арбоблари ва улуғ лашкарбошилари, Тўмарис, Спитамен, Алп Эр Тўнга сингари фидойи иатанпарварларни етштириб берди.

Туронликлар тўрт иқлимнинг соҳиблари ўлароқ, шу иқлимларга мос турмуш тарзини яратдилар. Биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимларда яшовчи кишилар имораг курмай яшашлари ҳам мумкин эди. Лекин туронликларнинг иқлим шароити иморат қуришни тақозо қилар эди. Шу боис шаҳарлар яратдилар, маданий турмуш барпо этидилар.

Турк қурол-яроғни биларди, эъозларди, ўзини ҳимоя қила оларди — шавкатли ва довюрак кўшинга эга эди. Оглик кўшинни илк бор у тузган. Қуролсозликда ҳам кўп ихтиролар қилган. Шамширни қишчга айлантирган ҳам у.

Туронда масофалар олис-олис эди. Манзилдан манзилга боришда юлдузларни йўл кўрсатувчи деб билиб ва уларнинг ҳолатини ўрганиш асосида самовий мавжудотларни ўрганиш — илми нўжумга асос солдилар. Илк турк исмлари Ойхон, Юлдузхон, Кунхон, Кунтуғмиш, Ойтўлди, Ойсўлув, Кунсўлув, Кунтуғди бўлгани бежиз эмас, албатта. Ойнинг бошқа номи Иалчик, Кўёшнинг бошқа номлари Кун ва Яшиқ. Кунчиқар — Шарқ, Кунботар — Ғарб. Йил давомида Кўёш айланадиган фалак доиралари ҳар бирининг ўз туркий номи бор. Кўзи — Ҳамал, Уд — Савр, Эрангаз — Жавзо, Кучиқ — Саратон, Арслон — Асад, Бўғдойбоши — Сунбула, Улгу-Мезон, Чаён — Акраб, Ёй — Кавс, Ўғлоқ — Жади, Кўнак — Далъ, Балиқ — Ҳутдир. Аждодларимизнинг тарихий тафаккуридан дарак берувчи бу сўз ва тушунчаларни унутилиб борилаётганлиги, афсуски, ачинарли ҳолдир.

Венера (Зухро) юлдузининг туркий номи Йилдирик, Чўлпон ҳам дейилади. Миррих — Кўруд, Зухал — Секантир, Муштарий (Юпитер) — Қорақуш ва шу кабилар. Ҳамма сайёралару барча аниқланган юлдузларнинг туркий номлари бор, балхи уларга биринчи бўлиб аждодларимиз от қўйишган бўлса ажаб эмас.

Туронликлар ракам ададиини 9 (1-9) деб билганлар, пгунга ихлос қўйганлар ва келгуси жаҳоний илм-фаннишп ўсишига тамал тошини қўйиб берганлар.

Туронликлар илк бор ғилдиракни, яъни аравани яратдилар. Аждодларимиз аравани ганик деб, аравасозни таникчи деб аташган. Маълумки, гупчаги баланд аравалар юрганда "таниқ-таниқ" деган товуш чиқаради.

Туронликлар йилқичилик, гуячиликни ҳам ривожлантирганлар. Чунки улар боғ-роғли, деҳқончилик қилинадиган жойлар ва шаҳарлар билан бирга яйловли даштларда, қир-адирларда, саҳроларда ҳам яшаганлар. Даштда отсиз, саҳрода туясиз кун кечириб бўлмайди. От одамнинг садоқатли йўддоши, туя — саҳро кемасидир. Хайвон терисини ошлаб, кийим қилишни ҳам аждодааримиз бошлаб беришган.

Орадан минг-минг йиллар ўтди. Турон гоҳо ягона мамлакат бўлди, гоҳо бир неча давлатларга бўлиниб кетди. Туронзаминда ўнлаб буюк салтанатлар — хоқонликлар, қанчадан-қанча хонлик ва бекликлар тузилди ҳамда вақти-соати етгач, тақдир тақозоси бўлган таназулга юз тутди. Лекин барибир ҳудай самандар янглиғ бирининг ўрнида иккинчиси қад ростлади.

ИСЛОМ ВА ТУРОН

Туркистон — Туроннинг вориси. Леки қандай вориси? Бизнингча, Туркистон — Туроннинг исломий ворисидир.

Фикримизни тушунтиришга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Ислом дини Туронга, жумладан унинг қалби бўлмиш Мовароуннаҳрга Араб халифалигининг амири Қутайба ибн Муслим ва аскарлари томонидан 705-715 йилларда ёйилган, унғача юртимизда мусулмончилик бўлмаган, деган фикр, бизнингча, бир томонламадир.

Ишончли манбаларнинг дарак беришича, ҳақиқатда Туронга мусулмончилиқни Ефас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом олиб келган. У буюк зотнинг тўнғич ўғли Турк ибн Ефас алайҳиссалом ислом таълимотини Туронзаминда кенг ёйган эканлар. Қуръони каримда айтилишича, Одам алайҳиссаломдан бошлаб барча ўтган ийғамбарлар умматларини муслим бўлишга, Тангри таолонинг биру борлигига иймон келтиришга даъват этганлар. Муслим ва мусулмон атамаларининг луғавий маъноси бир: бири бирлик шаютида, иккинчиси кўилик шаклидадир, холос. Ислом динини қабул қилиш \гуслимлик ва мусулмонликдир.

Абулғозийнинг "Шажарайи турк" асарида ёзилишича, ҳазрати Нух икки юз эллик ёшга етганда Худои таоло уни пайғамбар қилиб юборади. Нух алайҳиссалом етти юз йил халқни мусулмонликка даъват қилади. Фақат саксон киши иймон келтиради. Бундан аччиқланган Нух алайҳиссалом иймон келтирмаганлари дуоибад қилади. Жаброил алайҳиссалом келиб, Нух алайҳиссаломга дейди: "Худои таоло сенинг дуоингни қабул қилди. Фалон вақтда барча ер юзидаги халқни сувга ғарқ қилмоқчи бўлди. Кемя ясагин, деб амр қилди". Жаброил алайҳиссалом Нух алайҳиссаломга кемани қандай ясашни ҳам ўргатади. Нухатайҳиссалом иймон келтириб, мусулмон бўлган кишилар билан кема ясайди. Шундан кейин ердан сув чиқади, осмондан ёмғир ёғади — тўфон бошланади. Нух алайҳиссалом кушлар ва ҳайвонларнинг ҳар хилидан бир жуфтдан олиб иймон келгирган кишилар билан кемага минади. Ер юзидаги барча жонзот сувга ғарқ бўлади. Олти ою ўн кун деганда Худои таолонинг амри билан тўфон қайтади. Кемадагилар саломат қолиб, Жуди деган тоғда кемадан қуруқликка ўтадилар. Шу ерда улар бемор бўладилар. Нух пайғамбар ва кўчлари, уч ўғилу уч келини тузалади, бошқалар вафот этишади. Шундан кейин Нух пайғамбар ўғилларига: "Одам фарзандларидан фақат учалангиз қолдингиз. Энди учалангиз уч юртда туринг", деб, уларни уч томонга юборади. Ёфас алайҳиссалом отасининг амри билан Жуди тоғидан жўнаб кетиб, Итил ва Ёйиқ дарёларининг ёқасини макон тутади. Шу ерда яна икки юз эллик йил яшайди, авлоди кўпаяди. Вафоти олдида ўрнига тўнғич ўғли Туркни қолдириб, бошқа ўғилларига бундай васият қилади: "Туркни ўзларингизга подшоҳ билинглари, сўзидан чиқманглари". Уғиллар ота васиятига содиққолиб, Туркни подшоҳ қиладилар. Турк одобли ва оқил киши экан. Отамерос мамлакатини кезиб чиқади. Иссиққўл бўйларини хушлаб қолиб, шу ерда яшайди. Хиргоҳ уйни, яъни чодир-ўтовни шу киши ихтиро қилади. Туркдан кейин ўғли Тўтак, неvara, эvara ва чеваралари — Деббокуйхон, Кункхон, Аланчахонлар подшоҳлик қиладилар. Нух алайҳиссаломнинг замонидан то Аланчахоннинг замонигача барча Турк авлоди мусулмон эдилар. Аланчахон замонида юрт обод ва эл жуда бадавлат бўлиб кетади. Моддий нарсаларга сиғиниш бошланади. Бирор кишининг суюкли одами вафот этса, унга ўхшаш кўғирчок ясаб уйининг тўрига кўядиган, бу фалончимизнинг суврати деб унга топинадиган бўлади. Ошнинг оддини унинг олдига кўяди. Юз-

■

кўзини кўғирчокнинг юз-кўзига суртиб, бошига кўтаради. Шу тариқа бутпарастлик пайдо бўлади.

Нух алайҳиссалом замонидан то Аланчахон замони-гача бўлган давр Турк элининг биринчи мусулмонлик даври эди. Истиқлол бизга тарихимизни чуқур ўрганишга ўргат-И моқда ва шуни талаб этмоқда. Балки кимдир юқорида баён этилган гаплар бир ривоятдир, дейишлари ҳам мумкин, лекин ҳатто ривоят замирида ҳам қандайдир ҳақиқат ётади. Қолаверса, ғарблик археолог олимлар Нух алайҳиссалом кемаси бўйича кидирув ишларини олиб бориб, уни Туркиянинг шимоли-шарқий қисмидаги бир тоғдан топдилар, бу ҳақда ўз вақтида жаҳон матбуотида хабар эълон қилинди.

Турк эли иккинчи марта Ўғузхон замонида мусулмонликка қайтди. Ўғузхон Аланчахонининг эвараси эди, бобоси Мўғутхон, отаси Қорахон мусулмон эмасдилар. Ўғузхон туғилгач, уч кечаю кундуз онасини эммайди. Ҳар кеча онасининг тушига кириб: "Эй она, мусулмон бўлинг. Агар бўлмасангиз, ўлсам ўламанки, сизни эммасман", дерди. Онаси ўғлининг раъйига қараб, Тангрининг бирлигига иймон келтиради. Шундан кейин Ўғузхон онасини эмади. Онаси кўрган тушини ва мусулмон бўлганини бировга айтмайди. Чунки Қорахон замонида мусулмончилик ва мусулмонлар қаттиктаъкиб этиларди. Шундай эдики, агар отаси мусулмон бўлганини ўғли эшитса, у отасини ўлди-рар, агар отаси ўғли мусулмон бўлганини эшитса, у ҳам шу ишни қилар эди. У пайтларда ўғил бир ёшга тўлмагун-ча унга от қўйилмасди. Ўғузхон бир ёшга тўлганда, отаси Қорахон юртга тўй бериб, бекларига бундай дейди: "Ўғлимиз бир ёшга етди. Энди унга не от қўясизлар?" Беклар жавоб бермасданок, бир яшар Ўғузхон тилга кириб, бундай дейди: "Менинг отим Ўғуз турур". Тўйга келган барча катта-кичик, ёшу қари бундан танг қоладилар.

Ўғузхоннинг тили чикқач, Аллоҳ-аллоҳ деб такрор айтарди. Лекин араб тилини атрофидагилардан ҳеч ким билмасди. Аллоҳ таоло Ўғузхонни модарзодивалий қилиб яратган эди. (Мумтоз шоиримиз Бобораҳим Машраб ҳам шундай валий бўлганини адабиёт тарихларида ёзилган.) Ўғузхон балоғатга етгач, Қорахон икки марта уйлантиради. Ўғузхон хотинларини мусулмон бўлишга даъват қиладди, улар бу тактифга кўнишмайди, шу сабабли Ўғузхон уларга рўйхушлик бермайди. Кейин у мусулмон бўлишга кўнган бошқа қизга уйланади. Катта келинлари Қорахон-¹га Ўғузхон мусулмон бўлганини чақадилар. Ота-ўғил ўрта-

сида низо чиқади, уруш бошланади, Ўғузхон ғолиб келади, Қорахоннинг бошига дайди ўқ тегиб, ҳалок бўлади. Уғузхон ота тахтига ўгиради. Элини мусулмонликка давват қилади. Мусулмон бўлганларни сийлайди. Мусулмон бўлганлар Уғузхонга келиб қўшилаверадилар.

Уғузхон ўзи тарбия қилиб, вояга етказган Қипчоққа кўп эл ва навқар бериб, можор, бошқирд элларини итоатда ушлашни буюриб, Дон, Итил ва Ёйиқдарёлари ҳавзаларини юрт қилиб белгилаб, уни ўша ёққа йўллайди. Бу жойларнинг Дашти Қипчоқдейилиши боиси шундадир.

Уғузхон биринчи юришида Талас, Сайрам, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Балх, Ғур, Бадахшон, Кашмирни забт этади. Иккинчи юришида Хуросон, Эрон (бу пайтда Каюмарс вафот этиб, юрт шоҳсиз эди), Ироқи Ажам, Ироқи Араб, Озарбайжон, Арманистон, Шом ва то Мисргача бўлган ҳудудларни эгаллайди. Боши Сайрам, охири Мисргача бўлган вилоятларига ҳокимлар қўйиб, ўз юртига қайтади.

Уғузхон замони турк элининг мусулмонликка қайтиш даври эди. Бу даврнинг Уғузхондан кейин қанча давом этгани, авлодининг қандай маслакда бўлгани хусусида қўлимизда ҳозирча манба йўқ. Зеро, ислом ва Турон масаласига доир бошқа маълумотлар ва манбаларга асосланиб сўзимизни давом эттираемиз.

Мирзо Улуғбек "Тўрт улус тарихи"да ровийлар ва тарихчи арбобларнинг маълумотларига суяниб ёзадики, Ер юзини Нух алайҳиссалом авлоди ва аҳолиси томонидан эгалланиши билан, уларнинг зурриёди ҳамда хешларининг ҳар бири ўртасида ибратли тартиблар, эътиборга лойиқ қоидалар кўрина бошлайди. Тангри таоло улар дилини илҳом билан бойитади, токи улар мамлакатни бошқариш бўйича расм-русумлар бунёд этсинлар.

Ёфас ибн Нух алайҳиссалом Жуди тоғидан пастга тушгач, Аллоҳ таоло амри билан Машриқ томонга жўнайди. Ўз падари бузрукворидан рухсат олиш асносида, ундан, яъни Нух алайҳиссаломдан дуо ўргатишларини сўрайди, токи ҳазрати Қодир Атлоҳдан ёмғир ёғишини сўрагай. Нух алайҳиссалом унга исми аъзамни ўргатади. У исми аъзамни бир тошга нақш қилиб Ёфас алайҳиссаломга топширади. Ҳар қачон ёмғир ёғишни истаганларида Ёфас алайҳиссалом Ҳазрати Борий таолонинг буюк исми нақш қилинган тошни келтирар эканлар.

Бугунги кунда ҳам турклар орасида ёмғир ёғдирувчи тош мавжуд, — деб давом этади Мирзо Улуғбек. У тошни

Жада тоши, Яда тоши деб атайдилар. У арабчада Ҳажарулмутур дейилади. Хуллас, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ёмғир дуосини Ёфас алайҳиссаломга таълим берадилар ва ўша тошни кўрсатадилар. Улуғ тарихчи арбобларнинг ривоят қилишларича, Ҳазрати Ёфас алайҳиссалом пайғамбари мурсал бўладилар (мурсал — элчи *д,шак.-муал.изоҳи*) У Ҳазратга нозил бўлган китобларда Яда илми ҳам зикр этилган эди.

Демак, Турк бобомизнинг оталари бўлмиш Ёфас алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг элчиларидан бири бўлиб, у кишига пайғамбарлик нишонлари учун Яда илми ҳам берилган экан. Диний муқаддас китобларда қайд этилишича, Ҳазрати Одам алайҳиссалом сифрида ҳарфлар, Ҳазрати Идрис алаГҲиссалом муқаддас китобида илми нуҷум, Ҳазрати Иброҳим китобида саноқилми (илми аъдод), Мусо алаГҲиссалом Тавротидида илми санъат ва тиб битилганини хотирага олсак, Ёфас алаГҲиссаломга Яда илми берилганига ҳам иймон келтириш вазифамиздир.

Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳамма ўтган пайғамбарлардан афзалдирлар. Умнатларининг кўплиги ва иймон келтирганларининг зиёдалнги билан фарқ қиладилар. Мана шуларга иГмон келтирган ҳодда Ислому таълимотига кўра қанча бўлишларидан қатъи назар пайғамбарларнинг биронтасини ажратмай ҳаммаларига баробар иймон келтиришимиз керак.

Ажали етгач, Ёфас алаГҲиссалом вафот этади. Ўғил ва набиралари уни иззат-икром билан ерга топширадилар. Ёфас алайҳиссаломнинг кичик ўғиллари ўз улуғ акалари Турк ибн Ёфас алайҳиссалом уйига келиб, таъзнятни охирига етказадилар. Ҳаммалари иттифоқлик кўргузиб, Турк ибн Ёфас алаГҲиссаломни ўзларига бошлиқ сайлайдилар ва Ёфас ўғлон деб атайдилар.

Алқисса, Туркни унинг тамоми халқи Ёфас ўғлон деб атай бошлагач, ўзларига гюдшоҳқилиб сайлайдилар. Турк отаси ўрнига ўтиради. Уз қавми ўртасида хуш расм-русумлар, таҳсинга лойиқ тартибларни ўрнатади. Айтадиларки, Турк ибн Ёфас алайҳиссалом Каюмарс замовдоши бўлган. Каюмарс форс малМлақатида биринчи шоҳ бўлгандек, Турк Турон мамлақатининг биринчи хоқонидир. Демак, турк ва форс халқларга^шнг давлатчилиги айни бир замонда вужудга келган. Бунда маъно кўп. Шу фикрга риоя Қилинса, кўйгина ихти.тофли масалалар ўз-ўзидан ечимини топиб кетади.

Ривоят қилишларича, Турк одил ва комил, кўнгилчан хоқоки бўлган, хатгоки турклар орасида инъом қилиш ода-

тини у ўрнатган, раъият борасида кўп риоят қилган, унинг замонида фуқаролар айна осойишталик ва тинчликда яшаганлар.

Юқорвда баён этилганлардан кўринадики, Турон ва Турк тарихи борасида Мирзо Улуғбек ҳам, Абулғозий ҳам айна бир хилда фикр билдирадилар. Зеро, уларнинг иккаласи ҳам буюк турк ўғлонларидан бўлиб, тарихдан сўзлаганларида Шаркнинг мумтоз тарихий асарларига асосланиб иш тутгандирлар.

Ҳикоямизда давом этамиз. Тошкентнинг Чорсу майдонвда, "Чорсу" меҳмонхонаси ўрнида, Бадалмат ҳаммининг яқинидаги жарликнинг шундоққина ён бағрида бир булок бўларди. Тошкент булокларининг энг машҳури, суви нгифобахш эди. Тепасига шийпон қурилган бўлиб, булок сувидан олиш учун заранг коса қўйиб қўйиларди. Шифоталаблар узоқ-узоқлардан келиб, ихлос билан бу булок сувидан ичишарди. Булоқдан бохабар меҳмонлар унинг сувидан ичмай туриб, ўз юртларига қайтмасдилар. Савобталаб мешкоблар Эски шаҳар бозорини айланиб, "Оби худойи" дея булок сувини улашиб юрардилар. Ҳазрати Уккошша булоғи номи билан машҳур бўлган бу булок ҳақида эл орасида турли ривоят ва афсоналар тарқалган эди. Хўш, нима учун бу булок ҳазрати Уккошша деб аталади. Ҳазрати Уккошшанинг ўзи ким бўлган? Тарихий шахсми, ёки афсонавий қаҳрамонми? Асли исми шундай аталганми ёки халқ тилида ўзгариб кетганми? Ислом ва Турон мавзуини ўрганиш асносида қуйидаги маълумотларга эга бўддик.

Ҳазрати Уккошшанинг асли исмлари Саъд ибн Абу Ваққос бўлиб, буюк саҳобалардан эканлар (саҳоба — Муҳаммад алайҳиссаломга ҳамсуҳбат бўлган, у ҳазратни лоақал бир марта кўрган *книши*. -*муал.изоҳи*).

Қуръони каримнинг "Оли имрон" сурасвда Мадина шаҳридаги мусулмон жамоатнинг ҳижратнинг иккинчи йи-аида бўлиб ўтган Бадр жанги билан учинчи йилидаги (милодий 624 йил) Уҳуд жанги мобайнвдаги ва ундан кейинги даврдаги ҳаётдан жонли лавҳалар тасвирланади.

Пайғамбар алайҳиссалом Уҳуд жангига минг кишилик аскар билан чиқдилар. Душман уч мингча эди. Кэтгикҷаш бўлди. Ана шу Уҳуд жангида моҳир мерган — тийрандоз Саъд ибн Ваққос ҳам қатнашадилар. Пайғамбаримиз "Ирми ё Саъд, фидока аби ва уммий!" (отгил, отгил эй Саъд, санга ота-онам фидо бўлсин) деб хитоб қиладилар. Пешво уламоларимиздан раҳматли Алихонтўра Соғуний-

нинг айтишларича, Ухуд жангидан илгари ҳам ва кейин ҳам Муҳаммад алайҳиссалом томонларидан ҳеч кимга бундай сўзлар айтилмаган. Саъд ибн Абу Ваққос Муҳаммад пайғамбаримизнинг бир неча бор оғир вазиятдан чиқиб олишларига сабаб бўлганлар, эркаклар орасида олтинчи бўлиб ислом динини қабул қилганлар, пайғамбаримиз вафотларидан кейин халифаликка номзодлардан бири бўлганлар. Ҳазрати Умар ибн Ат Хаттоб халифалиги даврида Шарққа лашкарбоши қилиб юборилганлар. Ҳазрати Умар ал Хаттоб милодий 634-644 йилларда халифалик қилганликларини назарда тугасак, Саъд ибн Ваққос ана шу йиллар орасида Туронга ташриф буюрганлар. Бу воқеа Қутайба ибн Муслим келишидан 70 йилча олдин юз берган, дейиш мумкин.

Тошкентлик билимдои отахонларнинг ҳикоя қилишларича, Саъд ибн Абу Ваққос ота қадим-қадимдан "Камони шоший"лари билан машҳур бўлган Тошкентда ҳам яшаганлар. У зоғинг келишлари шарофати билан у булоқ кўз очган ёки у киши булоқ сувининг шифобахшлигини кашф этганлар. Тошкент азалдан ўқ-ёй ишловчи ҳунармандлари, камонгарлар-тирандозлари билан машҳур бўлган. Саъд ибн Абу Ваққос ҳазратларининг асл касблари ҳам худди шундай бўлганлигини назарда тугасак, бу ҳикояда жон-мантик борлигини ҳис этамиз. Бугина эмас, саҳобаи киромлардап бўлмиш Саъд ибн Абу Ваққос Туронда ислом динини ташвиқ ва тарғиб қилишлари табиий эди. У киши ҳаётининг давоми Тошкентдан шимолроққа жойлашган Сабронда кечганини Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларида қайд этиб, Саъд ибн Абу Ваққос руҳидан мадад олганларини билдиради. Уша пайтлари Саброн ҳам, унинг яқинидаги Сиғноқ ҳам турли томонларга ўқ-ёй олиб кетиладиган кичик шаҳарлар бўлганини рус тарихчиси Василь Бартольд тилга олиб ўтса, Шарқтарихчиси Ҳофизи Таниш эса Сабронда кўп уламолар яшаб ўтганлигини, ҳатто Бухородаги энг машҳур мадраса — Мир Араб шу ердан етишиб чиққан, асли араб шахзодаларидан бўлмиш Абдулла Яманий шарафига Убайдуллахон томонидан Қурилганини баён этади.

Маълумки, ислом динишнинг моҳияти ва қудрати ҳам шундаки, бу таълимотни қуроли кучи билан эмас, мантик, исбот кучи билан, намуна кўрсатиш йўли билан тарғиб ва ташвиқ этилади. Яссавийна — ана шундай иш тутиш тариқатидир. Бу тариқатининг илдишлари Аҳмад Яссавий замоиларидан тўрт юз йиллар аввалги диний ҳаётимизга

бориб туташади, деган фикрни илгари сурмоқчимиз, яъни Қутайба ибн Муслим Мовароуннаҳрга қўшин билан кириб келишидан 70 йилларча илгари Туроннинг Шош, Сайрам, Фароб ва бошқа вилоятларининг халқлари Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошларининг тарғиб-ташвиқотлари туфайли ихтиёрий равишда ислом динини қабул қилган эдилар, демоқчимиз. Саъд ибн Абу Ваққос ва сафдошлари Туронга келганларида ислом дини ҳали мазҳабларга ажралмаган эди.

Юқорида келтирилган маълумотлар шунинг учун ҳам аҳамиятли деб ҳисоблаймизки, Ислом дини Туронга қандай, қайси йўллар билан, кимлар иштирокида ҳамда қачон кириб келиб ёйилганини билишга маълум аниқликлар киритса керак, деб ҳисоблаймиз.

Туроннинг нисбатан шимолий вилоятлари, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими, Етгисув ўлкалари, Туроннинг нисбатан ғарбий қисми — Дашти Қипчоқ халқлари — туркийлар ГХ-Х асрларда ихтиёрий равишда ислом динини қабул қилишларини шу билан изоҳлаймизки, бу ҳудудларда яшовчи халқларнинг аجدодлари ўтган замонларда мусулмон бўлган эдилар, кейинги авлодлар будпараст бўлиб кетган эдилар, улар учун ислом динини қабул қилиш — аجدодлар динига қайтиш эди. Шу сабабли ҳам Туронда 200 минг оила бир йўла ислом динини қабул қилган ҳоллар юз берган эди. Уларнинг қонида, турмуш тарзида ислом динига мойиллик ва мослик жиҳатлари кўп эди. Айтиш мумкинки, Қуръони карим Муҳаммад алайҳиссаломга нозил қилина бошлаган милодий 610 йиллардаёқ туронликларнинг аксарият қисми ислом динини қабул қилишга руҳан ва қалбан тайёр эдилар, деб ҳисобласак бўлади. Биз "аксарият" деган иборани ишлятёмиз. Демак, ҳаммани эмас, кўпчиликни назарда тутяёмиз, озчилик Ислом динини дарҳол қабул қилмади, ёки уни дарҳол қабул қилишга ҳозир эмасди. Ана шу озчилик кимлар эди? Сўзни ана шулар ҳақида бошлаймиз.

Тарихдан маълумки, VII асрнинг иккинчи ярми, VIII асрнинг бошларида Буюк Туронни кўзда тутсак, мамлакатнинг Ҳинд ва Форс диёрларига яқин ҳудудларида будда таълимотини қабул қилганлар ҳам, ўтга топинувчилар — оташпарастлар ҳам бор эди. Хоразм, Бухоро, Самарқанд аҳолисига ҳам оташпарастлик таъсири юққан эди. Оташпарастларнинг бош китоби — "Овесто"ни билувчи кишилар — қоҳинлар ҳам бу ерларда бор эди. Улар она тилимизда Ўт оға дейиларди, оташпарастлар ибодатхонасида

хамиша ёниб турувчи ўгнинг ўчиб қолмаслиги учун маъсул бўлган киши шундай аталарди. Ҳали ҳамон бу атама ўтоғаси шаклида сақланиб қолган. Ана шу оташпараст аждодларимиз ислом динини дарҳол қабул қилмаган, онглари оташпарастлик касофати билан банд ва захарланганлиги туфайли исломни тушуниб етишлари осонликча кечмади. Бунинг учун аввало тарғибот ва ташвиқот ишлари олиб борилинги лозим эди. Ислום шундай илоҳий ва қудратли динки, у ихтиёрий қабул қилинади, уни қурол ишлатиб, мажбуран қабул қилдиришга ҳожат ҳам йўқ. Ала шу борада, тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, Амир Қутайба ибн Муслим тезлик қилиб қўйган кўринади. Масалан, Самарқандда мусулмонлар билан оташпарастлар ўртасида қон тўкилган ҳоллар ҳам юз берган. Бир гуруҳсамарқандликлар 705-710 йиллар орасида мусулмончилик шаҳарга зўрлик билан, қурол кучи билан олиб киридди, деб халифалик марказига арз қиладилар. У ерда бу шикоят ислом таълимоти бўйича ўринли деб топилиб, диний адолат бўйича иш тугилади-да, ислом аскарлари Самарқанддан олиб чиқиб кетилади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, Амир Қутайба аскарлари ўтпарастлик таълимотини тарғиб қилувчи китобларни ёкишган. Абу Райҳон Беруний "Осорул ал-боқия" асарида худди шу ҳолатни эслатиб ўтган. Буни қарангки, Амир Қутайба аскарларига қаттиқ қаршилик кўрсатган Хоразм, Термиз, Бухоро, Фарғона каби Турон ҳудудлари кейинчалик ислом динининг энг йирик марказлари бўлиб қолди. Мусулмон дунёсига буюк Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Фарғонийлар, Самарқандийларни етиштириб берди.

Энди Туроннинг нисбатан шимолий, шарқий, шарқий-шимолий, ғарбий, ғарбий-шимолий ҳудудларида ислом дини ихтиёрий равишда, қилич кучи билан эмас, балки ташвиқот, тарғибот ва мантиқ кучи билан қабул қилинишини изоҳлаб ўтамиз. Маълумки, бу ҳудудларда Уғузхон замонларидан кейин, орадан маълум давр ўтгач, турк қабилалари ўртасида бутпарастлик ҳам, шамонийлар ҳам, чекка ўлкаларда эса мажусийлар ҳам бор эди. Шамонийлик етакчилик қиларди. Аждодларимизнинг "Тангри" тушунчаси исломий "Аллоҳ" тушуничасига яқин келиб қолган эди. Уларда илоҳий ҳокимият тушунчаси мавжуд бўлган. Бугун борлиқни яратувчи, одамларнинг яхши ва ёмон тақдирларини белгиловчи — Тангири деб билганлар. Шамоний турклар бошларига бирор мушкул иш тушганда

кўкка боқиб, "Тангри бир" дея илтижо қилганлар, деган гап ана ўша даврлардан етиб келган.

Қадимда юнон, румо ва бошқа қавмларда кўпхудолик мавжуд бўлгани ҳолда туркларда Тангри бирлиги ишончи вужудга келган. Шу билан бирга Тангри кўқца деб ҳисоблашган. Аслида, яъни ислом таълимотига кўра, Аллоҳ — ломакон, мақонга ҳожати йўқ энг буюк зотдир.

Тангри сўзи ҳам Кўк (осмон, само), ҳам Атлоҳ маъноларини англатган. "Кук Тангри" ибораси ана шундан келиб чиққан. Барча динларнинг самовий таълимотлар деб аталиши ҳам шунга бориб тақалади.

Аждодларимизда Тангри ердаги одамларни кўриб туради, ҳоконлар ҳокимиятни Тангридан олади, деган тушунчалар ҳам бўлган. "Подшоҳ Аллоҳнинг ердаги сояси-дир" деган нақдни бир эсланг.

Улуғ ва танҳо бўлмиш Тангрига ишонувчи аждодларимиз руҳнинг абадийлигага, охират ҳаётига, яхшилик эвазига мукофот, ёмонликка яраша жазо берилишига ишонишган. Уларда арвоҳ тушунчаси ҳам бўлган. Яхши одам ўлганда, руҳи Кўкка — Тангри томонга учиб кетади, ёмон одам ўлганида эса, руҳи ер остига юборилади, деб ҳисоблашган. Шу тариқа жаннат ва дўзах тушунчалари пайдо бўлган. Она тилимизда дўзах — тамуг, жаннат — учмоғ-дир, учмоғ сўзининг лугавий маъноси ердан кўтарилиш, осмонга парвоз қилишдир. Аждодларимизда бундай тушунчаларнинг мавжуд бўлиши қадимда — Туркхон, Уғузхон замонларида уларнинг мусулмон бўлганликларини кўрсатувчи далиллардандир. Шундай анъанавий асослар ва айниқса Тангри бирлиги ҳақидаги тушунча Туроннинг катта бир ҳудудида ислом дини ихтиёрий равишда қабул қилинишига омил бўлди, деб ҳисоблаймиз.

Бизнингча, аждодларимизнинг мусулмонлиги илк бор Ёфас алайҳиссалом ва унинг тўнгич ўғли бобокалонимиз Туркхон замонларидан бошланган.

Уғузхон даврида эса иккинчи марта мусулмон бўлиб яшаганлар.

Муҳаммад алайҳиссалом замонларидан бошлаб мусулмон бўлишимиз бу учинчи марта муслим бўлишимиздир.

Ҳамма динларнинг асоси бир — исломдир. У азалий ва абадийдир. Маълумки, инсоннинг хулқи тузалишдан кўра бузилишга мойилроқдир. Шу боис Аллоҳ таолло динни тирилтириб туради. Улуғ олим Абу Ҳомид Ғаззолий худди шу мавзуда махсус асар ёзиб, бу китобини "Диний билимларни тирилтириш" деб аташи ҳам бежиз эмас, албатта.

ш,

Дарвоқе, шу ўринда яна бир нарсани эслатиб ўтишни лозим кўрамиз. Туронда ибодат қилинувчи махсус бинолар ибодатхоналар бўлмаган. Улар исталган жойларда Кўкка бокиб дуолар ўкиб кетаверганлар.

Мусавий ва исавийларда ибодатхоналар — калисо ва черковлар, ўтпарастрларда эса ўтхоналар бўлган, улар ибодатларини мана шу биноларда ўтаганлар.

Ислом таълимотига кўра Ер юзининг ҳар бир пок жойида намоз ўқишга рухсат берилади, камида уч киши бирга-бирликда ўқиган намози жамоат намози мақомида ҳисобланаверади. Исломнинг бу борадаги кенглиги ҳам аждодларимизнинг азалий диний турмушлари тарзига мос келган эди.

Биринчи масжид биноси Муҳаммад алайҳиссалом замонларида қурилган. Кейин бу анъана дўшай турмуш тарзи тақозоси билан бутун ислом дунёсида, жумладан Туронда ҳам кенг авж олиб кетган. Азалдан қонида иморатсозлик унсурлари бўлган туркий халқлар тарихида бирор хоқон, хон, подшоҳ, амир ёки бир бой-бадавлат мусулмони комил киши бўлмасипки, катта ёки кичик масжид қурдирмаган бўлсин. Бунга олис ва яқин ўтмишдан минглаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Мазкур анъана юртимизда мустақиллик шарофати билан яна жонланиб кетдики, бу ҳақда кўп тўхтаб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ҳисоблаймиз. Ҳамма-ҳаммасини кўриб-бўлиб, шоҳиди бўлиб турибмиз.

ТУРКИСТОН

Туркистон Туроннинг кунчиқар ва кунботар кенглиги бўйича чамалаганда нақ марказидадир. Шимол ва жануб узунлиги бўйича ҳисоблаганда жануброқда жойлашган асосий марказий қисмидир. Берунийлар, Қошғарийлар, Ясавийлар замонидаёқ (ва улардан илгарилари ҳам), Улуғбектар, Бобурлар даврида ҳам Турон сўзи билан бирга Туронзамин ва Туркистон иборалари ишлатила бошлаган. Кўпинча эса Туркистон деганда бутун Туронни, Турон Деганда эса бутун Туркистонни ҳам англашаверган.

Биринчи марта "Туркистон" атамаси мамлакатмаъносида 539 йили, Араб халифалиги вакиллари юртимизга Келмасданок, Форс манбаларида учрай бошлаган. Унгача юртимиз Турон дея аталган. Туркистон қўшма сўз бўлиб, "Турк" ва "стон" сўзларининг қўшилишидан яратилган.

"Стон" сўзи мамлакат маъносини биддиради. Туркистон — бу турклар мамлакати, турклар давлати демакдир.

Асрлар давомида Туркистоннинг ҳудудий доираси ўзгариб, баъзан кенгайиб, баъзан кичрайиброқ турган. Масалан, милодий VI асрда Туркистон дейилганда Форс ва Ҳинд вилоятларидан Шимолдаги ўлкалар — барча туркий халқлар яшайдиган ҳамма диёрлар — Танқутдан (Тибетнинг туркий номи, форсча Тибет аталади) тортиб Шимолий Қутбгача, Осис қитъасини Ёлуниёдан (Навоийнинг "Ҳамса"сида шундай ёзилган) ажратиб турувчи Татар бўғозидан Дунай дарёси бўйларигача бўлган ҳудудлар назарда тутилган бўлса, X—XI асрларда бу ҳудуд бир томондан кенгайиб, иккинчи томондан бироз торайган эди: Ҳитой чегараси шимолга сурилган, мўғуллар умумтурктикдан ажралиб чиққан, славянлар Жағубга — кипчоқ, бижанак ва бошқа турк қабилалари диёри — Дағги Қипчоқ томонга силжиб, Днепрнинг ўрта оқимида Киев князлигини тузган, Дунай бўйидаги можорлар (ўша Агилахоннинг авлодлари), Итил бўйидан кўчиб келган булғорлар насроний дини қабул қилган бўлсалар, иккинчи томондан, Туронзаминнинг нисбатан шимоли-ғарбий қисмида Ока, Кама дарёлари ҳамда Итилнинг юқори оқими ҳавзаларида ва уларга туташ ҳудудларда, яъни ҳозирги Татаристон, Бошқирдистон, Мордва, Мари, Чуванштон, Удмурдистон ўрнида ислом динини қабул қилган маданий бир давлат — Булғористон давлати вужудга келган (пойтахтининг номи Булғордир). Кичик Осиёда, яъни Туркиянинг Осиё қисмидаги ҳудудида туркий давлатлар — Салжук беклиги, Усмон бекликлари оёққа Тура бопшаган эди. Умуман эса, диний эътиқод борасида бу даврга келиб турк халқларининг аксарияти ислом динини қабул қилиб бўлган эди, шарқий ҳудудлардаги айрим эллар, айниқса, камсонли элатлар бундан мустасно эдилар.

Туроннинг Туркистонлик даврини Туркликнинг мусулмончилик билан узвий қўшилувидир, дейиш ҳам мумкин. Туркистон — бу исломий Турондир.

Шу ўринда араб лашкарбошиларида ва ислом динини тарқатувчиларидан бири Уммавий Араб халифалигининг Хуросон ва Сейистондаги ноиб Кутайба ибн Муслимининг номини эслаб ўрнатишимиз лозим. У Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хоразм воҳаларини, Фарғона водийсини то Қашқаргача бўлган қисмини халифаликка қўшган. У милодий 715 йили ҳозирги Андижон вилояти, Жалолқудуқ чумандда исён қўтарган ўз аскарлари томонидан ўлдирил-

гн. Мовароуннахр номи ҳам ана ўша пайтда пайдо бўлган. Бу номни биринчи бўлиб Қутайба ибн Муслим тилга олрал бўлса ажаб эмас. Мовароуннахр сўзини ўзбекчага таря^цма қилсак, дарёнинг нариги тарафи деган маънони билпиради- Икки дарё, яъни Амударё ва Сирдарё оралигидаги жойларнигина эмас.

Кугайба ибн Муслим ва унинг сафдошлари томонидан юртимизга ислом динининг таргиб қилиниши арафасида Хуркистон ягона бир мамлакат эмас эди. Замюшмизда ўнлаб катта-кичик давлатлар мавжуд бўлиб, улар орасида энг қудратлиси Буюк Турк хоқонлиги эди. Милодий 460 йили хонлик сифатида вужудга келган, 551 йили Илихон Бумин хоқонлик деб эълон қилган бу давлатнинг худуди шарқда Манжуриядан бошлаб, ғарбда Византия чегарасигача, Азов ва Қрра денгиз бўйларидаги Боспор (Керч), Херсонес шаҳарларигача, жанубда эса Форс вилоятигача борар эди. Византия ва бошқа давлатлар билан савдо-сотик яхши йўлга қўйилган эди.

VI аср охирида бу хоқонлик иккига бўлиниб, Шаркий турк хоқонлиги ва Ғарбий турк хоқонлиги вужудга келган. VII аср бошларида Ғарбий турк хоқонлиги ярим мустақил 15 давлатда иборат эди. Тошкент, Фарғона, Хоразм, Самарқанд, Бухоро ва бошқа ўлкаларда ана шундай ярим мустақил давлатлар бор эди. Қутайба ибн Муслимнинг юртимизга келиши шундай бир пайтга тўғри келган. Хоқон Шибий, Хоқон Хелу, Хоқон Қутлуғ, Хоқон Қопоғон, Хоқон Билге, Хоқон Шабало, Хоқон Ашина ва бошқалар бу сулоланинг машҳур вакиллари дир. Уларнинг замонида Хитой, Форс ва Византия билан савдо-сотик кучайган, Самарқанд, Бухоро, Сайрам, Тошкент, Хоразм, Марв, Чоржўйда қурилишлар олиб борилган, умуман шаҳар ҳаёти жонланган. 745 йили Ғарбийтурк хоқонлиги тарқалиб кетди.

Атбатга, ҳаёт давом этаврди, унинг ўрнида бошқа давлатлар вужудга келди. Туркистошнгўзга худудларида ҳам ! ўзига яраша давлатлар мавжуд эди. Турк отамяздан бошлаб, Турк халқларининг давлатсиз қолган пайти тарихда сира ҳам учрамайди. Туроннюн— Туркистонюшг у худудида бўлмаса, бу худудида давлат бўлган, бир Турк қавми тобе бўлиб қолган бўлса, бошқа қавмларнинг давлатчили-и давом этаверган. Давлаги бўлса халқсақланиб қолади, Давлати равнақ топса халқи қудратли бўлади. Бу ақида бизларга Турк отадан мерос.

„ Шундай қилиб, Куганба ибн Муслим келишидан ке-"ин Туркистошппп Мовароушгаҳр худуди Араб халифа-

лиги таркибига киритидди. Лекин Туркистоннинг бошқа хуудларида туркий давлаг-чилик хонлик ва хоқонлик шаклида давом этаверди.

Халифалик марказидан узоққа бўлган ўлкаларда уларни бошқаришни қулайлаштириш мақсадида нобликлар тузилади. 821 йили Тоҳир ибн Хусайн Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланади, маркази Нишопур шаҳри эди. 873 йили тоҳирийлар ҳокимиятдан четлатилади. 875 йили Наср I Сомоний, 892 йили Исмоил Сомоний халифалик томонидан Мовароуннаҳр ноблигига лойиқ кўринади. Бу ноблик ҳам халифалик таркибидаги бир вассал тузилма, бошқаришнинг халифалик маифаатлари учун қулай бир усули эди. Машхур немис олими Адам Мецнийг "Ислом реиессанси" китобида ёзилишича, бу нобликнинг бошлиқлари бўйсунмас халқ қаҳрамонларининг азиз бошларини халифалик пойтахти бўлмиш Бағдодга юбориб туришган, бунингэвазига халифадан совгалар олишган, шу билан ўзларининг гўё марказга бўлган садоқатларини изҳор этишган.

Нишопурда ҳам, Бухорода ҳам ноблик кўшинлари, жумладан, сарой гвардияси туркий аскарлардан иборат эди. Саркардалар ҳам уларнинг ўзларидан бўлган, аниқроғи, аскарларнинг ўзлари энг муносиб, энг довюрақларини бошлиқ қилиб сайлаб олишган. Аста-секин реал ҳокимият ўша ҳарбий бошлиқлар қўлига ўта боради, ноблилар эса ҳокимиятни қўлдан бой бера бошлайдилар.

Худди шундай тарихий шароитда Араб халифалигининг Туркистондаги вассал нобликлари ўрнида мустақил туркий давлатлар вужудга келди. Булар Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Ануштакинлар (Хоразмшоҳлар) давлатлари эди. X аср Туркистон жаҳонга шундай буюк лашкарбошилар етиштириб бердики, дунёнинг изми кўп асрлар шуларнинг авлоди қўлида бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, будавлатларга асос солувчилар хоқонзода ёки султонзодалар эмасди, улар ўша нобликлардаги туркий кўшинларнинг лашкарбошилари — ҳарбий фаолиятини ўспиринлигидаёқ оддий аскарликдан бошлаган довюрақ кишичар эдилар. Улар учун хоқонлик ва султонлик даражалари насаб эмас, балки худди Амир Темур бобомиз учун ҳам бўлгани каби ҳасаб эди, яъни улар ўз сабъ-ҳаракатлари билан давлат соҳиби бўлган, ўз сулолаларини бошлаб берган эдилар.

Қорахоний хоқонлар наслан қадим Буюк Туронинг хоқони Алп Эр Тўнга авлодларидан бўлсалар-да, орадаИ

минг йилча ўтгач, яна ҳокимиятни курашиб қўлга кирит-
^ан эдилар. "Қора" сўзининг бир неча маъноси бўлиб,
шулардан бири буюк, катта, улкан тушунчаларини билди-
ради. Қорахоний хоқон деганда ана шу маънолар ифода-
ланади. Масалан, Қорасув катта сойдир, Қоработир —
қудратли ботирдир. 927—1212 йиллар давомида асосан
Марказий ва Шарқий Туркистонни идора қилган бу су-
лолага Абдулкарим Сотуқхон асос солган.

Қорахоийлар замонида туркий адабиёт ва санъат, мсъ-
морчилик, илм-фан анча ривожланган. Юсуф Хос Ҳожиб,
Маҳмуд Қошғарий, Бурхонидди Марғилоний, Аҳмад
Ясавий каби буюк сиймолар ўша давр фарзандларидир.
Қорахонийлардан ёдгорлик бўлиб, буюк иншоотлар қол-
ган ва улар ҳозир ҳам сақланмоқда. Жумладан, Бухорода-
ги Арслонхон минораси (Кафта Минора), Жоме масжид,
Вобкент минораси, Жарқўрғон минораси, Малик работи,
Шоҳи Зиндадаги айрим мақбараларни эслатиб ўтиш мум-
кин. Аждодлар хотирасини улуғлаш ва адолат йўлида нгуни
эслатиш ўринлики, барча тарихий асарларда 1127 йили
Арслонхон томонидан қурдирилган балаидлиги 46 метр-
дан ортиқ бу иншоот Арслонхон минораси деб аталиб
келинган. Фақат нгўролар замонида бу миноранинг номи
ўзгартирилган. Асрлар шоҳиди бу иншоотни ўз номи би-
лан атасак, аждодлар руҳи шод бўлур эди. 285 йил яшаган
Қорахонийлар давлати 1212 йили Алоуддин Муҳаммад
Хоразмшоҳтомонидан Хоразм давлатига қўшиб олинган.

Ғазнавийлар ҳақидаги сўзимизни Хоразм фарзанди Абу
Райҳон Берунийдан бошлаймиз. Шунда айтмоқчи бўлган
фикримиз аниқроқ ифодасини топса ажаб эмас. 973 йили
Хоразмнинг ўша пайтдага пойтахти Кот шаҳри атрофида
(берун — шаҳар ташқариси маъносини билдиради) тавал-
луд топган Абу Райҳон Берунийнинг хокитуроби бир иқлим
олисида — Ғазна шаҳридадир. Баъзи китобхонлар: "Э, ат-
танг, улуғ бобомиз ватандан айру тушган эканлар-да, хоки-
туроби бегона юртда қолиб кетибди-да", деб афсусланиш-
лари ҳам мумкин. Лекин аслида ундай эмас. Беруний ҳаз-
ратлари биздан айру тушган эмаслар, тақдир тақозоси
билан биз ўзимиз айру тушиб қолганмиз, биз ўзимиз шуг-
Дай ўйлайдиган бўлиб қолганмиз. Чунки Беруний замо-
нида Ғазна шаҳри Туркистон за^шни ва худуди эди, у ерда
эсосан туркийлар яшарди, бу ҳақда Бобур Мирзо ҳам ора-
Дан роса 5 аср ўтгач, шундай дейди.

Лашкарбоши Алптакин 962 йили янги давлатга асос
солади ва ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқий

қисмида, Ғазна дарёси бўйидаги Ғазна шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олади. Пойтахт номи сулола номига, давлат номига ҳам асос бўлади. Шу боис Ғазнавийлар, Ғазнавийлар дашгати атамалари келиб чиқади. Ғазнавийлар давлати айниқса Сабуктакин (977-997), Маҳмуд Ғазнавий (997-1030), Масъуд I (1030-1041) ҳукмронлик қилган даврларда жуда қудратли бўлиб, бутун Шимолий Ҳиндистонни, ҳозирги Афғонистонни, ҳозирги Эрон ва Марказий Осиёнинг катта қисмини ўз тасарруфига олган эди. Бу даврларда мамлакатда савдо-сотик, илм-фан, адабиёт ва санъат, хунармандчилик, сугориш ишлари ҳам ривожланган. Сирдарё бўйларида, суғорма деҳқончилик равнақтопган юртда туғилиб ўсган Атнтакин қуш уясида кўрганини қилади, деганларидек бу ерларда ҳам кориз усулида, яъни қатор-қатор қудуқдар қазиб, уларнинг сувини ер остида оқизиб тўплаш усулини жорий этган. Унинг ўгли Маҳмуд Ғазнавий бу ишни давом эттирган. Шунингдек, у буюк ҳомий сифатида ҳам тарихда абалий қолган. Масалан, ўз хазинаси ҳисобидан 300 нафар адиб, олим, фозил ва ула-мо аҳлига етарли даражада маош тўлаб, уларнинг етук асарлар яратишига шароит яратиб берган. Саройига Беруний, Утбий, Байҳақий, Ғардизий, Фирдавсий каби Шарқнинг буюк сиймоларини олиб келган. Яна шуниси диққатга сазоворки, Маҳмуд Ғазнавий кимга қандай асар ёзишни таклиф қилишни ўзи белгилаган, яъни ҳозирги ибора билан айтганда, ўзи давлат буюртмаларини берган.

1017 йилдан 1048 йилгача, 31 йиллик умрини Ғазнада ўтказган, шу ерда вафот этган Берунийнинг жуда кўп машҳур асарлари, жумладан "Ҳиндистон", "Сайдана" китоблари ҳам ана шундай давлат буюртмаси бўйича дунёга келган эди. Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома"си ҳам Маҳмуд Ғазнавий буюртмаси бўйича яратилган, лекин китобда Турон тарихи бир ёқлама тавсифлангани учун у Маҳмуд Ғазнавийга манзур бўлмади. Беруний яна бир шоҳ асарини Масъуд I га бағишлаб, бу китобитш "Қонуни Масъудий" деб номлайди. У олимнинг фалакиётга доир энг муҳим асари ҳисобланади. Шундан кейин Беруний яна "Китоб ал-жамоҳир фи маърифатан-жавоҳир", "Ас-сайдана" асарларини яратган. Улуғолим буюк султоннинг юришларида йўлдошлик қилган. Ғазнавийларнинг элчи-си сифатида учинчи иқлимда — Ҳиндистоннинг шимо-лида яшаб, Ҳиндистон халқлари ҳаёти ва тарихини, ҳаттоки қадимги санскрит тилини ҳам ўрганиб, бу мамлакатга оид ўлмас асарлар ёзиб қолдирган.

Ғазнавийлар давлати 1187 йилгача давом этган. Шундан кейин Ғазна шаҳри вилоят маркази бўлиб қолган. Чингизхон босқини арафасида Ғазна шаҳри ўша даврдаги энг қудратли давлат бўлмиш Хоразм давлати таркибида эди. XIII асрнинг охиридан то 1738 йилгача Ғазна шаҳри аввал темурийлар, ундан кейин шу сулоланинг давоми бўлмиш бобурийлар қўлида эди. Темур вафот этган 1405 йилда унинг сеvimли набираларидан бири — валиахд Мирзо Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир ибн Темурбек худди шу шаҳарда бўлиб, Туркистонни бу худудларюш бошқараётган эди. Ғазна XVI аср бошларидан бошлаб Бобур Мирзо салтанати таркибига киради, унда Бобур, ўгаллари Хумоюн, Комрон, Хиндол, Мирзо Аскарини вақти-вақти билан яшаганлар. Шақар 1738 Гшли туркийларнинг салкам 800 йиллик тасарруфидан чиқиб, пуштун қабилалари қўлига ўтган.

Салжуқийлар, салжуқавлодлари, буюк суяюнлар ҳақида билмай туриб, Турои-Туркистоннинг кечмиши ва бугуни тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас, албатта. Бу сулола Туроннинг маркази, кейин ғарбида жуда довруғ қозонган. Сулолага асос солган Салжуқ ибн Дукак Сирдарё бўйидаги Янгикент шаҳрида ўғуз қабиласининг қаниқчи уруғига мансуб оилада туғилган. "Қаниқ" сўзи арава, қаниқли сўзи аравасоз маъноларини билдириши ҳақида ўз ўрнида гапириб ўтган эдик. Шунини эсласак, Салжуқ ибн Дукак аждоди Ўғузхонга бориб тақалишини англашимиз мумкин. Тарихчиларимиз унинг туғилган ва вафот этган йиллари аниқ эмас дейишади. Бизнингча, гарчи жуда аниқ ҳисоблаш қийин бўлса-да, умуман тўғри белгилаш мумкин. Тарихчи ал-Лсирнинг ёзишича, Салжуқ ибн Дукак 107 ёшга кирган. Бошқа манбаларда кўрсатилишича, у вафот этгач, ўгаллари ва қариндошлари 985-986 йилларда Нур вилоятида (ҳозирги Нурота тумани) яшаган эканлар. Шу икки рақамни чоғиштириб кўриб, хулоса чиқарсак, Салжуқ ибн Дукак IX асрнинг тўртинчи чорагида туғилиб, X асрнинг 70-йилларида вафот этган бўлиб чиқади.

Салжуқ ибн Дукак ҳокимият учуи курашни юзбоши сифатида бошлаган бўлса, унинг авлодлари дастлаб Туркистоннинг жанубида, ҳозирги ибора билан айтганда Хуросонда 1038 йилдан бошлаб ҳукмрон бўлишган. Кейин у давлат жуда кучагиб ва кенгайиб, бир аср давомида Хоразм, ҳозирги Эрои худуди, Озарбайжон, Ироқ, Арма-

нистон, Кичик Осиё (ҳозирги Туркиянинг Осиё қитъа-сидаги қисми), Сурия, Фаластин, Яман, Баҳрайн, Гур-жистон, Ширвон ўлкаларини ўзгаркибига киритди. Сал-жуқий Маликшоҳ замонида маълум бир муддат (1072—1074) Термиз, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона ҳам шу дав-лат таркибида бўлди.

1118 йили Салжуқийлар салтанати иккита бўлинди. Пойтахти Ҳамадон бўлмиш Ғарбий Салжуқий давлат Ирок султонлиги (1118—1194) деб аталди, уни дастлаб Маҳмул ибн Муҳаммад бошқарди. Пойтахти Марв бўлмиш Шар-қий Салжуқий давлатни (1118—1157) Султон Санжар бош-қарди. Кейин иккала Салжуқийлар давлати ҳам Хоразм-шоҳлар томонидан бу мамлакатга қўшиб олинди. фақат Кичик Осиёда Кўнйа султонлиги муетақиллигича қолди. Ҳозир туркиялик қардошларимиз бизнинг давлатчилиги-мизга туркистоилик аجدодларимиз асос солишган, Тур-кистон — она юртимиздир, дейишларига боис мана шун-дандир, салжуқийлардандир. Кўряпсизки, гап айланиб бориб, Туркияга егади. Кўнйа султонлигига Сулаймон I 1077 йили асос солган. 1308 йили бу султонлик кичикбек-ликларга бўлиниб кетди. Шу бекликлардан бирига Усмон исмли киши бек эди. Шу беклик 1320 йилдан эътиборан кучайиб ва бора-бора кенгайиб, буюк салтанатга айланди. Усмонлилар давлати деб аталган бу давлатнинг биринчи пойтахти Бурса шаҳри эди. Халқнинг номи ҳам, тили ҳам усмонли деб аталарди. 1402 йили Амир Темур ва Сул-тон Боязид I ўртасида бўлган Анқара жангидан сўнг, ора-дан қирқ йилча ўтгач, усмонлилар давлати яна кучая бош-лади. 1453 йили — бундан 820 йилча аввал Муҳаммад алай-хиссалом айтган башоратлари юз берди — Султон Мехмет II Константинополни фатҳ этади, уни Истанбул деб атай-ди ва ўз давлатининг бошкенти — пойтахти деб эълон қилади.

1550 йилларда Усмонлилар давлати нгу қадар қудратли ва улкан бир салтанатга айланган эдики, ўша замонда бу-тун дунё бўйича унга тенг келадиган мамлакат йўқ эди. Фикримизнинг исботи учун иккита рақам келтирамиз. Ўша пайтда Усмонлилар давлатининг ҳудуди 8 миллион кар-ра(квадрат) километр бўлиб, ҳозир Туркия Жумҳурияти-нинг ҳудуди 780 минг 600 карра километр дир. Усмонли-лар салтанати қарийб 600 йил яшади. 1920 йилларда Мус-та(ю Камол Оғатурк томонидаи халифалик бекор қилин-ди ва Туркия жумҳурият деб эълон этилди. Туркиялик қардошларимиз шу сабабли Турон-Туркистонни ота юр-

тимиз дейдилар. Сирдарё бўйида туғилган аждодимиз Салжук бобонинг авлодлари шу қадар донг таратган эдилар.

Энди сўз Хоразмшоҳлар хусусида боради. Хоразмшоҳ — Хоразмда ҳукмдорлик қилган кишиларнинг унвондир. 4 та сулола вакилларига шундай унвон берилган. Булар Африғийлар (305—995), Маъмунийлар (995—1017), Олтинтош (1017—1034) ва Анушгагин (1097—1231) сулолаларидир. Уларнинг сўнгги вакили — Жалолиддин Мангуберди.

Айниқса, Хоразмшоҳ Маъмун ва Хоразмшоҳ Маъмун II ибн Маъмун замонида Хоразм давлатюгинг қудрати ошди. Мамлакат пойтахти Урганч (араблар Журжон деб ёзганлар) йирик маданият марказига айланади, Маъмун академияси очилади, унда Абу Райхон Беруний, Абу Ати ибн Сино, Абу Сахл Масихий, Абу Наср ибн Ироқ, Абулхайр, Ибн Мискавайх, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саид Шашибий, Абулҳасан Маъмун ва бошқа йирик олимлар, шоирлар фаолият кўрсатадилар.

Чингизхон босқини арафасида, яъни XIII асрнинг бошларида, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220) замонида Хоразм давлати ўша давр учун дунёдаги энг қудратли ва улкан мамлакат эди. Лекин урушда Чингизхон ғолиб чиқади. Тарихчилар бунга иккита сабабни асос қилиб кўрсатадилар. Биринчиси — Алоуддин Муҳаммад барча қўшинларни бир жойга тўплаб, Чингизхонга қарши бир йўла жанг қилиш ўрнига, қўшинларни жой-жойларга бўлиб, Чингизхонга қарши курашиш йўлини тугади. Бундай ҳарбий тактика амалда ўзини оқпамайди, Чингизхон бўлинган қўшинлар устидан ғолиб келаверади ва ютиб чиқди.

Ислом тарихчилари эса Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад мағлубиятини унинг ғурурланиб кетганлигига, диний заифлигига, Бағдод халифасига қарши шиалар томонида тургззлигига боғлашади. Чингизхоннинг ғалабасини эса унинг Тангрига бўлган садоқатига, жанг арафасида, хусусан, Утрор шаҳрига ҳужум бошлашдан олдин ёлғиз ўзи бир тепаликка чиқиб уч кун Тангрига илтижо қилганига йўйишади. Гуржи ва армани манбалари ҳам Чингизхон аскарлари тилидан Тангри сўзи тушмаганини, уч марта тиз чўкиб топинишганини, ҳатто мактубларида "Мангу Тхенгри кучундир" ("Мангу Тангрининг қучи билан") Деган ибора билан бошлашганини тасдиқлайди.

Бу гапларнинг ҳақиқатга нақадар яқин келиши ёлғиз Аллоҳга аён. Лекин эътиқодда ҳикмат кўп. Бу ҳам аён гап.

ТУРКИСТОННИНГ ҚЎШНИЛАРИ

Бу ўринда Давр эътибори билан икки хил қўшниларни тушунмоқ керак. Қадимги қўшнилар ва кейинги, яъни янга қўшнилар. Туркхон, Уғузхон замонларида қўшпилари — ғарби-жанубда Бобил, жанубда Ҳинд ва Форс, ша-рки-жанубда Чин мамлакатлари эди, холос. Узи у пайт-ларда дунёда хали бошқа давлатлар вужудга келмаган эди ҳам.

Турон мамлакатининг жануби-ғарбдаги ён қўшниси бўлмиш **Эров** ҳам Туронга тенгдош қадимий давлатлардандир.

Миллодда илгарига биринчи минг йилликнинг ўрталарида ҳошрга Эроннинг ғарби-жанубидаги бир вилоят — форсда Форсия подшоҳлиги вужудга келади. Миллоддан аввалги 550 йили ҳокимият форсий сулола бўлмиш Ахманий қўлига ўтгач, юионлар, кейинчалик Оврупонинг бошқа халқлари ҳам Форсия номии мамлакатнинг барча қисмига таа.туқли деб билиб, уни Форсия деб атай бошлаганлар. Оврупо адабиётларида бу ном 1935 йилгача сақланиб келган, русларнинг "Персия" дейиши ана шундандир. Эрон ХУДУДИ гоҳ кенгайиб, гоҳ кичрайиб турган. Ҳамма вақт кўп миллатли мамлакат бўлган, асосан эса форсий ва туркий халқлар яшаган, бу ҳол ҳозиргача сақланиб келади.

Ахманийлардан сўнг бу диёрда Парфия, Сосонийлар давлат қуриган. Кейин ҳозирги Эрон ҳудуди Араб халифалиги тарқуйига киради. Узоқ йиллар давомида араб тили давлат тили ва адабий тил бўлиб қолади. IX асрда халифаликка бўйсупувчи кичик-кичик ноибликлар тузилади.

XI асрнинг бошларида Шарқий Эрон Ғазнавий давлати таркибига кирди, Хоразмшоҳлар қўлида бўлди. Кейин мамлакатнинг бутун ҳудуди Салжукийлар давлати таркибига қўшилди. XIII асрнинг йигирманчи йилларидан бошлаб то XIV асрнинг ўрталаригача элхонийларга тобе эди. Амир Темур замонасида темурийлар давлатига қўшиб олинди. Сохулкирон вафотидан кейин мамлакатнинг шарқий ҳудуди темурийлар қўлида қолиб, ғарбий ҳудудида эса бошқа бир сулола — қора қўнлилар давлати вужудга келади. 1502-1736 йиллар давомида Эронда озарбайжон сулоласи Сафвийлар ҳукмдорлик қилади. Қизил тусдаги бош кийим сийганликлари сабабли уларни қизилбошлилар дейиш расм бўлган. 1502 йили шиа мазҳаби давлат дини деб эъдон қилинади ва бу сулоланинг барча вакил-

лари шу мазҳабни ёйиш учун қаттиқ кураш олиб борадилар. Бу ишни сулолабоши Исмоил I бошлаб беради.

Сафавийлар, гарчи тили туркий бўлса-да, шарқда ўзбек хонликлари билан, Ғарбда усмонли турклар билан муттасил уруш олиб борди. Уларнинг биринчи пойтахти Табриз бўлган. Кейин иойтахт Қазвинга, ундан сўнг Исфаҳонга кўчирилган. 1736 йилда сулолалар алмашинган, кизилбошлиларнинг афшор қабиласидан бўлган Нодиршоҳ ҳокимият тепасига келади. Унинг талончилик урушлари натижасида йирик бир давлат — империя тузилди. Унга Арманистон, Озарбайжон, Гуржистон, Доғистон, Афғонистон, Балужистон ҳамда бирозгина вақт Хева ва Бухоро хонликлари киради. 1737—1739 йилларда Нодиршоҳ Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилади. Бобурийлар пойтахти Дехгани эгаллаб, катта бойликни қўлга киритади. Нодиршоҳ 1747 йили Хуросонда фитна натижасида ўлдирилгач, империя парчаланиб кетади. Занд ва қожар хонлари ўртасида жангбошланиб, узокдавом этади. XVIII асрнинг охирларига келиб, ҳокимият тепасига яна бир туркий сулола — Қожарлар келади. Уларнинг вакиллари-дан бири Муҳаммадшоҳ I мамлакат пойтахтини 1786 йили Техронга кўчиради.

Қожарлар ўрнини 1925 йили паҳтавийлар эгаллайдилар. Паҳлавийлардан фақат икки вакил давлат тепасида бўлди. Уларнинг бири 1941 йили тахтдан воз кечган Ризошоҳ бўлса, иккинчиси эса унинг ўрнига ўтирган ўғли Муҳаммад Ризо Паҳлавий эди. 1978 йилнинг январь ойида бошланиб кетган шоҳ тузумига қарши халқ ҳаракати туфайли шаҳаншоҳ 1979 йилнинг январиди мамлакатни тарк этади. 2500 йилдан кўпроқдавом этган монархия тузуми ағдарилади, ҳокимият оятуллоҳ Ҳумайний бошчилигидаги шиа руҳонийлари қўлига ўтади. Шу тариқа ҳозирги Эрон Исломи Жумҳурияти вужудга келади.

Демак, ҳозирги Эрон ҳудуди жиҳатидан ҳам, аҳолиси ва тузуми жиҳатидан ҳам миллоддан аввалги ёки ўрта асрлардаги Эрон эмас. Бу билан айтмоқчимизки, агар сўз миллоддан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарига тааллуқли бўлса, кичик Форсия подшоҳтигини назарда тутиш лозим. Милодий V асрлар ҳақида гап кетса Сосонийлар Эронини, IX асрга оид бўлса, Араб халифалигига тобе ноибликлар Эронини, X асрдаи то 1925 йилга қадар тегишли бўлса, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, ғазнавийлар, крракўюнлар, темурийлар, сафавийлар, афшорлар, қожарларга тобе мамлакатни мушоҳада қилиш керак. Шунинг-

дек, Эронда бир ярим асрча Чингизхон авлоди ҳукм юргизганини ҳам унутмаслик керак.

Ваҳолапки, шўролар даврида яратилган аксарият тарихий ва адабий асарларда бундай қилинмади, Эрон тарихи ҳақида гап борса, ундаги форсий қатламга ўрин берилди-ю, туркий қатлами ҳақида лом-мим дейилмади, четлаб ўтилди. Тарихий асарлардаги бундай муносабат оқибатида бадий асарларда, дарсликларда китобхонлар ва ўқувчиларга шундай тасаввур ҳосил қилиндикки, гўё ҳатто ўша сафавийлар ҳам туркий эмас. Ҳақиқатда эса Эрон тарихи шу ҳудудда яшаган ва яшаётган барча халқларнинг, давлат тузган форсий ва туркий сулолаларнинг ҳам тарихидир. Масалага шундай қаралса, адолатли иш қилинган бўлур эди.

Бугун тарих ўз ўриини замонага бўшатиб берди. Ҳозир бизнинг кўшнимиз сифатида Эрон Ислом Жумҳурияти мавжуд. Унинг ҳудуди қадимги Форс, Жанубий Туркистон, Фарбий Хуросон, Жанубий Озарбайжон, ИроқиАжам, Шарқий Курдистон ва бошқа ўлкалардан иборат бўлиб, 1 миллион 648 минг карра километрни тапсил этади.

Ўзбекистон билан Эрон ўртасида тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро иззат-ҳурматга асосланган дўстона муносабатлар ўрнатилган.

Афғонистон эса Туркистоннинг янги ёш кўшилари-дан бири. Унга 1747 йили Аҳмадшоҳ Дурроний томонидан асос солинган. Унгача бу ҳудуд бобурийлар ва аштархогшйлар давлатлари таркибида эди.

Маълумки, 1747 йили аштархонийларнинг сўнгги вакили бўлмиш Абулфайзхон вафотидан кейин Бухоро хонлигида ички низолар, тахт учун курашишлар, сулолалар алмашиниши натижасида марказийҳокимиятзаифлашди ва бунинг оқибатида Бухоро хонлигининг Амударёнинг сўл қирғоғидаги қисми — Балхдан то Ҳиротгача бўлган 9 та вилояти — Жанубий Туркистон Афғонистон подшоҳлиги таркибига қўшиб олинади. Бу вилоятларда азалдан ўзбеклар, қисман туркманлар яшаб келади. Ҳозир Афғонистонда 3 миллиондан ортиқ ўзбеклар истиқомат қилмоқдалар.

Ҳиндистон — Туркистоннинг қадим кўшилари-дан бири. Унда турли динларга эътиқод қилувчи турли халқлар, элатлар ва қабилалар яшайдилар. Шулар қаторида бу афсонавий мамлакатда, айниқса, унинг шилулий ҳудудларида, Жамлгу ва Капгмир вилоятларида Туркхон замонларидан бош^аб туркий халқлар ҳам истиқомат қилиб кел-

моқцалар. Қадимдан бу минтақада яшаб келаётган аждодларимизни Абу Райхон Беруний "Ҳиндистон" асарида умумий қилиб тибетлик турклар деб атайди. Ҳиндистон тарихи ва тақдирида ўзбекнинг барлос ва жалойир қабилалари катта ўрин эгаллаган. XII асрда асос солинган Дехли султонлигининг ҳукмдори Шамсиддин Элтутмиш ҳам, Дехли маликаси Розиябегим ҳам, буюк шоир Амир Хусрав Дехлавий ҳам ана шу барлослардан эдилар.

Юртимиздан чиққан буюк аждодларимизнинг ўзга юртларда ҳам ўз нодир истеъдод ва ақл-заковатлари билан нақадар юксак мавқе-эътибор қозонганликларига бир мисол тарзида Ҳиндистонда фаолият кўрсатган ана шундай зотлардан баъзиларининг ҳаёти ва ижодини мухтасар эслатиб ўтиш жоиз.

Яминиддин Лбул Ҳасан Хусрав Дехлавий 1253 йили Дехлига яқин Патёла шаҳрида тугилиб, 1325 йили Дехлида вафот этган. Отаси Сайфиддин Маҳмуд асли кешлик бўлиб, тақдир тақозоси билан Ҳиндистонга кўчиб боради. Дехли султони Шамсиддин Элтутмиш давлат олдидаги ҳарбий хизматларини қадрлаб, унга амирлик унвонини берган. Сайфиддин Маҳмуд вафот этгач, ёш Яминиддинни бобоси Имодулмулк ўз тарбиясига олади. Бўлажак шоирга мутасаввуф Шайх Низомиддин Авлиё устозлик қилади, янги-янги асарлар ёзишга илҳомлантиради. Хусрав Дехлавий йигирма ёшидаёқ таниқли шоирлар қаторидан ўрин олади. Форс, урду ва араб тилларида ижод қилади. Уни урду тилида шеър ёзган биринчи шоир деб эъзозлайдилар.

Дехли султонларидан Жалолиддин Фирузшоҳ Хусрав Дехлавийга амирлик унвони ва бош ходим лавозимини беради, унга ер-сув инъом қилиб, 1200 танга маош тайинлайди. Хусрав Дехлавий умрининг охиригача саройда яшайди. Охири беш йиллик умрини Фиёсиддин Туғлуқшоҳ саройида амирлик лавозимида ўтказади.

3 та сулолага мансуб 7 нафар султон саройида хизмат қилган Хусрав Дехлавий, табиийки, ўша давр анъаналарига кўра ўз асарларини ана шу султонларга бағишлаган бўлса-да, муҳим ижтимоий масалаларни кўтариб чиқади, асарларида юксак инсонпарварлик ғояларини илгари суради, инсоннинг буюклигини, унинг гўзал ва олижаноб туйғуларини тараннум этади.

Хусрав Дехлавий нафис шеърятини жамлаб, 5 та девон тузган. Иккита эпикдoston ёзган. У Низомий Ганжавий анъаначарини давом эттириб, беш достондан иборат

"Хамса" яратган. Бу билан Хусрав Дехлавий хамсачиликни янги мазмун, янги қаҳрамонлар билан бойитди, унинг бадиийлигини оширди. У, шунингдек, тарихий рисола-лар, адабий услуб, мусикага доир асарлар ҳам ёзган. Унинг ижоди Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий томонидан юксак баҳоланган.

Хусрав Дехлавий гарчи туркий бўлса-да, Ҳиндистонга муҳаббат, хииду тилига ҳурмат билан қараган. Шоир ўзининг "Ғурратул-калом" асарининг деб очасида "Туркийи Ҳиндистонам, ҳиндавий гўям чу об", яъни "Мен Ҳиндистон туркийси бўлсам ҳам, ҳиндчани сувдек ичаман" деб ёзади. Жавоҳарлаъл Неру ўзининг "Ҳиндистоннинг кашф этилиши" китобида хиид тилида кўп ажойиб китоблар ёзган адиблар орасида энг машхури турк Амир Хусравдир, деб таъкидлаб ўтган.

Туркий шоирлардап фақат икки кишига амирлик рутбаси берилган. Бири Хусрав Дехлавий, иккинчиси Алишер Навоийдир. Қисқаси, Амир Хусрав Дехлавий Туркистон заминидан чиқиб, Ҳиндистон осмонида мангу чаракдап турувчи ёркин юлдузлардан биридир.

Бадри (Бадриддин) Чочий 1285 йил Тошкентда туғилган 1332 йили Дехлига кўчиб боради, Султон Муҳаммад Туғлуқ саройида хизмат қилади, "Қасидаи шитоия", "Қасидаи сайфия", "Қасидаи раббия" асарларини ёзади, 35 минг байтлик "Шоҳнома" сини яратади, 10 минг байт-дан иборат девон тузади ва "Фахр уз-замон" — "Замон фаҳри" унвонига сазовор бўлади. 1344 йили Дехлида ва-фот этади.

Ҳофиз Хоразмий Хусрав Дехлавийга кичик замондош, Бадри Чочийга асрдош бўлган. Бугунги ўзбек адабий тилига ниҳоятда мос келадиган туркийда гўзал ғазаллар битган. Девони икки жилд қилиб, бундан бир неча йил олдин Тошкентда чоп этилди. Ғазаллари юртимизда севиб ўқилмоқда ва ҳофизлар ижросида янграмоқда.

Абдулқодир Бедил Мирзонинг ҳам ота-боболари асли шахрисабзлик ҳарбийлардан бўлиб, бобурийлардан Шох Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлик қилган лаврларда йирик ҳарбий лавозимларда хизматда бўлишган. Бедит 1644 йили Банголиянинг Азимобод шаҳрида туғилиб, 1721 йили Дехлида вафот этган. У атоқли шоир ва мутафаккирдир. У ўз аждодларининг юрти Туркистонда шунчалик машхур бўлганки, асарлари мадрасаларда дарслик сифагида ўқитилган. Беди.тхонлик — яъни, шоир ғазалларини давраларда мутолаа қилиш, мағзиини чақиш адабий удум —

анъана тусили олган. Академик Иброҳим Мўминов "Мирзо Абдулқодир Бедил ва унинг фалсафий қарашлари" монографиясида бу аждодимизнинг меросини теран таҳлил қилган.

Сайид Қосимий ХУ1-ХУН асрларда Ҳиндистонда яшаган, туркий тилда ижод қилган. Маснавийлардан иборат тўплами нашр этилган.

Муҳаммад Ёқуб 11ингий XVII асрнинг хири XVIII асрнинг бошида Ҳиндистонда яшаган, луғатшунослик билан иғуғуланган. "Келурнома" деган ўзбекча-форсча луғат тузган.

1525 йили Бухорода туғилиб, 1588 йили вафот этган шоир Лбдурахмоп Мушфикий бир қанча вақт Лқбаршоҳ сароғшда хизмат қилиб, ижод этгани маълум.

Шоир, тарихчи ва гаржимон Султон Муҳаммад Тошкандий — Ҳофиз Кўйкийни Ати Қуигчининг авлодидан дсйдилар. Тошкент вилоятининг Паркент кишлоғида туғалган. Шу боис "Кўйкий"—"Кўҳакий", яъни "тоғлиқ" тахаллусига эга бўлган. Ҳиндистонга икки марта сафар қилган, биричи марта 1528 йилда Бобур билан учрашган. Иккинчи марта боришида — 1569—1570 йилларда Акбаршоҳ билан мулоқоғда бўлган. "Тарихи оли Чингиз", "Тарихи Туркистон" асарларини ўзбекчага ўгирган. Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида, Са1^бон кўчаси^а бир кўҳа маҳалла бор. У "Ҳофиз Кўйкий" деб аталади. Маълумки, Қуръони каримни тўла ёд билган ва чиройли қилиб тиловат қилган кишита "Қори" ёки "Ҳофиз" деган унвон беритган. Ҳофиз дегани ҳофизаси — ёддан бшшб о.тув икгадори кучли деган маънони билдиради.

Сулгон Муҳаммад Тошкандий! ана шундай қорию қурро ҳофизлардан бўлиб, шу маҳаллада яшаган. Халқ унинг хотирасини абадий сақлаб, маҳаллага "Ҳофиз Кўйкий" номини берган.

XVIII асрда Ҳиндистонда яшаб, ҳинд, урду ва ўзбек тилларида ижод қилган шоирлардан яна бири Мирзо Атибахт Азфарин Кўрагонийдир. "Девони туркий", "Девони урду", "Девони ҳиндий" тўтамағлариниш1г муаллифи, Алишер Навоий асарларини ҳинд ва урду тилларига з^аржима қилган. Исми шарифидаги Мирзо сўзи амирзодалардан, яъни шахзодатардан экаишш бивдирса, "кўрағошш" лақтби эса турклашган ва мусулмои бўлган маликалардан бирига уйланганини кўрсатади. Кўрагонин — улуғ ҳоконнинг кувви деганидир.

Бобурийлар саронида XVIII асрда ўзбек тилида ижод қилган, зуркип девон тузган шоирлардан яна бири Фо-

риғийдир. Девони Ҳиндистондан келтирилиб, ижоди энди энди ўрганилмоқда, айрим шеърлари нашр қилинган.

Ҳиндистонда Туркистондан борган шоиру олимлар, тарихчино уламолар қаторида машҳур рассомлар, меъморлар ҳам ижод этишган. XVI—XVII асрларда Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган мусаввирлардан бири Муҳаммад Нодир Самарқандийдир. У мўъжаз сураглар — миниатюра-лар ишлаган, подшоҳ Жаҳонгир портретини яратган.

Бобур Мирзонинг ҳарбий салоҳияти, давлат ишларидаги зукколиги, адабий-бадий, илмий салоҳияти фарзандларида ҳам, уч ярим асрдан ортиқ вақт давомида авлодларида ҳам давом этди. Бу сулоладан истеъдодсиз киши чиқмаган, десак муболага бўлмайди. Угиллари Ҳумоюн Мирзо туркий ва форсийда шеърлар ижод қилган, форсча девон тузган, Комрон Мирзо туркий девон яратган. Бу анъана деярли барча бобурийлар томонидап давом эттирилган. Энг сўнгги бобурий подшоҳ Баҳодиршоҳ Иккинчи "Зафар" тахаллуси билан урду ва форс тилларида гўзал газаллар битган, девон тузган.

Бу ажойиб анъана бобурийлар хонадонига мансуб аёлларга ҳам хос бўлган. Бобурнинг кизи Гулбаданбегим акаси Ҳумоюн фаолияти ҳақида "Ҳумоюннома" деган гарийҳий асар ёзган. Бу китобни "Бобурнома"нинг бевосита давоми дейиш ҳам мумкин.

Зебунисобегим бутун шарқ адабиётининг мумтоз вакилларидап бири сифатида эътироф этилган. Унинг девони Ҳиндистону Покистонда, Афғонистону Ўзбекистонда, Эронда ҳам машҳур. Гулруҳбегим, Нуржаҳон, Жаҳоноро, Салима исмли бобурийлар хонадонига мансуб аёллар ҳам қалам соҳибалари бўлишган, шеърлар ёзишган.

Туркистон ва Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган шоир ва тазкиранавислардан яна бири Мутрибийдир. У XVI асрнинг биринчи ярмида Самарқандда тутилади, шу ердаги мактаб ва мадрасаларда таълим олади. Таҳсисни Бухорода давом эттиради, шоир ва олим Хўжа Ҳасан Нисорийдан таълим олади. Шоир, бастакор, созанда, тарихчи ва адабиётшунос олим сифатида шухрат қозонади. Бастакорлик ва созандаликда ҳам моҳир бўлгани учун Мутрибий тахаллусини танлайди. Мутрибий умрининг охирида Ҳиндистонга — бобурийлар ҳузурига боради ва ўша ерда яшаб ижодини давом эттиради. Унинг 1605 йилда Самарқандда тузган "Тазкират уш-шуаро" ва Ҳиндистонда ёзган "Тарихи Жаҳонгирий" номли адабий ва тарихий асарлари сақланиб қолган. "Тазкират уш-шуаро" асарида XVI аср-

нинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида асосан Туркистонда, қисман Ҳиндистонда яшаб ижод этган 320 дан ортиқ шоир, олим ва санъаткор ҳақида маълумот беради. Жумладан, у ўз тазкирасида XVI асрнинг иккинчи ярмида Туркистондан Ҳиндистонга сафар қилиб, у ерда ижод қилган Мирзо Боқий Андижоний, Одамий Самарқандий, Дўстий Бухорий, Доий Андижоний, Восилий Ҳиравий, Хоримий Тарзий Самарқандий, Маҳзуний Самарқандий, Нидоий Самарқандий, Шарифий Самарқандий, Қилич Муҳаммад, Шомий Тошқандий каби олим ва шоирларни ҳурмат билан тилга олиб ўтади.

Тарихий маълумотларнинг кўрсатишича, бобурийлар замонида Туркистон ва Ҳиндистон ўртасида адабий-маданий алоқалар, савдо-сотиқ ишлари, элчилар қатнови яхши йўлга қўйилган ва мунтазам давом этиб турган. Туркистоннинг турли бурчакларидан — бу ёғи Тошкенту у ёғи Андижондан, Хоразм, Самарқанду Бухородан зиёлилар, нафақат зиёлилар, балки ҳарбий кишилар ҳам Бобурни, унинг авлодларини панохтортиб Ҳиндистонга сафар қилишган, кўплари ўша ерда яшаб қолишган, аввалига туркийда сўзлашиб ва ёзиб, бора-бора урдучага ўгиб кетинган, умумҳиндистон адабиёти, санъати, фани ва меъморчилиги равнакига муносиб ҳисса қўшганлар.

Утган асрда Туркистон Русия истилосига учраб, Ҳиндистон Англия асоратига тушгач, бундай алоқалар давлат миқёсида тўхтаб қолган, аниқроғи, бунга мустамлакачилик тузуми йўл қўймаган эди. Туркистон халқлари мустақил республикаларига эга бўлган бугунги кунларда ўша анъанавий алоқалар яна ўз ўзанига тушиб бормоқда.

Маълумки, ўша қадим Ҳиндистон ҳудудида ҳозир учта мустақил давлат — Ҳиндистон Республикаси, Покистон Ислом Республикаси, Бангладеш Республикаси мавжуд. Бу мамлакатларга ислом динининг кириб бориши ва қарор топишида Туркистоннинг ҳам ўрни катта бўлган. Бу борада Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур, Бобур ва бобурийларнинг ҳиссалари беқиёсдир. Ҳозир Покистон ва Бангладеш мамлакатларида аҳолининг муғлақ кўпчилиши ислом динига эътиқод қилади. Ҳиндистонда ҳам юз миллиондан ортиқроқ мусулмон яшайди. Покистонда давлат тили мақомига эга, Ҳиндистонда ҳам кенг ёйилган, адабиёт ва санъат тили ҳисобланган урду тилининг шаклланишида туркий тилнинг ҳам таъсири кучли бўлганини ҳиндистонлик ва покистонлик тилшунос олимлар эътироф этишадди. Хўш, урду тили қандай тил ва у қачоп пайдо бўлган?

Тарихдан маълумки, кейинги минг йиллик даврда бу мамлакатни асосан туркий сулолалар бошқарган. Табиийки, улар маҳаллий лаҳжаларни, бу ердаги аҳоли эса туркин тилни билишмаган. Шундай бир шароитда икки томоннинг ўзаро муносабати ва мулоқоти, бир-бирини тушунишга интилиши самараси ўлароқиккала томонни яқинлаштирувчи восита сифатида урду тили вужудга келган. Урду тили сарой тили демакдир. Урду сўзи туркий ўрда сўзидан келиб чиққан. Агар ҳинд ва Покистон фильмларидаги кўшиқтарга синчиклаб қутқолсангиз, қахрамонларнинг мулоқотига эътибор берсангиз, ўзбекча сўзларни ҳамучратасиз. Ҳиндистонда яратилган фшгъмларгошгаксарияти урду тилида бўлади. Покисторгда эса урду давлат тили эканлигини юқорида эслатиб ўтдик. Агар бу тилда ғазал ёзишни Амир Хусрав Дехлавий бошлаб берганини эътиборга олсак, у қарийб 750 йиллик адабий-бадиий анъаналарга эгадир.

Урду тилининг вужудга келиши ва шаклланишида асосан тўртта тил — туркий (ўзбек), ҳинди, араб ва форс тиллари фаол иштирок этган. Араб сўзлари Қуръони карим, ҳадиси шариф, диний китоблар орқали урдуга кириб борган, бунда ҳам аждоқларимиз жонқуярлик кўрсатганлар. Форс сўзлари асосан шеърият орқали ўрин олган. Туркий-ўзбек сўзлари ҳам туркий адабиёт ва айниқса, жонли сўзлашув — ўзбек ва ҳиндистоникларнинг ўзаро мулоқоти орқали оммалашган. Айни пайтда Шимолий Ҳиндистонда азалдан яшаб келган туркий қатламнинг, хусусан, бардосларнинг таъсирини ҳам унушаслик лозим.

Хитой ҳам Туркистоннинг қадим қўшниларидан биридир. Лекин, агар сўз олиш ўтмиш ҳақида борса, Хитой деганда Чин мамлакатини тушуниш лозим. Чин мамлакати ҳозирги Хитойнинг шарқи-жанубидаги бир қисмидир.

Агар гап ўрта асрларга оид бўлса, Хитой деганда Буюк Хитой деворидан жанубдага ҳудудлардан иборат мамлакат назарда тутилади. Ҳозирги Хитой таркибига ўша Чин, Чин Мочин ҳудудлари билан бирга кейин унга қўшиб олинган Манжурия, Ички Мўғулистон, Тибет ҳамда Шарқий Туркистон кирди.

Русия Туркистониинг гарби-шимолидаги ён қўшнисидир. У нисбатан ёш давлатлардаи. Бу ерда 1547 йили ношоҳлик вужудга келган, то унғача майда-майда князликлар мавжуд бўлган. Биринчи рус подшоҳи Иван Г/дир. У подшо бўлғач, фақат зўравонлик сиёсатини ўтказиб, бос-

қинчилик юришлари қилган. Орадан олти йил ўтар-ўтмас — 1553 йили у қадим Булғория, кейинчалик Қрзон хонлиги деб аталган мустақил ва маданий давлатни забт этиб, қонга ботиради, аҳолининг бир қисмини чўқинишга мажбур қилади ҳамда шу қилмиши туфайли ўзига Грозний — "Мудҳиш" деб лақаб олади. Кейин XVI аср охирида Ҳожитархон (Астрахан) хонлиги забт этилган, тубжой аҳоли пароканда қилиб юборилган, уларнинг кўп қиёми Марказий Туркистонга кўчиб кетишга мажбур бўлган. XVII асрда Сибир хонлиги (тарихий китобларда "Кўчманчи ўзбеклар давлати" деб тилга олинган мамлакатнинг вори-си) босиб олинган. Кейин эса тарихан Дангги Қипчоқдеб аталган мамлакатнинг бир қисми бўлмиш ҳозирги Волгоград, Оренбург вилоятлари, Краснодар, Ставрополь ўлкалари ва шу каби жуда катта ҳудудда жойлашган Нўғоп хонлиги забт этилган. Сўнгра қозоқларига, Сибирияга ҳужумлар бошланган ва го Тинч океанигача бўлган ерлар босиб олинган ҳамда Мўғулистон ва Хитой Россиянинг қўшнилари бўлиб қолишган. 1783 йили Қрим хонлиги босиб олинган, 1 миллиондан ортиқ тубжой халқ обод ерларидан маҳрум этилган, улар ватанларидан бош олиб кетишга мажбур бўлганлар.

Шу тариқа Русия ҳудуди Қора ва Азов денгизлари қирғоқларигача кенгайтирилган. Русия ҳуқумати томонидан бундай босқинчилик сиёсати шимол томонга, ғарби-жанубга нисбатан ҳам қўлланилган. Русия чегараси ғарби-жанубда Днестр дарёси бўйларигача, шимоли-ғарбда эса Болтиқ денгизи қирғоқларигача етиб борган. 1613 йили ҳокимият тепасига чиқиб олган романовлар сулоласидан бирон подшо йўқки, Россия ҳудудшш қўшнилари ери ҳисобига кенгайтирмаган бўлсин. Сулолабоши Фёдор Романовдан тортиб то сулоланинг сўнгги вакили Николай II Романовгача ана шундай босқинчилик сиёсатини амалга оширишган. Қурол ишлатишдан ташқари сиёсий фитна ва тузоқлар йўлидан ҳам маккорона фойдаланишган. Чор ҳуқумати ва унга тобе ташкилотлар бошқа халқларнинг хоҳиш-иродасини писанд этмай, мустақил яшаш ҳуқуқларини тан олмай ва оёқости қилиб, босқинчилик, мустамлакачилик сиёсатини давом эттираверган.

Русия ҳокимларидан айниқса икки нафари босқинчиликка ружу қўйган. Биринчиси Пётр I бўлса, иккинчиси Екатерина II дир. 1721 йили Пётр I Россияни империя Деб, ўзини император деб эълон қилади. Марказий Тур-

кистонга кўз олайтирган ҳам, Хева хонлигига биринчи марта, лекин муваффақиятсиз боскин уюштирган ҳам Пётр I дир.

Туронзаминни босиб олиш сиёсати роса 150 йил давом этди. Кавказни бўйсундириш ҳаракати ҳам деярли шунча муддат давом қилди. Натижада XIX аср охирида **Русия империяси Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бярига эгалик қила бошлади. Бу ҳудуднинг 95 фоизи Турон ерларя эди. Русия 200 га яқин миллат ва элатларнинг турмаси бўлиб қолди, 50 га яқин камсонли халқўз миллий қиёфасини йўқотди. Унинг ҳудуди эса 22 миллион 400 минг квадрат километр бўлиб қолди. Кўрипадики, агар Русия давлат бўлиб шаклланганида унинг ҳудуди 200 минг квадрат километр бўлса, 4 аср давомида қўшпилари ери ҳисобига, асосан Туронзамин ҳисобига 100 баробаридаи ортиқ кенгайган, бунга . фақат босқипчилик билан эришган. Собик СССРнинг ҳудуди ҳам шунча, яъни 22 миллион 402 минг 200 квадрат километр бўлиб, бундан 11 миллион 7.5 минг 400 квадрат километр ҳудуд расман Русияга тегишли ҳисобланса-да, амалда эса барча ҳудуд Русияга хизмат этарди, пойтахт Москва-нинг айтгани айтган, дегани деган эди. Бу "ҳуқуқ"дан тарих ҳукми билан махрум бўлган жанобларни ҳамон ўша дамларнинг хумори туғиб, жазаваси кўзгаётгани бежиз эмас.**

1991 йилнинг августидаги маълум воқеалардан сўнг Украина, Ўзбекистон, Гуржистон ва бошқа барча иттифокдош республикалар ўз мустақилликларини эълон қилдилар. Шу тариха собик совет империяси ҳудудида 15 та мустақил давлат вужудга келди. Буларнинг бари халқаро ҳуқуқнинг субъектлари, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг тенгҳуқуқли аъзоларидир. Бу ҳол Россиядаги буюк миллатчилик иллати билан оғриган тўдаларнинг аламини келгирмоқда. Қўлларидан чиқиб кетган эндиги 14 та мустақил давлатга, яъни 5 миллион 326 минг 800 квадрат километр ҳудудга яна эгалик қилиш учун турли хийланайранг кўрсатмоқдалар, дўқ-пўписалар қилмоқдалар. Россия Давлат думасининг Беловеж битимини бир томонлама бекор қилиш ҳақидаги "қарори" замирида ана шу улкан ҳудудни Россия таркибига қайтариш нияти ётади. Бу эса ҳаммамизни ҳушёр бўлишга даъват этади. Ҳушёрлик учун эса киши тарихдан хабардор бўлиши лозим. Шу боис халқимизнинг рус истилосига қарши кураш тарихидан бир неча лавҳаларни ҳикоя қилиб ўтишни лозим топдик. Зотан, Туркистон фожиаси ва унинг қурбонлари хотираси доимо ёдимизда зури^пи лозим.

ТУРКИСТОН ҒОЖИАСИ

Бу воқеа **Оқмасжид ғождасидан** бошланди. Ўтган асрда, рус босқини арафасида Марказий Туркистонда учта давлат — Бухоро амирлиги, Хева ва Қўқон хонликлари мавжуд эди. Тарих дарсликларидан булар умумий қилиб ўзбек хонликлари дейилса-да, Қўқон хонлигига доир тарихий манбаларда бу давлат Туркистон мамлақати деб тилга олинган, унинг ҳукмдори эса "Ҳокон ибн ҳокон султон..." деб юритилган. Шундай ҳокон ибн ҳоконлардан бири 1822 — 1842 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Алихон ибн Умархон эди. Унинг ҳукмронлик йилларида Туркистон мамлақати бирмунча ривожланади, янги қалъа ва уларнинг ёнида шаҳарлар қурилади. Шарқий Туркистон Қўқон хонлигига қўшилади. Муҳаммад Алихон ўттиз миң кишилик қўшин билан бориб, Шарқий Туркистон халқини манжур босқинчиларидан асоратидан қутқаради. Шу ғалабаси эвазига ғозий унвонига мушарраф бўлади. То унгача ва ундан кейин ҳам ўтган Қўқон хонларидан ҳеч бирита ғозий унвони берилмаган. Умуман, Туркистон тарихида бундай унвонга сазовор бўлган лашкарбошилар бармоқбитан санарлидир. Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур, Султон Ҳусайн Бойқаро ғозий унвонига сазовор эдилар. Улар Туркистон тупроғини ғайридин босқинчилар асоратидан озод этишда фавқулодда хизматлар кўрсатган эдилар.

Шуни алоҳида қайд этиш ҳам лозимки, Амир Темур замонларидан бери Шарқий Туркистон Ғарбий Туркистонга бирлашмаган эди. Бу тарихий воқеа худди шу Муҳаммад Аяхон замонида юз берди. Унинг бу муваффақиятидан чўчиган атрофдаги ғаним давлатлар саросимага тушдилар ва ўзларича чора кўришга киришдилар. Жосуслар юбориб, учта қўшни ва қардош давлат ўртасида низо чиқаршига уриндилар, Муҳаммад Алихон бадном қилиб, қатл этилишига эришдилар. Бу ишни Бухоро амири Насрулло амалга оширди. Узоқни кўзлаган босқинчилар Туркистонни забт этишга ана шундай ҳозирлик кўрдилар, бу ердаги давлатлар бирлашмасин дея, уларни бир-бирларига ёв қилиб қўйдилар.

Муҳаммад Алихон ҳаётлигида Қўқон хонлигининг худуди Сирдарёнинг қуйи оқимларидан то Шарқий Туркистонгача эди, жанубий чегара Помир тоғларигача борса, шимоли Олмаота, Пишпек, Исикқўл бўйларигача борарди. Бу даврда қурилган янги шаҳарлардан бири Сирдарё бўйидаги Оқмасжид эди. Бу ерда қурилган масжид олис-

олислардан оппоқ бўлиб кўрингани учун халқ шаҳарни Оқмасжид деб атаган.

Рус босқинига биринчи бўлиб ана шу Оқмасжид (ҳозирги Қизил Урда) дучор бўдди. 1852 йили Бларамбергдеган келгинди бошчилигидаги рус казак каллакесарлар Оқмасжидни босиб олишга уриниб кўрди. Лекин шаҳар Ҳимоячиларининг қаттиқ қаршиликларига учради, кўп талафот кўриб, келган тарафига қайтиб кетди.

Орадан бир йилча вақт ўтгач, Оренбург губернатори генерал-майор В.Перовский етовидаги тиш-тирноғигача қуроланган кўи сонли рус кўшини Оқушжидга яна ҳужум қилди. Ўша пайтда Оқмасжид қалъасида ҳаммаси бўлиб 500 киши бор эди, холос. Улар бир томчи *крняри* қолгунча қалъани Ҳимоя қилдилар. Беаёв жанг бўдди. Лекин кучлар тенг эмас эди. Барибир қалъа таслим бўлмади. Рус кўшинлари қалъа деворини портлатиб, ичкарига ёпирилиб кирганида, 400 кишидан ортиқ ватанпарвар жон таслим қилиб ётарди, қолган кишилар эса кекса кампирлар, бола-чақалар ва оғир ярадорлар эди.

Қалъа Ҳимоясида аёллар ҳам эркаклар сафида туриб, жанг қилиб ҳалок бўлишган эди. Инсонликдан *етги* ёт бегона босқинчилар бу тирик қолганларни ҳам қилгунча домидан ўтказадилар — чопиб ташлайдилар, бу киргинни шундай бошлайдиларки, аввало бувилари кўз ўнгида невараларига қилич урадилар. Кейин эса уй-уйларига Оренбург, Самара, Пенза, Орёл ва бошқа шаҳарларга йўллаган соғинчли салом хатларида бу қилмишларига мағрурланиб кўядилар. У ерларда эса бу ваҳшийликни қаҳрамонликка йўядилар.

Оқмасжид шаҳри истило қилингач, чор ҳукумати босқинчи генерали номини абадийлаштириш мақсадида уни Перовск деб атади. 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида шаҳар шу ном билан юритилди. 1920 йилларда ўша пайтдаги Қозоғастон мухтор ҳукумати Оренбургдан кўчириб юборилгач, бу шаҳар шу ҳукуматнинг қароргоҳи бўлди ва Қизил Урда деб атала бошлади.

Солиҳбек додхо жасорати. 1864 йилнинг кузида полковник Черняев бошлиқ рус кўшини Тошкентни эгаллаш учун ҳужум бошлайди. Шаҳар мудофаачилари уюшган ҳодда қарши ҳужумга ўтадилар. Уларнинг ҳужумига дош беролмай, 100 га яқин аскардан айрилган Черняев орқага чекинади ва Чимкентга қайтиб кетади.

1865 йилнинг апрелида у катта кўшин билан Тошкент яқинида яна пайдо бўлади. Бу сафар энди ҳийла-найранг

йўлини тугади. Чирчиқ дарёси ёқасидаги тўғонбоши Ниёзбек қалъасини жанг билан эгаллайди. Тўғонни буздириб ташлаб Тошкентни сув билан таъминлайдиган Бўзсувнинг йўлини тўсиб қўяди, Тошкентни сувсиз қолдиради. Унинг бу қилмиши Чингазхон нўёнларининг Урганччи сувга гарқ қилишларини эслатади. Унда сув ҳалокат келтирганда, бунда эса сувсизлик фалокат келтирди — 100 мингга яқин аҳоли, мол-ҳол 52 кун мобайнида сувсизликдан азоб чекади, шунча кун она шахрини мардларча мудрофаа қилдилар. Қудуқ казиб, қудуқ суви ичиб, тирикчилик ўтказсалар-да, ёвга бардош бердилар. Вақти-вақти билан шаҳардан ташқарига чиқиб, душман билан очик жанг қилиб, унга талафот етказиб ҳам турдилар. Шаҳар барибир ўз хоҳиши билан таслим бўлмади, уни душман забт этди. Рус қўшинлари шаҳарга кирганидан кейин ҳам гузарларда, хатгоки ҳар бир хонадонда қаттиқ қаршишшкка дуч келди, икки кун мобайнида кўча жанглари, тунги хужумлар давом этди. Черняев Тошкентнинг майдонлари ва чорраҳаларида қатта тўпу замбаракларни ўрнатиб, агар кўча жанглари тўхтамаса шаҳарни портлатаман, ҳамма ёқни ёқиб юбораман, деб дагдаға қилди. Ноилож қолган шаҳар халқи жанг қилишни тўхтатди.

Тошкентнинг зўравонлик билан босиб олинishi Оврупо мамлакатларида, шунингдек, Туркияда норозилик туғдиради, халқаро матбуотда Русиянинг босқинчилик сиёсатини фош этувчи ва қораловчи хабарлар, мақолалар босилиб чиқади. Русия ҳукумати, хусусан, полковник Черняев ўзларининг босқинчилик сиёсатларини оқлаш йўлларини излайдилар. Босқинчиликдаги хизмати учун энди генераллик рутбасига эришган Черняев Тошкентнинг нуфузли кишиларини тўнлаб келиб мажлис ўтказди. Музокарада Абулқосим эшон, Солиҳбек додхо, Ҳакимхўжа қозикалон сингари кишилар иштирокида "сулҳ" тузилади. Бу "сулҳ" шартларига кўра Тошкент халқи ўз динида қолади, барча ишлар шариат бўйича қилинади, мол-мулк, ҳовли-жой ўз эгалари қўлида қолади. Шундан кейин гўё шаҳар ўз ихтиёри билан русларга топширилди, деган маънодаги хатга имзо қўйиш талаб этилади.

Солиҳбек додхо биринчи бўлиб, бу сохта хатга имзо чекишдаи бош тортади. Шунда генерал Черняев ким хатга имзо чекишни истамаса, бу томонга ўтсин, дейди Солиҳбек додхо тарафни кўрсатиб. Бир неча киши ўша ёққа ўтадилар. Черняев уларни дарҳол ҳибсга олишга буйруқ беради ва қамокқа юборади. Черняевнинг ғазабидан чўчи-

ган бошқа аъёнлар хатга имзо қўйишга мажбур бўладилар. Черняев хатни Санкт-Петербургга жўнатади. Рус ҳукумати ўзининг Туркистондаги босқинчилик сиёсатини яшириш воситаси сифатида уни Оврудо мамлакатларига юборади. Матбуотда чоп эттиради. Уз ватанини сотмаган, эътиқодида собит қолган иймонли Солиҳбек додхо ва унинг еафдошлари эса Сибирга сургун қилинадилар. Зеро золим ҳукмдорга ҳақ сўзни айтмоқ, бошига қилич келганида ҳам юртига, халқига, миллати ва динига содик қолмоқ энг буюк жасоратдир.

Абдумалик Тўра жасорати. Абдумалик тўра Бухоро амири Музаффарнинг тўнғич ўғли бўлиб, валиаҳд шаҳзода эди. Шу боис бу жасур йигитни халқ хурмат қилиб, туркий ибора билан "Катта тўра" деб атарди.

Туркиетоннинг ҳар бир қарич ери қаттиқ туриб ҳимоя қилинди. Оқмасжид, Тошкент мудофаачилари қандай матонат ва жасорат кўрсатган бўлсалар, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Зирабулоқ, қўйингки, барча шаҳар ва қишлоқларда босқинчиларга қарши қаттиқ курашди. Бу адолатли курашда ёшун қари, аёлу эркак ватанпарварлар, диёримизда яшовчи барча халқларнинг фарзандлари жон олиб, жон бердилар. Юрт ҳимоясида барчани виждон туйғуси, ватан қайғуси бирлаштирди. Оддий меҳнат аҳлидан тортиб руҳонийларгача, зиёлилардан тортиб маликаю валиаҳд шаҳзодаларгача ватанни ҳимоя қилдилар.

Амир қўшинлари Зирабулоқда бўлган жангда енгилгач, Музаффар 1868 йилда босқинчилар билан сулҳ тузди. Сулҳ шартлари шундай оғир ва ҳақоратомуз эдики, амирликнинг то Зирабулоққача бўлган ҳудуди, жумладан, Самарқанд шаҳри ҳам Русия ихтиёрига ўтиши, катта товон тўланишидан ташқари, Бухоро амирлиги Русиянинг вассалига айланиб, чет эл мамлакатлари билан алоқа қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Эндигина 20 баҳорни кўрган Абдумалик Тўра бундай хўрлик ва ҳақоратга кўнган отасидан норози бўлади, озодлик учун курашни давом эттиради. Ватанпарвар кучлар унинг атрофида уюшадилар. Абдумалик Тўра амирликнинг мустақиллигини сақлаб қолиш мақсадида Шаҳрисабзда — Оқсаройда Бухоро амири деб эълон қилинади. Неча марталаб жангу жадал қишшмасин, кучлар нисбати сираям тенг бўлмагани боис Абдумалик Тўра босқинчиларни юртдан ҳайдаб чиқара олмайди. Отаси ҳам душман тарафга ўтиб кетиб, ўғлига қарши курашади.

Иймон сулстик қилса, жон ширин кўриниб, ҳатто ота ўғлига қарши бораркан.

Абдумалик Тўра нажот истаб Кўқонга келади, ёрдам ололмайди. Шундай тилакда Хевага — Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи ҳузурига боради. Хоразм хони уни зўр иззат-хурмат билан кугиб олади, ўзига куёв ҳам қилади, ойига фаион тиллодан маош ҳам тайинлайди-ю, лекин кўшин билан ёрдам бермайди, чамаси, *окдошишодап* чўчийди. Бу ҳам Абдумалик Тўрани ниятидан қайтара олмади. Хевадаги шоҳона ҳаётидан воз кечиб, яна йўлга тушади. Чунки бундай оҳиста ҳаёт узоққа бормаслитини у яхши биларди. Тошкент, Самарқанд бошига тушган кун яқин орада Хеванинг ҳам қисмати бўлишини юракдан ҳис этарди. Умумий дунгманни даф этиш учун ҳамма бирлашиши шарт эди. Бирлаштириш учун масъул бўлган ҳокимлар эса ана шунга тушуниб етмасдилар, фақат ўзларини ўйлардилар, холос.

Абдумалик тўра нажот истаб Шарқий Туркистонга — Ёқуббек ҳузурига ҳам боради. Яқиндагана Шарқий Туркистонни чинлик босқинчилардан озод этган, ҳали етарли даражада оёққа туриб ололмаган Ёқуббек Абдумалик тўрага кўшин билан ёрдам беришдан ожиз эди. Шундан кейин ҳам букилмас иродали Абдумалик тўра тинчимайди. Нажот истаб Истанбулгача боради. У ерда унга ёрдам ваъда қилишади. Юртига қайтади. Ғузор, Китоб, Чироқчи, Шахрисабзнинг ўтюрракли йигитларидан кўшин тузиб, мустамлакачиларга қарши яна кураш бошлайди. Ота эса ўғилга қарши, руслар паноҳида тинчгина айш-ишратини суриб яшамоқда. Ватан туйғуси, юрт қайғуси унга бегона. Абдумалик тўранинг бу галги уриниши ҳам натижа бермайди, ота руслар кўшини ёрдамида ўғли ҳужумини қайтара олади. Чунки орқасида қудратли Русия турарди.

Шундан кейин ҳам Абдумалик тўра шахдидан қайтмайди, унинг аҳди юртини душмандан озод этиш эди. Шу аҳду паймониға ҳамиша содиқ қолган Абдумалик тўра энди жанубга йўл олади. Кобулга боради. Афгон амиридан ёрдам сўрайди...

Абдумалик тўра ватан озодлиги йўлида 41 йил курашиб, сўнгги нафасигача юрт қайғуси билан яшаб, 1909 йили Пешовар шаҳрида вафот этади. Истиқлол замонамизда шундай аждодларимизни хотирласак, уларнинг руҳини шод этган бўламиз.

Ватан тарихи, аждодларимизнинг курашлари ҳақида сўз борар экан, озодлик учун халқни курашга бошлаган ва шу йўлда қурбон бўлган барча ота-боболаримизни, момоларимизни, чунончи, Широқ, Тўмарис, Маҳмуд Торобий,

Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Темурмалик, Муҳаммад Али (Дукчи эшон), Курбонжон додхо каби юзлаб шижоатли ватанпарварларнинг номларини алоҳида хурмат билан тилга олиш бурчимиздир. Уларнинг мардона ҳаёти ва ишлари ҳақида ёзиш қалам аҳли зиммасидаги қарзидир. Зотан, ҳақиқий ватанпарварлар тўғрисидаги ўтти сатрлар ўқувчида Ватан туйғусини бойитади.

ПОЙТАХТ ВА ПОЙТАХТЛАРИМИЗ

Давлат пойтахтсиз бўлмайди, пойтахтсиз давлатни тасаввур қилиш мумкин эмас. Халқимиз ўз тарихида кўплаб салтанатлар, ҳоконликлар, хонлик ва амирликлар тузган экан, демак, унинг кўплаб пойтахтлари бўлиши табиийдир. Уларнинг барчасини санаб чиқишнинг имкони ҳам, ҳожати ҳам йўқ. Фақат айримларини келтирамиз: Самарқанд, Урганч, Бухоро, Тошкент, Андижон, Қўқон, Хева ва бошқалар. Буларнинг айримлари дунё бўйича ўз пайтида иойтахт ҳисобланган бўлсалар, бошқалари Туркистоннинг маълум ҳудудлари доирасидаги давлатларнинг пойтахти бўлган.

Ҳозирги пойтахтимиз Тошкент ўтмишда Шош давлатининг, кейин Тошкент хонлигининг пойтахти бўлган. У 1991 йилнинг 31 августидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир. "Ахир Тошкент 1930 йилдан бери Ўзбекистон ССРнинг пойтахти эди-ку", деган савол туғилиши мумкин. Йўқ, Тошкент илгари пойтахт эмасди, мустахлака бир ўлканинг маркази эди, холос.

Пойтахт бўлиш учун, аввало, пойтахтлик мақоми керак. Жумладан, унда чет эл мамлакатларининг элчихоналари, халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари бўлиши лозим. Пойтахтда мустақил давлатнинг давлат ва ҳукумат идоралари жойлашади. Пойтахтга пойтахтлик мақоми мустақил давлат томонидан берилади. Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, Тошкент чин маънода пойтахтимиз бўлиб қолди, бу шаҳар республиканинг барча кишилари учун бирдек азиздир, барча фуқароларга баб-баробар тегишли шаҳардир. Зотан, пойтахт бир давлатда фақат битта бўлади. Шу фикрга асосланиб Тошкент ўтмишидан айрим тарихий лавҳаларни ҳикоя қиламиз. Зеро, Тошкент кечминш ҳам республикамизнинг бошқа шаҳар ва қишлоқларининг ўтмиш ҳаётига ўхшашдир.

Сўзни тошкентликларнинг сўзлашув тилидан бошлаймиз. Абдурауф Фитрат тилшуносликка оид "Сарф" аса-рида шундай деб ёзади:

"Адабий тилда "ёзсак", "ёзмасак" бўлса ҳам, Тошкент ўзбеклари "ёзсамю, ёзмасамиз" дейдилар. Бу маҳаллий озчи-яик ишиатиши бўлса ҳам, тарихий, эски бир ишийтишидир. Тошкент шевасида "ёздик" ўрнида "ёздимиз" деб ишлатиладиким, бизнинг эски турк тилларида ҳам бу шаклга учираймиз. "Девони лугатит турк" да "кечдик" ўрнида "кечтимиз" шакли бор. "Урхун" ёзувларидан Култегин отига битилган битиктоида ҳам жўнадимиз-жўнадик каби феъллар бор".

Демак, барчага баробар пойтахтимизнинг ўзига хос сўзлашув тили умумтуркий тилнинг бир кўриниши экан.

Иигирма асрдап ортиқ тарихга эга Тошкент атрофи девор билан ўралган бўлиб, шаҳарга 12 дарвозадан кирилган. Шаҳарнинг диаметри шарқдан ғарбга, шимолдан жанубга тахминан 6 километр бўлган. Шаҳар дарвозалари Самарқанд, Кўкча, Чиғатой, Сағбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзак, Қашқар, Қўқон, Коймас, Бешёғоч ва Камолон деб аталган. Ҳар бир дарвоза мудофааси шу дарвозага яқин маҳаллада яшовчи аҳоли зиммасига юклатилган, бу маҳалла ўз навбатида унда яшовчи уруғ номи билан аталган. Масалан: Коймас дарвозасини Коймас уруғи, Қўқон дарвозасини Қиёт уруғига мансуб кишилар мудофаа қилишлари зарур ҳисобланган. Қиёт маҳалласи ҳозирга Навоий кўчасининг Анҳор кўприги билан кесишган қисмида — Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг ўрни ва шу атрофларда жойлашган.

Шаҳар мудофааси учун эҳтиёт чораси ва ҳушёрлик омилли сифатида дарвозалардан икки-уч чақирим нарида мудофаа иншоотлари ҳам бунёд этилган. Тупроқ уюмидан қад кўтарган бу сунъий тепаликлар оқтусли бўлгани учун халқ уни Оқтепа деб атаган. Унда кўриқчилар тунда гулхан ёқиб ҳушёр ўтиришган. Бу гулхан ёғдуси шаҳар дарвозаси минорасида соқчилик қилаётган посбонларга кўришиб турган. Мабодо ёвнинг қораси қайси томондан сезилса, ўша Оқтепадаги гулхан дарҳол ўчирилган. Бундан дарак топган дарвоза посбонлари бу ҳақда зудлик билан шаҳар доруғасига хабар етказишган. Доруға эса мудофаа чорасини кўришга киришган, ўз навбатида Ўрдага маълум қилган. Шу тариқа қўшин оёққа турган. Асосий эътибор душман ҳужуми кутилаётган томонга қаратилган.

Ўтмишда 12 та дарвозадан нарида — шаҳар ташқари-сида 12 та шундай Оқтепалар бўлган. Мустамлакачилик йилларида ва шўролар замоида ўтмиш ёдгорлиқлари бўлмиш бу Оқтепаларнинг аксарияти 11ўқ қилиб юборил-

ди. Ҳозир фақат Чиғатой Оқтепаси қисман сақланиб қолган. Чилонзор Оқтепасининг қолдиқлари ҳам бор. Оқтепа майдонининг номи шундан келиб чиққан. Кўкча Оқтепаси, Сағбон Оқтепаси топономик ном сифатида сақтаниб келмоқца.

Шаҳар халқининг тунда хотиржам ором олиши учун ҳам ўзига хос тадбирлар қўлланилган. Хуфтондан кейин шаҳар дарвозалари тақа-тақ беркитилган, ҳеч ким ташқаридан шаҳарга киритилмаган, шунингдек, шаҳар ташқарисига ҳам ҳеч ким чиқарилмаган. Фақат хон ёки ҳокимнинг махсус ёрлиғи билан келувчи ва кетувчи чопарлар бундан мустасно бўлганлар.

Шаҳар дарвозалари ёпилгач, қуролланган ва довуллари (довул — ноғоранинг барабанга ўхшаш бир тури) осиб олган тунқотарлар Эски Жува майдонига йиғилиб, Тунқотарбоши кўригидан ўтганлар. Тунда жамоат тартибини сақлаш учун масъул бўлганликлари учун улар шундай ағалганлар, бу вазифани кундузи ўташга масъул бўлган кишилар миршаб дейилган, аслида ҳар иккала атаманинг луғавий маъноси бирдир. Кўрик тугагач, барча тунқотарлар бараварига довул чалишган ва бу садо бутун шаҳар узра ёйилган: "Тунқотарлар — оёқца! Юрт — осойишта, хотиржам ором олаверинглар!"

Шундан сўнг Тунқотарбоши бир гуруҳ тунқотарларни навбати билан шаҳарнинг барча дарвозалари томон довул чалиб бориб келишга буюрган. Улар довул чалиб, йўл-йўлакай маҳалла гузарларидаги қоровулларнинг уйғоклиги ёки ғафлатда эканлигани аниқлаганлар, агар қоровул ўз ишига совуққонлик билан қараган бўлса, қайтиб келгач, бу ҳақда Тунқотарбошига маълумот берганлар. Ўз кўчаси, ўз гузаридан ҳам довул товушини эшитган халойиқ учун бу яна бир далда эди: "Маҳалла қоровули ҳам уйғок! Хотиржам ухлаш мумкин".

Тун қоронғусида бирор зарурат билан бу маҳалладан у маҳаллага, бу даҳадан у даҳага боришга мажбур бўлган фуқаро фонус олиб юриши, маҳалла қоровули ёки тунқотарни учратиб қолгудек бўлса, яқинлашмасданок — узоқдан баланд овоз билан ўзининг кимлигини уларга танитиши шарт эди. Табиблар ва гассоллар бундан мустасно бўлганлар, чуқурлик уларни ҳамма таниган, юмушлари ҳам аниқ эди. Доялар ва отюгойилар эса тунда эркак кишилар ҳамроҳлигида юришган. Уларнинг ҳам вазифалари маълум эди. Лекин, лашкар беҳатар бўлмас деганларидек, онда-соида бўлса-да, ўғирлик, томтешарлик, деворбузарлик,

безорилик, қозининг фатвосисиз қасос олишлик каби ҳодисалар бўлиб турган. Бундай жиноят қайси даҳада юз берса, жиноятчи ўша даҳа қозихонасига олиб бориб топширилган. Даҳа қозиси камида икки нафар мусулмон эркак киши (ёки бир эркак ва икки аёл) гувоҳлигида аълам, яъни адвокат иштирокида жиноятчини сўроқ қилиб, шариат бўйича тегишли фатво чиқарган. Лекин даҳа қозисининг фатвоси Маҳкама масжид хатиб имоми томонидан шаръий деб топилганидан кейингина ҳақиқий, деб ҳисобланган ва ҳукм дарҳол шу масжид олдидаги майдонда ижро этилган. Кўп асрлик тарихга эга бу кўҳна масжид Тошкент Эски шаҳар бозорининг Мискарлик растаси ёнида жойлашган бўлиб, 50-йилларда бузиб ташланган, ўрнига "Тоҳир ва Зухро" дўкони қурилган эди. Унинг Маҳкама масжид деб аталишининг боиси шуки, Маҳкама сўзининг ўзаги ҳукмдир. Қозининг фатвоси шу ерда кучга кириб ҳукм ижро этилган ёки бўлмаса фатво шаръий эмас, деб ажрим чиқарилган.

Шаръий ҳукмлар зудлик билан ижро қилинишидан ташқари жуда кескин, қатъий ва қаттиқ бўлган. Шариатда жиноятлар турига қараб жазо белгиланган. Қирқ даррагача бўлган жазоларга таъзир, ундан юқорисига ҳад дейилади. Жонли сўзлашувимиздаги "бир таъзирингни бериб қўяй", "ҳаддингдан ошма" деган иборалар ана шундан келиб чиққандир. Биринчи марта ўғирлик қилгани учун жиноятчининг чап қўли кесилган, шу ўғри томонидан бундай жиноят такрорланса, энди унинг ўнг қўли ҳам кесиб ташланган. Ҳукм қатъий ва кескин бўлгани сабабли ҳам ўғирлик, зинокорлик, ичкиликбозлик каби иллатлар кам учраган, халқ бу иллатларни қаттиқ қоралаган.

Субҳи содиқда халоргақ шаҳардаги юзлаб жоме ва маҳалла масжидлари минораларидан янграгак азон товушидан уйғонган. Рамазони шарифда ўттиз кун мобайнида тунда масжид ва мадрасалар тепасида ногоралар чалиниб, ҳалойиқни саҳарлик вақти бўлганидан огоҳ этилган. Рамазон ҳайити ва Қурбон ҳайити кунлари эрта тонгдаиок ногора, доира, карнай-сурнайлар чалиниб, халқбайрамга чорланган. Бегим кунлари эса бомдод намози адо этилгач, ҳамма яна ўз иш кучига киришган, тирикчилик, уй-рўзғор юмушлари, қора қозонни қайнатиш, бола-чақани боқиш ташвишлари билан машғул бўлганлар.

Тошкент қадимда Шош, арабча Чоч, X—XI асрлардан бошлаб, Тошканд — Тошкент деб аталган. Маҳмуд Қошғарий шарҳига кўра, Тошкент дегани тошдек мустаҳкам

қалъадир. Шаҳардаги олий маъмурий бино хон ёки ҳоким ўрдаси деб номланган. Самарқанддаги Кўксаройни, Бухородаги Аркни бир эсланг.

Тошкент гоҳ мустақил давлатнинг пойтахти, кўпинча вилоят маркази бўлган. Турон, Туркистоннинг тақдирида нимаики юз берган бўлса, унинг қисматиға ҳам тушган. Бобур Мирзонинг она томондан бобоси Юнусхон XV аср охирида Тошкентда ҳукмронлик қилган, мақбарасиҳозир ҳам Шайхонтоҳурда салобат билан қад кўтариб турибди. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Тошкент бир неча вилоят миқёсидаги мустақил давлатнинг пойтахти бўлиб турган. Бу давлатни Юнусхўжа исмли бошқа бир аждодимиз тузди, савдо-сотикни бироз кучайтиради, ҳатто Русия билан дипломатик алоқа боғлайди, элчилар айирбошланди. Тошкент 1808 йили Олимхон томонидан Кўқон хоилигига бирлаштирилади...

Тошкентда кейинги 1000 йил давомида 5 та Ўрда қурилган. Ҳозир улардан биронтаси ҳам сақланиб қолмаган.

Ўрданинг ички бўлагига хон ёки ҳоким оиласи, хос хизматчилар яшаган, асосий бўлагига маъмурият жойлашган, керакли миқдордаги қўшин ва хазина ҳам шу ерда сақланган.

Тарихий маълумотларга кўра, биринчи Ўрда Эски Жўва майдонининг шимол томонидаги босмаҳона ўрнида, иккинчи Ўрда Фурқат кўчасининг Рассомлар билим юрти жойлашган ерда (бу жойда қазув ишлари ўтказилган тупроқ остида қолиб кетган кўҳна ҳаммом биноси топилган эди, кейин кўмиб юборилди), учинчи Ўрда иккинчи Ўрдадан бир оз шарқи-шимолда — Қоратош маҳалласида (Ғафур Ғулом шу маҳаллада туғилган) жойлашган, тўртинчи Ўрда Анҳорнинг ўнг томонида, собиқ ҳукумат биносининг қарши ёғида — сувнинг нариги томонида, бешинчи Ўрда эса Анҳорнинг чап томонида, ҳозирги Туркистон саройи яқинида бўлган. Русия қўшинлари 1865 йилнинг ёзида шаҳарни босиб олгач, биринчи галда шу Ўрда талланган, хазинаси ўлжа олинган, оёқ ости қилинган. Рус қўшинлари дастлаб Ўрдадан қазарма сифатида фойдаланган, орадан кўп вақт ўтмай бузиб ташланган, халқнинг давлатчилик руҳини сўндириб ташлаш, истиклол туйғуси қайта уйғонмасин, деб ҳам шундай ёвузликка борилган.

Рус босқини арафасида шаҳарда 200 га яқин маҳалла бўлиб, тахминан 100 мингга яқин киши яшаган, бу ўша давр учун катта рақам эди. Аҳоли ҳам хунармандчилик, деҳқончилик ва боғбонлик билан шуғулланган, савдо-сотик

ишлари яхши йўлга қўйилган, Ҳинд, Чин, Форс ва шимолий ўлкаларга йирик савдо қарвонлари қатнаб турган. Тошкент Туркистоннинг ички савдосида ҳам, ташқи савдосида ҳам муҳим ўрин тутган, савдо қарвонлари учрашадиган йирик марказлардан бир бўлиб, Буюк Идак йўлининг бир тармоғи шу ердан ўтган.

Шаҳар халқининг асосий қисми кўклардан қузгача шаҳар ташқарисидаги боғларда яшаган. Боғ-роғли бу жойлар мавзе деб аталган. Умуман шаҳарнинг тўрт томонида 100 га яқин мавзе бўлган. Булардан айримларининг номлари ҳамон сақланиб келмоқда: Ҳасанбой, Юнусобод, Бўз, Олтинтепа, Ниёзбек, Кўктерак, Яланғоч, Қошюнбек, Шофайзиқулоқ, Назарбек, Бешқайрағоч, Оқилон, Қанғди, Рақат, Новза, Читонзор, Қакнус, Дўмбираобод, Қўйлик ва бошқалар. Бу мавзелар Бўзсув ва унинг ирмоқларидан сув ичган.

Боғ-роғлардан иборат мавзелардан кейин бошланган далаларда дала деҳқончилик қилинган: буғдой, арпа экилган. Далалар яйловларга туташиб кетган.

Тошкентликларнинг шимол томонда Эшонгузар (ҳозир Абай дейлади), Турват, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Авлиёота, Тўқмоқ, Чўлпонота (Иссиқкўл бўйидаги Чўлпонота назарда тутилмоқда)ларда ҳам мол-мулки, уй-жойи, ер-суви бор эди. Шунингдек, Шарқ томонда — Дўрмон, Қипчоқ, Арғун, Байтқўрғон, Ғазалкент, Хўжакент, Хумсон, Сўқоқ, Бурчмулла, Сижжак, Боғистон қишлоқларида ҳам тошкентликларнинг ер-сувлари бўлган.

Йилнинг беш-олти ойини шаҳардан ташқарида ўтказган аҳоли қузда қишлоқ озиғини ғамлаб, шаҳарга қайтган. Шаҳар ҳаёти асосан кеч қуздан эрта баҳоргача қайнаган, тўй-ҳашамлар, гап-гаштаклар ҳам шу пайтларда авж олган.

Тўғри, қатга қишлоқларда турғун аҳоли ҳам бўлган, у ерларда турмуш ўз маромида кетаверган. Лекин бадавлат, ўқимишли оилаларнинг аксарияти шаҳарда қишлоқни афзал билган.

Китобларда улут аجدодларимиздан бири Хожа Аҳрорни Боғистон қишлоғида туғилган, деб келинмоқда. У мансуб бўлган обрўли ва қадимий оиланинг Тошкентда, Хас-тимом даҳа, Парчабоб маҳалла, Махв ота деган қатга ҳовуз яқинида уй-жойи ҳам бўлган. Агар Хожа Аҳрорнинг 1404 йилнинг феврилида — қаҳратон қишда таваллуд топганини қўлғизма китобларда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Тошкандий деб атаганини ҳисобга олсак, у буюк зот Тошкентда тутилган бўлса керак, дейиш ҳам мумкин. Бу билан айт-

моқчимизки, халқнинг анъанавий турмуш тарзидан келиб чиқиб, бирор кишининг қаерда туғилганини аниқлашда қайси фаслда таваллуд топганини ҳам назарда тутиш лозим. Халқнинг турмуш тарзини чуқур ўрганиш кўп жумбоқларни ечишга ёрдам беради.

Тошкентда дарвозалардан ташқари яна бир яширин йўл бўлиб, у Тешикқопқо дейилган. Тешикқопқо ҳарбий аҳамиятга эга бўлиб, дарвоза ўрнига девор тусидаги кагга намат ёпиб қўйилган. Ёв босганда, шу ердан отлиқаскарлар кўкқисдан чиқиб бориб, душманга кутилмаганда зарба берган, агар кучлар нотенг бўлса, уни таҳликага солиб қўйиб, кўздан ғойиб бўлган. Зарурат туғилганда бундай кўкқис хашалар бир неча марта такрорланган. Тешикқопқодан чиқиб-кирувчи аскарлар шижоатли ва матонатли сара йигитлардангина иборат бўлган.

12 та дарвозанинг ташқарисида 12 та қабристон бўлган. Бунинг ўз рамзи, ўз маънавий аҳамияти бор, албатта. Шаҳардан ёмон ният билан чиққан кишининг кўзи энг аввало қабристонга тушгач, ёмон ниятидан қаштан, охират, бу дунёнинг ўткинчилиги эсига тушган, қалбида яхшилик қилиш ҳисси уйғонган. Худди шунингдек, шаҳарга ёмон ният билан яқинлашган киши ҳам дастлаб қабристонга кўзи тушиб, ёмон ниятидан қайтган, эзгу ният билан шаҳарга қадам қўйган. Ҳа, аждодларимиз қабристонларга ўрин белгилашда ҳам эзгуликни кўзлашган, донолик қилишган. Ҳозир ўша қабристонларнинг кўпчилиги, жумладан, Сағбон дарюзаси яқинида Ачаобод қабристони, Чиғатой дарвозаси яқинида Қўшчи ота қабристони, Қорасарой дарюзаси яқинида Ғойиб ота қабристони, Камолон дарвозаси яқинида Хўжа Аламбардор қабристони, Самарқанд дарвозаси яқинида Захарик қабристони ва ниҳоят, Кўкча дарвозаси яқинида Шайх Зайниддин бобо қабристони сақланиб келмоқца.

Тошкентликларнинг ўтмишдаги "кўчманчилиги" мавсумий, нисбийдир. Уни кўчманчиликка йўймаса ҳам бўлади. Тўқ, фаровон, қулай яшашга интилиш иштиёқи шундай турмуш кечириш тарзини тақозо этган.

Тошкент боғларига араб тарихчиси ал-Умарий XI асрдаёқ мафтун бўлган.

1485 йили Ҳиротда туғилиб, ўз ижодини Алишер Навоий мактабидан бошлаган ўзбек мумтоз адабиётининг таниқди вакилларида бири Зайниддин Восифий Тошкент боғларини кўргач, уларнинг мафтунлиги бўлиб, қолган умрини шу ерда ўтказган. 80 ёшга бориб, шу ерда вафот этган.

Тарихий ва бадиий асарларда тасвирланишича, Тошкент боғлари жуда сўлим бўлган. Ҳар бир боғда мевали дарахтлар, токзорлар, иморатбоп теракзорлар, полиз, экин-тикиндан ташқари атрофига қоратол ва мажнунтоллар экилган ҳовуз, ундан нарироқца супа ёки шийпон бўлган. Улар атрофида садарайхон, ошрайхон, жамбилу гултожихўрозлар, атиргул, гулсафсарлар экилган гулзорлар бўлган. Боғларда ёмғирли кунларда, баъзан эса қишлаб қолиш учун айвонли уй-жойлар ҳам қурилган. Ҳозирги ибора билан айтганда, микроклимми бундай боғларда яшаш тирикчилик учун — қулай, саломатлик учун — фойдали, кўнгли учун — марокдидир.

Бугунги кунда дала ҳовлиларига қатнаб яшовчи ҳам-шаҳарларимиз учун аждодларимизнинг турмуш тарзларини бир меросий одат дейиш мумкин.

Абдулла Қодирий айтмоқчи, "кейинги хонлар замони"-даги тошкентликларнинг турмуш тарзи ана шундай эди. Бундай турмуш тарзи нафақат йирик шаҳарларда, балки Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор каби нисбатан кичик шаҳарларда яшовчи аҳолига ҳам хос эди. Чоризм истибдоди ва шўролар даврида халқимизнинг турмуш тарзи билан бир қаторда катта-кичик шаҳарларимизнинг қиёфасига ҳам шикасетди, айниқса қадимий шаҳарларимиздаги туб халқ камая борди, шаҳарларимиз ўз эгаларидан, ҳақиқий воришларидан жудо этилдилар. Асрлар шоҳиди бўлган, ҳар бири халқимиз ҳаётидаги тарихий бирор воқеа муносабати билан қурилган обидалар — санъат асарлари шонли тарихимизнинг ажралмас қисмидир. Маданий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида бўлгани каби тарихий обидалар ҳам шўролар замонида топтадди. Мана, масалан, Бухорои шарифни олиб кўрайлик.

Бухородаги Амир Абдулаҳад ва Амир Саидолимхонларнинг ёзги қароргоҳи бўлмиш "Ой ва юлдузлар саройи" ("Ситораи моҳи хосса") руҳий касалликлар шифохонаси (жиннихона)га айлантиридди, бу мухташам қасрдаги бутун мол-мулк, зеб-зийнат буюмлар Рус императорларининг Қишки саройи — Эрмитажга олиб кетилди. Моддий-маданий ёдгорликлар кун сайин нураб бораётганлиги масаласи Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг 1931 йил 19 январиди бўлиб ўтган йиғилишида қўрилганида вилоятлар ижроия комитетларига тарихий ёдгорликларни таъмир этиш эмас, балки сурагга тушириб қўйиш тавсия этилади. Бу тавсия амалда обидалардан воз кечишни буюрарди.

1939 йилнинг 19 мартда Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг 340-қарорида, жумладан, бундай дейилган эди:

1. Бухоронинг Карши, Имом, Самарқанд, Салоҳхона, Шергирон, Мозор дарвозалари ва уларга туташ бўлган шаҳар девори давлат муҳофазасидан чиқарилиб, шаҳар шўроси ихтиёрига топширилсин.

2. ... Токи Саррафон (1-гумбаз) давлат муҳофазасидан чиқарилсин.

3. ... Йиқилиб бораётганлигини ҳисобга олиб, Кўкалдош мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар шўролари ихтиёрига топширилсин.

8. ...Гавкушон мадрасаси... Калобод мадрасаси давлат муҳофазасидан олиниб, шаҳар игўролари ихтиёрига топширилсин.

Бу машъум қарорга 20 йил мобайнида Ўзбекистон оқсоқоли бўлиб турган, Парламент раиси ҳисобланган Йўлдош Охунбобоев имзо чеккан! Марказнинг кўлида кўғирчокбўлган бу "раҳбар"нинг битта имзоси бебаҳо осори атиқалар тақдирини ҳал қилган-кўйган, ёдгорликларимиз гақдирини манқурт ва келгинди кимсалар раҳбарлик қилаётган шўролар ихтиёрига топширган. Улар эса "тарихий ёдгорлик сифатида аҳамиятини йўқотганлиги учун" деган важ билан, "таъмирлашга маблағ етишмайди" деган сохта сабабни рўкач қилиб, қалгчадан-қанча осори атиқаларни буздириб ташлашган. Лекин қонхўр босқинчи М.Фрунзегга ҳайкал ўрнатиш учун маблағни аямаганлар. Бундай аянчли қисмат Хива, Наманган, Кўкои, Марғи-лон ва бошқа қадимий шаҳарларимизнинг бошига ҳам тушган.

Юқорида тилга олинган икки қарор билан Ҳукуматимизнинг бу йил чиқарган Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик юбилейларини ўтказиш ҳақидаги қарорларини солиштириб кўрсак, уларни амалга ошириш бўйича амалда бошлаб юборилган таъмирлаш ишларини кўз олдимизга келтирсак, миллий истиклолнинг моҳиятини чуқурроқ идрок этамиз. "Ватанни севмоқ иймондандир". Севмоқ учун уни билмоқ ҳам керак.

Тошкент жўғрофий ўрни жиҳатдан Туркистоннинг марказидадир. "Туркистон" атамасининг ҳудудий қамрови дунёда энг катта Евроосиё материгига боғлиқ зеро у мазкур қитъанинг таркибий қисмидир. Туркистон тарихан шаклланган ва тақдиран қисмларга бўлиб юборилган ягона иқтисодий-жўғрофий жиҳатларга эга бўлган мамлакат-

нинг номидир. У ўтмишда тахминан 5 миллион 400 минг квадрат километр майдонга эга бўлган. XIX асрга келиб Туркистон уч қисмга — Ғарбий Туркистон, Шарқий Туркистон ва Жанубий Туркистонга тақсимланган. Ҳозир Марказий Осиё дейилганда XIX асрда Чор ҳукумати томонидан босиб олинган ўша Ғарбий Туркистон худуди назарда тутитмоқца.

Тошкентда ўтмишда Ҳинд карвонсаройи, Афғон карвонсаройи ва шу каби савдо-сотик марказлари бўлган, аждодларимиз азаддан ён кўшнилар билан доимий алоқада бўлиб келганлар.

Мумтоз адабиётимиздаги Ҳирот мактаби, Бухоро мактаби, Хева мактаби, Самарқанд мактаби, Лнджон мактаби, Кўкон мактаби, Наманган мактаби қаторида Тошкент адабий муҳиги ҳам бўлган. XIV асрдаёқ бу диёрдан Бадриддин Шошийдек улуғ шоирлар стишиб чиққан. Маънавий бойлигимиз фақаттуркий (ўзбек) тилида яратилган асарлардан иборат десак масалага бир томонлама ёндошгап бўламиз, чунки шгм ва ижод аҳлимиз ҳам туркийда, ва шунингдек, араб ва форс тилларида ҳам ижод қилганлар. VIII—XI асрларда бутун ислом дунёсида илмий ва ижодий тил араб тили эди. Бу ҳол олимларимиз ва адиблари-миз, шунингдек, тошкентлик ижодкорлар фаолиятида ҳам ўз ифодасини топган. Кейин улар туркий билан бирга форсийда ҳам қалам тебратишган. Улар орасида замона зайли билан фақат форсчада ижод этган ўзбеклар ҳам, икки тилда ижод этган ўзбек ижодкорлари ҳам бор. Масалан, Али-шер Навоий форсий шеърларига Фоний тахаллусини кўйиб, 6 минг байтдан иборат девон тузган. Бадриддин Шоший эса асосан форсийда ижод этган. Умуман, ҳақиқий ўзбек зиёлилари камида учта тилни — ўзбек, араб ва форс тилларини билишган. XIX асрнинг тўртинчи чорагидан булар ёнига рус тили ҳам қўшилган. Масалан, атоқли маърифатчилардан Убайдуллохон Асадулло ўғли, Абдулла Авлоний ва бошқалар ана шундай кўп тиллар соҳиби эдилар. Катта замондошимиз Ғафур Ғулом бир неча туркий тилларни билингидан ташқари, форсча маърузалар ҳам Қилар, арабчадан ҳам хабардор эди.

Яна шуниси ҳам борки, азалий ва наслий одатларига кўра туркий ҳокимлар қайси элга мансублигидан қатъи назар, давлатга хизмат қишгаш нияти кўнглида бор барча зиёлвдарга асар ёзишни топширар ва уларга ҳомийлик Қилар эдилар. Бу борадаги хулосамиз шундан иборатки,

Ўтмиш **маънавий** бойлигимиз доирасини белгилашда мезонни адолат ва ҳақиқат юзасидан тўғри белгилаб, туркий халққа ва туркий давлатларга хизмат қилган, туркий (ўзбек), араб, форс ва рус тилларда яратилган барча асарларга қонуний ворис эканлигимиз билан ифтихор қилсак арзийди.

Тошкент ҳозир ҳақиқий пойтахтлик мақомига эга. Шаҳримизда эллиқдан ортиқ элчихоналар, қанчадан-қанча халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсатётганлиги ҳам ана шунга ёрқин далилдир.

БУЛУТЛИ ОСМОН

Осмонни булуг қоплаганда, бу ёруғ жаҳон ҳам кўзга қоронғу кўринади. Она Туркистонимиз осмонини салкам бир ярим аср мустамлакачиликнинг қора булути тўсди, юртимиз тутқунликда бўлди, халқимиз кун кўрса-да, рўшнолик кўрмади. Босқинчилар Туркистонни тўла забт этиш учун қарийб чорак аср қурол ишлатди. Шунда ҳам барибир узил-кесил бўйсундира олмади, халқ иродасини буқолмади, халқ қасоскорлари гоҳ ошқора, гоҳ яширин курашни давом эггиравердилар. Лйникса, йирик шаҳарлар ва қишлоқларнинг тубжой халқи кўп жафо чекди. Масалан, 1868 йюшинг 30 апрел ва 1 май кутшари Чўпонота тепалигида бўлган жангда Самарқанд мудофаачиларининг кўпчилиги ҳалок бўлади. Омон қолганлари шаҳар ичкарасига қайтадилар.

Шаҳар учун кураш давом этади. Шаҳар ҳокими Шерали Иноқ жангда мардларча ҳалок бўлади. Бошликсиз қолган шаҳарни талон-торож қилишга Кауфман буйруқберади. Тиш-тирноғигача қуролланган казаклар уч кун мобайнида Самарқандни ғорат қиладилар, тинч аҳолини ҳам қирадилар, уй-жойларига ўт қўядилар. Рус босқини арафасида Самарқанд аҳолиси 80 минг кинги бўлса, ғоратдап кейин 40 минги тирик қолган эди.

Кауфман қилмишини орадан 52 йил ўтгач, шўровий мустамлакачи М.Фрунзе ҳам Бухоро шаҳрини забт этишда такрорлади. Бухоро учуп бўлган жангда фрунзечилар оғир замбараклар, ҳатто аэропланлардан фойдаландилар. Шаҳар тўрт кун ёнғин ичида қрлди, ярми қуғгиб битди, Арқнинг 80 фоизи вайрон этидди. Қанчадан-қанча мейморий ёдгорликлар вайрон бўлди ва шикаст топди. Арслонхон минорасига замбарак ўқлари келиб етди. Шаҳар забт этшанидан кейин эса, кўп киши амирга тегишли

одамлар, деб кириб ташланди. Шу тарика Бухоро асл фарзандларисиз хувиллаб қодди. Бухоро бошига шундай қисмат яна икки марта тушди. Йигирманчи йилларда ер-сув ислоҳоти ниқоби остида ўтказилган тадбирдан, биринчи навбатда Бухоро шаҳри ва вилоятида яшовчи тубжой халқ кўп азият чекди, ўн минглаб ўзбеклар чет элларга бош олиб кетишга мажбур бўлдилар. Уттизинчи йилларда ўтказилган колхошлаштириш сиёсати ҳам халқимиз бонгяга битган бало бўлди.

Чор ҳукуматининг нияти, биринчидан, халқимизни жисмонан йўқотиш бўлса, иккинчидан эса, маънавий маҳв этиш эди. Халқни оғулантириш, унинг ахлоқ ва маънавиятини бузиш мақсадида Туркистонга ичкилик балоси олиб келинди. Чоризмнинг Тошкентда қурган биринчи корхонаси пиво заводи эди. Самарқандда ҳам шундай корхона очилган эди.

Халқнинг маънавий қиёфасини ўзгартириб юбориш учун 1867 йилдан бошлаб Туркистонга рус аҳолисини оммавий тарзда кўчиртириб келтириш бошланди. Улар учун дастлаб Тошкентда янги шаҳар қурилди. Маргилон яқинидаги Сим қишлоғи ўрнида "Новый Маргелан", ҳозирги Фарғона қуриди. Бухоро яқинидаги қадим Хоқон қишлоғининг номи ўзгартирилиб, Когон деган рус шаҳарчаси бунёд этилди. Кўкон, Андижон, Наманган, Самарқанд шаҳарларининг ичида ва ёнида руслар учун "слободка"лар қурилди, халқимиз кейинчалик бу жойларни "ислободка" — "исловатхона" деб атади. Энг унумдор, сувли ерлар русларга бўлиб берилди, рус хуторлари вужудга келтирилди. Туркистонлик ватанпарварлардан бири Турро Рискүлов бу ҳаққа "Янги Туркистон" газетасининг 1923 йил 25 ноябрдаги сониде ёзишича, "Туркистонда ишлатилмоқда бўлган ерларнинг 55 фоизи ўрис келгандиларининг қўлига ўтди".

Албатта, ўз қадрини билган одамлар ўзининг иссиқ ўрнини ташлаб, бегона ва нотаниш ўлкаларга келмайди. Лев Толстой "Тирилиш" романида бундай кимсаларга салбий муносабат билдириб, асар қахрамони пойтахт Санкт-Петербургда номатлуб бўлиб, бети шувит бўлиб қолгач, Тошкентни забт этиш учун отланган "пойтахт чиқинди"лари — ёлтанма аскарларга қўшилиб кетди, деб ёзади.

Рус таъсирини кучайтиришнинг иккинчи йўли — вақф мулкларининг тугатилиши бўлди. Вақф мулклари тортиб олинди. Руҳонийлар тиричиликлери манбаи — доимий даромаддан маҳрум этилди. Масжид, мадраса, мактаб ва дарсхо-

алар қаровсиз қолдирилди, улар етмиш йил давомида таъмирланмади ҳам, қайтанга кўпчилити бузиб ташланди. Энг қимматли тарихий бойликлар, шу жумладан, нодир кўлёмалар, муқаддас китоблар Москва ва Петербургда ташиб кетилди. Чор ҳукумати руҳонийларни оёқ ости қилди. Чор амалдорларининг зуғумтари шу даражага етдики, улар масжидларга кўнғироқосиш ҳаракатида бўлдилар. Узларининг тўраликлари ва ҳукмронликларини кўрсатмоқ учун номоз вақтида масжидга итлари билан кириб келдилар.

Н.Остроумов каби миссионерлар зиёлиларимиз онгини заҳарлашга интилдилар, В.Бартольдга ўхшаш сермах-сул тарихчилар чор ҳукуматига "Туркистонни кўлда абадий сақлаб қолиш учун жануб, шарқ ва ғарб дарвозаларини тақа-тақбекитиб, фақатшимолга — Русияга йўлни очиш қолдириш керак" деган шайтоний маслаҳатлар бердилар. Амалда шундай қилинди ҳам.

Фақат рус маданиятини улуғлаш, тарғиб қилишда — халқни руслаштиришда туркистонлик зиёлиларни жалб қилишга катта аҳамият берилди, бунга рози бўлганлар рағбатлантирилди. Ҳатто бундай номақбул ишга айрим атоқли шоирлар ҳам қўл уришган. Бунга мисол қилиб "Суворов" қасидасини, Дукчи эшон қоралаб ёзилган "Баччағар" ҳажвиясини келтириш мумкин. Ваҳоланки, Дукчи эшон миллий озодлик ва истикдол учун курашган асл ватанпарварлардан бири эди. У ҳажв қилинган ўша "шеър" шўролар даврида чиққан мактаб дарсликларига ҳам киритилиб, ёш авлодга Дукчи эшон ҳақида мутлақо ёлғон тасаввур ҳосил қилиниб келинди.

Ёш авлод онгида ўтмишимиз ҳақида нотўғри таассурот қолдириб, русларга нисбатан катта оға туйғусини уйғотишга интилинди, таълим-тарбия шу асосда олиб борилди. Бунинг оқибатида халқимиз орасида оз бўлса-да, ўзлигини унутган манқуртлар ҳам пайдо бўлди, улар чоризм ва шўро ҳукуматининг типик малайларига айландилар. Масъулиятли вазифаларга, маъмурий ташкилотларнинг раҳбарлигига халқимизнинг асл фарзандлари яқин йўлатилмади. Раҳбарлик ҳамиша келгиндилар қўлида бўлиб келди.

Шўролар даврида раҳбарлик лавозимларида иштаган машҳур кишиларга нисбатан "атоқли давлат арбоби" деган иборалар одат тусига кириб қолган. Аслида бундай эмас. Уларни давлат арбоблари деб бўлмайди. Ахир у йил-

ларда бизда давлатнинг ўзи йўқ эди-ку. Йўқ давлатнинг арбоби қандай қилиб бўлсин?!

Бошқа қардошларимиз диёрида бўлганидек, Ўзбекистонни ҳам амалда "иккинчилар" — Компартиянинг республика, вилоят, туман ва шаҳарлардаги иккинчи котиблари бошқарар эдилар. Биринчи котибларнинг инон-ихтиёри иккинчи котибларнинг қўлида эди, берилган ваколатларига кўра иккинчи котиблар раҳбар мақомида эдилар.

Саноатлаштириш ҳам юртимизни руслаштириш воситаларидан бири эди. Тошкент, Фарғона, Олмалик, Навоий ва бошқа шаҳарлар рус шаҳарларига айланиб бормоқда эди. Тошкент зилзиласи руслаштиришда мустамлакачиларга қўл келди. Бу маккор еиёсатчилар ҳатто халқимиз бошига тушган табиий офатдан ҳам усталик билан фойдаландилар. Бугунитгифокнинг турли ерларидан юборилган, аслида муқим бошпанасиз қурама аҳоли Тошкентда уй-жойли қилиб жойлаштиришди, тубжой аҳоли эса шаҳар чеккаларида ўзи иморат қурди.

"Қайта қуриш" баҳонасида ҳам бу сиёсат давом эттирилди. Тошкент шаҳрининг "фирқавий" ҳокими Сатин беш йил ичида 384 минг овруполик аҳолини Тошкентга олиб келиб жойлаштирди. Уша гиллари Москвадан юртимизга 300 га яқин махсус таълим берилган раҳбар ва раҳбарчалар юборидди. Бу ҳақда Москва матбуоти Ўзбекистонга виждон олиб борилди, деб ёзди. Аслида эса улар бориб турган шовинистлар, типик мустамлакачилар эди. Тафовут шунда эдики, уларнинг кўкрак чўнтақларида комфирқага аъзолик чиптаси бор эди, холос.

Она тилимиз шунчалик қадрсизланган эдики, ўз тилини мукамал билиш эскишк саркити ҳисобланиб, рус тилида равон гапира олмаслик қолюқтик, маданиятсизлик ҳисобланарди. Рус тилини яхши билмаган киши раҳбарлик лавозимларига яқин йўлатилмасди.

"Қайта қуриш" даврида халқимиз "пахта иши", "ўзбеклар иши" ниқоби остида қатағонга учраш билан бирга, худди шу даврда унинг миллий онги, миллий истиқлол учун кураш туйғуси кучайиб кетди.

Миллий озодлик учун кураш ў!на Оқмасжид фожияси юз берган пайтларданок бошланган эди. Бу кураш ҳеч Қачон сўнмади. 1876 йилда Фарғона водийсида бўлган Пўлатхон кўзғолони чор маъ^турларини ҳам эсанкиратиб Кўйди. Олой маликаси Қурбонжон додхо бир неча йит мустамлакачитарга қарши кураш олиб борди. Кейин Топ^

кентхалқи кўзғалди. Бу кўзғолон тарихда "Вабо кўзғолони" деб аталди. Кейин Андижонда Дукчи эшон бошчилигида халқ озодлик ҳаракати бошланди, курашчилардақ минглаб кишилар дорга осилди, юзлаб кишилар Сибирга сургун қилинди.

1916 йилги Тошкент, Жиззах кўзғолонлари ҳам қурол кучи билан босиритди, аммо халқимизнинг миллий озодлик йўлидаги кураши давом этаверди.

1917 йилги Октябр тўнтаришидан кейин большевиклар барча миллатларга эркишк берилишини ваъда қилдилар-у, лекин амалда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини давом эттирдилар. Туркистон халқларининг мустақил давлати — Туркистон мухторияти Шўро ҳукумати тан олмади, уни қурол кучи билан йўқотди. Шундан кейин бутун ўлкада миллий озодлик ҳаракати бошланиб кетди, бу курашни босқинчилар "босмачишк" деб, унинг фидойиштарини "босмачилар" деб атадилар. Аслида улар миллий озодлик учун курашнинг жангчилари эдилар.

"Босмачилик ҳаракати" — мураккаб тарихий жараён бўлиб, хали-ҳануз ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Шўролар замонида ошқора курашиш кўп қурбонлар беришга олиб боришини билган зукко зиёлилар энди нолегал кураш йўлини танлайдилар. Пировард мақсади Туркистонни миллий истиқлолга олиб чиқиш бўлган бундай нолегал ташкилотлардан бирини жаидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари ва етакчи мафкурачиларидан бўлмиш маърифатчи Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли йигирманчи йилларнинг ўрталарида тузган эди. Бу ташкилот оғир шароитда муайян даражада нолегал иш олиб боради, зиёлиларни руҳан тушкунликка тушмасликка даъват этади. Шўро чекистлари 1929 йили бу ташкилотдан хабар топадилар ҳамда Мунаввар қори ва унинг сафдошларидан ЮОга яқин кишини ҳибсга олади. Улар Москвага — Бутир турмасига олиб кетилади ва ўша ерда қатл этилади. Архивларда сақланиб қолган маълумотларга кўра Мунаввар қори 1929 йилнинг майида янгиричча Москвадаги Ваганков қабристонига кўмилган.

Халқнинг иродасини барибир буқолмадилар. Миллий истиқлол туйғуси унинг қалбини бир дам бўлсинки тарк этмади. Мустақиллик дилларда армон эди...

УЧИНЧИ ҚИСМ

ҚЛ

|||

шш

УЗОҚ ВА ЯҚИН ЙИЛЛАР

ИСТИҚЛОЛ АРАФАСИ: СЕВИНЧ ВА ИЗТИРОБЛАР

УКамият ҳаётида шундай ходисалар юз бериши мумкинки, улар аста-секинлик билан кундалик турмуш мавжларидан кудратли тўлқинларга, майин шабадалардан бўронлару шиддатли довулларга айланади. Бир юз ўттиз йиллик мустамлакачилик даврида ўзлигини йўқотиб, ўтмишини унута бошлаган халкимиз руҳиятида бора-бора кучли пўртана рўй берди.

Қизил империянинг тажовузкорона сиёсати 73 йил мобайнида аста-секинлик билан чок-чокидан ситила борди. Натижада мамлакат ижтимоий-сиёсий жараёнларини ҳам, одамлар хатти-харакатини ҳам бошқариб бўлмайдиган ҳолат вужудга келди. Яқин ўтмишимиз сиёсий ва маънавий руҳияти, иқлими хусусида кўп гапириш мумкин. Бирок, сўзни мухтасар қилиб, қуйидаги саволларга жавоб ахтариб кўрайлик.

Ислом Каримов қандай шароитда ҳокимият тепасига келди ? Ўтмишдошларидан унга қандай жамият мерос қолган эди? Уқандай вазиятда иш бошлади?

Масалага ана шу тарзда ёндошилса, бизнингча, Президентнинг ҳам, мамлакатнинг ҳам тўлақонли қиёфаси, халқимизнинг хоҳиш-иродаси, мақсад ва интилишлари, ташвиш-изтироблари, қўйингки, барча-барчаси кўз ўнгимиз-да яққолроқ гавдаланади. Мавжуд ходисалар ва қарор топ-ган ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий муҳитни ўрганиш — масалага холис ёндашиш ва адолатли баҳо бериш асосидир.

Айтиш мумкинки, қизил империя ва коммунистик мафкура асримизнинг 80-йилларига келиб, ўз келажагининг Унчалик ҳам ёруғ эмаслигини, узокқа бормаслигини пайқай бошлади. Энди у чўғ устида ўтирган одамдек ўзини ҳар

тарафга ташлашга, бу таҳликали ва охир-оқибати номаълум истикбол қаршисида қандайдир йўл тониш талвасасига тушиб қолди. Бошқача қилиб айтганда, советтузуми ўз ҳаққини, инсоний шаъни ва яшаш ҳуқуқини талаб қила бошлаган одамларнинг қудратли тўлқинига дуч келган, бу тўлқин уни ғарқ қилиб юбориши ҳеч гап эмас эди. Шу боис у чўкаётган кимса каби "ҳасга ҳам, хашакка ҳам ёпиша бошлаган" бир ҳолатда эди.

Хуллас, коммунистик мафкура хоҳлайдими-йўқми, ўз ғояларини қисман ўзгартириши, иш услубининг янги шакллари излаб топиши, қисқаси, қағдайдир ўзгариш қилиши керак эди. Ана нгу ҳаракатларнинг маҳсули сифатида Горбачевча "қаГга қуриш" сиёсати дунёга келди.

Бир қарашда, қайта қуриш сиёсати мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтириш борасида маълум даражада ижобий силжишларга олиб келди. Бироқ бу асл манзаранинг ташқи кўриниши эди, холос.

Бу сирти ялтироқ, ичи қалтироқ жамиятда ойнанииг тескари, аммо ҳақиқий томони ҳам бор эди. Бунда энг оддий ҳақиқатларни очикдан-очик тан олмаслик, жиззакилик, ашаддий ва эҳтиросли сиёсий ўйинлар, турли кичик халқчарни хонавайрон қилгувчи хийла-найранглар, иттифоқдош республикаларга "тошни пахтага ўраб отиш" сингари тажовузлар, Бош котиб қиёфасидаги сиссий чайковчилик кўрининглари кучайиб борар эди.

Иккинчидан, қандайдир сиёсий нуфузга эришиш, машхурлик даъво қилиш, ном чиқаришга интилиш, йирик мансаб курсиларини эгаллаш касаллигига учраган "демократ"лар ўйини авж олди. Айни пайтда бу бутун мамлакат бўйлаб хавф-хатар келтирувчи сурункали касалликка айланди. Натижада иттифоқнинг турли бурчақларида турли кўринишдаги шиорбозликлар, сўзамолликлар, нгармандали тарзда бир-бирини рад этувчи, бир-бирини инкор қилувчи, тўғри келиб қолса, махв этувчи ҳар хил ҳаракатлар юзага келди. Буларнинг бари бутун мамлакатда сиёсий-маънавий муҳитни лойқалатиб юборди.

Аслида бунинг ўзига хос сабаблари бор эди. Жумладан, узоқ йиллар мобайнида инсон ҳуқуқларининг чекланганлиги, сўз ва фикр эркинлигининг йўқлиги, иқтисодий тараққиётнинг жар ёқасига бориб қолганлиги, мудҳиш қатағонларнинг ташкил этилиши, аҳолини доимий равишда кўрқув ва ҳадик билан яшашга мажбур қилиш ана шу сабаблардаи эди. Қяйта қуриш сиёсати, юқорида айтганимиздек, одамларга бирмунча эркинлик берди.

Бироқ бу эркинликнинг маънавий, ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий асоси бўлмаганлиги боис, у шунчаки, ўткинчи ҳодисага айланди. Ҳокимиятнинг энг баланд курсиларини эгаллаган кишиларда эса аниқдастурлар, мамлакат истиқболини белгилайдиган, уни таназзул ботқоғидан олиб чиқишга қодир бўлган сиёсий ирода, маънавий қудрат, ички маданият ва донишманд давлат арбобларига ҳос муҳим фазилатлар етишмади. Натижада уларнинг ўзи ҳам шаклан турлича бўлган, моҳиятан бир-бирини тўлдирадиган, устаси фаранг найрангбозларга айланиб қолишди. Ана шу найрангбозликнинг фожиали маҳсули сифатида Грузияда Тбилиси воқеалари, Озарбайжон ва Арманистонда Тогли Қорабоғ, Қирғизистонда Уш, Ўзбекистонда энг аввал "пахта иши", сўнграқ Фарғона, Бўка ва Паркент воқеалари юзага келди.

Ўзбекистонда қарор топган сиёсий-маънавий муҳит СССР доирасига кирган бошқа республикаларга нисбатан анча жиддий, таҳликали, бесаранжом ва зиддиятли эди. Буни нималарда кўриш мумкин?

Биринчидан, Кремлнинг қўлида кўғирчоққа айланиб қолган, мустақил фикрга эга бўлмаган, ўз миллатимиздан чиққай мунофиқлар бутун Ўзбекистонни хонавайрон қилишди. Миллат шаънига, уншг асрлар мобайнида тўплаган обрў-эътиборига, миллий кадриятларига доғ туширишди. Бутун ўзбек халқини порахўр, лаганбардор, ўғри ва муттаҳам қилиб кўрсатишди. Натижада юзлаб тажрибали ва етуқ, мамлакат равнақига чинакамига таъсир кўрсата оладиган раҳбарлар қасдан йўқ қилинди. Ваҳоланки, "пахта иши"га ўхшаган салбий ҳодисалар Москвада ва бошқа иттифоқдош республикаларда ҳам турли шаклларда бундан ҳам оғирроқ, бундан ҳам даҳшатлироқ тарзда мавжуд эди. "Пахта иши" кейинроқатайлаб "ўзбек иши"га айлантирилиб, халқимизнинг миллий нафсониятини топташ йўлига ўтилди. Оқибатда бутун республикамизда парокандалик, лоқайдлик, умидсизлик ва ишончсизлик кайфияти чуқурлашди. Одамларнинг кўнгли жамиятдан ҳам, сиёсатдан ҳам совида, саросималик ва таҳлика билан яшайдиган бўлди.

Иккинчидан, ўзларини миллатпарвар ва ватанпарвар қилиб кўрсатадиган сохта демократлар Ўзбекистонда ҳам пайдо бўлган, улар шундоқхам тангаҳволда яшаётган аҳолининг кундалик ҳаётидаги етишмовчиликлардан унумли фойдаланиб қолишга интилар эдилар. Уларнинг мақсадлари иқтисодий ва ижтимоий муаммолар гирдобиди ган-

гиб қолган халқ ўртасида *норозилмк* келтириб чиқариш ва шу йўл билан уларни ҳукуматга қарши оёққа турғизиш, турли хилдаги исён ва низоларни вужудга келтириш йўли билан ҳокимиятни эгаллаш эди.

Бундай сохта халқпарварларни СССРнинг турли бурчакларида, Москва ва бошқа шаҳарларда ҳомийлари, маслаҳатчилари, йўл-йўриқ кўрсатувчилари бор эди. Улар зарур бўлганда ҳам моддий, ҳам маънавий, керак бўлиб қолганда эса, жисмоний ва ҳарбий жиҳатдан ҳам ёрдам беришга тайёр эдилар. Ҳар икки томон фаоллари мамлакатнинг оловли нуқталарида, муаммолар тўпланиб қолган жойларда, аҳолининг асаблари нисбатан таранглашиб, иродаси синиб қолган жойларда изғиб юришарди. Йиллар мобайнида тўпланиб қолган масалаларни бирданига ҳал қилишнинг имкони борми-йўқми, янгими-эским раҳбарият олдига кўндаланг қилиб қўйишарди. Минглаб одамларни ўзларига эргаштириб, кўча-куйларда, майдонларда норозилик митинглари уюштиришарди. Ваҳоланки, бу оғир, мураккаб, машаққатли масалаларни ҳал этиш энг аввало барқарорликни, тинч-тоғувликни, мулоҳазакорлик билан иш юритишни талаб этарди. "Бирлик" халқ ҳаракати, "Эрк" демократик партияси худди ана шундай номақбул ва айни пайтда мамлакат ҳаёти учун ҳам, халқ ҳаёти учун ҳам хатарли бўлган йўлни аугишди.

Учинчидан, Шароф Рашидов вафотидан сўнг ҳаёт пайтида унинг этагини тутиб сиғинган айрим ноқобил ва сотқин шогирдлар бу атоқли раҳбарнинг обрўсини тўкиш орқали мамлакатда норозиликни кучайтириш, одамларни чалғитиш, уларнинг руҳиятинисиндириш, миллатни бўлиб ташлаш мақсадида ҳеч нарсадан тойишмади. Жумладан, баъзи туманлар, вилоятлар ва турли вазирликларни қўшиб юбориш орқали ана шу ниятларига етмоқчи бўлишди.

Туман ва вилоятларнинг қўшиб юборилиши мамлакат иқтисодий тараққиётига кескин зарба бериш билан бирга одамлар кайфиятига ҳам жуда қаттиқ салбий таъсир кўрсатди. Нафақахўрлар, ногиронлар, ёш болали оналар оддий бир ҳужжат учун юзлаб километрлаб йўл босиб, сарсонсаргардон кезишарди. Бу уларнинг қўддан-кўп норозиликларига сабаб бўлган бўлса, иккинчи жиҳатдан, республика бошқарув тизимининг ўзида ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқарди. Чунки юзлаб бошқармалар, бирлашма, трестлар, бошқа идора ҳамда муассасаларни тарқатиб юбориш лғу соҳа мутахассислари орасида ишсизликни келтириб чиқарар, қолаверса, ташкилий-худудий муаммо-

ларни батгар чуқурлаштирарди. Хулласки, бошқарувдаги бу номақбул "ислоҳот" аҳолининг турли табақаси ўртасида хилма-хил парокандаликка сабаб бўлди.

Тўртинчидан, аҳоли тифиз жойлашган, моддий жихатдан қатор етишмовчиликлар қуршовида қолган минтақаларда миллатлараро низоларни келтириб чиқариш ва шу йўл билан аҳолини асосий мақсад ва йўналишларидан чалғитиб, ўз ҳукмдорлигини сақлаб туришга интилган Кремль республикамиз ўша пайтлардаги раҳбариятининг ношудлигидан устомонлик билан фойдаланди. Юртимизда вужудга келган турли хилдагитангликлар, жумладан, месхети туркларининг ўз тарихий ватанига қайтишдек адолатли талаблари юзасидан келиб чиқаётган норозиликларни чувалаштириб қонли тўқнашувга олиб келди. Бу мунофиқ сиёсат ўзини ҳеч нарса билан оқдолмайди, тарих ҳамиша уни лаънатлаб ўтади. Қўғирчоқ раҳбарлар бутун миллатни, минг-минглаб хонадонларни ўзларининг вақтинчалик амал курсилари учун қурбон қилдилар.

Ўзбекистон Коммунистик партиясининг биринчи котиби Р. Нишоннов ана шу можароларга бефарққараганлиги ёки унга атай йўл очиб берганлиги учун боши "силанди". СССР Олий Советининг Миллатлар Советига раис қилиб қўйилди. Айни миллатлараро низоларни кучайтиргани, одамлар ёстигини қурштани эвазига! Депутатлар Фарғона воқеаларига сиёсий баҳо беришни талаб қилиб турган бир пайтда Нишоннов: "Ҳаммаси яхши, ҳаммаси жойида. Фарғонада тинчлик. У ерда икки безорининг бир челак қулупнай устидаги жанжали бўлган, холос", деб бамайлихотир ўтиришининг ўзи унинг шахс ва сиёсатчи сифатидаги қиёфасини яққол кўрсатади.

Бешинчидан, коммунистик мафкура арбобларнинг жазаваси билан қайта қуриш йиллари халқимиз қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган, кундалик турмуш тарзига айланган ислом динига қарши кураш янада кескинлашди. У бидъат ва хурофот сифатида қораланди. "Дин — афюндир" деган даҳрийлик шиори одамлар қалбини жароҳатлади. Бироқ иймон ва эътиқоди кучли бўлган халқимизнинг асосий қисми юрагида динга муносабат ўзгармади, уни асраб-авайлаб юрди.

Аммо диндан ўз манфаати йўлида фойдаланувчи айрим ақидапараст кимсалар ислом динини ҳимоя қилиш ниқобида қўпоровчилик ишлари билан шуғулланишди. Аллақандай диний партиялар, диний ҳокимият хусусида гаплар тарқатилди. Моддий қийинчиликлар гирдобига тушиб

қолган аҳолининг кайфиятидан фойдаланишга, ҳукумат билан халқ ўртасига нифоқ солишга уринишди. Наманган, Андижон, Фарғона ва Тошкентда турли-туман митингбозликлар авж олиб кетди. Охир-оқибат сохта диндорларнинг ниқоби йиртилди.

Ислом Каримов ана шундай — муаммолар устига муаммолар қалашиб, масалалар чувалашиб кетган, мураккаб ва зиддиятли бир пайтда ҳокимият тепасига келди. У ўзи раҳбар этиб сайланган Узбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси пленумининг 1989 йил 23 июндаги йиғитишидаёқ ўз позициясини аниқ-равшан кўрсатиб берди. Жумладан, мамлакатни жар ёқасидан қайтариб олиш, минтақада миллатлараро тотувлик ва барқарорликни бутун чоралар билан таъминлаш, тўпланиб қолган муаммоларни тезроқ бартараф этиш учун бутун куч ва ҳаракатни жамлаб, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиш кераклигини уқтирди. Қарашлар ва ғоялардан қатъи назар мамлакат ва халқ манфаати йўлида бирлашиш зарурлигини, мавжуд кескин ва таҳпикали вазият шуни талаб этаётганини, бунинг учун ўзининг ҳамма нарсага тайёр эканлигини такрор ва такрор айтди. Тўқнашув юз берган жойларда бевосита бўлиб, одамлар билан мулоқотда бўлди, уларни қийнаётган масалаларни ҳар жиҳатдан чуқур ўрганди.

Ана шундай оғир ва зиддиятли бир пайтда Ислом Каримов биринчи навбатда республикада барқарорликни таъминлаш орқали ҳаётий эҳтиёжларни қондириш йўлини тутди. Партия Марказий Қўмитасининг кейинги олти ойлик фаолиятида тўрт марта пленум йиғилиши ўтказилди. Уларнинг барчасида миллатни миллат сифатида белгилайдиган асосий омиллар — **маданий меросни ва тарих ҳақиқатини тиклаш, миллий урф-одатлар ва анъаналарни ривожлантириш, яқин ўтмишдаги руҳий қушандалик мафқурасига зид ҳолда ислом дининиш юксак маънавият ва маданият воситаси эканлигини, у одамларни инсофга, диснатга, ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликка давъат этувчи гоят кучли қурол эканлиги Ислом Каримов томонидан очиқ-ойдин айтилди ва туғри баҳоланди.**

Муқаддас туйғулари топталиб, юраги зада бўлиб қолган халқ динга катта йўл очилгани, диний таълимотга катта эътибор берилаётганлигини зўр қониқиш билан кутиб олди. Республикада маънавий жиҳатдан соғлом, назарий жиҳатдан етук, амалий жиҳатдан баркамол сиёсат вужудга келаётганлигини пайқай бошлади ва унга ишонди.

Ислом Каримовнинг сиёсатдаги ютуғи шундаки, у ҳамиша одамлар дилидаги кечинмаларни чуқур англайди, уларнинг энг нозик ҳисларига таъсир ўтказишни яхши билади. Шу сабаб у ҳаётдан кўнгли совиб, қўлини ювиб қўлтигига урган, можаролар ва қонли тўқнашувлар эзиб юборган, ғайринсоний сиёсат тегирмон тошлари орасида қолган халққа тўғридан-тўғри муурожаат қилди. Жумла-дан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида: **"Ўзбек халқининг киждони пок. Фарғона воқсалари ўзбек халқининг иродаси билан содир бўлмади. Бу воқсаларга тутуруқ-свз ва ғаразли мақсадларни кўзлаб, ким қандай бўёк бермасин, тарих албатта ўзининг адолатли ҳукмини чиқаради. Байналмилалчилик, меҳмондўстлик, яхшилик, қалб саховати ҳамиша ўзбек халқига хос фазилатлар бўлиб келди. Халқимиз ҳеч қачон бошқа халқларга нисбатан душманлик кайфиятида бўлмаган. Бу қадимий ва ҳозирги тарихимиздан олинган кўнгина мисоллар билан исбот қилинган"**, деб халқимизнинг дардига дармон бўлди, унга чексиз тасалли берди.

Шу билан бирга сўнги 8—10 йил мобайнида ўзбеклар ва Ўзбекистон бошига ағдарилиб келинган маломатни ювиб ташлашга қатъий аҳду паймон қилганини кескин билдирди ва амалда исбот қилди.

Халқимизнинг ҳурматини жойига қўйиш, уни муносиб қадрлаш маънавий баркамол сиёсатнинг мазмунидир.

Айни ўша пленумда Ислом Каримов: **"Шунга аминманки, одам биргина яхши сўз туфайли, мажозий қилиб айтганда, тоғни талқон қилиши мумкин. Афсуски, биз кейинги вақтда одамларга бундай муносабатда бўлишни дсярли унутиб қўйдик. Чунки, одамга ишонч уни улуглайди, ўз кучига ишонч бағишлайди. Бошқа томондан ишончсизлик, холисона муносабатда бўлмаслик одамларнинг ҳафсаласини пир қилади ва шу туфайли биз қанчадан-қанча истеъдодли кишиларни бой бермоқдамиз"**, дея афсус билан таъкидлаган эди.

Бу муносабат ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги парокандалик ва бесаранжомликни бартараф этишнинг услуб жи-ҳатдан халқона, шакл жиҳатдан миллий, мазмун жаҳати-дан умуминсоний қадриятларни ҳимоя қиладиган сиёсат қарор топаётганидан далолат берар эди.

Масаланинг яна бир жиҳатига эътибор беришни истардик. Яъни бироз олисроқка борсак, 1983—1988 йиллардаги сиёсий-маънавий лғухитни мумкин қадар чуқурроқ

тахлил этсак, унингустиди мулоҳаза юритсак муаммонинг моҳияти яхшироқ очилади. Демак, юқоридаги фикрлар баён этилган кундан роппа-роса беш йил муқаддам, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1984 йил XVI пленуми айна унинг тескарисини ашаддий тарзда баён қилган эди. Шу билан бирга тобелик ва мутеликнинг миллатфурушлик ва ватанфурушлик мазмунидаги сотқинлик қиёфасини кўрсатди. Марказий Қўмитанинг ўша пайтдаги биринчи котиби Усмонхўжаев узокни кўра олмаслиги, қалбида миллат ва Ватан туйғусининг заифлиги ҳамда иймонининг сустлиги туфайли Кремлга кўр-кўрона итоат билан иш юритди. Ўзбек ва ўзбекларни рўй-рост бадном бўлишига, шармандаи шармисор этилишига йўл қўйиб берди. Унинг раҳбарлигида ўтган ана шу пленум тарихимизда машъум ном олди.

Муқоясадан кўрюиб турибдики, демак, сиёсатчининг шахсий етуклиги сиёсатнинг етуклигига, раҳбарнинг маънавий баркамоллиги бошқарув тизимининг маънавий баркамоллигига бевосита боғлиқ.

Юқорида қайта қуриш сиёсатининг талвасага тушган ҳолатлари хусусида гапирган эдик. Уша йиллари Горбачев мамлакатни таназзулдан олиб чиқиш йўлида бошини урмаган эшик қолмади. Гоҳ жадаллаштириш концепциясини ўйлаб топди, гоҳ фан-техника тараққиёти деб бутун мамлакатни алғов-далғов қидди. Ундан натижа чикмагач, агросаноат комплексини қайта қуриш режаларини ишлаб чикди. Шундан сўнг кадрлар сиёсати масаласини кўтарди. У ўзини қаёққа урмасин, ҳаракатлари самарасиз бўлаверди. Бора-бора, энг муҳими — инсон омили эканлигини тушунди, бироқ энди кеч бўлиб қолган, ғишт қолипдан кўчган эди.

Дарҳақиқат, инсон онги ва тафаккурида ўзгариш ясамагунча, унинг дунёқарашларини янги ижтимоий-сиёсий жараёнларга мослаштирмагунча ҳар қандай ҳаракатлар бесамар ва фойдасиздир. Ислон Каримов эса мамлакат раҳбарлигига сайланганидан бошлабоқ халққа суянди, унинг ташвиш ва изтироблари билан яшади. Аҳоли руҳиятига таъсир қиладиган, уни маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайдиган, ўзлигини англашига ёрдам берадиган усулларни ишлаб чикди ва ҳаётга татбиқ этди.

Шўро тузуми даврида Ўзбекистон иқтисодини издаи чикариш, аҳолини қора меҳнатга маҳкум этиш, унинг бой ўтмиш маданиятидан, миллий қиёфа ва анъаналарни ўзида ^гужассам этган ёрқин ва рангин хотирасидан айириш

мақсадида пахта яккаҳоқимлигига зўр берилган эди. Қайта ишлаш саноати атай ривожлантирилмади. Халқнинг миллий урф-одатлари, анъаналари, жаҳон тараққиётига катта хисса бўлиб кўшилган қадриятлари топталди.

Ислом Каримов Марказнинг ана шундай пишиқ-пухта стратегиясини ўзгартирмасдан туриб, Ўзбекистонда ижобий силжишлар қилиш мумкин эмаслигини дадил баён этди. Жумладан, пахтанинг харид нарҳини ошириш, унинг ҳукмронлигини камайтириш борасидаги талабларини Кремл олдида қатъий қилиб қўйди. Марказ олдида қўйилаётган янгидан-янги талаблар, Москва билан Тошкент ўртасидаги кўз илгамас зиддиятли муносабатлар ва кўрилатган чора-тадбирларини ўз вақтида халққа маълум қилиб турди. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида: **"Биз 1990 йил плавв лойиҳаси бўлави Иттифоқ органларида икки марта учрашдик. КПСС Марказий Комитети, мамлакат Мивистрлар Совети ва Госплати раҳбарияти билан учрашдик. Бутун масъулиятни зиммамга олиб, пгуни айта оламанки, пахта нархв масаласв якдв ойлар ичида кўриб чиқвлади. Бу муаммони ҳал қилишимиз учун ҳисоб-ки гобларга кўра, камида бир ярим миллиард сўм талаб қилинади..."**

Ҳозир очвгввв айтвш керак... Москвада ўртага қўйилган масалаларни ҳал қилишимиз қийин бўляпти. Биз раҳбарлар бу масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан ўртага қўйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишвмвз, ҳар қавдай ҳолда ҳам айбни бировларга тўнкамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак", деб аниқ-равшан кўрсатиб берди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бир ярим милли-ард сўм пул ўша пайтдаги қиймати бўйича жуда катта маб-лағ ҳисобланади. Қолаверса, ўта ҳасис "оға"нинг "қандайдир" Ўзбекистонга шунча пул бериши унинг жони-нинг чиқиши билан баробар эди. Шунга қарамай, Ислом Каримов республика раҳбари сифатида энг қийин ва зиддиятли бир пайтда қанчалик оғир бўлмасин, ҳақиқат билан юзма-юз туришга ҳаракат қилди. Бу эса осон иш эмас эди. Бунга ҳамма ҳам чидай олмасди. Бунинг сабаби, биринчидан, республика аҳолиси асосий кўтгчмлигининг сабр косаси тўлиб, ҳиссиётлар жунбушга келиб, кучли бир пўртана ҳаммаёқни текислаб кетиши мумкин бўлган вазият ҳар қандай раҳбарни ҳам ўйга солиб қўяр эди.

қинчидан эса, Москва Ўзбекистондаги худди ана шундай вазиятдан фойдаланиш позициясида турарди. Бу ерда қанча кўп нохушлик юз берса, у ёққа шунчалик хушнудлик қайфияти кучаярди. Худди ана шундай вазиятда Ислом Каримов, таъбир жоиз бўлса, икки ўг орасида ёки сандон билан болганинг ўртасида қолган эди. Ва улкан давлат арбоби, доншманд сиёсатчига хос фазилатлари туфайли у бу мушкул вазият чангалидан мардоналик билан, ёруғ юз билан чиқа олди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг 1989 йил 25 ноябрда бўлиб ўтган XVIII пленуми республика ижтимоий-сиёсий ҳаётида кескин бурилиш ясади. Унда миллий масаланинг тарихий жиҳатлари, ҳозирги аҳволи, миллий сиёсатнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари, маданий-ахлоқий масалалари чуқур илмий ҳолислик билан таҳлил этилди ва иттифоқ раҳбарияти олдига бу масалаларни ҳал этишни асосий вазифа қилиб қўйди. Жумладан:

Биринчидан, Ўзбекистон ва ўзбеклар бошига ёғилаётган маломат тошларига чек қўйиш, "пахта иши", "ўзбеклар иши" деган уйдирмаларни бас қилиш, Москва матбуотида ўзбекларнинг миллий нафсониятига тегадиган чиқишларни тўхтатиш зарур эканлиги уқтириб ўтилди.

Бундай талаблар жавобсиз қолавергач, жиддийроқ йўл тутишга тўғри келди. Шимолдан жанубга қараб чигирткадай ёпирилиб келиб, ҳаммаёқни гораг қилаётган баъзи бадният ва шум мухбирлар йўли тўсилди. Айрим газеталарнинг тарқатилиши тўхтатилди. Буни ҳар ким ҳар хил тушунди. Москвашклар ўзича, қўйнида пичоғини яшириб, орқамиздан пойлаб юрган "жайдари" миллатпарварлар ўзича. Кимдир дод-фарёд содди, асосан кўпчилик тўғри тушунди. Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолди. Вақт ҳаммасига ўз баҳосини берди.

Шу ерда диққатингизга "Век" газетасининг 1995 йил 21—27 июль сонларида босилган бир мақоладан кўчирмани ҳавола этамиз. Жумладан, унда шундай дейилади: **СССР парчаланиб кеттапидан сўнг энг даҳшатли воқеа Ўзбекистонда юз бериши лозим эди. Лекин, бундай бўлмади. Каримов бирорта ҳам хатога йўл қўймади.**

Каримовнинг митингларни тақиқлаб қўйиши қирғизлар, тожиклар билан ўзаро муносабатлардаги мураккаб вазифаларни ҳал этиш каби жуда тўғри иш эди. Унинг колхоз ва совхозлар раҳбарларини сайлаш эмас, балки тайинлаш тўғрисидаги таклифи ҳам ўринли эди. Агар шундай қилин-

маганида охир-окибат қандай бўлиши билиш қийин эди. Каримов мусулмон мамлакатлари билан муносабатларни ҳам заргарларга хос возиклик билан йўлга қўйди... Буларнинг ҳаммаси Ислон Каримовнинг улуғлигини белгилайдиган сифатлардир".

Иккинчидан, ўзбеклардай қадимий халқ жуда катта маданиятга, тарихга ва маънавий меросга эгаллигини назарда тутишни, унинг миллат сифатидаги ниҳоятда ёрқин ва бетакрор қиёфасини тан олишни ва шу асосда юқори даражадага раҳбариятнинг номақбул сиёсати туфайли бутун СССРда илдиз отган нуқсонларни ўзбекларга тўнқаш ғайриқонуний иш эканлиги таъкидланди.

Учинчидан, мамлакат халқ таълими тизимида, маданий-маърифий ҳаётида жиддий равишда ислохотлар ўтказиш, халқнинг ўзлигини англаши, миллий кадриятларни қайтадан тиклаши ҳаётий зарурат эканлиги қайд этилиб, бу иш масъуллик қайси даражада бўлмасин, барча соҳада-ги раҳбарларнинг зиммасига қатъий қилиб қўйилди.

Ислон Каримов мамлакат халқ таълими ва маърифат соҳасида фикр юритар экан, "Она тилида ўқитиладиган мактаблар тармоғи, бошқа миллий-маданий муассасалар асосиз тарзда камайди. Феодализм сарқитларига қарши кураш шиори остида ўттизинчи-қирқинчи йилларда ва элтинчи йилларнинг бошларида ўзбек халқининг қўп асрлик маданий мероси, аъёна ва урф-одатларини сақлаш ва бойитишга ҳаракат қилган Ўзбекистон фақи ва маданиятининг бир қанча тапиқли арбоблари, жумладан, Абдулла Қодирий, Усмол Носир, Ойбек, Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Туроб Тўла ва бошқалар миллатчиликда, панисломизм ва пантуркизмда айбланиб репрессия қилиндилар.

Республика адабиёти ва санъати тараққиётига катта ҳисса қўшган Чўлпон ва Фитрат сингари маданиятимизнинг таниқли арбоблари хусусида ҳам тарихий ҳақиқат ва адолат тиклашиши керак", деган янгича нуқтаи назарни илгари сурди.

Республикада тил масаласини ҳал этиш муҳим сиёсий ва маънавий ҳодиса сифатида кўтариб чиқилди. Тил — миллатнинг қалб тори. Унга озор еткизмаслик, аксинча, сайқал топиб, жилоланиб боришига эришиш зарур. Қўпмиллатли мамлакатда ўзаро муносабатларнинг таъминланиши, бошқа кичик халқлар тилларини камситмаган ҳолда туб аҳоли тили мавқеини тиклаш муҳим маданий-маърифий ҳодисадир. Пленумда *партия тарихида биринчи марта мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб тилларга муносабат*

бутунлай ўзгариши лозимлиги ва ана шу ўзгариш тўғрисида республикага номини берган миллат қадр-қимматини кўтариш, иззат-икромини жойига қўйиш адолат иши эканлиги алоҳида уқтирилди. Ижодкор зиёлиларнинг энг иқтидорли ва соғлом кучларини бирлаштириш, шу асосда юрти-мизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни вужудга келтириш, халқимизга маънавий-руҳий жиҳатдан мадад бўлиш республика раҳбариятининг асосий вазифаси қилиб белгиланди. Лна шу хулосалардан келиб чиқиб, кўхна тарих ва маданият соҳиби бўлган Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий, Фурқат, Муқимий ва бошқа улуг мутафаккирлару халқ маърифатпарварларининг бебаҳо меросига эга бўлган Ўзбекистондай республикада тарих ва маданиятнинг мантқиқий ва собитқадам силсиласи узилмаслиги учун барча шарт-шароитларни яратиш керак, деб уқтирди Ислом Каримов.

Яна бир муҳим масала: худди шу пленум бизнинг 70 йил мобайнида шаклланиб қолган атеистик қарашларимизга, ислом ва бошқа динларга бўлган муносабатларимизда кескин бурилиш ясади. Биз биринчи марта коммунистик партиянинг жазаваси тутиб турган, унинг мафкураси эса қилич яланғочлаб майдонга тушган бир пайтда ислом динини маънавият, юксак ахлоқ ва маданиятнинг муҳим бўғини сифатида тан ола бошладик. Бу партия раҳбарлиги курсисида ўтириб, унинг мафкурасини бутунлай бошқа ўзанга буриб юборишга қодир бўлишдек ниҳоятда кучли ирода, катъият ва жасурлик талаб этадиган камданкам ходисадир.

Дарҳақиқат, бутун Иттифокда демократия ўйинлари, сиёсий шовқин-суронлар, мафкуравий тўқнашувлар жунбушга келган бир пайтда Ўзбекистонда Ислом Каримов **"Динга муносабатда ҳам пухта ўйлапган, синовдан ўтган ёндашув лозим. Бир томондан виждон эркинлиги, динга ишонувчиларнинг диний туйғуларини ҳурмат қилиш принципини оғишмай ўтказиш лозим. Диний тузилмаларнинг тинчлик ва хайрия фаолиятини қўллаб-қувватлаш керак"**, дея ўз фикрини ўртага ташлади ҳамда **"барча масалаларни ҳал этиш учун сиёсий системани ислоҳ қилиш зарурлиги"** ни кўрсатиб берди. Масалага бундай ёндашув ва шу пайтгача қутилмаган ислоҳчиликка интилиш энг аввало мавжуд ва чуқур илдиз отган ижтимоий-сиёсий муҳит билан муроса қила олмаслик, уни иложи борича мумкин қадар тезроқ йўқотиш зарурат эканлигини теран тушунди. Шу билан бирга уни тубдан ислоҳ қилишга ўзини қодир дсб

билди, ўз кучига, иқтидорига, бўлажак ишининг якунига қатъий ишонди. Натижада бу ниҳоятда қалтис ва таҳликали ишга енг шимариб киришди. Хатти-ҳаракатлар ва интилишлар кўп ўтмай ўз самарасини бериб, республикада қандайдир ҳаётбахш жараён бошланаётганидан далолат бера бошлади.

Иккинчидан, Каримовнинг ўзига хос, мустақил иш фаолияти СССР таркибидаги катгаю кичик сиёсий арбоблару арабчаларни хайратга солар эди. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон етакчиси билан Кремль ўртасидаги муносабатларни жиддийлаштиради, марказдагилар "бебошва ўзбошимча раҳбар"нинг таъзирини бериб қўйишга ҳаркат қилишарди.

...Воқеалар жараёни шу даражада тезлашдики, Каримовнинг сиёсати бевосита ўзбек халқи хоҳиш-иродаси, саъй-ҳаракати билан қўшилиб кетиб, иттифоқ раҳбариятини хийла талвасага солиб қўйди. Чунончи, Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1990 йил 24 мартда бўлиб ўтган сессиясида бошқарув тизимини тубдан ислох қилиш, президентлик лавозимини ташкил этишга қарор қабул қилинди. Бу ҳужжатда, жумладан шундай сатрлар бор:

"Демократия жараёнларини янада ривожлантириши, сиёсий ўзгаришларни чуқурлаштириши, Конституцион тизимни, граждандарнинг ҳуқуқларини, эркинликлари ва ҳафсизлигини мустаҳкамлаши, Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириши мақсадида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети

ҚАРОР ҚИЛАДИ:

1. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Президенти лавозими таъсис этилсин".

Қарор матнига жиддийроқ эътибор берайлик. Унда қуйидагиларни кўриш мумкин.

Биринчидан, демократия жараёнларини янада чуқурлаштириш ҳам, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституцион тизимни мустаҳкамлаш мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга бўйсунмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили ётади. Зотан, қайсидир даражада бўлмасин, энг кичик масалалар бўйича ҳам кимгадир тобе бўлинса, юқорида қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам эришиб бўлмайди.

Иккинчидан, Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириш — бу бевосита партия яккаҳокимлигини бар-тараф этиш, демократик жараёнларни чуқурлаштириш, халқ ва ҳокимият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларни яқинлаштириш, яъни жамиятда соғлом ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий муҳитни қарор топтириш, уни аста-секинлик билан турмуш тарзига айлантириш имконияти демакдир. Бу эса охир-оқибатда республиканинг ўз тараққиёт йўлини ишлаб чиқадиган ва уни амалга оширадиган Президент лавозимини жорий қилишни тақозо этади.

Бу табиийки, Горбачев боишгқ иттифоқ раҳбариятини қаттиқ ташвишга сола бошлаган эди.

Аслини олганда, Ислон Каримов СССР ҳукумати бар-ча миллий республикаларга кундан-кунга тазйиқ ва зўравонликни ошираётган, кам сонли халқларга зуғум ўтказётган бир пайтда собиқ иттифоқда биринчи бўлиб Президентлик бошқарувини ташкил этиб, вазмишгик ва қатъият билан Ўзбекистон мустақиллигига дастлабки пойдеворни қўйган эди! Чунки Президентлик бошқарувининг энг асосий тамойили мустақиллик истагини ҳаётий зарурат даражасида англаш, ўзгага бош эгмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш, барча давлатлар билан тенг ҳуқуқли муносабатда бўлиш, дунёга ўзлитини танитишдир. Ана шундай оғир ва қалтис ишни амалга ошириш, бир жиҳатдан, Каримовнинг фавқулодда жасорати ва журъатидан далолат берса, иккинчи томондан, унинг ниҳоятда мутафаккир ва ўткир сиёсатчи эканлигини кўрсатади. Ахир, Марказ — Сиёсий Бюро, СССР Президентлик Кенгаши, унга бўйсунувчи қатор маъмурий ва жазо органлари ҳар қандай йўл билан бундай "бебош" раҳбарга тазйиқ ўтказиши ҳеч гап эмас эди-да. Бироқ Ислон Каримов СССРнинг ич-ичи-дан зил кетаётганини, бу мамлакат — "бузук арава" узоққа боролмаслигини, барча сессиялару пленумлар, партия ва депутатлар курултойлари халқ туғёгш қаршисида энди ожиз ва нотавон эканлигини Иттифоқ миқёсидаги бошқа раҳбарлардан олдинроқ англади, олдинроқ тушунди ва бу воқеаларга ўз муносабатини кескин равишда билдирди. Мамлакат то мустақил бўлмагунча ҳеч қачон миллий раванқ бўлмаслигини, том маънодаги тарих ҳақиқатини тиклаш учун эса аввало мамлакат озод бўлиши зарурлигини сиёсий, назарий ва амалий жиҳатдан кўрсатиб берди.

Шунинг учун Президент Ислон Каримовнинг қарашлари Марказнинг етмиш йил мобайнида шакллайган, об-

пон пишитилган қарашлари ва манфаатларига сира **мос** келмас эди. Аниқроғи, унинг Горбачев бошлиқ ҳукумат сиёсий ўйинларига унчалик ҳуши йўқ, табиатан бундай муҳитни ўзига сингдирилмас эди. Чунки, вазият аллақачон ўзгарганлигини, Марказ олиб бораётган калтабин сиёсатнинг охири вой эканини, энди янги руҳдаги, халқнинг ва тарихий жараённинг эҳтиёжига монанд сиёсат зарурлигини у аллақачон пайқаган эди. Марказ Каримов билан ҳисоблашиб ишлаш, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб туришга мажбур эди. Шу билан бирга у билан *юяг* эҳтиёткорона муносабатда бўлишар эди.

Болтиқбўйи мамлакатлари мустақиллик тўғрисидаги талабларини СССР Олий Кенгаши мажтиси ва халқдепутатлари курултойига кўндаланг қилиб қўйганларидан сўнг Президент М. Горбачев бир гуруҳ депутатлар ва раҳбарлар билан вазиятни ўрганиш, аниқроғи, тазйик қилиш, ўз таъсирини ўтказиш мақсадида Болтиқбўйига борди. Гуруҳ таркибида Ўзбекистон Президенти ҳам бор эди. У ерда йслом Каримов ҳақиқат билан юзма-юз келди ва шунда жуда катта қатъият ва фавқулодда журъат билан ўз муносабатини билдирди: комиссия ишини якунламасданок Горбачевни ҳам, унинг манфаатларини қўллаб-қувватловчи гуруҳни ҳам ташлаб тезда орқага қайтди. Бу билан у Болтиқбўйи халқларининг талаблари қонуний эканлигини, мустақиллик, СССР таркибидан чиқиш — тарих ҳақиқати инсон ҳақ-ҳуқуқларининг тантанаси эканлигини ошқора намоён этди.

Чиндан ҳам, СССР таркибида туриб ҳеч қандай миллий раванк, маънавий тараққиёт ҳусусида гапириб бўлмас эди. Чунки ёвузлик ва зўравошшк асосида қурилган бу давлат бундай интилишларга асло йўл бермас эди. Америка адибаси Эйн Рэнд таъбири билан айтганда, *"инсонни фикрсиз қулга айлантирган ёки унинг меҳнати самарасини тортиб оладиган эркин тафаккур қилишдан маҳрум этадиган ёки ақлга зид ҳаракатларга ундайдиган жамият, мавжуд қонуни билан инсоннинг табиий талаб-эҳтиёжлари ўртасида қарама-қаршилик келтириб чиқарадиган жамият аслида жамият деб аталишига ҳам арзирмайди. У — жиноятчилар тўдаси ёки оломондир. Барча инсоний қадриятлари нест-нобуд этадиган бундай жамият фаолиятини ҳеч қачон оқлаб бўлмайди. Бундай жамият фаровонлик манбаи эмас, балки инсон ҳаётига хавф солувчи офатдир. Шу сабабдан ҳам, Совет Иттифоқида ёки фашистлар Германиясидек мамлакатда яшагандан кўра кимсасиз оролда истиқомат қилмоқ инсон учун минг қарра хавфсизроқдир "*.

Тарих ҳақиқатини тиклаш, асрлар мобайнида шаклланган анъаналар ва урф-одатларимиз, кадриятларимизни жой-жойига қўйиш учун энг аввало сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан мустақиллик керак эди. Акс ҳодда тоталитар тузум тиш-тирноғи билан иттифоқош республикалар ва кичик халқларга зуғум қилаётган бир пайтда миллат эҳтиёжлари хусусида гапириш хомхаёлдан бошқа нарса эмас эди. Шунинг учун ҳам Президент Ислоҳ Каримов Ўзбекистонни том маънода мустақил мамлакат сифатида тан олдириш йўлини тутди. Шунинг учун ҳам республикада президентлик бошқаруви тизимини жорий этилганидан кейин кўп ўтмай "Мустақиллик декларацияси" эълон қилинди:

"Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети:

Ўзбек халқининг давлат қурилишидаги тарихий таъриби ва таркиб топган бой анъаналари;

ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлашдан иборат олий мақсад ҳақи,

ҳар бир кишининг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашни олий мақсад деб билган ҳолда,

Ўзбекистон халқларининг келажаси учун тарихий масъулиятни чуқур ҳис этган ҳолда,

халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий кадриятларга ва демократия принципларига асосланиб,

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилади.

1. Ўзбекистон ССРнинг демократик давлат мустақиллиги республиканинг ўз ҳудудида, барча таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатлардаги танҳо ҳокимлигидир.

2. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмас.

3. Ўзбекистон ССРда давлат ҳокимияти унинг ҳудудида кирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилади ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлидир.

4. СССР Олий Совети қабул қиладиган қарорлар Ўзбекистон ССР Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон ССР Олий Совети томонидан тасдиқланганидан кейингина Ўзбекистон ССР ҳудудида кучга эга бўлади.

5. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳокимияти ваколатига ўзбекистон ССР ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар киради.

6. Ўзбекистон ССР халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олади ва ҳурмат қилади.

7. Ўзбекистон ССР иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди, ва амалга оширади.

8. Ўзбекистон ССР ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди ва амалга оширади.

9. Қорақалпоғистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси мустақил-шғини Мухтор Республика Конституцияси таъмин этади. Ўзбекистон ССР унинг Асосий Қонуни ва Ўзбекистон ССР Конституцияси асосида Қорақалпоғистон МССР манфаатларини ҳимоя қилади.

10. Ўзбекистон ССРнинг қонун чиқарувчи ҳокимияти Ўзбекистон ССР давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади. Ўзбекистон ССРнинг сиёсий ва иқтисодий системалари таркибини ва қурилишини белгилайди.

11. Ўзбекистон ССР Олий Совети умумхалқ муҳокама-т асосида демократиқ ҳуқуқий давлат тузишга қарор қилганини билдиради, Ўзбекистон ССРда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафиллик беради.

12. Ушбу Декларация Ўзбекистон ССРнинг янги конституциясини ҳамда янги иттифоқ шартномасини ишлаб чиқиш учун асосдир.

*Ўзбекистон ССР
Олий Советэинг
иккинчи сессиясида
кабул қилинди.
Тошкент шаҳри
1990 йил 20 июнь".*

Шундай қилиб, давлат раҳбари ҳаёти учун хатарли, аммо миллат ва юрт истикболи учун шукухли бўлган дастлабки, залворли кадамлар қўйилди. Энди халқ душмани сифати-Да қораланган миллатимизнинг асл фарзандларидан тортиб ўрганиш ман этилган улуг тарихимизни — барча-барчасини тиклаш, унга холис баҳо бериш учун шароит ту-

ғилди. Борган сари ўзлигини англашга, ўзлигини тиклашга, тарихий кадриятларини ўз вақтида баҳолашга замин яратилди. Хўш, буларнинг ҳаммасига қандай қилиб эришилди? Бундай имконият ўз-ўзидан юзага келдими? Йўқ, албатта!

Москвада ва Россиянинг бир қатор йирик шаҳарларида воқеалар шу даражада чувалашиб кетдики, унинг ечимини топишга энг юқори даражадаги раҳбарлари ҳам ожиз бўлиб қолишди. Горбачев ва унинг бир ҳовуч гумашталари зўр бериб жон ҳолатда пўкакка осилишарди. Аммо, халқнинг қудратли тўлкини уларни тобора қирғоққа чиқариб ташлаётганидан таҳликага тушиб қолишган эди. Аниқроғи янгилик билан эскилик, истиқбол билан ўтмиш орасида муаллақ қолишган эди. Бу мамлакатнинг келажаги таназул билан тугашидан далолат берарди. Ана шундай оғир, саросимали, таҳдид ва таҳтикалар пайтида Ўзбекистон ҳукумати халққа суянди. У билан тиллашди, дардлашди. Натижада халқ билан ҳукумат ўртасида соғлом муносабат вужудга келди.

Президент Ислам Каримовнинг энг катта ютуғи одамлар билан юзма-юз туриб гаплашди, рост гапирди, ёлғон ва баланд парвоз ваъдалардан ҳазар қилди. Халқ эса аччиқ бўлса-да рост гапга муҳтож эди. Чунки у йиллар мобайнида ҳаёт ҳақиқатидан маҳрум этилган, ўйдирмалар ва ҳавойи шиорлар гирдобига ғарқ этилган эди. Ҳукумат раҳбари сифатида И. Каримов халқнинг худди ана шу кемтик жойини тўлдиришга киришди. Халқ даҳосига, унинг яратувчилик қудратига ишонди, унга таянди. Улкан йиғилишларнинг бирида, мамлакатимизнинг олий минбаридан туриб юртбошининг исёнкор қалбидан Чўлпоннинг йиллар мобайнида ўқиш ман этилган оловли сатрлари отилиб чиқди:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир... Халқ
қўзғолса куч мўқдирким тўхтатсин, Қувват
йўқким, халқ истагин йўқ этсиг.

Бу мамлакатда ижтимоий-сиёсий муҳитнинг бирмунча барқарорлашишига олиб келди. 1989-90-91-йиллар, айтиш мумкинки, бир неча минг йиллик тарихимизда миллий тикланиш, миллий уйғониш ва миллий тараққиёт даврининг муқаддимаси бўлди. Худди ана шу йилларда Наврўз байрами миллий байрам сифатида кенг нишонланди, бу оммавий байрамларда биринчи марта ҳукумат раҳбарлари халқ билан бирга иштирок этишди.

Бу воқеаларни бугун — орадан бирмунча вақт ўтгач хотиржам эслаш осон. Уша пайтларда эса ҳар бир киши-нинг қалбида аллақандай ҳадик, ифодалаб бўлмас кўрқув, унга қоришиб кетган севинч ва ҳаяжон бор эди. Бу воқеаларни ҳар ким ўзича тушунди, ўзича талқин этди. Бироқ ўзбекистон раҳбарияти ўз сўзида собит турди. Турли ҳийлаю найрангларни, иғво ва маломатларни қатъият билан, амалий ишбилан енгди. Охир-оқибатда эса Ўзбекистон яна бир бор ўз куч-қудратини, сиёсий салоҳиятини ёрқин намоиш этди. 1991 йил 31 август куни иттифоқ-дош республикалар ичида биринчилардан бўлиб ўз мустақиллигини эълон қилди ва уни қонун билан мустаҳкамлаб қўйди. Бу сана тарих саҳифасида абадий қолади!

Президент Ислам Каримов сессияда мустақиллик моҳияти, унинг тарихий зарурат эканлиги хусусида гапирар экан, Ўғустамлакачилик асорати ва собиқ иттифоқда қарор топган муҳигни рўй-рост очиб ташлади:

"Мамлакат қатта фалокат ёқасига, жар ёқасига келиб қолганини кўриб турибмиз. Халқ ўзининг эртанги кунига ишончини қупдан-қунга йўқотяпти. Одамлар ўзларининг, оиласининг, бола-чақасининг тинчлигига қафолат истайди. Тўқис, хотиржам ҳаёт талаб қиляпти. Бу истаклар, бу талаблар сафсатабозлик ва ваъдабозлик остида кўмилиб кетяпти.

Бизнинг халқимиз сабр-бардош, яхшилик, осойишгалик, бошқа халқларга нисбатан хайрихоҳлик руҳида тарбияланган. Бу халқ бугун биздан ҳимоя талаб қиляпти, тинч-тоғув ҳаёт, оғир меҳнатига яраша турмуш шароитларини талаб қиляпти. Бу — ҳаққоний талабдир.

Ўзбекистон раҳбарияти ҳеч қачон, қандай иттифоқ бўлмасин, ким билан иттифоқ бўлмасин, қандай шароит бўлмасин иккинчи даражали ролга рози бўлмайди, бунга йўл ҳам қўймайди!

Бу нуқтаи назар Ватан ҳисси, миллий рух, миллий туйғу давлат сиёсати даражасига кўтарилганининг яққол ифодасидир.

Президент мустақиллик тўғрисида қонун қабул қилиш, энди СССР таркибида ортиқ қолиб бўлмаслигини, ундан чиқиб эса чинакам миллий рағнақ ва миллий тараққиётга замин яратишимиз зарурлигини уқтириб, **"Бу қонунда Қадимий ва янгиластанган дисримизда истиқомат қилаётган барча кишиларнинг хоҳиш-иродаси ўз ифодасини топган. Халқимизнинг бу эзгу хоҳиш-иродаси эса биз учун муқаддасдир"**, деб таъкидлади.

Ислом Каримов тасавурида том маънодаги маънавият энг аввало Ватан туйғусидир. Ватан туйғуси ҳам миллий мансублик сингари ҳар бир шахснинг мавжудлиги билан боғлиқ бўлган мўътабар ҳодисадир. Зеро, инсон қайси замон ва қайси маконда яшамасин, туғилган юртини ўзгартира олмайди, ундан тонолмайди. Ватан ва миллат туйғусининг мўътабарлиги, улуғлиги, муқаддаслиги ана шунда. Шунинг учун ҳам Президент энг аввало мустақилликни англаш учун миллатни англаш, ўзликни англаш, Ватан ва унинг буюк ўтмиши билан фахрлана олиш ҳиссини уйғотишга ҳаракат қилди. Айни пайтда мустақиллик йўли ҳақиқат йўли, инсон ҳақ-ҳуқуқлари йўли, маънавий етуклик, юксак маданият, бой инсоний фазилатлар мажмуидир. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари ўз танлаган йўлининг тўғрилигига қатъий ишонди ва миллионлаб юрдошларимизни ҳам бунга ишонтира олди.

"...Бизни танлаган йўлимиздан ҳеч ким ҳеч қачон қайтара олмайди, зотан, Ватанга бўлган меҳру муҳаббат ҳар қандай муаммони ечишга, ҳар қандай ёвуз кучни енгишга қодирдир. Энди ортга нўл йўқ. Ўзбекистон истиқболини собитқадамлик билан барпо этмоғимиз зарур. Бу йўлда иккиланмоқ, манфаатпарастликнинг майда-чуйда тапшишларига ўралашмоқ — Ватанга, халққа, келажак авлодга хиёнат бўлади.

Биз Истиқлол шарофати билан қўп қадриятларни — иймонимязни, миллий ғуруримизни, озодлик, бир сўз билак айтганда, парвардигорни қайтадан чинакамига танидик. Эндиги вазифа — боболаримизнинг поймол этилган орзумидлари ҳаққи, авлодларимизга, Сизу бизнинг фарзандларимизга бутун дунё билан теппа-тенг бўйлашадиган буюк Ўзбекистонни мерос килиб қолдирмоқдир.

Истиқболдаги Ўзбекистон Ватан озодлиги насиб этмаган боболаримизга улуғвор ҳайкал бўлажак! Ўзбекистоннинг шухратига шухрат қўшувчи фарзандларимизга муқаддас бешик бўлажак".

Президент Ислом Каримовнинг ушбу ҳаяжонли, ҳароратли сўзларида истиқлол, миллат ва Ватан тушунчасининг мазмун-моҳияти, илоҳий мўъжизаси теран ифода этилган. Зотан, том маънодаги маънавиятга, ҳақиқий буюк маданиятга, жаҳон тараққиётига элтадиган оламшумул маърифий йўл ана шу эзгу тушунчалар замирида мужассамдир.

Ватан беқиёс ҳақиқат, ҳаёт ва адолат рамзи. У мислсиз қудрат, сеҳру синоат, мўъжизалар жамулжами. Фақат уни

калбдан ҳис қилмоқ жоиз, фақат уни юрак-юрақдан туй-моқ лозим. Ана шунда унинг бутун жозибасию илоҳий кудратини теран англайсиз ва Ватан оғушининг Она оғуши янглиг ҳароратини, жонбахшу ҳузурбахшлигини сезасиз. Шунда бу муқаддас маконга бамисли Каъбага талпингандек талпинасиз, бу муқаддас тупроққа пешонангизни қўйиб, Ҳаётга, Замину Осмон ҳадя этган барча эзгуликларга шукроналар айтасиз. Ана шундай туйғуда макон қалб қалб эмас, совуқ тош! Ана шундай туйғуга макон бўлмаган юрак сўқир! Беватанлик - бечоралиқдир! Беватанлик — бенаволикдир!

Маънавиятнинг бекиёс мўъжизаси шундаки, у макон этган ҳар қандай юрак фақат эзгуликка интилиб яшайди. Мустақилликнинг маънавий қадрияти, тарихий қиймати худди ана шу мезон билан ўлчанса, яна ва яна ошади. Унинг мамлакатимиз халқи ҳаётида тутган ўрни яна ҳам қимматлироқ бўлади. Зотан, истиқлол даврида одамлар тушунчаси, тафаккури тубдан ўзгарди. Юрт, Ватан, Миллат, Мустақиллик тушунчалари тобора улкан мазмун касб этди. Президентимизнинг сўзлари билан айтганда, "...қисқа муддат мобайнида юртдошларимизнинг, халқимизнинг савияснда кескин ўзгаришлар юз бера бошлади. Бу энг аввало сиссий савияга тегишли ган. Истиқлол туфайли кишиларимизнинг ватанга, она заминга меҳрли муносабати шаклланиб боряпти. Шуни очик айтишимиз зарур: илгари бутун собиқ СССР харитасини қамраб олган ватан туйғусини онгимизга сингдириш тамойили қучли эди.

Бугун эса ватанимиз муайян чегара ва қиёфа касб этди. Биз унинг қуч-қудратини, ютуқларн ва муаммоларини аниқ биламиз ва бутун вужудимиз билан ҳис этамиз.

Бугун ватанимиз ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажралмас бир бўлаги деб ҳис қиляпти ва бундан фахрланияпти. Истиқлол берган энг катта бойликлардан биринчиси ана шу десак, асло янглиншмаган бўламиз.

Ватан, ватандошлик туйғуси эски мафқуравий қобиклардан халос бўлиб, ўзининг асл қиёфасини топди. Бугун Диққат қилсак, истиқлол қўлга кнритилганидан сўнг биз ўз кучимизга, қудратимизга кўпроқ ишона бошладик. Шу туфайли барчамиз вазминлашиб, ўз кадр-қимматимизни тегинроқ аглай бошладик.

Бугун биз ўзаро жипслашиб, том маънодаги халқ бўлиб, манда-чуйда иғволарга мутлақо эътибор бермайдиган қучга айландик".

ИСТИҚЛОЛ

Мустақиллик азалдан инсониятнинг орзу-умидлари, армон ва изтиробларини ўзида мужассам этади. Дарҳақиқат, инсон табиатнинг гултожи сифатида ҳамиша озодлик ва ҳурриятга интилиб яшайди. У қалбида ўзини ҳамиша ҳар жихатдан эркин ҳис қилишга, таҳликасиз турмуш кечиришга эҳтиёж сезади. Шунингучун ҳам кишиликтармуҳи турли даврларда Ер шарининг барча минтақаларида озодлик учун курашнинг, шаклан турлича, моҳиятан ўхшаш бўлган ҳурриятга интилиш ҳодисаларини кўп кўрган.

XX асрнинг интиҳосида дунёнинг қарийб учдан бир қисмида мисли кўрилмаган ҳодисалар содир бўлди. Социализм деб аталган тоталитар тузум, коммунистик мафкура деб аталмиш зўравонлик ва тазйиққа асосланган мафкура таназзулга учради. Жаҳонга, Ер юзига ҳокими мутолқликни даъво этган СССР жамият сифатида ҳам, давлат сифатида ҳам жарга кулади. Унинг таркибига кирган иттифоқдош республикалар том маънодаги мустақиллик мақомини олишди.

Хўш, мустақилликнинг ўзи нима? Истиқдол нималарга асосланади ва унинг мазмун-моҳияти нималардан иборат?

Энг аввало шуни айтиш керакки, мустақиллик тенглик сари қўйилган биринчи қадамдир. Чунки, тенглик бўлмаган жойда кимдир кимгадир тобе бўлади. Мутелик бор жойда ҳукмронлик, ўзгалар ҳисобига яшаш каби иллатлар пайдо бўлади. Натижада биз сўнгги бир ярим аср мобайнида бошимиздан ўтказган мустамлакачилик дунёга келади. "Тенглик" сўзининг қудрати шундаки, у одамларнинг ўзаро муносабатларидан тортиб, мамлакатлараро муносабатларгача ҳамма нарсани меъёр-мезонга солади, турли камситишлар ёки ортикча таъзим-тавозега чек қўяди.

Истиқдол — ўзаро ҳурмат, бир-бирини тан олиш, бир-бирини қадрлаш асосида мамлакат фуқаролари ўзаро муносабатида ҳам, жаҳон давлатлари ўртасидаги алоқаларда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, ана шу умумий мезонлар асосида яшаш демакдир. Мустақиллик — жамиятдан ажралмаган ҳолда дунё муаммолари ва ўз тақдири билан боғлиқ бўлган истиқбол ҳақида ўйлашдир. Истиқдол — эркин дунёқараш, эркин тафаккурга суяниб яшаш салоҳиятидир.

Мустақил яшашга, мустақил фикрлашга, ўзтақирини ўзи белгилашга, ўз ҳаётини ўзи изга солишга қодир одам

чиддиятларни осонлик билан енгади, бу дунёнинг шид-
ляГги муаммолар бўрони қаршисида довдираб қолмайди.
дна шу оддий ҳаётини ҳақиқатни давлат мустақиллигига
хам қиёслаш мумкин.

Мустақиллик мустамлакачиликнинг ҳар қандай шак-
тини, У тақозо этадиган тўсиқлар ва зўравонликларни
инкор этади. Айни пайтда мустақиллик жаҳон тараққиё-
тининг илғор тажрибалари асосида ўз равақининг ўзига
хос тамойилларини ишлаб чиқиш билан бирга ягона за-
мин, ягона макон тақдирини белгилашда ўзаро ҳамкор-
ликнинг янги, сифат жиҳатидан юқори бўлган, умумин-
соний манфаатларга мос келадиган андозаси асосида яшаш
демақдир. Агар у ҳамкорлик, ўзаро ҳамжиҳатлик мамла-
катлараро, давлатлараро ва минтақалараро сиёсий, иқти-
содий, ижтимоий муносабатларни қарор топтирмаса ўз
қобиғида қолиб кетиши, миллий маҳдудлик доирасидан
чиқолмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам истиқлолнинг
ана нгу ҳаёт тажрибасидан ўтган тамойиллари ҳамма вақт
долзарб бўлиб қолаверади. Чунки у доимий равишда ри-
вожланиб, ўз-ўзини бойитиб, такомиллаштириб, онг ва
тафаккурни чархлаб борадиган воқелиқдир.

Мустақиллик — табиатан онгли яшаш, онгли муноса-
батни қарор тонгириш мезони. Айни пайтда у ҳаракат-
ларнинг, интилишлар ва қобилиятларнинг кучайишини
тақозо этадиган ҳодисадир. Бу айниқса собиқ иттифоқтар-
кибидан ажралиб чиққан мустақил республикалар ҳаёти-
да муҳим аҳамият касб этади. Нима учун?

Биринчидан, тоталитар тузум даврида давлат мамлакат
бошқарув тизимидан тортиб алоҳида-алоҳида шахсларнинг
кундалик турмушига ва истиқболига дахлдор бўлган ҳар
қандай катта-кичик масалаларни ҳал этишни ўз зиммаси-
га олгани учун меҳнатқаш халқ боқимандалик кайфияти-
га дучор бўлган эди. У фақат ишлаш ҳуқуқига эга эди,
холос. Меҳнат деб аталган ҳиссиз машинанинг мурватига
айланиб қолган эди. Эртадан-кечгача меҳнат қилсан,
меҳнатингга яраша очдан ўлмасликча етадиган ҳаққингни
оласан, тамом-вассалом. Бу — собиқ иттифоқда қонун
кучига эга давлат сиёсати эди. Одамзот шунчаки ишлар,
шунчаки умр кечирарди, холос. Тириклик деган буюк нь-
матнинг, ҳаёт деган олий тушунчанинг мағзини чақишга
Узида рағбат ҳам, эҳтиёж ҳам сезмас эди. Бинобарин, ақл
билан иш тутиш, воқеликни идрок қилиш, бунёд этиш,
“Рағиш туйгулари бутунлай сўндирилган эди. Шунинг учун
Ҳам мамлакат тараққиёти сустлашиб, одамлар турмуш да-
Ражаси пасайиб борарди.

Донишмандлар айтганидек, ҳар қандай фаоллик тамо-йиллари ҳаракатлар эркинлигага замин яратиши, унга су-5ШИШИ керак. Акс ҳолда боқимандалик иллатлари суруц,, кали касалликка айланади. Демак, ҳар қандай хатти-ҳара-бат, ҳар қандай интилиш ўз-ўзидан бунёдкорлик, яратув-чилик руҳи билан йўғрилган бўлиши даркор. Ана шунда эркинлик самарасиз, фаолиятсиз ҳодисага айланмайди.

Собиқ иттифокда ҳукм сурган қайта қуриш сиёсати унинг таркибига кирган иттифокдош республикаларнинг мустақилликка чиқишига йўл қўймаслик мақсадида қилин-ган маккорона ҳаракат эди. Давлат тўнтаришига уриниш, зўраюнлик ва тазйик ўтказиш сиёсатини чуқурлаштиришга интилиш бу жараённинг яқуни бўлди. Мустақиллик им-кониятларини олдиндан пайқаган, мамлакат ижтимоий-сиёсий жараёшгарининг боришини тўғри кузатиб, тўғри баҳолай билган Ўзбекистон иттифокдошлари орасида би-ринчилардан бўлиб ўз мустақиллигини эълон қилди. 1991 йил 31 август куни қабул қилинган Ўзбекистон Респуб-ликасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёноти Ўзбекистон ҳукуматининг сиёсий йўлини тўла қонунлаш-тириб берди. Бу тарихий ҳужжатда қуйидаги ҳулосалар ил-гари сурилган эди:

- "Ўтмишдан сабоқ чиқариб ва ССР Иттифоқининг сиё-сий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб,

- Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақ-дириши ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб,

- Ўзбекистон халқларининг тақдирини учун бутун масъу-лиятни англаб,

- шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларининг, мустақил дав-лат ўртасидаги чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига қатъий садоқатини баён этиб,

- миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублиги-дан қатъи назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бир ки-шининг муносиб ҳаёт кечиришини, шаъни ва қадр-қимма-тини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий дав-лат барпо этишга интилиб,

- Мустақиллик Декларациясини амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кен-гаши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини ва озод суве-рен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилган-лигини таптапали равишда эълон қилади.

Ўзбекистон Республикасининг ўз таркибидаги Қорақал-ноғистон Республикаси билан бирга, ҳудуди бўлинмас ва

**хлсяздир- Ўзбекистон Республикасининг бошка давлат-
^аога ҳудуда* даъволарн бўлмай, у ўз ҳудудн ва табнни
йойликларига ннсбатая олнй ҳуқуқга эгадир”.**

• ўзбекистон парламентининг бу баёноти ўзининг конун кучи билангина эмас, сиёсий мантиқи, маънавий кудрати, халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келиши билан ажралиб туради. Бу ҳужжат СССРнинг 73 йиллик ҳаёти нақадар аянчли ва фожиали эканлигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, бу мамлакатда инсон ҳуқуқлари ҳар томонлама поймол этилганлигини, энди бу тузумда ортик яшаб бўлмаслигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб турарди. Бироқ, мамлакат аҳолисининг аксарият қисми ва айрим миллий республикалар раҳбарияти онгига сингиб қолган гобелик ва мугълик туйғулари кескин ҳаракат қилишга, ўз халқи манфаатини мардонатуриб ҳимоя қилишга йўл қўймас эди. Аммо, ўша пайтда Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазият — Фарғона, Қўқон, Бўқада юз берган маълум воқеалар, миллатлараро низоларнинг пайдо бўлгани, халқ ҳаётининг таҳликали тус олаётгани ортикча кутиб туришни тақозо этмас эди. Жараёнларга ўз вақтида етарли баҳо бериб, зарур ҳулосага келиш керак эди. Шунинг учун ҳам Фарғона воқеалари бирмунча изга тушгач, мамлакат аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш, турмуш шароитини ва фаровонлигини ошириш борасида амалий чоралар кўрилди. Жумладан:

аҳолини қўшимча томорқалар билан таъминлаш, якка тартибда уй-жой қуришга кенг имкон бериш, шахсий ёрдамчи хўжаликларни ривожлантириш, чорвачилик ва паррандачиликни тараққий топтириш;

пенсиялар, талабалар ва ўқитувчиларнинг маошларини ошириш, оғир ижтимоий аҳвол натижасида камконлик касалига учраган ҳомиладор аёлларга имтиёзли овқатланиш, бошланғич синф ўқувчиларига бепул озиқ-овқат ажратиш ва шунга ўхшаган бир қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг марказ билан ҳисоблашмай ҳал этилиши мамлакат аҳолисига қанчалик маъқул келса, иттифоқ раҳбариятида шунчалик норозилик туғдирар эди.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириши қатор хорижий мамлакатлар билан икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиши у ўз тараққиёт йўлини танлаб олганини кўрсатар эди.

Биз буларнинг ҳаммасини мустақил равишда ҳал этиб, стилган масалаларни ечишда иттифоқ идораларидан сезиларли равишда олдин боряпмиз. Бу хусусда марказдаги-

ларнинг бирортаси ҳам бизни олқишлаб қабул қилаётгани йўқ. Аксинча, гўё бу — Ўзбекистон президентининг ўзбошимчалаги деб баҳолашди. Буларнинг ҳаммаси иттифоқ кўрсатмаларига мукофиқ келмайди ёки уларга зид эмиш. Гўё буларнинг ҳаммаси вақти келиб тугатилар эмиш", деган эди Президент Ислам Каримов Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилинган мамлакат Олий кеңгагининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида.

Ўзбекистон ҳукумати СССРда мавжуд ижтимоий-сиёсий жараёнлар боришини бошқалардан кўра тезроқанглади ва баҳолади. Шунинг учун ҳам у қатъий хулосага келди. 1991 йилнинг 31 августида "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонун"ни қабул қилди ва ана шу қонун доирасида Ўзбекистон Республикаси Олий Кеңгагининг бундан кейин Ўзбекистон ССРни Ўзбекистон Республикаси деб аташ, 1 сентябрни Мустақиллик куни деб эълон қилиш, Ўзбекистон Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идораларига, барча хорижий давлатларга ва жаҳон ҳамжамиятига мурожаат қилиб, уларни республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу бевосита мустақиллигимизнинг дастлабки ҳуқуқий пойдевори эди.

Дарҳақиқат, биз ижтимоий-сиёсий жараёнлар одамлар ҳаётини кескин тарзда бир ўзандан иккинчи ўзанга буриб юборган, ҳаётимиз бутунлай бошқача тус олган ва турмушимиз ўзгача мазмун касб этган мураккаб руҳий-маънавий ҳолатни бошдан кечиряпмиз. Йиллар мобайнида қотиб қолган тушунчаларимиз ўзгармоқда ва мудраб қолган онгимиз уйғонмоқда.

Мустақиллик, ҳуррият деган сўзлар бутун жозибаси билан бирга беқиёс қудратини, буюк ўзгартирувчилик мўъжизасини кўрсатмоқда. У дунёқарашларимизни тубдан ўзгартириб, фикримиз, тафаккуримизни бойитмоқда. Воқеалар ривожини бутун моҳияти билан англашни, дунёга Кенгроқ ва тийрақроқ назар билан қарашни, бу кўҳна оламда шўро тузумидан бошқа адолатли тузумлар ҳам борлигини, бошқача яшаш ҳам мумкин эканлигини, коммунистик мафкурадан бўлак ҳаёт лаззатини, шўсон қадру қимматини ҳимоя қиладиган ўзга ғоялар ҳам мавжудлигини кўрсатиб берди. Зотан истиқдолнинг буюк моҳияти, бекиес қадрияти ана шунда. Мустамлакачиликнинг кишилиқ та-

«уипа андух ва кулфатлар ёғдирган беқиёс фожиаси —
р¹тнг инсонни мустақил фикрлашдек улкан иқтидоридан
хоум этганида. Мустақиллик ана шу фожианинг аччиқ
иязмунини очиб берди.

Истиклол бизга ўзлимизни англади. Узини англаган
худони англайди, ўзини таниган худони танийди. Ху-пони
англаш — оламни англаш, оламни тушуниш — одам-ни
тушуниш, демакки, ҳаётнинг мазмунини идрок этиш
чемақдир. Инсон ўзининг бутун моҳиятини, ўзининг ин-
сонлигини қанчалик чуқур тушунса, яшаш мазмун-моҳи-
ятипи ҳам игунчалик чуқур англайди.

Ўзлигини англаган киши оламнинг бор ранг-баранглиги
билан бирга ҳаёт мазмунини, ўзининг шунчаки тириклик
ва мавжудлик белгиси эмас, аксинча, табиатнинг бетакрор
мўъжизаси эканлигини, шу аснода инсон кадрү қиммати-
ни тобора теранроқ англай бошлайди. Маърифатга мух-
тожлигини, хурофот ва жаҳолат ҳаёт кушандаси, манқурт-
лик — ўзлигини ва оламни унутиш эканлигига тобора
кўпроқ ишонади. Демак, бевосита ички бир даъват ва
илоҳий қувват билан маънавий етукликка, комилликка
интилади. Бу — истиклолнинг яна бир мўъжизаси.

МУСТАҚИЛЛИК ТАФАККУРИ

Президент Ислом Каримов мустақилликнинг дастлаб-
ки кунлариданоқ одамлар онги ва тафаккурида ўзгариш
ясаш асосида Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантириш-
нинг ўзига хос қуйидаги тамойилларини ишлаб чиқди:

- умуминсоний кадриятларга содиқлик;
- ватанпарварлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва
ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қили-
ши.

Бу тамойиллар халқ дунёқараши, яшаш тарзи, воқеа-
Ҳодисаларга муносабати, маънавий-руҳий эҳтиёжларидан
келиб чиққанлиги учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқ-
Да. Чунки, биринчидан, Шарқда азалдан маънавиятга та-
яниб яшаш, комилликка интилиш, ҳар томонлама барка-
моллик олий кадрият даражасига кўтарилган. Одамлар-
кинг миллати, ирқи, ижтимоий келиб чикгани ва диний
эътиқодидан қатъи назар, ягона ўлчов — инсонни инсон-
лиги учун улуғлаш, инсон деган муқаддас номга муносиб
"Улиш бош мезон қилиб охшиган.

Иккинчидан, ҳар қандай жамият тараққиёти халқ дунё-қарашини ҳисобга олмаса, унинг эҳтиёжларига мос кел-маса таназзулга учраши табиий. Шунинг учун ҳам Президент Ислам Каримов ўз мамлакати истиқболи ҳақида фикр юритар экан, **"Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат мав-баи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлиги-дадир. Халқимиз адолат, тинчлик, аҳил қўшничилик ва ив-сонпарварликнинг иозик қуртакларини асрлар бўйи авай-лаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақ-сади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги маз-мун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир ки-шини камол топтиришга эришиш учун зарур бўлган шарт-шароит яратишдир"**, деган эди.

Бу фикрдан англашиладики, Президент мамлакат куч-қудратини халқнинг маънавий камолотида кўради. У жа-мики инсоний фазилатларни такомиллаштириш учун зар-рур шароит яратиш вазифасини кўймоқда. Бу биринчи-дан, давлат сиёсатининг нечоғлик инсонпарварлигини кўрсатса, иккинчидан, давлат раҳбарининг сиёсий мада-ниятини, халқ маънавий-руҳий эҳтиёжларини нақадар чуқур ўрганганлигини кўрсатади. Учинчидан эса, бухалқ ва ҳокимият интилишларининг муштараклигидан дало-лат беради.

Инсонпарварлик, умуминсоний қадриятларга содиқлик, уларни асраб-авайлаш билан бирга янги замон талаб-ларига мос равишда такомиллаштириб бориш — тараққиёт мезони, миллий раънақ асоси. Бундай руҳиятдаги одам ҳеч қачон бировга тазйиқ қилмайди, шафқатсизлик ва зўра-вонлик каби ғайриинсоний иллатларга ҳамиша нафрат билан қарайди. Ўз табиатига мос равишда бағри кенг ва мурувватли бўлади.

Олис ўтмишимизга назар ташлаб, унинг бутун борлити-ни жамлаб баҳолаган Ислам Каримов: **"Халқимиз ўзининг воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп пар-саларни бошидан кечирди — маданият, илм-фан, ўз дав-латчилиги ютуқлари нашидасини сурди. Узаро низолар, бегоналар асорати аламини тортди, энг яхши ўғил-қизла-ридан жудо бўлди. Лекин тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқ-имизнинг инсонийликтабиатига доғ тушира олмади"**, деган теран ва ҳаққоний хулосани баён этди. Бу ўз миллатига, ўз она халқига берилган энг холис, энг юксак баҳо. Айнқ пайтда у мустақиллик шароитида шаклланаётган янги жамияти\шзнинг маънавий қиёфасини белгилайди.

Мустақиллик инсон имкониятларини тобора кенгай-иб унинг яратувчилик иқтидорини ва бунёдкорлик Гобилиятини янада кучайтирмоқца. Энди одамлар реал яокеликка, ўз ҳаётини кутилмаган бугунлай янги изга сошца эҳтиёж сезишмоқца. Улар яшаш ҳуқуқи, ўз оиласи яахлсизлиги ва истиқбол хусусида кўпроқўйлайдиган бўлиб қолишди. Айни пайтда истиқлолнинг мазмун-моҳиятини кундан-кунга чуқурроқ англай бошлашди.

Тўғри, ҳаётимиз ҳали биз орзу қилгандек мукамал эмас. Ҳали турмушнинг ҳал этилмаган муаммолари кўп. Юлғичлик, фирибгарлик, порахўрлик, хизмат вазифасини сусистемол қилиш, тўрачилик, манманлик, кибру ҳаво, мансаб касаллиги ўткир ва юқумлилигича қолмоқца. Бирок, булар мустақилликнинг, омма ва жамиятнинг муштарақ равнақи билан, қонуннинг устуворлик кучи ортиши билан баргараф этиб бориладиган шхлатлардир.

Маънавий оламимиздаги ўзгаришлар барча янгиланишларнинг асосидир. Зеро, Ватан, миллат тушунчалари тобора чуқурлашмоқца. Биз энди яшаб турган заминимиз, фуқаролигимиз жиҳатидан дахлдор бўлган мамлакатимиз, миллий равнақимиз ва истиқболимиз хусусида жиддийроқ ўйлайдиган бўлдик. Ҳар қандай моддий манфаатдорлик, ҳар қандай иқтисодий тараққиёт бевосита маънавий етуклик, маънавий баркамоллик туйғулари билан боғлиқ ҳолдагина ривожтопиши мумкинлигини яққол кўряпмиз. Миллий равнақ ҳамма вақт ақлий имкониятнинг беқиёс кучига, онг ва тафаккур ривожига муҳтож эканлигини, унга таяниш ва суяниш лозимлигини чуқурроқ англай бошладик.

Айни пайтда Ўзбекистоннинг иқтисодий имкониятлари, унинг тараққиёт йўллари хусусида ўзимизда ҳам, хорижда ҳам кўп гапирипмоқца. Мамлакатимизда миллий баркарорлик, миллатлараро муносабатларнинг муганосиблиги, иқтисодий жараёнларнинг бир меъёрда ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг тобора такомиллаштириб борилаётганлиги мамлакат маънавий-сиёсий муҳитининг соғломлиги, халқ орзу-умидлари билан давлат сиёсатининг Уиғунлиги натижаси эканлиги жаҳон сиёсатдонлари томонидан тан олинмоқца. Ана шундай муҳитни вужудга келтириш, мамлакатда баркарор тараққиётга эришиш — "У бевосита давлат сиёсатининг халқ талаб ва эҳтиёжларини, руҳий ва маънавий ҳолатини нечоғлиқ ҳисобга олгани билан белгиланади.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР

Халқимиз азалдан меҳнаткашлиги, буюк яратувчилик ' кувватига эгалиги, ҳамиша эзгуликка интилиб яшаши инсонга муносабатнинг ғоят ибратли жиҳатларини тур! муш тарзита айлантиргани билан ажралиб туради. У ўз тақдирини кўшнисининг тақдири, қолаверса, маҳалла ва туман аҳли билан боғлиқҳолда тушунади. Меҳнати натижасини фахру ифтихор билан умумий меҳнат натижаси деб билади ва шу бшган ғурурланади.

Миллий ифтихор туйғуси — ўз миллий мансублигидан фахрланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси ўз миллатининг бой тарихи, маданий ва маънавий меросидан, унинг жаҳон цивилизациясига кўшган ҳиссасидан ғурур- И ланиш имконияти. Миллий ифтихор туйғуси — ўзлигини I анғлағн ва ўзгаларни тушунишга даъват этувчи қудратли куч.

Миллатга мансублик ўта нозик ва айни пайтда жуда мураккаб ҳолат. Киши зарур бўлганда ҳаётидаги жамики неъматлардан ҳеч оғринмасдан воз кечиши мумкин. Бирок, ҳеч ким, ҳеч қачон миллий мансублигидан тонолмайди. Уни хоҳлаган пайтида хоҳлаганча ўзгартира олмайди. Чунки, миллатга мансублик ҳислари инсоннинг қон-қонига, минг бир ҳужрасига сингиб кетган. Буни англамаганлар ғариб ва бечорадир. Буни ҳис қила олмаганлар қалбан сўқир, маънавий кемтик кишилардир. Аммо, миллатга мансублиги билан фахрланиш бошқа, миллатчилик бошқа.

Ўзита бино кўйиб, ортиқча баҳо бериш ҳамма вақт шахс ҳаётини ҳам, миллат истиқболини ҳам инқирозга олиб келади. Миллий кибр, ўзга миллатларни менсимаслик камситишохир-оқибатдамиллатлараро низоларнинг кучайишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда мавжуд барқарорликнинг асоси шу замин фуқароси бўлган барча миллатлар учун мамлакат тарихи, унинг асрлар мобайнида тўплаган қадриятлари умумий ғурурга айланганлигидир. "Г.№ азиз Ватан барчамизники", "Биздан озод ва обод Ватаг қолсин", "Савоб ишни ҳар кун қилиш керак. Савоб иғш! ҳар ким қилиши керак" деган шиорларнинг маънави! қудрати, улкан умуминсоний мазмуни ана иғунда.

Миллий ифтихор туйғусининг яна бир жиҳати шунда ки, у шахснинг энг аввало қайсидир миллатга мансублиги, унинг кенг имкониятларидан қувона олиш фазилати гина эмас, балки яшаб турган заминга, фуқаролиги дахл

бўлган мамлакатга муносабат белгиси ҳамдир. Миллий ифтихори кучли бўлган шахс ўз мамлакати билан Лахрлана олади ва унинг тақдирига бефарқ қарай олмай-яи Миллий ифтихори кучли бўлган шахс истиқболни чуқурроқ англайди. Унинг эртаси бугунидан кўра мукамалроқ бўлишига интилади.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самараси бевосита миллати ва златидан қатъи назар, аҳоли турли табақасининг умумий манфаатларига мос келадиган мақсадларга гуштараклигидадир.

Жамият тараққиётида омма фикрини бир нуқтада жамлаб унинг имкониятларини бир ўзанга солиб, умумий тараққиётга бўлишига бошлаш муҳим аҳамият касб эгади. Шу маънода мустақилликка эришилгандан кейин яқин ўтмишимизда кенг тарқалган кўпгина иллатлардан воз кечилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Яъни жамиятнинг ижтимоий-сиёсий муҳитини пароканда қиладиган, одамлар фикрини чалғитадиган ҳодисаларга барҳам берилди. Мамлакат ва халқ манфаатлари йўлида бирлашиш, кучларни ушқаштириш, барча имкониятларда эҳгироларга, берилмай, акд-идрок билан фойдаланиш йўли тугилди. Оғир-вазминлик, мулоҳазакорлик, андиша, узокни кўзлаб иш тутиш доимий тамойилга — турмуш тарзига айлантирилди.

Айтиш мумкинки, миллий ифтихор туйғуси, миллий мансубликни чуқур англаш ва уни эъозлашга интилиш маънавай эҳтиёж маҳсулидир. Миллий ифтихор энг аввало ўзлигини англаш, миллий равнақни таъминлаш йўлида дағатти-ҳаракат, ўз миллати истиқболи олдида масъуликнинг беқиёс намунаси дир. Миллий ифтихор эгаси бўлган киши энг аввало ўз миллати ўтмишини яхши билган, уни қадрлай оладиган ва айни пайтда уни янги шароитлар ва ҳолатларда бойитиб борадиган комил инсон дир. Акс ҳолда миллий ифтихор ҳисси ҳавойилик белгиси ва шунчаки даҳанаки мақтанчоқлик воситасига айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Турли миллатлар турли шароитда ўзига хос рухий ва маънавий феъл-атворга эга бўлганлиги сир эмас. Шунинг учун ҳам турли минтақада яшаётган халқлар турлича яшаш тарзига, бир-бирига ўхшамаган урф-одатларга эга бўлишган. Жумладан, ўзбеклар, умуман Шарққа диёнат, ор-номус, шарм-ҳаё ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида муҳим фазилат деб қабул қилинган. Дарҳақиқат, маънавий баркамол, ахлокий етук, ҳар то-

монлама камолотга етган аҳоли яшаётган жамият ҳам, давлат ҳам файзли булади.

Мутафаккир бобокалонимиз Абу Наср Форобий ибораси билан айтганда, "аҳолиси хушхулққа эга бўлмаган мамлакатда ҳокимиятга эҳтиёжсезилади". Демак, жамиятнинг нечоғлиқ демократлашуви инсон эрки ва ҳуқуқда-рининг нечоғлиқ тўла таъмин этилиши энг аввало мамлакат аҳолисининг феъл-атвориға, маънавий-ахлоқий ва руҳий камолотига боғлиқ экан. Агар аҳоли ўз ҳуқуқи нормалари доирасида амал қилинаётган қонунларға бўйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантурса, ўз хатти-ҳаракатини маълум қонун-қоидалар йўналишита тушира олсагина, юксак ақл-идрок, одоб ва ахлоқ категорияларини ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида намоён қилиб борсагина жамиятнинг маънавий қиёфаси баркамол, шахснинг яшаш тарзи етук, эркинликлари эса чексиз бўлади.

Аллома Форобийнинг мамлакат аҳолисининг феъл-атвори хусусидаги мулоҳазалари минг йил аввал қанчалик долзарб бўлса, бугун ҳам шунчалик муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан, у инсон моҳияти ақлда, ақлнинг моҳияти эса характерда намоён бўлади, деган эди. Демак, инсоннинг инсонлигини ифода этувчи ягона мезон ақл-идрок, онг ва тафаккур даражаси бўлса, уларнинг моҳиятини очиб берувчи, микёси ва кўламиға баҳо берувчи бош мезон хатти-ҳаракат, ҳаётға ва атроф муҳитға муносабат, ўз-ўзини бошқаришдаги ички қудратдир. Ана шу нуқтаи назардан қараганда бобо Шарқнинг диёнат, ор-номус, шарм-ҳаё каби фазилатларға таянгани, асрлар мобайнида уларни олий қадриятға айлантиргани бежиз эмас. Шарқхалқларининг ҳаётға бундай муносабати кейинчалик ислом ақидалари билан уйғунлашиб бориб, тобора шаклланди ва маънавиятнинг янги-янги имкониятларини очиб берди.

Мустақиллик яратган кенг имкониятлар туфайли минг йиллар мобайнида халқимиз онгига ўрнашган, турмуш тарзига айланган, бутун ақидаларига, руҳий ва маънавий кечинмаларига жо бўлган ислом динига муносабат кескин ўзгарди. Жумладан, 70 йил мобайнида хурофот, бидъат деб аталган ислом дини маърифатпарвар ва юксак маънавиятға етакловчи қудратли ғоя эканлиги рўйирост эътироф қилинди. Ислам динига кенг йўл очиб берилди. Комилликка даъват этувчи улўғ аждодларимиз номи тикланди. Жумладан, имом Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа

дхрор ва бошқа ўнлаб алломаларнинг илмий мероси чуқур-упўрганилмоқда, ҳар томонлама тарғаб қилинмоқда. Бунинг барчаси мамлакат фуқаролари қалбига эзгулик руҳини сингдириш яхшиликка даъват этиш билан бирга миллий ифтихор, миллий ғурур туйғуларини ҳам кучайтирмоқда-

Шу билан бирга юртимизда диний мутаассибликка, исломни сохталаштиришга йўл қўйилмади. Аксинча, ислом ғоялари юксак маънавият ва баркамоллик мезони, бой маънавият сарчашмаси сифатида талқин қилинди. Асрлар мобайнида халқимиз қонига сингиб кетган ақидаларга одилонга баҳо берилди. Натижада миллат юрагида эртанги кунга ишонч кучайди. Утиш даври қийинчиликтарини бартараф этишга рағбат ва куч пайдо бўлди. Бу эса мамлакатдаги умумий барқарорликнинг тобора чуқурлашиб боришида муҳим омил бўлди.

Ўзбекистон истиқлолининг энг катта ютуқларидан бири шуидаки, турли миллат ва ақидаларга эга бўлган кўп миллатли мамлакатда миллатлараро тотувлик тўла ғамин этилди. Ягона ватан — ягона хонадон тушунчаси янгича мазмун-моҳият касб этди. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мамлакат тақдири учун жавобгарлик ҳисси ошди. Энди у қайсидир миллатга мансублигидан кўра кўпроқ Ўзбекистон фуқароси эканлиги, қандай тарихий тажриба ва анъаналарга ворислиги билан фахрланадиган бўлди. Албатта, бу борада миллий раванг, ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, тили ва маданиятини такомиллаштириш қонун билан қафолатлангани муҳим аҳамиятга эгадир. Шу боис умумий хонадон тинчлиги учун масъуллик бурчи, тенг ҳуқуқли фуқаролик талаби юксак даражадаги виждон ва иймон ишига айланмоқда. Шахснинг жамият олдидаги масъулиятини, бошқача қилиб айтганда, ўзаро муносабатлар маданиятини оширмоқда.

Айрим муҳолифларимиз мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг суръатидан қониқишмаяпти. Уларнинг фикрича, ислохотлар жараёни суст эмиш. Бу ғараз ва адоватдан бошқа нарса эмас. Чунки Ўзбекистон собиқ Иттифоқ таркибидан ажралиб чиққан мамлакатлар ўрта-Вда ҳамма жиҳатдан — сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа жабҳаларда пешқадамлик қилмоқда. Буни инкор қилиб бўлмайди. Икки йилдан, ҳар бир оила, ҳар бир хонадон, ҳар бир фуқаро тинчлиги, қолаверса, эртанги куни тўла қафолатланган.

Учтишчидан, ҳодисаларга кўр-кўрона ёндонши, жараёнларни сунъий равишда тезлаштириш, одамлар фикри ва

дунёқараш билан ҳисоблашмаслик ҳамма вақт жамият ҳаётига таҳлика ва фожиялар олиб келишини бир қатор мамлакатлар мисолида яққол кўриб турибмиз. Ўзбекистонда эса ўзгартишлар ва янгиликлар энг аввало маънавиятга асосланганлиги, бой маданиятга таянганлиги, ислохотлар одамлар онги ва тафаккурида ўзгариш яшаш қолаверса, ўзаро ҳурмат, инсонни улуглаш, асраш-авайлаш тамойиллари асосида олиб борилмоқда. Бу, бир жиҳатдан, мамлакат ички ҳаётини бир маромда сақлаб туриш имконини берса, иккинчи жиҳатдан, хорижий шерикларнинг имкониятларидан фойдаланишга, икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйишга замин яратади.

Шарқтарбия мактаби ва ислом ақидалари ҳар қандай шароитда ҳам ўзини йўқотмаслик, сабр-қаноат, оғир-вазминлик фазилатларини юксак қадрлайди. Бироқ, баъзан халқимизнинг ана шундай юксак инсоний фазилатларини нотўғри талқин этилади. Унинг мушоҳадакорлиги ва мулоҳазакорлигига кўпинча бошқача тус бериб, кўрқоқликка, тобеликка, мустамлакачилик ва бюрократия тазйиқи остида шаклланган қуллик иллатларига йўйилади. Албатта, бу фикрларда ҳам маълум маънода жон бор, уларни бутунлай инкор этиб бўлмайди. Бироқ бизнинг табиатида бесабрликдан кўра қаноат, жаҳолатдан кўра иймон-этикод билан яшаш, эртанги кунга ишонч билан қараш кучли. Эзгуликка интилиш, барча ҳодисалардан яхшилик қидириш фазилати чуқур илдиз отган. Шунинг учун ҳам халқимиз яхшилик йўлидаги жамики ҳодисаларга имон-этикод билан ишонади.

Маълумки, шарқдемократияси оиладаги муносабатдан бошланади. Ота-онанинг муқаддаслиги, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, ўзаро муносабатларда ҳурмат-эҳтиромнинг устунлиги каби олий фазилатлар турли сиёсий режимларда турли мафкуравий тазйиқлар остида ҳам ўз қийматини, мазмун-моҳиятини йўқотмади.

Мамлакатимизда демократиянинг маънавий асослари яратилди. Бу асослар ҳар жиҳатдан мустаҳкамланди. Ёш мустақил давлатларнинг кўпчилигида демократия кампаниябозликка айланганлиги натижасида, у ерларда бошбошдокдик авж олди. Бизда эса кўп қиррали ислохотлар билан бирга қадимий анъаналарни ривожлантириш, асрлар мобайнида шаюшанган урф-одатларни қайта тиклаш, шу йўл билан халқтафаккурида миллий мустақиллик мазмун-моҳиятини кучайтиришга кенг йўл очиб берилди. Ўзбекистонда сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ислохотлар

юксак маънавият ва инсоний баркамоллик негизида олиб борилаётганлиги, уларнинг барчаси уйғун ҳолда ташкил этилаётганлиги боис ислохотларнинг инсонпарварлик мазмуни тобора кенгроқ намоён бўлмоқда.

Иқтисодий ислохотларнинг маънавий асоси тобора цуқурлашмоқда. Дейлик, қадим замонларда камбағал оилаларга кўплашиб ёрдам бериш яхши анъанага айланган эди. Шўролар даврида унутилаёзган бу анъаналар мустақиллик шароитида янгича шаклга эга бўлди ва янги мазмун касб этди. Жумладан, кам таъминланган оилаларга давлат йўли билан ёрдам бериш тизими ишлаб чиқилди ва давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу бошқа ёш мустақил мамлакатларда кам учрайдиган ҳодиса.

МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ

Мустақилликнинг асосий қадриятларидан бири, унинг ижтимоий, маънавий моҳияти бевосита омма фикрини уйғотишда, халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳусусида қайтариши ҳиссини кучайтиришдан иборат. Акс ҳолда туб ислохотларнинг умри қисқа, тақдири эса фожиа билан тугаши мумкин.

Файласуф олим Жондор Туленов: "Дунёдаги ҳар бир давлат, катта-кичиклигидан қатъи назар, ўз тараққиёти жараёнида маънавиятга эҳтиёж сезган ва сезади. Бу — тарихий заруратдир. Маънавиятнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти тарихнинг бурилиш даврларида айниқса бекиёс бўлади" — дейди.

Дарҳақиқат, биз тарихнинг айни бурилиш даврида яшамоқдамиз. Ана шу бурилиш нуқтаси {инг ўзиёқ тафаккуримизни, тор дунёқарашларимизни, ҳар томонлама чегаралаб қўйилган тушунчаларимизни ўзгартиришии тақозо этмоқда. Узоқ йиллар мобайнида бир қолипдаги ҳаётдан сўлип беихтиёр олис ўтмишши эслаш-а, уни ўрганишга, ўзлимизни англашга кучли эҳтиёж туғилди. Ички бир табиий куч миллион-миллион кишилар калбида мудраб ётган туйғуларни ҳаракатга келтириб юборди. Натижада одамларнинг ҳаётга муносабати ўзгариб, ўз тақдирини ўз тақдири билан боғлиқ бўлган замин истиқболини ўйлашга зарурат сезмоқда.

Бугун борлигидан, маънавий бисотидан жудо қилинган халқ эркинлик туфайли катта ташналик битан ўз тарихини билишга интиломоқда. Шўро ҳукумати даврида оғли рэвишда йўқ қилинган маданий бойликларимиз ху-

сусида юқорида алоҳида тўхталдик. Шунинг учун уларни яна такрорлашга зарурат йўқ, деб ҳисоблаймиз. Бирок, минг йиллар давомида вужудга келган, халқимизнинг даҳблик қудратини, қувваи ҳофизасини, таъби назминини, қолаверса, маънавий-руҳий ҳолатини белгилаб берадиган халқ оғзаки ижодига муносабатни эслатиб ўтиш жоиз.

Асрлар мобайнида тилдан-тилга кўчиб, авлодлар давомийлиги ва ворисийлиги икки сақлашда олтин халқ бўлган афсоналар, ривоятлар, эртаклар, топишмоқлар ва латифалар зўравонлик билан йўқ қилинди. "Алпомиш", "Гўрўғли", "Ҳасанхон", "Нурали", "Шерали" сингари дostonлар, миллий қўшиқ ва лапарлар ғоявий нуқтаи назардан зарарли деб топидди. Умуман, барча миллий-маданий ёдгорликлар сингари ўзбек халқ оғзаки ижодининг юксак намуналарига ҳам коммунистик мафкура нуқтаи назаридан қаралди ва ана шу ўлчов билан баҳо берилди, дейди куйиниб профессор М. Муродов.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида 1952 йил 28 ва 31 март кунлари бўлиб ўтган мажлисида "Алпомиш" дostonи алоҳида муҳокама қилинди. Гўёки унда хонлар ва беклар шаънига ҳамду санолар ўқилармиш, босқинчилик ва зўравонлик ташвиқ қилинар эмиш, диний оҳанглар, илоҳий кучга ишониш, илоҳиятнинг мавжудлиги қйби ғоялар тарғибли қилинар эмиш...

Ўзбек халқ дostonларида диний оҳанглар, Аллоҳнинг мавжудлиги ва унинг иродаси хусусидаги талқинлар азалдан бўлган. Худобехабар коммунистик мафкура дostonнинг ана шу жиҳатларига ёпишиб олиб, уни даҳрийлик ташвиқот куролига айлантирмоқчи бўлади. Мазкур мафкуранинг ана шу қабих ғояси туфайли инсон қалбидаги ишонч, эътиқод туйғуси маҳв этилади. Табиийки, худодан қайтган одам ҳар қандай разолат ва қабоҳатдан қайтмайди. Худобехабарлик иймонсизлик ва диёнатсизликни келтириб чиқаради. Натижада на Ватанга, на миллатга, на ўтмиш ва истиқболга эътиқод қолади. Табиийки, эътиқодсизлик хурофотга, хурофот эса жаҳолатга олиб келади. Жаҳолат, нодонлик ҳукмрон бўлган жойда таназзул чуқурлашади. Манкуртлик шаклидаги ёлғон ҳаёт вужудга келади. Совет тузумининг "улуғ мафкурачи" ларига айна шу нарса керак эди. Шунинг учун ҳам эзгулик ҳимоячиси сифатида халқимизнинг маънавий қаҳрамонига айланган Алпомиш образи атай бузиб кўрсатилди. Аниқроғи, унга туҳмат қилинди, таъна тошлари отилди.

Ўзбек халқ ижодиётининг одамларни инсоф ва диёнатга, имон ва эътиқодга, меҳнатсеварлик ва юртпарварликка, одоб-ахлоқ ва маданиятга чорловчи асосий ғоялардан фойдаланиш ўрнига улар ўтмишни идеаллаштиради, пирлар, азиз авлиёлар, подшоҳлар, муқаддас қадамжолар, макбаралару мадрасаларни улуғлайди, шу тариқа одамлар онгини эскилик сарқитлари билан заҳарлаб, улар эътиборини совет тузумидан четга тортади, деб қораланди. Халқ ижодиётининг кўплаб асарлари, масалан, машҳур халқ куйчиси Утар шоир Сафаров айтган "Ойпарча" достони қайта ишланиб, хоҳлаганча қисқартирилиб, қайчиланиб замонавийлаштирилганидан, ундаги асл ғояла[^] тушуриб қолдирилганидан кейингина нашр этилди. Утар шоир Сафаров ўғли Қорабахшига китобни ўқитиб ўксиган, бу мен айтган дoston эмас, деб йиғлаган экан.

30-йиллардаги қатағонда ўзбек халқининг эиг истеъдодли намояндалари йўқ қилинди. Уларга турли айблар кўйилиб, ҳар хил баҳоналар билаи қатл этилди. Бироқ, шўро тузумини мақтаб, "халқлар отаси"ни куйлаган айрим шоирларга ҳам кун берилмади. Сабаби, уларнинг бекиёс истеъдод эканлиги, бир кун келиб барибир ўз халқига ён босишини олдиндан пайқаган қизил империячилар уларни ҳам отиб ташлади. Холёр Абдукарим ўғли халқимизнинг истеъдодли бахшиларидан бўлган. Филология фанлари доктори, профессор Малик Муродовнинг айтишича, халқимизнинг истеъдодли бахшиларидан бўлган Холлиёр Абдукарим ўғли "Амир қочди" достоиини яратган. У шўро тузумини мадҳ этган. Бироқ барибир 1937 йилда қатл этилган. У ўлими олдиндан дўмбирасини олиб бўзлаб куйлаганда ҳатто соқчилар ҳам: "Зўр экансан-ку, бахши, аммо иложимиз йўқ-да", деган эканлар. Шундан сўнг Унинг иктидорли шогирди Эрмамат Бадалов ҳам дostonчиликдан бир умр воз кечди. Билган-ўрганларини ўзи билан у дунёга олиб кетди. Ёхуд деҳқонободлик Фармон бахши қулоқ қилинишини сезиб қолгач, гоҳ Сурхондарё, гоҳ Тожикистон, гоҳ Қашқадарёда кишлокма-кишлок, овулма-овул дарбадар бўлиб яшашга мажбур бўлди. Ҳам Ўзбек, ҳам тожик тилида дostonлар куйлаган Фармон бахшининг бебаҳо мероси ёзиб олинмади. Бедодлик шу да-Ражага етдики, унга ўз кишлоғига келиб ўлишга ҳам рухсат беришмади, хоки ўзга жойларда қолиб кетди.

Бундай ҳодисалар қарийб 130 йиллик мустамлакачилик йилларида турли соҳаларда, турли шаклларда юз берган. Қатағонлар, маҳв этишлар, отиб таншашлар халқ

рухиятини синдирди. Одамлар бу мислсиз қирғинлар натижасида бир умр таҳлика ва қўрқув билан яшади. Ана шу ҳадиксираш миллат ҳаётини захарлади. Турмуш лаззатини, яшаш завқини заққумга айлантирди.

Мустақиллик ана шундай изтироблар, қон ютишлар исканжасида қолган халқимиз қалбига нур, умидларига қанот, дардларига малҳам бўлиб кедди. Мустақилликнинг маънавий-ижтимоий мазмуни, унинг беқиёс моҳияти ана шунда. Мазкур хулосалардан келиб чиқиб Президент Ислам Каримов: **"Мустақил ўзбек давлати — халқимизнинг тарихий ютуғидир. Халқи юз йиллар мобайнида озодликни орзу қилган Ўзбекистон чинакам мустақилликни қўлга киритиб, гуллаб-яшнаш ва фаровонликка эришиб, тараққий этган демократик давлатлар қатори халқаро ҳамжамиятда муносиб ўринни эгаллаши — биз кўзластган олий мақсаддир"**, деганида том маънода бутун халқимизнинг орзу-умидини, мақсад ва интилишларини ифода этган эди.

Мустақилликнинг моҳияти, унинг тарихий аҳамияти миллий уйғониш ва миллий тикланиш жараёни билан боғлиқ. Халқимиз миллат сифатидаги беқиёс қадриятларини, асрлар мобайнида шаклланган маънавий-руҳий бойликларни қанчалик чуқур англаса, миллий уйғониш ҳисси шунчалик кучаяди. Қалбидан миллат, ватан, аждодлар олдидаги бурч туйғулари қанчалик чуқур жой олган бўлса, ўзлигини англашга, ўз миллий қадриятларини тиклашга шунчалик кўпроқ эҳтиёж сезади. Бундай одамда курашчанлик, ташаббускорлик, ўз-ўзини, демакки, миллатини ва ватанини ҳимоя қилиш қудрати беқиёс бўлади. Шунинг учун ҳам биз мустақиллик учун курашнинг бутун мазмун-моҳиятини шахс маънавий баркамоллиги, унинг ҳар томонлама етуклиги билан боғлиқ ҳолда тушунмоғи-миз керак. Ана шунда мустақилликнинг тараққиёт йўллари, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий, юввий-ахлоқий асослари мустаҳкам бўлади.

Жондор Туленов таъкидлаганидек, "миллий тикланиш жуда кенг, мураккаб тарихий жараён бўлиб, у миллатимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларини: иқтисодий ва сиёсий фаолиятни ҳам, маънавиятни ҳам, илм-фан, тил, тарих, урф-одатлар, ҳунармандчилик, меъморчиликни ҳам, инсон камолоти билан бевосита дахлдор барча масалаларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Миллий тикланишга бирданига эришиб бўлмайди. Миллий тикланиш узоқ давом этадиган, кўп йилларни қамраб оладиган мураккаб жараёндир ".

Дарҳақиқат, биз ана шундай машаққатли ва шарафли жараёни бошдан кечирмоқдамиз. Бутун Ўзбекистон — удкан хонадонимиз ана шундай янгиланиш ва покланиш йўлидан бормоқда. Бизнинг руҳиятимиз, туйғуларимиз, энг нозик ҳиссиётларимиз тиниклашмоқца, равшанлашмоқца, турли чангу ғуборлардан тозаланмоқца.

Истиқлол моҳияти, унинг миллат ва мамлакат тақдирда тутган ўрни, улуғ аждодларимиз, бой ва носб тарихимиз ҳамда истиқболдаги вазифаларимиз хусусида гапирар экан, Президент Ислам Каримов буни мухтасар қилиб шундай тушунтиради: **"Биз учун мустақиллик — энг аввало ўз тақдиримизни қўлимизга олиш, ўзлимизни англаш, миллий қадриятларни, урф-одатларимизни тиклаш, ҳаммамиз учун мўътабар шу ватанда, ҳар бир хонадонда тинчлик-осойишталикни, барқарорликни сақлашдир. Азиз ватанимизда адолат, инсоф, дину диёнат, мсҳр-оқибатни қарор топтиришдир.**

Биз учун мустақиллик — Аллоҳнинг ўзи эл-юртимизга инъом этган табиий бойликларга эгалик қилиш, халқимиз қудрати, салоҳияти, ақду заковатига таяниб, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир оила учун муносиб ҳаёт қуриш, келажак авлодлар учун озод ва обод Ватап қолдиришдир.

Биз учун истиқлол — миллатимиз, мамлакатимизнинг жаҳонда обрў-эътибори, шон-шавқатини қўтарадиган соғлом авлодни, ҳар жиҳатдан баркамол ва фидойи ўғил-қизларни тарбиялаш, уларни воёга етказиш ва бахтини қўришдир. Ҳар бир фуқаро учун — миллати, ирки ва диний эътиқодидан қатъи назар — эркинлик, тенглик, биродарлик, муносиб шароит яратиб беришдир".

Биз бугун дунёни янги кўз билан кўриш, уни янгича тафаккур билан идрок қилиш жараёнлари ичра улғайиб бораяпмиз. Бугун барча йўқотилган қадриятларни, бой берилган маданий ва маънавий бойликларни қайтадан тўплаш, қадимий Туркистон анъаналарини тиклаш, ўз миллий киёфаси билан жаҳон халқлари сафидан муносиб ўрин олишдек гоят мураккаб ва машаққатли вазифалар Қаршида турибмиз. Зиммамизда йиллар давомида йўл Қўйилган хатоликлар ва келажак олдидага қарздорликнинг Улкан, залворли юки бор. Бироқ буюк аждодларимиз қолдирган меросни қаҳгга тиклаш, ўзлимиз, инсоний ҳис-[^]Уйғуларимизни, шаънимиз ва ориятимизни ҳимоя қилиш-
P> уни ҳамиша баланд тутишга имконият тугилганининг Узи барча машаққатлардан кўра устунроқдир. Ана шу им-

кониятнинг ўзиёқ кишига бекиёс куч-гайрат, қудрат ва журъат бахш этади.

ЯГОНА ЗАМИН, ЯГОНА ТАҚДИР

Инсон табиати мураккаб, руҳий ҳамда ҳиссий таъсир даражаси ўта нозик ва айна пайтда жуда сезгирдир. До-нишмақцларнинг фикрича, руҳ туйғулар билан фикрлар таъсирида пайдо бўлиб шаклланармиш. Ташқи ҳодисалар, вокелик нечоғлик аниқ ва чуқур идрок этилса, туйғуларга таъсир шунчалик кучли бўлар экан. Натижада ана шу та-ассуротлар қуршовида руҳ, феъл-атвор, борлиққа ўзига хос муносабат, оламни англаш қобилияти шаклланади.

Афлотуннинг фикрига кўра, руҳ энг эзгу олам бўлгани учун инсон аввало ўз руҳини камол топтириши зарур. Зеро, руҳнинг соғломлиги — ақл-идрок бутунлигидир, руҳнинг покизалиги — ҳиссиёт покизалиги, туйғулар мусаффоли-гидир. Қалбида шундай фазилат мавжуд одамда Ватан, Халқ, Миллат тушунчалари олий ҳақиқат даражасига кўта-рилади. Биз қанчалик руҳан тозаликка эришсак, фикри-миз шунчалик тоза, хаёлларимиз равшан, орзу-умидлари-миз ёрқин бўлади. Атоқли турк олими Зиё Ҳўкалп: *"Фикр-лари ҳисларига тамомила мувофиқ бўлмаган ҳар бир одам руҳан хастадир. Бундай одам ҳаётда бахтли бўла олмайди. Масалан, ҳиссиётига кўра кучли диндор бўлган киши ўзини фикран динсиз деб тушуна бошласа, руҳи қандайдир бир му-возанат, осойишталик ҳолатида бўладими? Шубҳасиз йўқ!"*— дейди.

Яқин ўтмишимизга бир назар солайлик. Бир неча минг йилликлар мобайнида жони жонига, қони қонига пай-ванд бўлиб кетган Туркистон халқлари собиқ СССР дав-рида турли миллатларга ажратиб ташланди. Қоғоздагина суверен, аслида эса Марказга қарам совет республикала-ри барпо этилди. Бу сохта сиёсат туфайли аънаналари, турмуш тарзлари, руҳий ва маънавий қадриятлари бир бўлган халқлар ўзбегу козоққа, тожигу қирғиз, туркманга бўлиб юборилди.

Албатта, мазкур халқлар ўтган 70 йилдан кўпроқ вақт мобайнида миллат сифатида шакллапди. Уларнинг ўз тили, маданияти бор. Энди уларни бутунлай бирлаштириб юбо-риш миллий қадриятларини топташ билан баробар. Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Яъни, ягона Туркис-тон заминида собиқ СССР тарқалгач вужудга келган мус-тақил давлатлар ўз тарихий келиб чиқишлари, халқлари-

нинг бой ўгмиши, маънавий ва рухий эҳтиёжлари нуқтаи „язаридан ўзаро яқинлашишга ҳаётий зарурат сезишлари табиий ҳолдир.

Туркистон халқлари руҳияти асрлар мобайнида бир-бирига тутшиб, маънавий, диний ва ахлоқий муносабатлари уйғунлашиб кетган, яшаш тарзлари ва урф-одатлари муштарак бўлиб, ягона улкан ва жонли вужудга айланган •ЭДИ. Шунинг натижасида қондошу жондошлик, бир бўлиқ анъаналари таркиб топган. Кишилиқтарихида бундай маънавий, рухий ва фикрий яқинлик бу диёрда ҳаммаша ҳамма нарсадан устун келган. Шунинг учун ҳам Мавлоно Рудакий: *"Дунёнинг шодлиги йиғилса бутун, Дўстлар дийдоридан бўлмас устун "*, деб бежиз айтмаган.

Мустақиллик шароитида бизнинг миллат, миллатлараро муносабатлар, миллий маданият, яқин қардош халқларнинг маданий мероси, этник муаммолари, жуғрофий ва иқтисодий бирлиги ҳақидаги тасаввурларимиз ўзгармоқда. Янги тарихий шароитларда вужудга келаётган ижтимоий-сиёсий жараёнлар Туркистон мамлакатлари халқлари тарихи, уларнинг келиб чиқиши, ўзига хос турмуш тарзлари ва яқин қўшничилик муносабатларига ҳар қачонгидан бошқачароқ қарашни тақозо этмоқда. Зеро, этник жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган, тарихан бир муҳитда яшаб, ўтмиш маданияти бир заминда вужудга келган, бироқ, айни пайтда мустақил давлат бўлиб яшаётган мамлакатлар ўз тарихий илдизларини қидириб топишини, ўзаро ҳамкорлик муносабатларини қайтадан тиклашини ҳаётнинг ўзи зарурат даражасига кўтармоқда.

Қрлаверса, ҳозирги ривожланган мамлакатларда давлатлараро минтақавий ҳамкорлик сиёсий ва иқтисодий мазмундан бирмунча бошқачароқ — маънавий мазмун касб этмоқда. Бу ҳозирги замон жаҳон цивилизациясининг энг илгор йўналишларидан бири сифатида тан олинмоқда. Қардош халқлар ва қўшни мамлакатлар умумий хонадонини ташкил этиш, ягона замин, ягона маконни қарор топтириш, белгилашнинг маънавий пойдевори — бу олис Утмиш муштараклитини, пгу асосда шаклланган урф-одатлар, анъаналар ва турмуш тарзини чуқур ўрганишдир. **"Туркистон — умумий уйимиз"** шиорининг мазмуни, минтақавий барқарорликни таъминлашдага моҳияти ана шунда.

Марказий Осиё Ҳамдўстлиги мамлакатлари жаҳоннинг вошқа иттифоқдош ва минтақавий ҳамкорлик мамлакатларқан фарқия ўлароқ маънавий ва маданий ҳамкорлик¹³ кўпроқ асосланади. Чунки бу худудда асрлар мобайни-

да маънавият, ахлоқ, таълим-тарбия ва маданият уйруц ҳолда турмуш тарзига айланган. Ахлоқ ҳар қандай шароитда ҳам инсонийлик ва инсоний баркамолликнинг богд принципи сифатида тан олинган. Қолган барча ҳаракатлар ва мезонлар, жумладан, иқтисодий ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, бозор муносабатлари, савдо-сотик, мол айирбошлаш ҳам қадимдан юксак ахлоқ ва одобга таянган маданий муносабатларнинг бир қисми ҳисобланган. Бу минг йиллар мобайнида шаклланиб, жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган улуг алломалар ҳаёти ва ижодида, уларнинг инсоният тарихида бурилиш ясаган асарларида ҳам ўзига хос тарзда ифодасини топган. Шу боис Шарқ алломалари дунёвий фанларнинг қайси соҳасида ижод қилишмасин, ахлоқ категориясига каттиксуянишган, уша қагга эътибор билан қараб, қомусий хулосалари билан бойитиб боришган.

Маълумки^ цивилизация дунёнинг турли минтақаларида турлича юз бериб, ^туайян ҳудудлар аҳолиси дунёқараши ва турмуш тарзига чуқур ўрнашган. Цивилизация, жумладан, Юнонистонда нафосат, Ҳиндистонда дин, Оврупада моддий-техника тараққиёти, Туркистонда эса ахлоқ шаклида вужудга келган. Натижада юнонлар онги ва дунёқарашида гўзалликка интилиш, санъат ва маданиятга эҳтиёж катта бўлган. Ҳиндистонда турли дин ва мазҳаблар кўпайиб, ақидалар ва тақводорлик туйғулари ҳам ҳар хил бўлган. Халқлар руҳияти ва турмуш тарзига сингаб кетган бундай ҳодисалар ҳозир ҳам давом этмоқда.

Оврупада эса цивилизация жараёни анча кейин моддий-техника тараққиёти шаклида вужудга келди ва бу минтақада иқтисодий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фан-техника бошқа жойгарга нисбатан шиддат билан ривожлавди, моддий эҳтиёжга асосланган шшхаб чиқаришга, уни механизациялашга интилиш кучайди.

Юкорида айтганимиздек, Туркистонда ахлоққа катта! эътибор билан қарашган. Юксак инсоний фазилат, инсонни миллатидан қдтъи назар барча мавжудотларнинг сар-1 вари сифатида қадрлаш, маънавий камолот ва етукликЛ адолат, инсоф, диёнат ва имон каби хусусиятлар тирикликнинг бош мазмуни сифатида тунгуниланган.

Халқларимиз дунёқараши, мақсад ва интилишларини ифода этган халқ оғзаки ижоди намуналари ана шу замии аҳлининг бугун руҳиятини қамраб олган. Жумладан, ўзбек қозоква қорақалпоқхалқларида "Алпомиш", Туркманистон, Озарбайжон ва Ўзбекистонда "Гўрўгли" дostonлари!

инг қирғизларда "Манас" халқ эпосининг вужудга келтирилганлиги билан ёмонлик курашида тўғрилиқ ва адолатнинг тантанаси, донишмандлик, ақл-идрок, хушхулқ ва ҳақдорлик асосий ғоя қилиб олинганлиги ана шу халқлар қарашларининг уйғунлигидан далолат беради. Ёзма адабиётда эса Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асаридagi сингари фалсафий-ахлоқий ғоялар, форсийларда Умэр Хайём, Фирдавсий, Саъдий Шерозий, ўзбекларда Беруний, Абу Али ибн Сино, Хоразмий, Алишер Навоий, қозоқларда Абай, туркманларда Махтумқули асарлари вужудга келди ва дунё маданияти тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Мазкур халқлар ўтмиши тарихий-этник жиҳатдан кишилик тарихининг муқаддимасига бориб тақалади. Неча асрлар мобайнида Туркистон халқлари ягона турмуш тарзини бошдан кечиришган. Миср ва Бобил билан ёнма-ён, қадимий Бақтрия ва Суғдиёна давлатшлиги вужудга келган. Аждодларимиз эрамиздан олдинги тўртинчи асрда ҳам турли тажовузларни биргалиқда барбод этишган. Сўнгрок, араб ва мўғул.

Тил — халқларни яқинлаштирувчи энг қудратли ва энг ишончли восита. У ўзида инсоннинг жамики ҳис-туйғуларини, ақл-идрокини, фикр ва борлиғишш мужассам этади. Айни пайтда уларни ифодалаб беради. Кўнгилларни кўнгилларга боғлаб, қарашларни уйғунлаштиради.

Қадимдан бир дарёдан сув ичиб, яшаш тарзлари бир заминда шаклланган халқлар жамики иқтисодий-ижтимоий манфаатлар бирлигидан ташқари маънавий жиҳатдан ҳам яқин эдилар. Рухий, маънавий яқинлик жаҳон тарихидаги буюк силжишларга, умуминсоний қадриятларнинг кескин ривожланишига асос бўлган. Чунки худди ана шу юксак инсоний фазилатлар барқ урган, жамики хатти-ҳаракатлар юксак ахлоқ ва маънавиятга асосланган бир шароитда дунёвий илмларнингянги, мўъжизавий кашфиётлари вужудга келган. Бутун дунё аҳли онги ва тафаккурида туб бурилиш ясалган.

Марказий Осиё халқлари тарихида, айниқса, ғазнавийлар, салжукийлар ва темурийлар сулолалари алоҳида ўрин эгаллади. Бу уч сулола нафақат Туркистонда балки, Эрон ва Хинд дийоини бирлаштирган улкан бир ҳудудда илгў урф-ғўна, иқтисод ва турмуш гарзи учун катта тарихий иншарни амалга оширишди. Бу ердаги барча халқлар бирлашиб, ягона, буюк, оламшухғул маданият яратдилар.

Улуғ аждодларимиз ҳеч қачон тор маҳаллийчилик доирасида кун кечиришмаган. Улар дунёвий муаммолар умуминсоний тараққиёт, киши ҳаётининг мазмун-моҳияти, мантиғи, оламу одам ташвиши билан яшашган. Натижада фанда тенгсиз кашфиётлар, санъат ва адабиётда мислсиз юксалишлар, маънавият ва ахлоққа етуклик, давлатчилик ва бошқарувда инсошгарварлик ва адолат тамойиллари вужудга келган.

Тўғри, Туркистон ҳаёти ҳаммавақт ҳам соқик ва осойишта бўлмаган. Бу заминда турли даврларда жангу жадаллар юз бериб турган. Кимнингдир қурганини кимлардир бузган. Бироқбундай ҳодисалар минтақа аҳолиси умумий муштараютигига раҳна солломайди.

Биз ўтган 70 йил мобайнида ўтмишни қоралашга, тарихни сохталаштиришга одатланган эдик. Энди-энди ўтмиш аждодларимиз ҳақидаги бор ҳақиқат аён бўлмоқда. Масалан, мазкур уч сулола вакиллари фақат жаҳонгирлик, мустамлакачилик ва зўравонлик билан шугулланишмаган, тасарруфларига олинган мамлакатларда шўролар каби ўз тилларини мажбуран жорий этишмаган. Аксинча, ҳар бир миллатнинг тили ва маданияти тараққиётига йўл очиб беришган. Биргина мисол келтирайлик. Маҳмуд Ғазнавий ҳақида, унинг давлатчилиги тўғрисида ўз даврининг Фаррухий, Унсурий сингари тўрт юздан ортиқ шоирлари қасида, дostonлар ёзишган! Бу бежиз эмас. Бу, албатта, ана шу даврда чинакам демократик қарашлар ва халқнинг умумий мақсадларини бирлаштириш гоёлари баланд турганлигидан далолатдир.

Минг таассуф билан шунини айтиш керакки, собиқ СССР ҳукмронлиги пайтида Туркистон халқлари ўртасида "Хитой девори" тикланди. Натижада онгимиз ва тушунчаларимизга чегара солинди, миллий маҳқудлик қобиғида биқиниб қолдик. Булдан эса фақат "улуғ оғаччилик" сиёсатини юргазувчиларгина фойдаланишди, холос.

Дарҳақиқат, биз тарихимизга ҳам, олис истиқболимизга ҳам аждодларга хос донишмандлик билан маънавий ва ахлоқий юксакликдан туриб қарашимиз керак. Оламта кенгроқ назар солишимиз лозим. Ана шунда минтақа мамлакатлари миллий мустақиллигини сақлаган ҳолда умумий тараққиёт ва буюк келажак сари яна ҳам кўпроқ ишонч билан бориши мумкин бўлади.

Туркистон мамлакатлари ҳамкорлигини вужудга келтириш, уларнинг суверенитетини ҳурмат қилган ҳолда, қадимдан ҳамқору ҳамфикр бўлиб келган халқларни яқин-

Ўзбекистоннинг ўзбекистон асосда ўтиш даври мураккаблигини енгизиш энг ҳаётий, энг ишончли ва энг самарали усулдир. Бу айни пайтда юқорида тилга олинган улғу аждодларимиз қарашларига ва минтақа халқлари мақсадларига тўла мос келади. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов бундай ҳодисани ўз вақтида чуқур баҳолади ва долзарб масала қилиб кўтарди.

Очигини айтиш керак: дастлаб Президентимиз "Туркцстон — умумий уйимиз" шиорини ўртага қўйганида кимлардир унга юзаки қарашди. Кимлардир Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мавжуд бўлган бир пайтда унинг ҳудудида яна бир ҳамкорлик минтақасини тузиш зарурмикин, дейишди. Яна кимдир эса бу пунчаки сиёсий ислохотчиликка даъвогарлик, ном чиқаришга интилиш, навбатдаги асосиз ташаббускорлик, деб баҳолашдан ўзини тия олмади. Бироқ ҳаёт саракни саракка, пучакни пучакка ажратди. Марказий Осиё ҳамдўстлиги ҳаёт ҳақиқати, ижтимоий тараққиёт зарурати, минтақа халқларининг рухий, маънавий ва ижтимоий эҳтиёжи эканлиги намоён бўлди.

Жаҳон давлатчилиги тарихи турли хилдаги ҳамкорликлар — иқтисодий, ижтимоий ҳамда сиёсий ҳамжиҳатлик минтақаларини вужудга келтиришга гувоҳ бўлмоқца. Энг тараққий топган давлатларда ҳам ана шундай ҳамкорлик минтақаларини ташкил этишга эҳтиёж сезилмоқца. Европа ҳамдўстлиги, Араб давлатларида Маврит уюшмаси деб аталадиган АПЭЖ — нефть ишлаб чиқарадиган давлатлар иттифоқи фаолият кўрсатмоқца. Бундай ҳамкорликнинг бошқа турлари Африка ва Лотин Америкасида ҳам бор. Ҳозирги замон жаҳон тараққиёти шуни кўрсатадики, ҳеч бир мамлакат яқка ўзи, ҳеч қайси давлат билан ҳамкорлик қилмасдан ривожлана олмайди. Ўз халқи эҳтиёжларини ҳар томонлама қондириш имкониятига эга бўлолмайди. Мабодо ўзини ўзитаъминлаб, ўз эҳтиёжларини ўзи қондирган тақдирда ҳам ҳозирги замон сиёсати бундай ўзига "ишонувчан"ликни манманлик, ибтидоий, асабий ва зўрма-зўраки равнақ деб таърифлайди.

Ўтиш даврида қайсидир мамлакатнинг бошқа бир мамлакат билан ҳисоб-китоб қилиши, қайсидир қўшни Давлат билан умумий бозорни вужудга келтириши, маҳсулот айирбошлаши, қолаверса, бир қатор халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб, унинг доирасида фаолият кўрсатиши табиийдир. Ана шундай йўлдан бормаган мамлакатлар ҳам мавжуд. Жумладан, Африкадаги Сомали, Судан, Замбия ва бошқа мамлакатларда фақат ўз кучи ва имко-

ганлиги, минтақавий ҳамкорлик мазмун-моҳиятини тўла ва чуқур тушуна олмаётганлиги бўлса, иккинчидан, мамлакатларимизнинг ўзаро яқинлашувидан таҳликага тушаётган кучларнинг мавжудлигидир. Бу йўлдаги ютуқ ва камчиликларни, мавжуд зиддиятларни ўз вақтида англаган Каримов масалага реал қарайди ва холис баҳолайди.

Агар Туркистон минтақаси келишилган ягона бир иқтисодий асосда ривожланадиган бўлса, қардош мамлакатлар энг аввало хом ашё базаси бўлишдан кутулади.

"— Мен, — дейди Президент Каримов, — "Туркистон— умумий уйимиз" ғоясини илгари суриш орқали Марказий Осиё давлатлари тепасида турувчи янги бир тнзимни яратишни назарда тутаётганим йўқ. Меи бундан фнк-тушунчаларга қатъиян қаршиман. Аксннча, Марказий Осиё давлатларининг ҳар бирн ўз доирасяда, ўз тараққист йўлидаи ривожланишда давом этаверади. Шу бонс масалапи тескари талқин қилиб, ҳиссиётларни аланга олдириш, васваса кўзгашнинг кераги йўқ!"

Умуман Президентимиз сиёсатида минтақавий муаммолар, ўз мамлакати тақдирини яқин кўшни мамлакатлар тақдирини билан бирга ҳал этиш, минтақалараро муаммоларни биргаликда ҳал қилиш масалалари алоҳида ўрин тутади. Шугашг учун ҳам у Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлиги бўладими, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ёки бошқа шаклдаги минтақалараро ва қитъалараро ҳамкорлик бўладими, ҳаммасига алоҳида хайрихоҳлик билан қарайди. Айни пайтда бундай инсонпарварлик муносабатларига раҳна солувчи, уларни сохталаштирувчи кучлардан ташвиш чекади. Шунинг учун ҳам у: "Туркистон — умумин уйимиз" дсийш орқалн биз зинҳор бу ердаги туркнй давлатларни ёки халқларни назардд тутаётгапимиз йўқ. Туркистои деб номланган сиёсий-жуғрофий ҳудуд ҳақида гапирмоқдамиз. Марҳамат, бу ном маъкул бўлмаса, уни бошқача атанг. Муҳими бизнинг чегаралар шартли эканлигини англашднр. Мен Ўзбекистон ва Туркманистон орасида чегара қозиклар ўрнатилишнпя зиихор истамаган бўлар эдим. Ёки халқларни ажратувчи чегара қозиклари ўрнатилишини қатъиян хоҳламаган бўлур эдим. Шу боисдан меии тугри тушуишларини истардим. Биз биргаликда яшашимиз керак. Янадд очикроқ айтганда, агар Тожикистон, Қирғизистон, Туркманистон ёки Қозоғистон ҳам ташаббус билан чиқадиган бўлса, мен уларни қўллаб-қувватлашга тайёрман. Мен Марказий Осиё давлатлари орасида интеграция барпо қилишнинг энг оғир ва энг ожиз томони бу

халқлар орасига сувуқлик солувчи, уларни бир-бирларидан узоклаштирувчи **Ушнинг тусиқлар эканини яхши тушунаман**" — дейди "Озодлик" радиостанцияси мухбири А. Дубнов билан суҳбатда.

Кўриниб турибдики, Президент Каримовнинг ташвишлари олис истикбол ташвишлари, дунё, унинг келажаги, олам ва одам дарди билан боғланиб кетган. Бу боғланиш бевосита Ўзбекистон ҳукумати сиёсатининг мазмун-моҳиятини, кўлами ва қзмовини белгилайди.

Туркистон хонадони — қадимий хонадон. У ўз шонли тарихига, буюк анъаналарига, дунёвий маданиятига эга бўлган улкан ва файзли оила. Ана шу минтақада мавжуд бўлган тарихий анъаналарни давом эттириш, уларни янги тарихий шароитларда боғдтиб бориш, келгуси авлодга ҳар томонлама етук, баркамол мерос қолдириш ҳақмамизнинг бурчимиз. Шу маънода Президентимизнинг **"Еш авлодга биз озод ва обод Ватанин мерос қолдирмоғимиз керакки, улар боболаривинг улуғ ниятлари ва ишларини давом эттирсинлар. Чунки ёшларнинг маънавий уйғоқлиги гафлагдан асровчи асосий омиллардан биридир"**, — деган сўзлари барчамизнинг кўнглимиздаги фикрлардир.

БОРИСИЙЛИК

Мустамлакачилик йилларида тарихимиз сохталаштирилганлиги сир эмас. Биз бу ҳақда юқорида бир эмас, бир неча марта айтдик. Бу даврда буюк ўтмишимизга етарлича баҳо берилмади. У, биринчидан, ўтмиш сарқити сифатида баҳоланди, иккинчидан, халқнинг миллий уйғонишига сабаб бўлишидан чўчиб, уни ҳар томонлама чуқур ва объектив ўрганиш ман этидди. Оқибатда бир неча минг йилликлар мобайнидаги қадриятларимиз билан шўролар тузуми ўртасида "Хитой девори" тикланди. Деворнинг нариги ёғида қолган қадриятларимизнинг бир қисми коммунистик тоғарага сиққанича олиб ўтилди- Бошқача қилиб айтганда, айна шўроларга хизмат қиладиган нуқсон ва камчиликларимизгина миллий анъаналар ниқоби остида ривожлантирилди. Пировард-натижада буларнинг барчаси жаҳон тараққиётида кескин бурилиш ясаган, инсоният тарихида бутунлай янги даврни бошлаб берган, маънавий ва маданият жиҳатдан буюк силжишларга сабаб бўлган бекиёс ўтмиш ва меросимизни хиралаштириб кўйди.

Жаҳон фани ва маданиятининг улкан арбоблари бўлган Улуғ аждодларимиз ҳаёти ва фаолияти у ёқда турсин, бу-

тун давлатчилик тарихимиз ҳам исталганча қисқартирилди, исталганча ўзгартирилди. Ўзбек миллий давлатчилик анъаналари ва унинг ўзига хос тамойиллари кўпол равишда камситилди. Ваҳоланки, инсоният тарихи шарқ миллий давлатчилиги таъсири ва тажрибаси асосида шакланганлиги исбот нораво ҳақиқатдир. Турли уруғлар, қабила-лар ҳали халқ бўлиб шаклланмаган бир пайтда қандайдир бошқарув шаклини ибтидоий ҳодда бўлса ҳам вужудга келтириш, маълум бир ҳудудда муайян тартиб-интизомни ўрнатиш яшашнинг энг қулай шакли эканлигини кўрсатиб берди. Бу қадим Шарқда давлатчилик шаклидаги дастлабки, ибтидоий ҳаракатлар эди.

Йиллар мобайнида тарихчилар ўзбек миллий давлатчилигини турли даврларини турлича баҳолашди. Қизил империянинг яловбардор ва фидойи мафкурачилари эса Октябрь инкилобидан оддинги Туркистон халқлари тарихини бутунлай инкор этарди. Ҳақиқий илмга алоқаси бўлмаган, ғаразли сиёсий мақсадга бўйсундирилган бу нуқтаи назар бутун бир минтақа тараққиётига асос бўлган, унга замин яратган, шарт-шароит туғдириб берган давлатчилик тажрибаларини атайлаб тан олмас эди.

Оддий бир мисол келтирайлик. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигини нишонлар эканмиз, ўз-ўзидан савол туғилади: бундай шаҳарларни, дунё нигоҳини тортган осори-атиқаларни дунёга келтирган халқ тарихи неча ёшда бўлади? Ахир дунё маданиятининг гултожи бўлган, жаҳон шаҳарларининг сарварига айланган, афсонавий ва эртақнамо шаҳарларни бунёд этган халқ, халқ бўлиб шаклангунга қадар, миллат бўлиб вужудга келгунга қадар неча асрлар ўтганлигини ва бу ҳудуддаги халқларни бошқарадиган, йўналтириб турадиган қандайдир тизим — давлат борлигини англаш унчалик қийин иш эмас. Зеро бизнинг давлатчилик анъаналаримиз эрамиздан оддинги бир неча минг йилликлар кўрига бориб туташадики, буни асло инкор этиб бўлмайди.

Умуман олганда, қадимий туркий-ўзбек давлатчилиги мазмун-моҳияти билан ҳам, ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан ҳам соф маънодаги фуқаролик жамияти тамойилларига мос келади. Қатъий қонун ва тартиб-интизомнинг мавжудлиги, адолатнинг бош мезон қилиб олинганлиги ҳозирга замон ҳуқуқий демократик давлатчилик ва фуқаролик жамиятининг энг илғор намуналарининг аксарият унсурларига тўла мос келади. Қадимдан шарқмиллий давлатчилигида ахлоқ, маънавият, комиллик ва адолат асо-

сий мезон қилиб олинган. Давлат тизимининг қандайлигидан, қандай ижтимоий-сиёсий тузум мавжудлигидан қатъи назар, бу сифатлар ўз моҳиятини йўқотмаган. Инсонпарварлик, эзгуликни ҳимоя қилиш, маданиятни ривожлантириш ҳамма вақт, ҳар қандай шароитда ҳам муҳим соҳа сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам айни ана шу заминда инсоният тарихида бурилиш ясаган маданият дз буюк тарих яратилган.

Айрим мутахассисларнинг фикрларига кўра, қадимий туркий давлатчилик тарихи тўрт минг йилдан ошиқроқ-яйр. Баъзи тадқиқотчилар эса уни қадимий юнон давлатчилиги билан тенг баҳолашмоқда. Бундай муносабатларда жоп бор, албағта.

Ўзбекистонда хизматқўрсатган фан арбоби Ҳалимбой Бобоевнинг фикрича, Ўзбекистон давлатчилиги тарихи қишилик тарихининг ибтидоси билан боғлиқ. Чунончи, Ўзбекистон давлатчилиги ва қонунчилиги тарихи жуда бой ва қадимийдир. Қадимги Туронда давлатчилик ва қонунчилик маданияти эрамиздан аввалги уч-тўрт мингинчи йиллардаёқ шаклланган. Аммо тарихий китобларда, ўқув қўлланмаларида ушбу масалалар бўйича ягона фикр йўқ. Бу соҳанинг кўп жиҳатлари бизга қоронғилигича қолмоқда. Қадимги Турон ҳудудида ташкил топган турли давлатлар, хусусан, Сўғдиёна, Парфия, Юнон-Бақтрия, Канҳқа, Паркона, Кушон, Тоҳаристон давлатлари, Туркхоқонлиги, сомонийлар, ғазнавийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар, Темур ва теурийлар давлатлари тарихи, бу давлатлардаги қонунчилик етарли ўрганилмасдан қолган.

Табиийки, давлатчилик қарор топган жойда унинг ўзига хос эҳтиёжларидан келиб чиққан қонушшлиги ҳам вужудга келади. Давлат маълум қонун-қоидалар, тартиб ва тамойиллар асосидагина ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Ана шу жиҳатдан караганда қадимий Туронда қонунчиликнишп ҳам ўзига хос тарихи бой ранг-баранг ўтмиши бор. У турли даврларда, турли ижтимоий-сиёсий тараққиётга ўзига хос замин бўлган. Давлат қонунчилиги ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида халқ дунёқараши, маънавий-РУҲИЙ эҳтиёжи билан бирга мавжуд диний-ахлоқий қоидалар билан уйғунлашиб кетган. Бу бевосита давлат қонунчилигининг ҳаётийлигини, халқнинг кундалик турмуши билан узвий алоқадорлигини кўрсатади. Дейлик, Зардушт Дроопнинг бош кигоби — "Авесто"да мазкур диннинг умумий қоидалари билан бирга оила, жиноятчилик ва турмушнинг бошқа жабҳаларига дахлдор қоидалар ўз ифода-

сини топган. Ислом динининг Туркистонга кириб келиши билан эса мусулмончилик қонун-қоидалари бу ердаги давлатчилик тартиблари билан бевосита боғланиб кетди ва умуминсоний манфаатларни ҳимоя қиладиган, адолат ва эзгуликка кенг йўл очиб берадиган қонуният сифатида ўзини кўрсатди.

Имом Бурхониддин Марғинонийнинг эллик уч китобдан иборат "Ҳидоя" асари **мусулмон** олами давлатчилиги ва бошқарувида алоҳида ўрин тутади. Мазкур асардан ўрин олган фикр илми — ислом ҳуқуқшунослигига доир қатор кўрсатмалар шарият қонунлари, Куръон ва ҳадисларда баён этилган ҳулосалар ва фикрлар илоҳий қонуният сифатида талқин этилади. Шарқ мусулмон давлатчишиги айни шу қонуниятларга таянган эди. Афсуски, собиқ иттифоқ ажуд пайтда миллий республикалар эҳтиёжларига мос келмайдиган қонунлар зўрлик билан татбиқ этилди. Маҳаллий ҳуқуқшунослар Москвада тайёрланган қоидалар асосида иш юритишарди. Бунинг устига, улар ўз тарихини теран ўқиб-ўрганиш, анъанавий қонунчилик тизими билан танишиш имкониятидан буткул маҳрум этилган эди. Чунки, миллий қонунчилигимизга очикдан-очик қолоқлик, хурофот, бидъат деб қараларди.

Соҳибқирон Амир Темур тарих саҳнасида пайдо бўлган даврда, айтиш мумкинки, жаҳон давлатчилигининг янги даври бошланган. У ўз империяси таркибидаги 27 давлатда ниҳоятда аниқ ва ҳаётий бўлган қонунчиликни жорий этдики, бу ана шу улкан ҳудудда ўзига ҳос маънода ҳуқуқий-демократик давлат тамойилларига айнан мос келади. Улуғ бобомиз давлат ва давлат бошлиғи, фуқаро ва раҳбар ўртасидаги муносабатлар ҳусусида фикр юритар экан, бошликсиз мамлакат жони сўғуриб олинган танага ўхшайди, деган эди. Бу соҳибқироннинг давлат ва қонунчиликнинг мамлакат таракқиётида тутган ўрнша қанчалик эътибор билан қараганидан далолат беради.

Ана шу ҳулосалардан келиб чиқиб Президент Ислом Каримов: "Бугун бизнинг олдимизда шу!гдай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак.

Бугун юртимизда барпо этилаётган давлат энг аввало умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши лозим", деган ғояни илгари суради.

Халқимиз гувоҳ бўлиб турибдики, бу ғоя Ўзбекистон раҳбарининг ўзбек миллий давлатчилигини барпо этиш борасидаги фаолиятининг бош мазмунини белгилайди. Президент Каримов бутунлай янги тарихий шароитларда явлатчиликнинг буюк анъаналари билан жаҳоннинг энг олғор тажрибаларини уйғунлаштирган ҳолда янги, ўзбекона давлатчилик асосларини яратмоқда. Бу унинг давлат ва сиёсат арбоби сифатидаги тафаккур кўлами, ноёб иқтидори ва улкан салоҳиятини белгилайди, жаҳон давлатчи-яйги майдонида ўзига хос ва ўзига мос нуфузли ўрин эгаллаб келаётганини кўрсатади.

Бизнинг давлатчилик анъаналаримиз, унинг турли даврлардаги ҳолатлари, дунё тараққиётида тутган ўрни ҳали лозим даражада ўрганилмаган. Бу муҳим иш тарихчиларимиз, ҳуқуқшуносларимиз, файласуфлар ва бошқа мутахассисларимиз олдида турган энг зарур вазифалардан биридир. Биз бу ўринда масалага умумий тарзда бўлса-да, муносабат билдириб ўтишни жоиз топдик.

Аниқроқ қилиб айтганда, Туркистон халқлари бир неча минг йилликлар мобайнида шаклланган оламшумул сиёсий тажрибалари, маънавий баркамол давлатчилик анъаналари билан жаҳон давлатчилиги ва сиёсати тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Улуғ боболаримиз Афросиёб, қрраҳонийлар, Маҳмуд Ғазнавий ва хоразмшоҳларнинг адолат ва инсонпарварликка таянган салтанатлари, соҳибқирон Амир Темурнинг туркий улусни якқалам қилиб, марказлашган давлат ва миллат қудратини юксалтириш учун буюк темурийлар салтанатига асос солиши, Мирзо Улуғбекнинг фан ва маданият равнақи, Ҳусайн Бойқаронинг адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига раҳнамолиги, Захириддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Шох Жаҳонларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, энг инсонпарвар давлатни вужудга келтириш иўлидаги тажрибалари ва ютуқлари жаҳон сиёсатдонлари томонидан юқори баҳоланган.

Буюк аждодларимиз ҳукмронлик қилган бу кўҳна заминда қадим-қадимдан буён ҳур, эркин фикр қадрланганини ўзбекфани ва маданияти, адабиёти ва санъатининг нақадар равнақ топганида кўриш мумкин. Фикр эркин «Улмаганида Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Лутфий, Саккокий, Низомиддин Шомий, Шарофиддин Али Яздий, Туркистоннинг буюк уламолари Ри Хожа Аҳмад Яссавий, имом Бухорий, ат-Термизий,

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдулло Аҳрор каби даҳолар дунёга келмаган бўлур эди.

Жаҳон сиёсатдонлари мамлакатимизда азалдан фикр эркинлиги мавжудлиги, бироқ қонунга ҳурмат билан қараш, қатъий интизом ҳамма нарсадан баланд турганлигини эътироф этишмоқда. Президент Каримов сиёсати ана шу қадимий тажрибага таянади. У миллий давлатчилик анъаналарига асосланиб иш юритади, Вужудга келаётган ҳодисаларни ана шу тарихий тажрибалар ва фуқаролар эҳтиёжларидан келиб чиқиб таҳлил этади.

Буюк файласуф Гегель ибораси билан айтганда: "Ҳар бир давлат қурилиши маълум халқ миллий-маънавий маҳсули, ўзлигини намоян этиши ва маънавий-онглик тараққиётининг тиллапоясидир. Бу тараққиёт зинани қадам-бақадам босиб, бир меъёрадаги ҳаракатни, Вақтдан ўзиб кетмасликни тақозо этади. Вақт ҳамма нарсага қодир. Унда тафаккур, фалсафа... ҳамма нарса мужассам".

Давлат қурилиши, унинг ўзига хос қонуниятлари, мураккабликлари ва талаблари хусусида фикр юритар экан, Гегель янгиликни жорий этиш ақсар ҳолларда вайронагарчиликка олиб қелади, шу сабабли янги шаклларни вужудга келтириш ўз-ўзидан секинлик билан боради. Давлат қурилиши жонли ҳодиса. Шунинг учун у доимий ҳаракатда, деган мулоҳазани баён этган.

Дарҳақиқат, миллий дунёқарашларга, анъаналар ва эҳтиёжларга асосланмаган ҳар қандай давлат тизими узоққа боролмайди. Уни халқ тан олмайди. Шу билан бирга у вақт талаб этадиган, аста-секинлик билан шаклланиб борадиган мураккаб жараён. Ўзбек миллий давлатчилиги, унинг шаклланиш жараёни хусусида гап борар экан, бу борадаги дунёвий назариялар билан Президенти Ислам Каримов томонидан амалга оширилаётган давлатчилик қурилиши сиёсати ва амалиётининг нақадар мос тушаётганини англаш мумкин.

Жаҳон давлатчилиги тарихи жамиятнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши каби ўзгаришлар жараёнини кўп кўрган. Ана шундай мураккаб шароитда турли давлатлар турлича йўл тутишган. Бироқ, тажриба шуни кўрсатадики, туб бурилиш пайтида кучли ижро ҳокимиятини вужудга келтириш, бошқарув тизгинини бир киши қўлида маҳкам тутиш зарур экан. Аниқроқ қилиб, фан тилида айтганда давлат раҳбари айна пайтда ижро ҳокимиятининг ҳам бошлига бўлмоғи лозим.

Мамлакатда қонун устуворлигига эришиш, бутун бошқарув тизимида қонуннинг роли ва вазифасини кенгайти-

ош, қонунга бўйсуниб яшашни аҳоли турмуш тарзига айлантириш энг демократик давлатнинг сифат кўриниши, фуқаролик жамиятининг беқиёс фазилатидир. Бироқ, машақатда ана шундай ҳолатни барқарор таъминлашнинг ўзига хос мураккаб томонлари ҳам бор. Булар:

- аҳолининг дунёқараши, унинг ҳуқуқий, сиёсий ва иқтисодий билим даражасини ошириш;

- маънавий ва ахлоқий баркамолликка доимий интилиш ҳар бир фуқаронинг ўзини ўзи назоратга олиши каби мураккаб, вақт талаб этадиган руҳий ўзгаришлар даврини бошдан кечириш;

- ижтимоий адолат тамойилларининг ҳаётийлигини таъминлаш.

Утиш даврида кучли ижроия ҳокимиятига эҳтиёж сезилади. Чунки, мавжуд қонунларнинг тўла амал қилиши, ўз таъсир доирасини кенгайтириши, аҳоли барча табақасининг ана шу қонунлар доирасида яшашга қўниқиши учун ҳам кўп қиррали жамият ҳаётининг ҳамма соҳалари "тизгини"ни маҳкам тортиб турадиган, қатъиятли, кези келганда ўжар қўл керак бўлади.

Айримлар кучли ижроия ҳокимияти диктатура ва зўравонликни келтириб чиқаради, ташаббусларни бўғиб ташлайди, эркин фикр ва ижодий гайратни сўндиради, дейишади. Президент Каримов эса кучли ижроия ҳокимиятини жамиятда юз бераётган янгиликлар, янги тафаккур, ташаббус ва ислоҳчилик фаолиятини ўтмиш иллатларидан, боқимандалик, пассивлик ва текинхўрлик касаллигидан асраш, қонуннинг тўла қувват билан ишлашини таъминлаш зарурати деб тушунади. Шунинг учун ҳам "Озодлик" радиостанцияси муҳбири билан суҳбатда: **"Ҳар қандай қонун фақат ижро қилинган тақдирдагина қонундир. Қонуннинг амалда ишлаши учун эса унга ёрдамчи актлар тузиш, энг асосийси эса, уни ҳаётга татбиқ этиш керак. Чунки, ҳаётимизда парокандалик, тушунмовчилик ва ҳатто ушбу парокандалик ва хаосни қўллаб-қувватлаб, лойқалатилган сувдан ўз манфаатига мос кўп нарсаларни олишни қўзловчи жуда кўп кучлар мавжуд.**

Энди сиз айтинг-чи, кучли бўлмаган ҳокимият қонун-чарнинг, баъзида унчалик оммалашмаган қонунларнинг ҳаётга татбиқ қилиниши таъминлаши мумкинми? Ахир қонун Хужалик иқтисодий соҳасига татбиқ қилинишидан илгари одамларни 1г олтига етиб бориш шарт эмасми? Фақат ҳаётнинг ўзигина одамлар тафаккурини ўзгартириши мумкин. Ўз бу босқични босиб ўтишимиз керак. Бундай даврда агар

муҳим йўналишларни белгилаб берувчи фуқароларни ҳимоя қилувчи, оддий одамлар ва уларнинг болаларини ҳимоя қилувчи, уларнинг энг муҳим кафолат — меҳнат кафолати билан таъминландиган кучли ҳокимият бўлмаса қанақася. Га инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш ҳақда гап бўлиши мумкин", — деб таъкидлаган эди.

Президент Каримов сиёсатчи сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам оламни мукамаллигича тасаввур этади ва доимий равишда ана шу мукамалликка интилиб яшайди. У келажакка ишонч билан қарайди, ғоят асосли ва ҳаётий мушоҳадалари билан омманинг истиқболига ишончини кучайтира олади. Шунинг учун ҳам у, энг аввало, одамлар онгини ўзгартириш, улар дунёқарошида бурилиш яшаш йўли билан тўб ислохотлар самарадорлигини оширишга, юксак маънавиятга асосланган одил жамяят барпо этишга интилади. Кучли ижроия ҳокимияти тушунчасига ҳам худди ана шу концепция билан ёндошади.

Ўйрим муҳолифларимиз Президент Исроф Каримовни яккаҳокимликча, бошқарув органларининг асосий бўшларини ўз ваколатига олганликда айблашади ва далил сифатида унинг Республика Президенти ва айни пайтда мамлакат Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳам экаплигини курсатади;!

Президентлик республика бошқарувида энг аҳлимуҳим ҳокимият бўлишини адолатли тарзда амалга ошириш имкони бор. Яъни қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимияти бир-бирига дахлсиз ҳолда иш олиб боради. Президентлик республика бошқарувида ижро ҳокимията Президент қўлида бўлади. Бу усул имкониятларини дунё тан олган.

Ҳақ, ти савол туғияди: нима учун Президент Исроф Каримов бонисарувнинг айни шу усулини танлади? Масаланинг икки жиҳати бор.

Биринчидан, Шарқда азалдан давлат демократияга қанчалик кенг имконият бериб берган бўлсин, кучли ҳокимият мавжуд бўлган. Энг улуғ ва адолатпеша давлат бошлиғи қағъиятли, га-табчан ва айни пайтда меҳр-мурувватли бўлиши билан ҳаммага ўрнатилган бўлган ва ҳаммани тинчлик, адолат ва ҳақиқатга хизмат қилган. Акс ҳолда ҳар қандай ҳокимият анархияга айланиб кетгани ҳеч гап эмас.

Иккинчидан, бошқарувнинг парламентар республика усулида Президент парламент йиғилишида унинг аъзолари томонидан сайланади. Президентлик республика бошқаруви

^рувида эса у умумхалқ сайлови йўли билан барча фука-
^ларнинг овоз бериши асосида сайланади. Бунда Прези-
пент ўз ваколатини парламентнинг санокли аъзоларидан-
(^на эмас, кенг халқ оммасидан олади. Қолаверса, бунинг
сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва демократик мазмуни ҳам

"Умуман олганда, жамиятни бошқаришда давлат бош-
ляқларини сайлаш тартиби ҳам жуда катта аҳамият касб
этади,— дейди профессор А.Азизхўжаев. — Парламентар
республика бошқаруви шаклидаги давлатда Президент пар-
ламент овози билан сайланади. Президентлик-Республи-
ка бошқаруви шаклидаги мамлакат президенти эса парла-
мент иштирокисиз бевосита халқтомонидаи сайланади, у
ўз ваколатларини халқдан олган ҳисобланади. Ҳозирги
замон давлатчилик тажрибасига таяниб шунини алоҳида таъ-
кидлаш мумкинки, бошқарувнинг Президентлик респуб-
лика шакли давлат бошқарувининг энг мақбул шаклидир".
Дарҳақиқат, тарихий тажриба, ён атрофимизда юз бе-
раётган турли хилдаги бўҳронлар, айрим мамлакатларда
ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг таҳликали тус олиши
шундан далолат бермоқда.

Президент Ислон Каримов ишлаб чиққан машҳур беш
тамойилнинг бири — ўтиш даврида давлат бош ислохотчи
бўлиб қолиши зарурлигининг моҳияти шундай пайтда кўзга
яққол ташланади. Ижро ҳокимияти билан давлатнинг жи-
лови бир кишининг қўлида бўлган тақдирда ва уни парла-
мент қонун билан ҳимоялаб турган бир шароитда мамла-
катда соғлом ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий вазият
барқарор бўлади. Демак, туб ислохотларнинг самарадор-
лиги, ҳар бир фуқаро ҳаёти ва истиқболи кафолатланган
кисобланади.

Мутахассисларнинг фикрича, кейинги йилларда дав-
лат бошқарувининг парламентар республика ва монархия
шакли ўрнатилган мамлакатларда ҳам ҳукумат — олий ижро
органи асосий ўринни эгалламоқца. Масалан, Олмония,
Италия, Япония ва бошқа мамлакатларда ана шундай ходи-
са юз бермоқда.

Умуман олганда, Президент Ислон Каримов фаолия-
тидаги қатъийлик, қатъий интизом юксак талабчанлик ва
Улкан масъулиятни чуқур ҳис этиш ифодасидир. Бунинг
Комсомольская правда" газетаси муҳбири саволларига
^рган жавобларида яққол кўриш мумкин. Жумладан, у
**Муҳолифларим мени диктатор қилиб курсатишни жуда
^Хайдилар. Тан оламан: эҳтимол менинг ҳаракатларимда**

авторитаризм вишоналари бордир. Аммо, мен буни фақат бир нарса билан изоҳлайман: тарихнинг муайян даврларида, ҳақиқий давлатчилик қарор топаётган пайтда, айниқса, бир тизимдан иккинчисига ўтиш даврида, ҳарҳолда кучли ҳокимият зарур. Қон тўқилишига ва қарама-қаршиликка йўл қўймаслик, минтақада миллатлараро ва фуқаролар тоғувлиги, тинчлиги ва барқарорлиқни сақлаш учун шундай бўлиши зарур. Бу йўлда мен жонимни фидо қилишга таянман", дея ўз нуктаи назарини очиқ-ойдин баён этган эди. Дарҳақиқат, Ўзбекистон давлатчилигида қатъий интизом бор. Уни назорат қилиб борувчи Конституциявий суд мавжуд. Дастлаб мамлакатда Конституциявий назорат қўмитаси ташкил этилди. Маълум муддат ўтгач бу қўмита Конституциявий судга айлантирилди. Чунки, назорат қўмитасининг мазмун-моҳиятида воқеа-ҳодисаларни кўздан кечириб қўйиш, уларга назар солиб гуриш маъноси ётади. Судда эса қатъий талаб ва шафқатсиз ҳукм мавжуд. Бунда талаб ҳам, масъулият ҳам ошади.

Президент Ислам Каримовнинг бошқарувчилик фаолиятидаги муҳим жиҳатлардан яна бири шундаки, у доимо босиб ўталган йўлга назар солиб боради. Воқеа-ҳодисаларнинг боришини сергаклик билан кузатиб ўз иш юритиш усулини ана шу таҳлиллар асосида бойитиб, такомиллаштириб боради. Ҳеч қачон маълум бир фикрга абсолют ҳақиқат деб қарамайди. Уни доимий равишда кучайтириб, миқссини кенгайтириб, эҳтиёж туғилса, янгилаб боради.

Жумладан, Конституциявий назорат қўмитасининг Конституциявий судга айлантирилиши ҳам ана шу изланиш жараёнининг маҳсулидир. Бугундай мисолларни бошқарув тизими ва халқ ҳўжалигининг бошқа соҳаларида ҳам кўриш мумкин.

Сир эмас, Президент Каримов фаолиятида қаттиққўллик мавжуд. Бу ўтиш даврида, турли зиддиятлар юз бераётган пайтда умумий мувозанат ва барқарорликни сақлаб туришни таъминлашга хизмат қилади. Бундай ёндашувни жаҳон давлатчилик тарихи, амалиёти ва назариясига тўла қўллаб-қувватлайди.

Ўтиш даврида либералликка кенг йўл очиб берган, аҳоли фикрини чалғитадиган, бир-бирини инкор этадиган маҳкам ҳужумлар ва тушунчаларга имкон яратган давлат ҳеч қачон узок яшай олмайди. Сиёсий йўналишлари ва тамойиллари яқини тез-тез ўзгариб турадиган, қатъиятга ва аниқ позицияга эга бўлмаган бошқарув тизими мамлакатда пароканда

ялк юз беришига сабаб бўлади. Буни тарих Испания, Португалия, Непал, Ирландия ва бошқа давлатлар мисолида яқин кўриш мумкин. Давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқарувчиликнинг маҳкам тутини, қонун устуворчилигига риоя қилиш зарурат эканлигини буюк файласуф Абу Наср Форобий ҳам таъкидлаган эди. У Илоҳий қонунни (интизом, ҳокимият баркамоллик, етуклик интилиш-лзш.) идрок этиш учун икки нарсага эътибор беришни тавсия қилади: "Биринчиси, саъй-ҳаракати, ҳунари ва мақсадлари ҳокимият (давлат раҳбарига-л/гал.) қарши бўлган ёвуз ниятли одамлардан шаҳарни (мамлакатни-жуйм.) тозалашдир. Бошқа бир ғоя — панд-насиҳат йўли билан форовонликка интилиш ва одамларнинг Илоҳий қонунни осонликча ва қувват билан қабул қилишларини таъминлашдир".

ЎТИШ ДАВРИ ВА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ

Бу ўта мураккаб, турли қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлар авж олган бир пайтда кучларнинг мамлакат ва миллат манфаати йўлида бирлашини, умумий мақсадлар рўёби учун биргалишиб курашини тақозо этади. Ана шундай пайтда ҳар бир сиёсий арбоб ё гуруҳ раҳбаридан алоҳида жасорат ва танглик талаб қилинади. Вазиятга қараб турли партиялар, гуруҳлар ва фуқаролар юрт раҳбарини таъминлаш учун шахсий кибру ҳаволардан воз кечиши лозим. Дунё давлатчилиги тарихи бундай ҳодисаларнинг кўпига гувоҳ. Дейлик, Туркияда Турғут Узол ва Сулаймон Демирэл муносабатлари, уларнинг иш усуллари ва ўзаро муносабатлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Бундай ҳолат бошқа бир қатор мамлакатларда ҳам мавжуд.

Бугунги Ўзбекистон давлатчилиги, унинг ўзига хос шаклланиш жараёни хусусида турли доираларда ҳар хил фикрлар билдиришмоқда, турлича талқин қилинмоқда. Баъзан эса умуман нотўғри ҳулосалар ҳам ўртага ташланмоқда. Айниқса, давлат бошқарувининг Президентлик республика шакли дунёга олиб келади, тоталитаризмга кенг йўл очади, деб айноҳаннос солиб юрган мухолифларимиз асосан давлат бошқаруви шакли билан сиёсий Режим ўртасидаги фарқни англамаслик, уни тўғри баҳолаш билмаслик натижасида одамларни чалғитадиган (гуноҳдорларни баён этмоқда. Жумладан, айримлар Президентлик республика бошқаруви шаклида мамлакат фуқароларининг, сиёсий партиялар, ҳаракатлар ҳамда иарла-

ментнинг ҳуқуқлари кенг бўлмайди, у маълум доирада чекланиб қолади, дейишади.

Ваҳоланки, бошқарув шакли бутунлай бошқа нарса, сиёсий режим эса унга дахл қилмайдиган муглақо ўзгача ҳодиса. Давлатшунос мутахассисларнинг фикрича, бошқаруш шакли деганда марказий давлат органлари тизими тартиби, уларнинг ўзаро муносабатлари ва ваколатларининг чекланиш даражаси тушуншади. Марказий давлат органлари жумласига қонун чиқарувчи — парламент, ижро ҳокимияти — ҳукумат ва давлат бошлиғи, судлов органи — Олий суд киради.

Сиёсий режим эса бутунлай бошқа нарса. Яъни у фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кўлами, миқёси, шахспинг ҳуқуқий ҳолати, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатларни ўзида мужассам этади. Бу бевосита мамлакат конституциясининг нечоғлик мукаммал ёки мукаммал эмаслигига боғлиқ. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бошқарув шакли турлича бўлган мамлакатларда бир хил сиёсий режим бўлиши мумкин. Ёки аксинча, бир хил бошқарув шаклидаги давлатларда турлича сиёсий режим ўрнатилган бўлиши ҳоллари ҳам бор. Бу табиий ҳодиса. Дейлик, Америка Кўшма Штатларида юқорида айтганимиздек бошқарувнинг Президентлик республика шакли, Буюк Британияда эса парламентар — монархия, Олмонияда — парламентар республика, Францияда эса Дуалистик республика шакли мавжуд. Кўриниб турибдики, бу мамлакатларда бошқарув шаяш турлича. Бироқ, сиёсий режим бир хил. Уларда демократик режим барпо этилган. Ана шу ҳодисадан келиб чиқиб, Ўзбекистонда мавжуд бошқарув шакли ва сиёсий режимга баҳо берадиган бўлсак қуйидагиларни айтиш мумкин.

Биринчидан, Ўзбекистон Конституцияси жаҳоннинг бир қатор илғор ва демократик давлатлари мутахассислари кўригидан ўтказилган, унда конституцион тизимнинг жаҳон тажрибалари ҳамда туб аҳоли маънавий-руҳий эҳтиёжлари, анъаналари ва турмуш тарзи уйғунлаштирилиб юборилган. У умумхалқмуҳокамасига қўйилган пайтда дунёнинг турли мамлакатларидан келган мутахассислар ва экспертлар назаридан ўтган. Уларнинг Конституция ҳозирги замон демократик жараёнларга мос келади, деган хулосалари олинган ва умулхалқ овози билан қабул қилинган.

Лккинчидан, фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг янги, ўзбона тамойиллари ишлаб чиқилган. Бу давлат бошқарув ооанлари ва жамоат ташкилотлари зиммасига юклаш асосда демократияни йўлга қўйиш ва фуқаролар фаоллигини ошириш билан боғлиқ.

Улуғ мутафаккир И. Кант таъбирига кўра, давлат — ҳуқуқий қонунларга бўйсунган кўпдан-кўп одамларнинг йиғиндисидир. Демак, ҳар қандай демократия бошбошдоқлик, сўзамоллик, шиорбозлик ва айюҳаннос кўтаришмас, аксинча, қабул қилинган қонунлар доирасида бўйсуниб яшаш салоҳиятидир. Ана шунинг ўзи бугун Ўзбекистонда янги шароитларда қарор топаётган янги давлатчилигимизнинг мазмун-моҳиягани, қиёфасини белгилайди. Қолаверса, аҳоли мутлоқ кўпчилигининг орзу-истагини, хоши-иродасини ўзида мужассам этган давлат табиий равишда ўз фуқароси билан ҳамжиҳат, бир бутун жонли вужуд бўлиб яшаши шубҳасиз.

Буюк бобокалонимиз Абу Наср Форобий: "Бошқарув ҳам қонунларнинг сонига ва қадриятига боғлиқ. Яхши бошқарув — яхши қонунларга боғлиқ, ёмон бошқарув — ёмон қонунларга, етук бошқарув — етук қонунларга боғлиқ", — деган эди. Ана шу фикрдан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида амалга оширилаётган ишларга баҳо бериш мумкин. Ҳозиргача қабул қилинган икки юздан ортиқ қонуннинг аста-секинлик билан амалга оширилаётганлиги, ҳаётимизга тобора кўпроқ кириб бораётганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Президентимиз ибораси билан айтганда, **"адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замиши, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносибатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жипоятчиликка қаршга қурашиш масалалари, қўйингки, ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ани шу замишга таяниши зарур"**. Бу Ўзбекистонда вужудга келаётган давлатчиликнинг ўзига ^х«с тамойиллари ва бош йўналишини белгилайди. 。

Жамият тараққиётини бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга Утказиш, жамиятни тубдан ўзгартириш жуда камдан-кам ^аРобларга насиб этган. Уз миллий давлатчилигига асос ^олиш, булунлай янги шароитларда янги давлатчилик Пойдеворини қўйиш у давлат арбобининг бор имконият-

ларини, беқиёс ақтий ва сиёсий қудратини, улкан салоҳд, ятини белгилайди. Президент Ислоҳ Каримовнинг давлатчилик борасидаги фаолиятига назар ташлар эканмиз беихтиёр кўз ўнгимизда турли даврларда фаолият кўрсатган арбоблар гавдаланади. Хусусан, яқин ўтмишимизда Ер юзининг турли минтақаларида миллий-озодлик ҳаракатларига бошчилик қилган, ўз ватанини мустамлакачилик исканжасидан озод этиб, мшглий давлатчилигига асос солган даҳолар диққатимизни тортади. Дарҳақиқат, ҳақиқий баҳо таққосда берилади. Тарихий жараён, воқеа ва ҳодисалар гаҳлил этилаётганда, улар бир-бирига қиёсланганда ўзининг бутун салмоғи ва миқёси билан намоён бўлади. Ана шу жиҳатдан қараганда, мил.тий давлатчилик барпо этиш борасида Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишларни жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари тарихида кечган оламшумул жараёиларга қиёслаш мумкин.

Машҳур давлат арбоби **Жорж Вашингтон** Шимолий Америкадаги англиз колониялари мустақиллиги учун уруш брихланганда фаол қатнашган, уларга қўмондонлик қилиб, саркардалик истеъдодини ёрқин намоён этган, Америка Кўшма Штатлари давлатининг асосчиси ҳамда унинг биринчи Президенти сифатида тарихда қолган сиймодир.

Индонезиянинг давлат ва жамоат арбоби **Аҳмад Сукарно** мамлакат озодлиги учун беқиёс курашчи сифатида жаҳон жамоатчилиги диққатини тортган. 1945 йил 17 августда Индонезия Республика деб эълон қилинган, у мамлакатнинг биринчи Президенти қилиб сайланди. Мустамлакачиликка қарши кураш, миллий бирлик ва мамлакат таракқиётининг турли босқичлари тўғрисида қатор асарлар ёзган.

Ҳиндистоннинг атоқли давлат ва сиёсат арбоби, ҳинд | миллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан бири **Жавоҳарлаъл Неру** мамлакат мустақиллиги учун толмас курашчи I сифатида майдонга чиқди. У билан елкама-елка туриб, ҳинд истиклоли учун фаол курашчи бўлган Маҳатма Ган-1 ди жаҳон озодлик ҳаракатида ўзига хос макгаб яратди. М. [Ганди ва Ж, Неру англиз мустамлакачиларига қарши курашда, ҳинд давлатчилигини тиклашда беқиёс азму ши-) жоат кўрсатдилар. Улар ҳиндлар билан мусулмонларнинг (ўзаро дўстлигини мустаҳкамлашда, табақачилиюги (қас- ^ тачиликни) барҳам топтиришда қаттиқ курашдилар. Улар дин билан сиёсатни, давлатчилик ва фуқаролар манфаат-1 ларини уйғунлаштиришнинг энг илғор намуналарини вУ' жудга келтирдилар.

Цейлон озодлик ҳаракатининг раҳбари ва миллий давлатчиликнинг кўзга кўринган арбоби Саломон Бандаранаике жаҳон давлатчилиги тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Асримизнинг 50—60 йиллари жаҳон озодлик ҳаракатлари кенг авж олган, муштамлакачиликка қарши курашлар қизғин тус олган даврлар эди. Бу пайтда бир қатор араб мамлакатлари ҳамжихатлигини таъминлаш, уларнинг озодлик учун кураши алоҳида ўрин тугади. Айниқса, Миср Республикаси миллий озодлик ҳаракатига бошчилик қилган Жамол Абдул Носирнинг сиёсий фаолияти ана шу минтақа давлатчилигининг янги даврига асос солиниши билан боғлиқ.

Ислом Каримовнинг Ўзбекистон ҳали СССР таркибида турган пайтдаёқ миллий озодлик учун бошлаган ҳаракати, муштақилликка эришиш, муштақилликни таъминлаш ва ниҳоят, миллий давлатчиликни тикташ борасидаги фаолияти юқорида тшпа олинган, оламга машҳур давлат ва сиссат арбобларининг фаолиятини эслатади. Бу эса Ўзбекистон раҳбарининг жаҳон давлатчилиги қурилиши тажрибасини бойитаётганлиги, унга янги мазмун, янги шакл бераётганидан далолатдир. Зеро, Ўзбекистондаги ислохотларга, дунёнинг энг илгор давлатчилик тажрибалари ва демократик тамойилларига мос келадиган, айти пайтда ниҳоятда миллий, таг заминли давлат қурилаётганлигини хорижий атоқли сиёсатдонлар тан олмоқда ва юқори баҳоламоқда.

Яна шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай давлатчилик фақат миллий асосда қурилгандагина, туб халқ маънавий-руҳий эҳтиёжларидан келиб чиқиб барпо этилган тақдирдагина яшовчан бўлади. Айти пайтда у миллий раванқ учун кенг имкониятлар яратади. Чунки, ҳар бир халқнинг бой ўтмишини, тарихини, анъаналарини ва хуллас ўзлигини бевосита давлат тимсолида кўриши керак. Бу ўзини билган, ўзини таниган халқ учун жуда катта маънавий-руҳий эҳтиёж ҳисобланади.

Масаланинг яна бир эътиборли томони шундаки, жамиятни тубдан ислох қилиш жараёнлари, дейлик, бутун бир маконни қулликдан озод этиш ҳоллари ҳамма вақт кучли тўқнашувлар, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар ва тушунмовчиликлар тўқнашган мураккаб бир ҳолатда ўтади. Ана шундай маънавий-руҳий ўзгаришлар, дунёқарашлардаги силкинишлар ва пўртаналар пайтида мамлакат аҳолисининг умумий сиёсий маданияти, унинг онглилик даражаси кўп нарсани ҳал этади. Бошқача қилиб айтганда,

сайин демократиянинг жамият ҳаёти тараққиётида туган ўрни хусусида мунозаралар кескин авж олди. Айниқса, XX аср кишилик тарихида кескин бурилиш ясади. Ер қурасида икки қарама-қарши ижтимоий-сиёсий тузумнинг пайдо бўлиши дунё давлатчилиги тажрибасида ва жаҳон халқлари тафаккурида кескин бурилиш ясади. Икки лагер ўртасидаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ва мафкурабий рақобат туфайлм бир қатор халқаро ташкилотларнинг пайдо бўлишига, инсон ҳақ-ҳуқуқларини маълум бир тартибга солиб туришга, уни ҳимоя қилишга эҳтиёж сезилди.

Тоталитар тузумдаги инсон ҳуқуқларининг чекланганлиги, мафкуравий яккаҳоқимлик жамият маънавий тараққиётини чеклаб қўйди. Иккинчидан, Осиё, Африка ва Лотин Америкасида озодлик учун кураш, миллий давлатчиликка замин яратиш ва шу асосда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳар томонлама баркамол демократик жамиятни вужудга келтиришга интилиш кучайди. Натижада ана шу қитъаларда миллий озодлик ҳаракатлари авж олди. Бу ҳаракатлар заминида инсониятнинг азалий орзу-умиди — озодлик ва ҳурриятга эришиш, эркин яшаш эҳтиёжи ётарди.

Қадим Шарқда азалдан ҳуқуқий демократик давлатчилик ва фуқаролик жамиятининг турли элементлари мавжуд эди. Бунга узоқ ўтмишимизга — Афросиёб ва Қоракхонийлар, Хоразмшоҳ, темурийлар ва бошқа қатор сулолалар давлатчилигини мисол келтириш мумкин. Бу даврларда ҳақиқат ва адолат гоёси ниҳоятда баланд кўтарилгани ва бугун мамлакатда аниқтартиб-интизом ўрнатилгани натижасида инсон ҳаёти, аҳоли турмуши кафолатланганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Агар ана шу даврларда сўз ва фикр эркинлиги, воялар қарама-қаршилиги мавжуд бўлмаганда эди, бу қадимий маконда фан, маданият ва маънавият жаҳон тараққиётида бу даражада кучли таъсир кўрсатмаган бўлар эди. Шарқ уйғониш даври ва кескин юксалиш пайтларида дунёвий илмлар, ишлар билан ислон маданияти назарияси ва фалсафаси уйғун ҳолда тараққий топди, турмуш тарзимизга айланиб қолди. Акс ҳолда ислон динининг буюк намояндалари, уламо ва фузалонинг дунё тан олган асосий кўпчилиги қадимий Турон заминида етишиб чикмас эди. Бу бизга "дин — афюндир" деб ўргатиб келинган, бизни худоеизликка — имонсизликка ва эътиқодсизликка даъват этган ёлгон мафкураининг ёлгон умридан дарак берганидек, ислон дини ва Шарқ турмуши фалсафасининг абадиятини, ҳақиқати ва

кадриятини белгилайди. Соҳибқирон Амир Темурнинг биргина "куч адолатда" деган шиорида ҳуқуқий демократик давлатнинг ҳам, фуқаролик жамиятининг ҳам инсоннинг яшаш ҳуқуқи ва унинг барча эркинликлари ҳамда ҳозирги замон демократик ҳаракатларнинг энг илғор тажрибалари мужассам бўлган.

Албатта бу анча-мунча мунозарали масала. Мамлака-хямизда янга таяпхий шароитларла янгича лавлатчилик қарор топаётган бир пайтда демократия, фуқаролик жамияти, аҳоли ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатлар турли соҳа мутахассислари ўртасида турлича талқин этилмоқда. Бироқ, ҳар қандай хулосалардан қатъи назар, қадимий Шарқ давлатчилигида инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари кўп жиҳатдан ҳимоя қилинган ҳамда ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб инсон озодлиги ва ҳатги-ҳаракатлар эркинлиги таъмин этилган эди. Бу айни демократик жамиятнинг муҳим ва асосий белгиларидан ҳисобланади.

Биз бугун янги тарихий шароитларда яшаяпмиз. Жаҳон демократик жараёнлари тобора чуқурлашган, униинг имкониятлари анча кенгайган, одамларнинг онглилик даражаси бирмунча ошган бир пайтда яшаяпмиз. Ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг мамлакатлараро, минтақалараро ва қитъалараро таъсири тобора кучайиб бораётган бир шароитда кун кечираяпмиз. Буларнинг барчаси инсон онги, тафаккури ва қалбини ҳеч қачон четлаб ўтмайди. Энди демократиянинг шунчаки оддий эркинлик, хуррият, озодлик деган тушунчалари ва айни пайтда халқ ҳоқимияти деган мазмуни ҳам бирмунча ўзгармоқда. Жумладан, демократиянинг маданияти, маърифати одамлар ўртасидаги муносабатлардан тортиб дунёвий муаммоларни ҳал этишгача бўлган низо, муроса ва яқдиллик, унинг иқтисод, сиёсат ва фикрлар хилма-хиллиги шароитидаги вази-фалари анча кенгайди.

Бизнинг яқин ўтмишимиз жаҳон демократик меъёрларига мос келадиган инсон эрки ва яшаш ҳуқуқини чега-ралаб кўйган эди. Мислсиз зўравонликка таянган коммунистик сиёсат табиатан озодликни ёқтирмас ва том маънодаги демократияни тан олмас эди. Америкалик сиёсатчи Диана Ревич таъбири билан айтганда, "*Тоталитар сиёсий тузумлар сустрлик ва лоқайдлик кайфиятини ривожлантиради. Тузум итосаткор ва лаббайғуи фуқароларни шакллантиришига интилади. Бундан фарқли ўлароқ демокра-ШШқ жамиятнинг фуқаролик маданияти алоҳнда шахслар*

ва гуруҳларнинг эркин равишида ихтиёрэтган фаолияти ту-
файли шаклланади. Озод жамият фуқаролари ўз манфаат-
лари йўлида ҳаракат қиладилар, ўз ҳуқуқларидан фойдала-
надилар ва ўз ҳаётлари учун масъулиятни ўз зиммаларига
оладилар ". Ана шу масъулият одамнинг жамият олдидаги
бурчини ҳам, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатларни
ҳам белгилайди.

\\Аплгг пьнтжсгп айтл.пт-а 1уугс1 тгнгтоп гпгпгпгг чпгпг гб\л<"я-

ролик тузумига ўтаётган бир шароитда демократияни ан-
лаш, унинг бутун моҳиятини тушуниш ва масъулиятини
зиммага олиш анча қийин иш. Ижтимоий ҳаёт, мамла-
катда юз бераётган жиддий ўзгаришлар ва инсон ҳаёти-
нинг дахлсизлиги бевосита янгидан-янги муаммоларни
келтириб чиқаради. Одамлар эса ана шу муаммоларни
бирин-кетин ҳал этиш жараёнида ўз эрки ва ҳақ-ҳуқуқда-
рини ҳимоя қилиб бораверади. Жамият тарвққийига мос
равишда аҳоли "тарбияланиб", шаклланиб, баркамолла-
шиб боради. Айни пайтда биз худди ана шундай жараён-
ларни бошдан кечиряпмиз.

Демократиянинг муросачилик ва яқдиллик маданияти
мамлакат ички ҳаётида ҳам, ташқи сиёсатида ҳам алоҳида
аҳамият касб этади. Жумладан, одамлар — мамлакат фу-
қаролари ўртасидаги муносабатлар қанчалик илиқ бўлса,
умумхалқ ва умумдавлат манфаатлари йўлида бирлашиб,
муаммоларни ҳал этишда оқилона фаолият кўрсатилса,
барча учун умумий бўлган вазифалар олдида масъулият
чуқур ҳис қилинса — бу демократиянинг мамлакат ички
ҳаётидаги маданиятини белгилайди.

Демократиянинг ташқи сиёсатдаги кўриниши бу бево-
сита давлат раҳбарининг дунё муаммоларини ҳал этишда-
ги фаолиятида акс этади. Президент Ислом Каримовнинг
бу борадаги фаолиятида айниқса ушбу жиҳатлар эътибор-
ни тортади:

— ҳар қандай можароли масалаларни тинч йўл билан
ҳал этиш, музокаралар йўли билан фикр алмашиш ва энг
тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган хулосаларга
келиш;

— ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва куч ишла-
тишларга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини
эгаллаш — демакки, шарқона демократия тамойиллари
асосида иш юритиш. Дарҳақиқат, Шарқда, Шарқдавлат-
чилигида ҳар қандай зўравонликлардан холн йўсинда ма-
салаларни ақл-идроқ билан, рўй-рост ва ошқора мулоқот
қилиш асосида ҳал этиш тамойиллари мавжуд.

Ўзбекистон раҳбарининг халқаро сиёсати ҳозирга замон жаҳон демократик ҳаракатларининг илғор тажрибаларига мос келади. Бу йўл ҳар қандай зўравонлик ва куч ишлатишни рад этиш билан бирга, жаҳон сиёсати маданиятини оширишга даъват этиш орқали сиёсатга демократик тамойилларни олиб киришнинг ўзбекона йўлидир.

Демократия доимий ҳаракатдаги ҳодисадир. Айни пайтда у жамият тараққиёти ва мавжуд сиёсий режим таясирида ўзини ўзи тўддириб, бойитиб, янги тарихий шароитларда янгича мазмун касб этиб боровчи воқелиқдир. Мухтасар қилиб айтганда, демократия тажрибага асосланган ва доимий равишда мазмунан бойиб, баркамоллашиб, моҳияти чуқурлашиб борадиган фаолиятдир.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТИ

Энди ҳақли равишда савол туғилади. Хўш, Ўзбекистон демократиянинг қайси йўналишларидан бормоқда? Ҳуқуқий, демократик давлатни барпо этиш, фуқаролик жамиятини вужудга келтириш олий мақсад экан, унга эришишнинг янги йўли демократияни чуқурлаштиришдир. Айни пайтда Ўзбекистонда давлатчиликнинг бу жиҳатига қандай қаралмоқда?

Айни пайтда демократик жамиятни барпо этишнинг халқаро тамойиллари, дунё ҳамжамияти эътироф этган йўриқлари мавжуд. Бу бевосита фуқаронинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш ҳуқуқига эгаллиги, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг мичлати, элати, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, сайлов ва сайланиш ҳуқуқи ва бошқалардир. Булар қарийб барча мамлакатлар конституцияларида қатъий белгилаб қўйилган тартиб-қоидалардир. Бироқ, маълум бир мамлакатда демократияни жорий этишда фақат шунинг ўзи кифоя қиладими? Фақат шунинг ўзи аҳоли барча эҳтиёжларини, маънавий-руҳий оламини қамраб ола оладими? Йўқ! Чунки, ҳар бир халқнинг ўз турмуш ва тафаккур тарзи, тарихий айбаналари, ҳаётга муносабати ва бошқа жиҳатларидан келиб чиқиб, демократияга ёндошиш усули бор. Шу маънода Президенти: "Шарқда демократик жарасиларнинг қадамдаи шакллаиған ўзига хос ва ўзига мос хусусиётларн бор. Буни асло пазардан қочириб бўлмайди. Яъни шэрқда демократия"

тик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто, фожиали ватижаларга олиб келди, Инқилобви Ғарб олимлари ҳам "ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли" деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло туғри келмайди", деганида демократияни жорий этишнинг юртимизда ўзбекона тамойиллари шаклланаётганини кўрсатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бир қатор мамлакатлар — жумладан, Туркия, Олмония, Англия, Франция ва бошқа давлатларнинг тараққиёт йўллари билан яқиндан танишди. Бу мамлакатларда демократиянинг ибтидоий ва ўрганишга арзирли тажрибалари мавжуд. Бироқ Ўзбекистон Президенти бу масалада ўзининг муносабатини аниқ ва равшан баён этди. Ҳар бир миллат ўз миллий руҳиятдан келиб чиқиб бу масалага ёндошиши зарур. Айниқса, ўзбеклар сингари жуда қадимий миллат ва жуда бой аъёнларга эга халқ эҳтиёжларини ҳисобга олмаслик, оғир натижаларга олиб келиши мумкинлигини уқирди ва "одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бири-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш асло самара бермайди. Аксинча, бундай йўл чалқаш ва хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин"лигини кўрсатиб берди.

Демак, хурриятга муносабатда ҳам бошқалардан андоза олиш, мамлакат туб халқи руҳиятини ҳисобга олмаслик раҳбарни ҳам, халқни ҳам, бутун мамлакатни ҳам боши берк кўчага киритиб қўяди. Ғарб демократиясини Шарқ мамлакатларида кўр-кўрона жорий этиш мумкин эмас. Унга тақлид қилиш қутилмаган фожиаларга олиб келиши мумкин. Бунинг аччиқ натижаларини Тожикистон мисолида кўраётимиз. Эркинлик ниқобидаги бошбошдоқликка йўл бериш, давлат ва бошқарув аппаратининг беҳад бўшашиб кетиши, ҳокимият жиловининг ўз ҳолига ташлаб қўгшлиниш минг-минглаб хонадонлар бошига қулфат келтирди.

Одатда якка-якка шахсларнинг руҳий кечинмалари, хатти-ҳаракатлари ва феъл-атворидан умумжамият кайфияти, унинг маънавий қиёфаси шаклланади. Мустақиллик ҳаётимизга тобора чуқурроқ кириб бораётган, янғача маънавий, сиёсий муҳит шаклланаётган бир пайтда бу муҳим

аҳамият касб этади. Энди ҳар галгидан ҳам ҳушёрроқ бўлишимиз, кўлга киритган буюк неъматни асрай олишимиз керак.

Хатти-ҳаракатлар, интилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумҳалқ манфаатини қисобга олиб, унга таянсагина қадриятга айланади. Қадриятлар эса бебаҳо мулк. Уларни халқ яратади, халқ баҳолайди, ўзи асраб-авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат. Уни олий қадрият сифатида тушуниш. унга бўлган муносабат ҳар бир фуқаронинг ички маданиятидан, маънавий-ахлоқий қиефасидан, демакки, бутун миллатнинг умумий маданий савиясидан, сиёсий ва ижтимоий фаоллигидан далолат беради.

Мухолифларимиз сўз ва фикр эркинлиги зарур, деб даъво қиладилар, узоқ-яқиндан айюҳаннос солишади. Бироқ, улар ҳеч нарса билан чегараланмаган сўз ва фикр эркинлиги ноўрин ва беўхшовгина бўлиб қолмай, балки у халқ бошига чексиз кулфатлар келтириши ҳам мумкинлигини тушунмайдилар ёки тушунишни истамайдилар. Бу ҳақда ўйлаганда беихтиёр атоқли файласуф Алдре Жиднинг "Эркин фикрлаш имкониятига эга бўлиш учун, энг аввало, хатти-ҳаракатларимиз оғир оқибатларга олиб келмаслиги кафолатига эга бўлмоқдозим", — деган сўзлари ёдга тушади.

Демократияни Президент ёки ҳукумат бир фармону қарор билан, парламент бир қонун билан ўрнатиб бермайди. Уни халқ ўзи учун ўз ақл-идроки ва заковати билан яратади.

Демократияни англаш — шахснинг ҳамма учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш, аниқ тартиб-интизомга таяниб яшаш салоҳияти. Демократия бизни инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, умумҳалқ ва умумдавлат манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади.

Демократия фақатгина сиёсий, ҳуқуқий ёки ижтимоий категория эмас Айни пайтда у маънавий-ахлоқий категориядир. Демократия — бу ҳокимиятсизлик ёки сепаратизм эмас! У давлат бирлиги ва Конституция асосидаги қатъий тартиб-интизомдир.

Эркинлик, демократия ўзига ҳаммани бўйсундирмаслиги, ҳаммани забт этмаслиги, балки у ақл-идроққа бош эгиши, унинг йўриғида юриши лозим. Бинобарин, биз энг аввало эркинликни, демократияни тарбиялашимиз керак. Чунки, у соғлом фикрлар ва шаклланган ақл-идроқ таъ-

сирида бўлсагина бизни тарбиялаши, жамиятни соғломлаштириши мумкин.

Қолаверса, ҳар бир халқнинг фикрлаш даражаси воқеа ва ҳодисаларга муносабати, уни баҳолаш тарзи, ўзининг тарихий келиб чиқиши, қадимий анъаналар асосида шаклланган турмуш тарзи ва табиати билан белгиланади. Ғарб демократиясида очиқдан-очиқ муносабат, Шарқдемократиясида эса аксинча — андишалилик, Ғарбда ота-онаси-нисенсираш, Шарқцаэсаўзиданкатталарга, раҳбарга ҳурмат билан қараш, ақл билан иш тутиш анъаналари мавжуд. Умуман, ҳаёт тарзи, анъаналар ҳамма вақт ҳар бир мамлакат халқларининг хулқ-атворини шакллантиради. Хатти-ҳаракатини, воқеаларга муносабатини одатга айлантиради, миллатнинг қон-қонига сингиб кетади, минг бир хужайрасидан жой олади. Демак, Мағрибдаги турмуш тарзини зўрлаб Машрикқа тикиштириш, Машрик ҳаётини Мағрибга кўчириш мумкин эмас. Мамлакатимизда юз бераётган жараёнларни кузатиб айтиш мумкинки, ўз миллий давлатчилик тажрибаларимиз ва анъаналаримизга таяниб ҳар қандай шароитда ҳам оғир-вазминлик ва ақдидрок билан иш тутиш — Президент Ислом Каримов сиёсий йўлининг, иш услубининг бош концепцияси ҳисобланади. Бу "каттиққўл" ва "ўжар" сиёсатда қонунга ҳурмат билан қараш, қатъий интизом тушунчалари зарурий эҳтиёж даражасига кўтарилади!

Айрим муҳолифлар Ўзбекистонни Америка Қўшма Штатлари, Олмония, Франция, Англия ва бошқа бир қатор мамлакатлардаги аҳвол билан солиштирадилар. Бу унчалик тўғри муқояса эмас. Биринчидан, мазкур мамлакатларда чинакам, рисоладагидек демократия мавжудлигига ҳеч ким қафолат бермайди. Сабаби, ҳаёт борки, қайсидир даражада "тартиббузарлик" содир бўлади. Инсоннинг табиати шундай. Бундай ҳолат фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларда ҳам, фуқароларнинг ўзаро муносабатларида ҳам юз бермоқда. Қолаверса, бу мамлакатларда инсон ҳуқуқлари, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар борасида тўпланган тажрибалар, амалга оширилган ишлар икки юз ва ундан ортиқ йиллар маҳсули эканлиги ҳаммага аён. Мустақил Ўзбекистондан тарихан жуда қисқа вақт ичида Ғарб давлатларидагидек кенг миқёсли тадбирларни амалга оширишни талаб этган ақлга сиғмайди. Одамлар дунёқараши, фикрлаш тарзи ва онглилик даражасини бир кун ё бир йилда ўзгартириш сира мумкин эмас.

Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бу ривожланган мамлакатлар мустақилликка эришган давр билан

бугунти кун ижгимоий-сиёсий жараёнларининг турличалиги, одамлар дунёқараш ва онглилик даражасидаги ўзгаришларни таққослаганда яққолроқ кўринади. Мазкур ривожланган мамлакатларга нисбатан Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик давлатни вужудга келтириш жараёни анча тез, шиддатлироқ тарзда бормоқда.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ

Мамлакатимиз аҳолиси ҳаётида юз бераётган демократик жараёнлар ижобий ходиса. У яшаш тарзимизнинг сифат ўзгаришига асос бўлиб, фуқароларга қобилияти, касб маҳорати ва онглилик даражасини намоён этишга имконият яратади. Ана шу имконият кишини ўйлашга, фикр юритишга, ақлни ишлатиш йўли билан фаровон турмуш кечиришга даъват этади. Ҳар бир оила фаровонлиги эса мамлакат фаровонлигини белгилайди.

Демократия бизнинг бутун фазилатларимиз, имкониятларимиз ва маҳоратимизни кўрсатишга кенг йўл очиб бериш билан бирга барча нуқсонларимизни ҳам ошқор эта бошлади. Нафсга эрк берилган жойда мурувват йўқолади. Инсон кадр-қиммати оёқости бўлади. Бугун биз ана шундай хуруждан эҳтиёт бўлишимиз, бутун иродамиз, куч-қудратимизни, ақл-заковатимизни ишга солиб, инсоф ва диёнатни ҳимоя қилмоғимиз керак. Зеро, ҳазрат Алишер Навоий ҳам:

Эркин улким, саъйд этиб нафсоният,
Ғолиб ўлса умрида руҳоният,—

деган эдилар. Дарҳақиқат, нафсини тия билган, руҳий дунёси пок инсонгина эркиндир.

Худбинлик қасаллигига чалинганлар ҳеч нарсадан тап тортмайдилар. Ўйлашга, ён-атрофга қараб мулоҳаза юритиш, андиша қилишга вақтлари йўқ. Чунки худбин бир дақиқа бўлса-да ўйланиб ё иккиланиб қолса, нимадандир курук қолади, ниманидир ютқизади. Ҳамма нарсага эришиш учун эса беҳаё, бетгачопар бўлиши керак.

Хатти-ҳаракатлар, интилишлар ҳар қандай шароитда ҳам умумхалқ манфаатини ҳисобга олиб, унга таянсагина Қадриятга айланиши мумкин. Қадриятлар эса бебаҳо мулк. Уни халқ яратади, халқ баҳолайди. Унинг ўзи асрайди, авайлайди. Демократия худди ана шундай буюк неъмат.

Уни олий қадрият даражасида тушуниш, асраш ёки топташ, авваламбор ҳар бир кишининг йчки маданиятидан, маънавий қиёфасидан, сўнг эса бутун миллатнинг умумий маданий савиясидан, онглилик даражасидан, сиёсий ва ижтимоий фаоллигидан далолат беради. Хохлаган пайтда хохлаган гапни гапиравериш эркинлик эмаслигини, аксинча, у шахсиятимизни, маънавий имкониятларимизни, қолаверса, миллий қадру қимматимизни поймол этиш эканлигини баъзан ўйлаб ҳам ўтирмаймиз.

Сўз ва фикр эркинлиги зарур, деб бонг урдик, ўзимизга ортикча эрк бердик. Бироқ бутунлай, ҳеч нарса билан чегараланмаган сўз ва фикр эркинлиги хатти-ҳаракатларимизнинг ноўрин эркинликларини чегаралаш учун зарурлигани, бу бизнинг инсонгог фазилатимиз ва юксак кадр-қимматимиз эканлигини ўз вақтида тушуна олмадик. Ҳали-ҳамон сўз ва фикр' эркинлиги ҳар бир қадами-мизни ўйлаб босишни, соғлом фикрлашни ўрганишни талаб этишини англашда маънавий қурбимиз етмаяпти шекилли.

Ҳуррият — бу фақат яхши турмуш кечириш, кўнгли тусагандек яшаш дегани эмас. Ҳурриятнинг мазмун-моҳиятини чуқур тушуниб, уни идрок этиб, эркинлик имкониятларини юксак маънавий неъмат сифатида юрак-юракдан туймоқ лозим. Бунинг учун жамият маърифатли бўлмоғи керак. Ана шунда аҳолининг ирода кучи, идроки ва тафаккури билан эркинлик — демократия турмуш тарзига, яхши яшаш воситасига, жамиятни ҳам, инсон ҳаётини ҳам эзгулик сари йўналтирадиган қудратли кучга айланади ва юксак қадрият сифатида эъзозлайди.

Демократия — онгли фикрлаш, тафаккур, ақл-идроққа таянган муносабат. Демократия — юксак маънавият ва ички маданиятни ошқор этиш имконияти. Демократияни англаш — шахснинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш, аниқтартиб-интизомга таяниб яшаш салоҳияти. Демократия бизга инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини асрайдиган барча қонунларга бўйсуниб яшашни ўргатади ва талаб этади. Бунинг акси бўлган жойда бошбошдоқлик, парокандалик авж олади. Кишилар ҳаёти таҳлика остида қолади. Бунинг ён-атрофимиздаги мамлакатларда юз берган нохуш воқеалар мисолида кўриш мумкин.

Йиллар мобайнида онгимиз ва шууримизда ўрнашиб, вужудимизда иддиз отиб кетган сиёсий ақидапарастликдан, ҳодисаларга кўр-кўрона эргашиш ва қотиб қолган

хушунчалардан воз кечиш, уйгонган ҳаётини эҳтиёжидир. Ана шу эҳтиёж бизни демократия ва унинг имкониятларини, мазмун-моҳиятини, сиёсий ва ижтимоий ҳодиса сифатидаги мантигини тўғри англаш даражасига кўгаради. Шахс ва жамият эркинлигининг муштараклиги, руҳий ва маънавий-ахлоқий уйғунлиги олий мақсад, турмуш тарзи ва энг муҳим тараққиёт йўли бўлмоғи керак. Ҳозирги ислохотлар даври, туб бурилишлар жараёни биздан теран мулоҳаза, хушёр қарашларни талаб этади. Бугун миллий уйғониш ва жаҳон сахнасида ўзимизни кўрсатиш пайтида синик ва ўйчан эмас, фикрлайдиган, ҳаракатлайдиган, ишлайдиган, муносабат билдирадиган жонли ва уйғоқ нигоҳлар зарур. Бугун бизга шундай қарашлар керакки, улар биратўла бугун борликни кўрсин. Нигоҳтаримиз атроф-муҳитни қамраб олсин, айти пайтда ўйласин, фикрласин, воқелиқни тушунса, моҳиятига етсин.

Ўзлигини англаши, ўз шаънини ҳимоя қила билиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун одам ориф бўлмоғи, қалбининг тубида маърифат шамчироғи ёниб турмоғи лозим. Ана шунда у гуноҳдан ҳазар қилиш, барча неъматлардан ақл-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тугади. Ножўя хатти-ҳаракатлари учун тавба-тазарру қилиш зарурлигини англай бошлайди. Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий: "Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди; афв сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва ғафлат уйқусқан уйюнмоқ ва ўз шинг нолойиқаҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, қабих ишлар, шармандалиқ ва расвогарчилик туфайли хижолатга қолишдан огоҳ бўлмоқдир. Тавба — инсонга хос саркашлиқдан воқиф бўлмоқ, кишинитўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир", — деган эди. Бу айти Ҳақиқатдир! Бироқ бугун ҳақиқатини англаб олиши, тавбага — ўзини ўзи тозалашга интилиши учун ҳам одам ўзида маънавий куч, рағбат, интилиш сезмоғи даркор. Афсус ва надоматлар бўлсинки, бизда ана шу фазилатнинг ўзи ҳам тансиқ, камёбдир.

Эркинлик, демократик жараёнлар ҳаётимизнинг барча соҳаларига чуқур кириб бормоқца. Мустақиллик бунга йўл очиб берди, имконият яратди. Энди биз ўзимизни англа-Шимиз, дунёни тушунишимиз ва шу билан бирга демократиянинг бутун моҳияти ва имкониятларини чуқурлаш-

тиришимиз лозим. Ана шунда биз ҳам, демократия ҳам, мустақиллик ҳам буюк неъматга, ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган олий қадриятга айланади.

Хуллас, хазрат Мир Алишер Навоий айтганларидек:

То хирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас, То
зулму ситам жониға бедод ўлмас, Эл
шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Дарҳақиқат, то маънавий камолотга етмагунча, то хати-ҳаракатларимиз, муносабатларимиз ақлу идрок ва умум манфаат доирасига кўтарилмагунча демократиянинг мазмуни ҳам, кўлами ҳам талаб даражасида бўлмайди. Бу бевосита фуқаролар онги ва дунёқарашини тубдан ўзгартириш, яқин ўтмишимиздан қолган лоқайдлик ва боқимандалик кайфиятларини йўқотиш, миллий давлатимиз, ватанимиз истиқболи учун жон куйдириш туйғуларини кучайтириш каби мураккаб, узоқ муддатли жараён билан боғлиқ. Ана шундан келиб чиқиб Президент Ислом Каримов: **"...демократия ўз-ўзидаи вужудга келмайди. Демократияга тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тўкиб, ҳаётинг аччиқ-чучугини обдан тоғиб, қийин, айтиш мумкивки, ҳатто фожиали тажрибаларни ҳам бошдап ўтказиб, оғир синов ва қурашларга мардона бардош берибгина эрипиши мумкин"**, деган эди. Зеро, ана шу жуда мураккаб жараёнга ҳамма ва ҳар бир киши алоҳида тайёргарлик кўриши, ўзини тайёрлаб бориши, энг муҳими, ўзини ўзи ички бир маънавий қудрат билан тарбиялаб бориши керак. Зеро, Президент таъкидлаганидек, **"демократик ўзгаришлар ва янги демократик жараёнларни бошқариши ва ҳаётга татбиқ қилиши ҳамда уларни ҳимоялаш зарурлигини авваламбор жамиятнинг ўзи аптомоғи даркор"**. Ана шунинг ўзи бизнинг жамият олдидаги, янгиланаётган ҳаёт олдидаги ва келажак олдидаги вазифаларимизни белгилайди.

МАЪНАВИЯТ ШИЖОАТДИР

АДОЛАТ

Оламнинг буюклиги фақат унинг чекеизлигида эмас, балки чексиз ранг-баранглигида, дейди алломалар. Дарҳақиқат, ана шу чексиз ранг-баранглиқда борликнинг бутун жозибаси, сиру синоати, серқирралиги, мураккаблиги ва бетакрорлиги мужассам.

Инсон эса оламари олам бўлиб, унинг қалб тўлғонишлари, идроки, тафаккур кучи ва туйғуларининг бепоёнлиги, ҳиссиёти ва эҳтиросининг жўшқинлиги олдида ташқи олам рангсиз ва бемажолдир. Зеро, Аҳмад Дониш ҳам "Инсон улуғ оламдир. Унга қараганда бу олам кичик оламдир" деганқца ана шуни назарда тутган.

Дарвоқе, инсон яралибдики, ҳамиша оламини англашга, дунёнинг турфа мўъжизаларини билишга интилади. Бу ҳол унинг мавжудот сифатида ўзига хослигини, идрок этиш ва тафаккурга таяниб яшашини кўрсатади. Инсоннинг барча севинчу шодликлари, қайғую изтироблари, турмуш ташвишларини қамраб олган ички дунёси ташқи олам билан чамбарчас боғлангандир.

Шарқда ҳаётга муносабат, юқорида айтганимиздек, ахлоқийлик, маънавий изланиш ва комиллик фалсафаси асосига қурилган. Бу фалсафага кўра, инсон бахту саодат ва эзгулик сари интилиши, шу тамойиллар заминида ҳаёт кечириши лозим бўлган ягона мавжудотдир. Чунки унда бошқа жонзотлардан фарқ қиладиган, улардан юксакроқ турадиган хислат — борлиқни англаш, тушуниш қобилияти мавжуд. Унинг оламини айглашга, идрок этишга эҳтиёжини бутун ҳаётининг мазмуни десак, хато қилмаймиз.

⁸³ Айтиш мумкинки, Шарқда шаклланган бой маънавият маърифат инсонияттарихининг турли даврларида, турли минтақаларда кескин бурилишларга сабаб бўлган тарақ-

қиётга пойдевор яратган. Азаддан бу заминда нодонлик ва хурофот қораланган, маърифат ва тафаккурга кенг йўл очиб берилган. Улуғ мутасаввуф Аҳмад Яссавий бундан тўққиз юз йилча оддин:

Дуо қилинг нодонларни юзин кўрмай, Ҳақ
таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай, Бемор
бўлса, нодонларни холин сўрмай,
Нодонлардан юз минг жафо кўрдим мано.
Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлиб,
Бағрим куюб, жондин тўюб, ўлдим мано.
Тўғри айтсам, эгри йўлга бўйин тўлгар,
Қонлар ютиб гам захрига тўйдим мано,—

деб бекорга фарёд чекмаган.

Чиндан ҳам, одам маърифат ва билимга қанчалик интилка, жамият ҳаётининг маънавий қиёфаси шунчалик кўркама бўлади. Шунинг учун аждоқларимиз ҳамма вақт етукликка интилиб яшашган. Комилликни орзу этган киши у.туғланган, бунга қаршилиқ қилган ҳар қандай кимса ва тўсиқлар қораланган. Бежиз эмаски, ҳазрат Алишер Навоий "Маҳбубул-қулуб" асарида *"Нодон — эшак, балки эшакдан ҳам баттар. Эшакка нимани юкласанг кўтаради, қайёққа ҳайдасанг ўша ёққа боради, унда ақл-фаросат даввоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ. Нодон — юқоридаги сифатлардан холи, зоти билим либосидан маҳрум. Нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиши, ҳаётида юз хил беҳуда ташвиш..."* деган эди.

Ҳеч қандай фикр ва ўй талаб этмайдиган меҳнатга маҳкумлиқ нодонликнинг ибтидоси, инсонийликнинг интихосидир. Ҳаёт мўъжизаси, қадрияти, олам ва одамлар ўртасидаги муносабатлар, ўтмиш ва истиқбол олдидаги масъулият деган тушунчалар бундай табиатдага одам учун бегонадир.

Нодонлик ва хурофот ҳукмрон жойда жаҳолат авж олади. Жаҳолат зўр келган жойда эса тараққиёт бўлмайди. Янги ўзбек давлатчилиги пойдеворини барпо этишда айна шу жиҳатларга ғоят катта аҳамият берилаётганининг боиси ҳам шунда.

Маълумки, жамиятдаги барча ўзгаришлар, янгиланишлар тафаккур асосида амалга оширилади. Президент И.Каримов сўзлари билан айтганда, **"демократик ўзгаришлар ва янги демократик жараёнларни бошқаришни ва ҳаста татбиқ қилишни ҳамда уларни ҳимоя қилиш зарурлигини авваламбор жамиятнинг ўзи англамоғи даркор"**. Зотан, жамият янгиланиш моҳиятини англамагунча, ўзгаришлар

мазмунини тушунмагунча ва уни ҳимоя қилмагунча кўзланган мақсадга эришиш мушкул. Жамики кашфиётлар, илмфан ютуқлари бевосита халқнинг умумий савия даражасига ва ҳар бир шахснинг ақлий лаёқатига боғлиқ. Орифлик, камолат йўлида заҳмат чекишдан, қочмаслик, руҳий бедорлик — маънавий уйғоқтиқдир. Уз фикрий танбаллигини енгиш, ўзини ўзи илм олиш ва оламни англашга сафарбар этиш — инсоннинг олий сифатидир. Шу маънода Аҳмад Яссавий:

Ориф ошиқ бўлай десанг, алам тортгил, Ҳақ
васлига етай десанг, тунлар котгил, Бу дунёни
ишратини ташлаб отгил, Ташлаб огсанг,
хонумонлик кетар, дўстлар,—

деганида минг бора ҳақ эди.

Маърифатга эришиш, маърифатли бўлиш қанчалик машаққатли бўлмасин, у моҳият эътиборига кўра инсон ҳаётининг мазмунини ўзида мужассам этади.

Маърифатли жамият маърифатли шахслардан таркиб топади. Бундай жамиятда соғлом ақт-идрок, соғлом фикр ва адолат устуворлик қилади. Бундай жамият шукуҳли ва файзли бўлади. Адолатли жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик ишига рағбати кучли бўлади. Одам боласига номуносиб турли иллатлар туфайли юзага келган руҳий азиятлар барҳам топади.

Халқимиз руҳига жароҳат етказган тоталитар тузумнинг ғайриахлоқий сиёсати асоратини кескин тугатиш мустақилликнинг илк кунлариданоқ ҳаётини заруратга айланди. Шунинг учун ҳам Президент Ислам Каримов: **"Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интилаяпмиз. Адолатга интилиш — халқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетипга, ижтимоий кумаклашув механизмида ўз аксини топиши керак"**, деган масалани долзарб вазифа қилиб кўйди. Айни пайтда Ўзбекистон раҳбари мустақилликнинг мазмуни, унинг ижтимоий ҳаётимизда тутган ўрни ва истиқбол режаларини белгилаб олишда ўзига хос йўналишларни кўрсатиб берди.

Президентнинг фикрича, Шарқ цивилизацияси ютуқларини, ўтмиш аجدодларимизнинг маданий ва маънавий бойлигини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишимиз даркор. Бу эса ўз навбатида қадимий халқимизнинг маданиятини, турмуш тарзини, урф-одатлари ҳамда анъаналарини ях-

широқ билиб олиншимизга имкон яратади. Шунга кўра бугунги кунда буюк аждодларимиз бўлмиш мутафаккирлар, олимлар, гўзаллик ижодкорларининг олижаноб номлари ва асарларини миллий маънавиятимиз хазинасига қайтариш муқаддас бурчимиз бўлиб қолди.

Маънавиятни мафкуравий ақидалардан халос қилиш, миллий тикланиш, ҳурфикр, миллий мафкурани шакллантириш ва ривожлантириш учун катта имкониятлар очилди. Эндиги асосий вазифамиз, Президент таъкидлаганидек, одамларимизни ана шу билимлар билан бойитиб, уларнинг маънавий жиҳатдан юксалишига, ўз ҳаётларини ўзлари яхши томонга ўзгартира олишларига бўлган ишончини мустаҳкамлашдан иборат.

Миллатимизнинг маънавий-ахлоқий ва маданий ютуқларини тиклаш, сақлаб қрлиш, мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга қаратилган изчил сиёсат юритилмоқда. Бу сиёсат Ўзбекистон халқининг қадимий маданияти тараққиёти учун ўзига хос демократик қафолат бўлиб хизмат қилади.

Президент Ислам Каримовнинг бош мақсади — Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик, адолатли давлатни барпо этиш, инсонпарвар фуқаролик жамиятини вужудга келтириш, деб айтиб ўтган эдик. Давлатимиз етакчиси маънавий-ахлоқий ва маданий юксалишни, халқимизнинг азалий турмуш тарзига айланган маърифат ва адолатни мамлакатда демокрагак жараёнларни чуқурлаштиришнинг қафолати деб билади. Бу юртимизда фан, маданият, санъат ва адабиётни ривожлантириш билан бирга ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бозор муносабатларини жорий қилиш, табобат, маиший хизмат, соғлом авлод тарбиясидан тортиб кадрлар сиёсатигача бўлган кўплаб соҳаларни камраб олади.

Истиклол бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш имконини берди. Улуг аллома Носириддин Тусий ижтимоий адолатнинг учта асосий талаби мавжудлигини ва у жамият тараққиётини белгиловчи муҳим омил эканини алоҳида уқтирган эди:

"Адолатнинг биринчи талаби аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлашдир. Иккинчи талабга кўра, эл-улуснинг ҳақ-ҳуқуқи тенг таъминланган ҳо.гда кишиларни хизматга тайинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиш лозим. Адолатнинг учинчи талаби эса барчанинг тенг фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришда-

ги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишига имкон яратишдан иборат".

Бу каби давр ва ҳаёт тажрибасида тасдиқданган фикрлар орадан саккиз аср чамаси ўтиб, Президент Ислом Каримовнинг раҳбарлик фаолиятида ўзига хос тарзда ифода топмоқда. Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун юртбошимизнинг маърузаларидан биридаги ушбу нуқтага диққат қилайлик. Бу маърузада у меҳнат тақсимоли, меҳнатга ҳақтўлаш мезонлари, инсон меҳнатини қадрлашда адолатга амал қилиш хусусида тўхталиб, жумладан, шундай деган эди:

"Орол фожiasi Қорақалпоғистон билан Хоразм воҳасига, унинг иқлими, табиатиға ҳам таъсири жуда салбий бўлаётганини ҳаммамиз яхши биламиз. Бу фожиянииг энг ёмоли, энг оғир таъсири нгу заминда яшаётган одамларниш соғлиги, саломатлигиға бўлса, шу қаторда деҳқон тақдириға тушаётган оғирлигини ўлчаб бўлмас. Фақатгина бир мисол: Хоразм деҳқонлари ҳар йили ўн бсш миллион тонна тузии даладап ювиб чиқаради! Тошкент, Сирдарс, Жиззах вилоятлари гектарыға 25—28 центнердаа ҳосил кўтарадиган бўлса, Хоразм вилояти йилиға ерпипг шўрини уч-тўрт марта ювиб 30—35 центнердан ҳосил олади. Буии ким ҳисоблайди, буни ким қадрлайди?"

Бошқа бир ўриқца эса Президент қатъий таъкидлаган эдики, "давлат жамиятнинг кескин табақаланишиға — ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал қашшоқларға бўлип кетишиға йўл қуимаслиги керак".

Бундан шу хулоса келиб чиқадики, ҳар турли кинғир йўллар билан ҳаддан ташқари бойлик орттириб ўзини кўярга жой тополмай, "тўқликка шўхлик" қиладиган кимсаларнинг жilовини тортиб қўйиш билан бирға, ҳалол меҳнат кишиларига имконият яратиб бериш, уларни қўллаб-қувватлаш, зарур бўлса, рағбатлантириб бориш давлат сиёсатининг муҳим йўналишиға айланган.

"Адолатнинг учинчи талаби" сифатида Президент жамият тараққиети ва унинг сиёсий муҳитини белгилашда раҳбар кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйишға катта аҳамият беради ва бу масалаға ҳал қилувчи маънавий-сиёсий омил, туб ислохотларнинг таянчи ва бош йўналтирувчи кучи, деб қарайди: "Халқнинг дардига бс-фарқ қарайдиган, ўз мапфаатидап бошқа нарсапи ўйламайдиган, худбип ва таъмагир раҳбарлар мамлакатимиз равақига, халқимиз фаровонлигиға тўсиқбўлмоқда. Энди улар билап муроса қилиб бўлмайди. Бизға шундай раҳбарлар керакки, токи улар элим дсб, юртим деб куйиб-сниб, ўз

халоватидан кечиб меҳнат қилсинлар! Барча бўғинларда инсофли, диёнатли, билимдон, тажрибали раҳбарлар бошчилик қилмас экан, мустақил мамлакатимизнинг обрўси, унинг манфаати учун мардлик, жонқуярлик билан ишламас экан, ишларимиз кўнгилдагидек бўлмайди".

Ислом Каримов тасавурида адолат тушунчаси инсоннинг жамики фазилатларини қамраб олиш билан бирга унинг жамият тараққиётида тутган ўрнини ҳам белгилайди. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, биз бугун мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ қилиш билан халқнинг маънавияти ва руҳияти чамбарчас боғлиқ эканига гувоҳ бўлиб турибмиз.

Давлатимиз раҳбари топиб айтганидек, биз Шарқ цивилизациясига манеублигимиз билан фахрланамиз. Шарқ цивилизацияси эса доимо халқни бўлғуси ўзгаришларга маънавий ва руҳий жиҳатдан тайёрлаб келган.

"Фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларга тайёр бўлиши мумкин".

Президент томонидан баён этилган бу хулоса ҳозирги кунда ҳаётда ўз тасдиғини тонди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган гўш ислохотларнинг сиёсий маданияти, маърифийлиги, қолаверса, ҳаётийлиги ва қудрати унинг умуминсоний қадриятлар ва халқимиз маънавий-руҳий эҳтиёжлари билан уйғунлигидадир.

Зеро, маънавий замини мустаҳкам, асрлар мобайнида шаклланган илгор анъаналар, тараққиётга хизмат қиладиган урф-одатлар ва қадриятлар асосига қурилган сиёсатгина ҳаётийдир.

ИСТИҚБОЛ ЭГАСИ - СОҒЛОМ АВЛОД

Ўзбекистонда жамият маданий-маънавий қиёфасини шакллантиришнинг яна бир муҳим жиҳати оналар ва болалар соғлиғини сақдаш, соғлом авлод тарбияси ва хотин-қизлар ўртасида иш олиб боришнинг самарали, замонавий йўллари тоғшидир. Бу борада ҳам Ўзбекистоннинг ўз йўли шаклланиб бормоқда.

Маълумки, маънавий тарбия аввало оиладан бошланади. Оила мустаҳкам, тиш ва фаровон бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келади. Бу эса ўз навбатида маънавий ва руҳий муҳитнинг соғломлиги, ислохотлар муваффақияти учун тегишли замин яратади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда оилани лғустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоқда.

Республикамиз мустақилликка эришгач, фуқаролар дахлсизлигини таъминлаш, оила, оналар ва болалар муаммоларини ҳал этиш муҳим аҳамият касб этди. Бу масалага Ўзбекистон Конституциясидан қам алоҳида ўрин ажратилгани бежиз эмас. Жумладан, Асосий Қонуннинг "Оила" деб аталган 14-бобида қуйидаги қоидаларни ўқиш мумкин:

"63-модда. Оила жамиятнинг асосий бўғивидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга...

64-модда. Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар. Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятлариви рағбатлавтирада.

65-модда. Фарзандчар ота-оналари насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

66-модда. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар".

Бу моддаларни зеҳн билан ўқисангиз, мамлакатнинг Асосий қонунда оиланинг жамиятда тутган ўрни ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги муносабатлар, оила мустақиллиги, унинг маънавий-ахлоқий асоси, фарзанд тарбияси, келгуси авлод тақдири билан боғлиқ ҳолда ифодаланганини кўрасиз. Мазкур ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистонда том маънодаги фуқаролик жамиятини шакллантиришга асос бўлди. Айни пайтда инсонни инсонлиги учун улуғлаш, унинг яшаш ҳуқуқини кафолатлаш каби эзгу ниятлар давлат сиёсати даражасига кўтарилгани бугун ҳаммага аён.

Улуғ бобомиз Абу Наср Форобий: "Агар инсон эзгуликка интилиб яшаса, унинг умри қувончли ва гўзал кечади, гўзал ҳаёт эса халқ назарида ҳам, худо назарида ҳам юксақдир", деган эди. Азиз юртимизда янги давлатчиликка пойдевор қўйилаётган илк кунлардан оқ республика раҳбарияти ана шу шарқона ҳаёт ҳикматларига алоҳида эътибор билан қараб келмоқца. Шу боисдан бизда ислохотлар халқ руҳияти, унинг маънавий эҳтиёжлари, кундалик турмуш тарзи талабларидан келиб чиқиб амалга оширилмоқца. Бу эса халқ билан ҳокимият, фуқаро билан давлат ўрта-идаги муносабатларнинг мустаҳкамланишига хизмат

қилмоқда. Бошқача айтганда, халқ ўз ҳокимияти, ўз давлатига ишонч ва ҳурмат билан қарамоқда. Чунки у ўз тақдирини, фарзандлари истикболини давлат истикболи билан уйғун ҳолда кўрмоқда. Давлат сиёсатимизнинг жуда катта маънавий қудрати ҳам мана шунда.

Кучли ижтимоий муҳофаза Президент Ислом Каримов ислохотчилик фаолиятининг етакчи йўналишларидан бири ҳисобланади. Аҳолисининг кўпчилигини болалар ва ёшлар ташкил этадиган мамлакатда бу масала муҳим ижтимоий аҳамиятга эга. Қиёслаш учун шуни айтиш лозимки, масалан, баъзи мамлакатларда оилада икки-уч киши ишлаб бир кишини бокса, ўзбек хонадонида кўп ҳолларда бир кишининг иш ҳақи билан 6—7 жондан иборат оила тиркчилик қилади. Очироқ айтганда, Ўзбекистонда ишловчидан кўра истеъмолчи кўпроқ.

Ана шундай бир вазиятда ислохотларга маънавий тус бермасдан, одамлар психологиясини ўзгартирмасдан туриб, кўзланган мақсадга эришиш қийин. Ўзбекистон ҳукумати халқни иқтисодий бўҳронлардан эсон-омон олиб чиқиш юзасидан бир қанча ибратли юштарни амалга оширгани бугун ҳар томонлама эътироф этилмоқда.

Мамлакат ва миллат истикболи учун доимий қайғуриш давлат арбобининг сиёсий нуфузини, унинг янгидан-янги қирраларини, фаолиятининг кўлами ва миқёсини белгилайди.

Президент Ислом Каримов истиклолнинг дастлабки кунлариданоқ бу борадаги ўз нуқтаи назарини очиқ-равшан баён қилди. У президентлик лавозимини эгаллагач, имзо чеккан биринчи Фармон ҳам "Соғлом авлод учуп" деган икки даражали орден таъсис этиш ҳақида эди.

"Бизнинг вазифамиз—ривожлашга мамлакатлар қаторига чиқиб олиш. Жисмоний, маънавий, моддий жиҳатдан соғлом авлодсиз бунга эришиб бўлмайди. Шунинг учун Ўзбекистонда бағффурушликка, жиноятчиликка қарши олиб борилган шафқатсиз кураш авваламбор ўзимизнинг порлоқ келажагимиз учун кураш деб биламан... Соғлом деганда биз фақатгина жисмап баққуват фарзадларимизни эмас, балки маънавий бой авлодни ҳам кўзда тутганмиз. Чунки ҳар томонлама соғлом авлодга эга бўлган халқни ҳеч қачон енгиб бўлмайди", деб таъкидлаган эди юртимиз раҳбари шу муносабат билан.

"Соғлом авлод" ҳаракати билан боғлиқ эзгу мақсад Ўзбекистонда хотин-қизлар ҳаётига дахлдор масалаларни қайта кўриб чиқиш, бу борадаги ишларни такомиллаштириш вазифасини кун тартибига қўйди.

Мустақилликнинг қисқа даврида, собиқ Иттифоқтаркибидан ажралиб чиққан мустақил мамлакатлар ўртасида биринчи бўлиб ватанамизда соғлом авлод тарбияси бўйича ҳукумат миқёсида бутун бир тадбирлар мажмуи ишлаб чиқилди. Жумладан, хотин-қизлар қўмиталарининг раислари маҳаллий ҳокимият органлари таркибига киритилди. Улар жойларда ҳоким ўринбосарлари этиб тайинланди. Республика хотин-қизлар қўмитаси раиси эса Бош вазир ўринбосари мақомига эга бўлди. Бу юртимизда хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш, опа-сингилларимизнинг фаоллигини ошириш, маънавий ва руҳий мадад бериш, қолаверса, уларни қонун билан ҳимоя қилиш имконини беради.

Хотин-қизлар қўмиталари раисларининг ҳокимият таркибига киритилиши бошқарувнинг шунчаки янги шакли эмас. У мазмун-моҳиятига кўра катта сиёсий, маънавий ва иқтисодий аҳамият касб этади. Буни қуйидагиларда ҳам кўриш мумкин:

Биринчидан, жойларда маҳаллий ҳокимият органи раҳбарининг ўринбосари мақомига эга бўлган хотин-қизлар қўмитаси раисининг фаолият доираси кенгайди, таъсир кучи ҳам, масъулият ҳисси ҳам ошди.

Иккинчидан, маҳаллий ҳокимият органларининг ҳар бир она ва бола, ҳар бир оила маҳалла билан яқинлашишига қулай шароит тутилди. Бу фуқаролик жамиятини такомиллаштиришнинг соф миллий кўршғяши, яъни Ўзбекистоннинг ўзига хос бўлган, бошқа ҳамдўстлик мамлакатларидан фарқ қиладиган ёндашувларидан бири.

Учинчидан, икки юздан ортиқ туман, шаҳар, вилоят ва республика ҳукумати таркибига кирган хотин-қизлар қўмиталаридаги ходимларни маблағ билан таъминлаш мамлакат иқтисодига бирмунча қийинчилик туғдирса-да, оналар ва болалар соғлигини таъминлаш, хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш ва мамлакатда ҳар томонлама баркамол шахсни тарбиялаш учун ҳукумат ҳар қандай харажатга тайёр турганлигининг ўзи мазкур масала давлат аҳамиятига эга эканлигини кўрсатади.

Тўртинчидан, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, хотин-қизлар масаласини ҳукумат даражасига кўтариш, уларнинг ҳукумат таркибида фаолият кўрсатиши тажрибасини жаҳон давлатчилиги тарихи ҳозиргача кўрмаган. Хотин-қизларнинг кундалик ташвиши, турмуши ва мақсадинтилишлари давлатнинг кундалик юмушларидан бирига айланиши, уларга давлат ғамхўрлиги кўрсатилиши ва тўла

ижтимоий муҳофазага олиниши соф инсонпарвар сиёсат белгисидир.

Тўғри, қатор мамлакатларда ҳам хотин-қизлар ҳаракатлари, уларнинг турли-туман ташкилотлари мавжуд. Хотин-қизлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, оналик ва болалик муҳофазаси каби бир қатор муаммоларни ҳал этиш учун биргаликда ҳаракат қиладилар. Уруш ва тинчлик, экология ва саломатлик муаммолари, жаҳон сиёсатининг турли йўналишлари хусусида ўз муносабатларини билдириб борадилар. Бироқ улар ҳукумат таркибида эмас[^] жамоат ташкилоти сифатида иш олиб боради. Фақат Ўзбекистондагина хотин-қизлар ҳаракатига ҳукумат миқёсида эътибор берилади. Бу эса юртимизда оила, аёл»лар муаммоси ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор кўрсатади.

Биз ҳақиқатан ҳам мураккаб даврда яшайпмиз. Энди тайёрга айёрликдан кўра кўпроқ ишлашга, ўзимизни ўзимиз боқишга, ўз турмушимизни ўзимиз изга солишга ўргана бошлайпмиз. Бундай кўникмага эга бўлмагаимиз боис янги турмуш тарзини йўлга қўйиш жараёни осонликча кечмаяпти. Афсуски, бунга руҳий-маънавий жиҳатдан тайёр эмаслигимиз бизга панд бермоқда.

Аслини олганда, бозор иқтисодига ўтиш, бозор муносабатларини чуқурлаштириш ҳар кимнинг ўз қобилиятига яраша яшашини тақозо этади. Унинг қатъий, айти пайтда шафқатсиз қондаси ана шундай. Ўзбекистон ҳукумати бу қондани ҳам инсонпарварлик ва фуқарошрварлик йўли билан ислоҳ қилиб бормоқда.

Сиёсатнинг инсонпарварлиги жамиятда қарор топаётган маданий-маърифий муҳит билан белгиланади. Давлат сиёсати халқнинг ўй-ташвишларига қанчалик яқин бўлса, уларнинг хоҳиш-иродасини қанчалик кенг ифода этса, маърифий тараққиётга нгунчалик кўп имконият яратилади. Шу маънода Президентнинг: **"Хотин-қизларга муносабат жамиятимизнинг маънавий, ахлоқий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак"** деган кўрсатмасини яна бир бор эслаб ўтиш ўринлидир.

Давлатимиз раҳбари қуйидаги аниқ мақсадларга эътибор қаратиш лозимлигини қайта-қайта уқтиради: оналарнинг обрў-эътиборини жиддий равишда ошириш, уларнинг меҳнатини, жисмоний соғлом, маънавий бой ҳамда ахлоқан пок ёш авлодни тарбиялашдаги хизматини муносиб баҳолашимиз керак. Она тўғрисида, унинг фарзанди тўғрисида ғамхўрлик қилиш давлатимизнинг муқаддас бур-

чидир. Ва биз Ўзбекистондага оналар ҳамда уларнинг фарзандлари таъминланган, соғлом, бахтиёр бўлишлари учун, улар келажакка умид билан дадил, бежавотир боқишлари, эртанги кунга ишонч билан яшашлари учун барча ишни килмоғимиз зарур.

Бу борада соғлиқни сақлаш тизимини янада такомиллаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Унитубдан ислоҳқилишгина эмас, моддий-техникавий жиҳатдан мустаҳкамлаш, замонавий диагностика ва даволаш аппаратлари билан, юқори малакали тиббий кадрлар билан таъминлаш ҳам зарур. Энг аввало, соғлиқни сақлаш бутун тизимининг энг муҳим бўғини—кўп соҳали туман касалхоналари ҳамда қишлоқ тиббиёт муассасаларини ривожлантириш, уларни техника билан жиҳозлаш, дори-дармон ҳамда препаратлар билан таъминлаш даркор.

Олдимизда турган мақсадларимизга эришиш, янги, демократик жамиятни куриш, ислохотларнинг тақдири, Президент таъкидлаганидек, қандай интеллектуал кучларга эгалгимизга, ёшларимиз қандай маданий ва профессионал савияга эришганлигига, қандай идеалларга этикод қилишига, маънавий жиҳатдан қанчалик бойишига боғ-лиқ. Шу боис аҳолининг билим олиш имкониятини кенгайтириш, миллий тикланиш ғоясини амалга оширишга қодир янги авлодни тарбиялаш энг муҳим вазифаларимиздан биридир.

Биз тафаккурга, фикр мусобақасига эҳтиёж ҳар қачонгидан ҳам кучайган бир даврда яшаймиз. Бинобарин, аҳолининг онги ва тафаккурида кескин бурилиш яшаш, мамлакат интеллектуал салоҳиятини янада юксалтириш, ҳар жиҳатдан баркамол авлодни вояга етказиш озод ва қудратли давлат барпо этишнинг асосий шартидир.

МАЪРИФАТ - ТАРАҚҚИЁТ МЕЗОНИ

Жадидчилик ҳаракатининг атоқли намояндаси Абдулла Авлонийнинг:

"...Маърифатли халқ шижоатли бўлур. Шижоат қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатлигидан иборатдир. Маорифдан, фунундан ва маданиятдан маҳрум бўлган халқ жаҳолат панжаларининг орасида ҳамир каби эзилгандек, аъфоли замимида ҳам ўз нафсининг ёқасини бўшата олмас... Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдир ", деган оқил фикрлари бор.

Афсуски, шўролар замонида халқимиз ана шундай му-
сибат гирдобига тушиб қолган эди. Коммунистик яккахо-
кимлик халқнинг эркин меҳнат қилинган бўлган рағбати-
ни сўндирди, инсоний ҳақ-ҳуқуқларини бўғди, имкони-
ятларини чегаралаб қўйди. Оддий меҳнаткаш тугул раҳ-
бар ходимларгача ҳеч ким ўз ақли, ўз идроки билан иш
юритолмасди. Мустақил фикрлайдиган, юз бераётган
воқеа-ходисаларга мустақил баҳо берадиган кишилар ўзбо-
шимча, маҳмадона деб қораланар, тазйиққа олинар эди.
Бу тузум шундай носоғлом муҳитни вужудга келтирган эди-
ки, натижада лаёкатсиз, фикрсиз, лаганбардор, бошлиққа
таъзим, ходимга зуғум кўрсатадиганлар кадр-қиммат то-
пиб яшарди. Негаки, мустамлакачилик сиёсатининг та-
биати шуни тақозо қилар эди.

Буларнинг барчаси жамиятнинг маънавий таназзулини
тезлашгирди. Халқ манфаатини ўйлаган, унинг онига нур,
қалбига зиё багишлашга интилан, виждон ва ақл билан
ишлашга, ҳуррият учун курашга чорлаганлар эса комму-
нистик партиянинг лаббайгўй югурдаклари томонидан
сўроқ-терговга тутилар, маънавий жиҳатдан бадном қили-
нар, баъзан эса ҳатто жисмоний маҳв ҳам этилар эди.

Натижада бундай беаёв ва шафқатсиз бедодликлардан
огоҳ бўлиб турган халқ бутунлай умидсизликка тушди.
Жамиятда на партияга, на сиёсатга, на давлат ва унинг
йўлбончиларига ишониш қолди. Ишончидан айрилган киши
эса руҳан ўликдир. Маълумки, руҳияти шикаста ва озур-
да, ҳадик ва кўрқув гирдобига тушган одамда яратишга,
бунёд этишга интилиш бўлмайди. Ва ҳатто ҳаётга, яшаш-
га рағбат ҳам шунчаки "кун кўриш"га айланади.

Ҳаётга бефарқ қараш, лоқайдлик аксарият кўпчилик-
нинг яшаш тарзига айланди. "Совет кишиси" ўз соясидан
чўчиб яшайдиган бўлиб қолди. Чунки юрагининг туб-ту-
бига кўрқув билан қозик қилиб қоқилган тобелик, муте-
лик туйғуси уни тирик мурда ҳолига солиб қўйган эди.

Шоир Эркин Воҳидов ибораси билан айтганда:

Билмам қандок, не сабаб, қачон
Ҳаётингга ошно бўлган ул— Боши
эгик, бесўз, беисён Юрагингда
макон тутган қул.

Кимга даъво килурсан, билмам,
Қайси маслак, қай тузум масъул?
Кетмас бўлиб жой олмиш маҳкам
Юраптгда макон тутган қул.

Исканжадан етим зурриёд,
Қатағондан бева қолган тул, Кўхна
замин қаъридан фарсд, Юрагангда
макон тутган кул.

Бургут эдинг, парвози баланд, Сенга
хам ёр зулфикор, дулдул. Нечук
увол мусича монанд Юрагингда
макон тутган кул.

Умр қошу киприк ораси,
Гадоликдан адолик маъкул. Қуллар
ичра энг бечораси Юрагингда макон
тутган кул.

Кел, уйқулик кўзингни оч сен, Ўз
холингдан қах-қах уриб кул.
Шундай кулки, ичмнгдан қочсин
Юрагингда макон тутган кул.

Мустамлака тузуми қолдирган огир асоратларни бар-
тараф этиншинг асосий шартларидан бири жамиятни маъ-
рифатли қилишдир. Чунки маърифат—қуллик кушанда-си.
У маънавий қарамлик, кўрқув ва ҳадикии бартараф қилади,
инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият ато этади.

Шоир ана шундай инсон қалбини ва руҳиятини қул-
ликнинг барча асоратларюо тобелихнинг иллатларидан
фориг этгувчи беқиёс кучини назарда тутиб, одамни ўзини
ўзи маънан тозалашга, онг ва тафаккур кучи билан ўзини
ўзи енгашга даъват этади ва "Кел, уйқулик кўзингаи оч сен,
Ўз холингдан қах-қах уриб кул" деганда одамларга
ўзлигини ва оламни англаш асосида ўзини енгишга маъ-
рифатли ва юксак маънавият кишиси бўлишга чакиради.
Бу жуда катта руҳий қудрат ва маънавий шижоат талаб
этадиган ҳодисадир.

Тарихий тажриба ҳар қандай ислоҳот ва янгиланиншар
энг аввало инсон онга ва қалби орқали ўтган таққирдага-на
самарали натижа беришини кўрсатмоқца. Шунинг учун
хам Ўзбекистонда озодликнинг илк кунлариданоқ одам-лар
онги ва дунёқарашида ўзгариш яшаш зарурлигига кат-та
эътибор бериб келинмоқца. "Иқтисодий ислоҳотларпи ҳал
этиш мумкин. Халқнинг таъминотици хам амаллаб ту-риш
мумкин. Аммо маънавий ислоҳотлар, қуллик ва муте-лик
исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-
боболарнимизпинг удумларини тиклаб, уларга муносиб во-
рис бўлиш — бу дупседа бундап ортиқроқ ва бупдан шараф-
лироқ вазифа йўк".

Ислом Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ баён этган бу фикр халқни маърифий уйғоқликка чорлаш йўлидаги оташин даъват бўлиш билан бирга, бу соҳадаги ишларимизнинг асосий йўналишларини ҳам белгилаб берган эди.

Бу хусусда сўз юритишдан аввал юртимизнинг маърифатпарварлик тарихига бир сидра назар ташлаш лозим.

Юқорида зикр этганимиздек, Туркистон маърифатчилик мактаби бой ўтмиш ва улкан меросга эга. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдулқодир Шакурӣ, Ашурали Зоҳӣрий, Ҳожи Мўьин, Сиддиқий-Ажзий, Саидрасул Саидазизий, Исҳоқхон Ибраҳим, Аҳмад Дониш XIX аср охирларида фаолият бошлаб, халқни миллий зулм ва қолоқликдан халос этишнинг ягона йўли маърифатда деб билдилар. Бу фидойи зотлар мустабид тузум ва жаҳолатга, маънавий қуллик ва зулм-зўравонликка қарши бор кучлари, истеъдод ва салоҳиятлари билан кураш олиб бордилар. Бу маърифатпарвар боболаримиз дунё кезиб, дунё халқтарининг илму урфони, касб-кори ва маданияти билан ҳар томонлама танишиб, мустамалакка ўлкани илм чироғи билангина озодлик сари бошламоқ мумкин эканини чуқур ҳис этдилар. Шу сабабли ҳам энг аввало юртимизда мактаб-маориф ишларини ривожлантиришга ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан азму шижоат намунасини кўрсатадилар.

Уларнинг пешволаридан Абдулла Авлоний илгари сурган *"Илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, раҳбари, нажотидур"*, деган ғоя маърифатпарварлик ҳаракатининг дастурини ташкил этар эди.

Бу даврда маърифатларварлик ватанпарварликка айланган эди.

Жадид мактаблари ташкил этишдан мақсад болаларни ҳат-саводли қилишгина эмас эди. Аксинча, жадид маърифатпарварлиги замирида улуғ бир ғоя—миллатсеварлик ғояси, миллатнинг дардларига дармон бўлишга интилиш туйғуси мужассам эди. Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли кейинчалик бу хусусда шундай деб ёзган эди:

"Жадид мактаби очишимизга сиёсий ва маданий курашчилар тайёрлаш баҳоси берилмаганига таассуф билдирмай ўтолмайман. Наинки биз жадид мактаби очили билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўтириб насиъа ёзадиргон ходимлар етказсак!"

Атоқли маърифат раҳнамолари Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдулқодир Шакурӣ эса дастлаб Самарқанднинг Жом-

бой туманига қарашли Ражабамин қишлоғида янги усулдаги мактаб очиб, миллат фарзандларига дунёвий фанлардан дарс берадилар. Янги мактаблар учун дарслик ва ўқув қўлланмаларини ҳам жадидларнинг ўзлари тайёрладилар. Бу ҳақда Бехбудий шундай деб ёзади:

"Бизни "Мадхали жузрофиян имроний" ва "Мухтасар жузрофияи Руси" китобимизда Оврупа, Осиё, Африқо, Америка ва Австралия ҳам Русия мамлакатларини масоҳат, ҳудуд, нуфусларини қадари ва соати ва ҳар бирида неча мамлакат ва ҳукумат борлиги ва Русия мамлакатини тақсимот ва нуфусларин эски ва янги қитъаларини ҳудуд ва денгизлари ва ер юзидаги ислом, насора, яҳуд ва мажусларни адади муфассал ва ҳифзи баён этдилар".

Табиийки, ўлкада миллий фикр уйғонишидан чор ҳукумати асло манфаатдор эмас эди. Негаки, неча ўн йиллар мобайнида қарамлик ва тобеликка маҳкум қилинган халқ замонавий дунё илмларидан баҳраманд бўлса, миллий онги уйғонса, оқу қорани таниса, охир-оқибатда мустамлакачи тўраларнинг зулмига қарши кураш бошлаши муқаррар эди.

Шунинг учун генерал-губернаторликнинг "Туркистон ўқув округи" деб аталувчи идораси маъмурлари жадид мактабларига йўл бермаслик мақсадида бор ҳийла-найронларни ишга солдилар. Янги усул мактаби очиш учун 9 моддадан иборат шарт талаб қилинарди. Ўз-ўзидан аён-ки, бу шартлар янги мактаб очиш ташаббусларини бўғиб ташлашга қаратилган эди.

Чоризм амалдорлари бу билангина кифояланмасдан, жадид мактабларига қарши ўлкада "Русия империяси ва оқ подшоҳга содиқ фуқаролар тарбиялаб етиштириш" ниятида рус-тузем мактабларини кўплаб ташкил қилишга киришдилар.

Аммо сиёсий жиҳатдан етук миллий маърифатчиларимиз бу ҳаракат замиридаги ёвуз мақсадни ўз вақтида англаб етдилар ва унинг моҳиятини фош этдилар. Шу маънода Бехбудийнинг куйидаги сўзларини эслаб ўтиш ўринлидир:

"Русский-туземний мактабларга ўқиғонлар зиёли тугул ҳаёли ҳисобланмайдурлар. Улар фақат русча чаласавод кишилардур... Эски ҳукумат зоҳиран бизни мадапий қилмоқ учун русский-туземний исминда (бизнинг учун) мактаблар очиб, ўз фаҳминлариича бизни дунё ва охиратда тек бахт, яъни пасора (христиан) қиладурғоп миссионерларга топширдилар".

Абдулла Авлоний ҳам сафдошлари сингари мазлум Туркистон халқини илм-маърифат зиёсидан баҳраманд қилиш-

да унутилмас хизматлар кўрсатди. Алломанинг "Туркий Гулистон" ёхуд ахлоқ" китобидан жой олган куйидаги фикрлар маърифат ва илм-фаннинг жамият тараққиётида қанчалик юксак ўрин тутишидан ёрқин далолат беради. Шунинг учун, муҳтарам китобхон, ижозатингиз билан китобдан бир неча кўчирма келтирсак. Бу парчаларда муаллиф маънавий ҳаётнинг ўзак тушунчаларига содда ва маънодор изоҳлар беради. Уйлаймизки, бу тушунчалар бугун—ўзлигимизга қайтиш жараёни кечаётган бир пайтда айрича аҳамият касб этади.

"Илм инсон учун гоаят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилур. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан аюруб берур. Тўғри йўлга раҳнамолик қишиб, дунё ва охиратда масъул бўлишимизга сабаб бўлур.

Бизларни илм жаҳолат қоронгулигидан қутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, б) > зуқ ишлардан қайтарур, яхши хулқ ва адаб соҳиби қилур. Аляоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни орттирур. Жаноби Ҳақнинг азамат ва қудратини билдирур.

Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, маънавиятимиз, ҳимматимиз, гайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқдур. Пайгамбаримиз "Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз", дебмушлар".

"Риёзат деб савоб ишларни қилиб, гуноҳ ишлардан сақланмоқни айтилур. Риёзат адабнинг қони, руҳнинг дармонидур, инсонларни тўғри йўлга солибэғри йўлдан қайтарувчидур. Шу сабаб риёзат қилгувчилар оқил ва фозил бўлгувчидурлар".

"Шижоат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилур. Шижоатнинг зидди қўрқоқликдир. Қўрқоқ киши ўзининг соясидан ҳуркар, ҳеч бир иш қилишига юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва қўрқоқлик орқасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилурлар. Шунинг учун ҳар ишда шижоатни қўлдан бермаслик лозимдур. Шижоат инсониятнинг соф оиласи, иффат, гайрат, истиқомат каби яхши хулқларнинг нурунийсидур. Шижоатнинг ҳақиқати қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатидан иборатдур...

Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиби бўлса ҳал^ ўзидан оғиз кишиширга ишдат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, таъби карим булур. Зероки, вужудимиздан паидо бўладигон, афъол

ва ҳаракатимизнинг манбаи ҳавас ва орзудир. Бу ҳавас ва орзуға фақат ҳилм ила голиб келурмиз. Ва бу васила ила тўғри йўлга кириб яхши хулқ соҳиби, дин ва миллат ходимларидан булурмиз ".

"Жаҳолат деб ўқимаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдиган нодошиқни айтилур. Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошигидур. Илм ва маърифат соҳиблари фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тадқиқ ва мушоҳода ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсанинг моҳиятини мушоҳода қиурға ақл ва фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва зоҳирпарастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати ақлу ирфон, илму дониш соҳибларига махсус бир мазият, жоҳил ва нодотарга зўр азиятдур. Жаҳолат арбоби қаерда бўлса лойиқу эътибор бўлмоқ шарафидин маҳрумдир. Моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунча фақир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг кўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатпешроқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилати қанча баланд бўлса, жаҳолатдан тугиладигон ёмонликлар балолари шунча остин ва хорликдур ".

Ҳақиқатан ҳам, кишида жаҳолат кучли бўлса, унинг хатти-ҳаракатини жаҳолат бошқарса, жамиятда ҳалокат ва фалокат юз бериши табиий. Жаҳолатнинг қўли баланд келган чоғларни кўз ўнгимизга келтирайлик. Падаркуш Абдуллатиф содир этган фожиани қандай баҳолаш мумкин? Вужудда бекиёс истеъдод нишоналари эндигина куртак отаётган Мўмин Мирзонинг қатл этилишини қандай тушуниш мумкин?

Буларнинг барчасига жаҳолат, жоҳиллик сабаб. Ёнверимиздаги худудларда жаҳолат устун келиб минг-минглаб хонадонлар бошига кулфат солган Тожикистон воқеалари, Афғонистондаги хунрезликлар бугун бизга сабоқ бўлиши керак. Бу воқеалар сиёсат жаҳолат қўлида ўйинчоққа айланиб қолиши нақадар аянчли оқибатларга олиб келишини яққол кўрсатади. Демак, маърифатга асосланган, маърифат билан амалга ошириладиган давлат сиёсати-на ҳар қандай бало-офатларнинг олдини олишга қодир.

Донишманд Афлотун: "Жоҳининг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдир. Инсон энг юқумли касалликдан сақланган каби жаҳолатдан ҳазар қилмоғи лозим ", деб уқтиради. Мажозий мазмунда жаҳолат еру осмон ўрта-сида ловиллаган оловдирки, у хуруж қилган пайтда ҳўлу курук баробар ёиади ва фақат ҳалокат билан якун топади.

Бугун ҳаёт ҳар биримиздан ўз тақдиримиз, ўз оиламиз, ўз Ватанамиз ҳақида жиддий қайғуриш, эртанги кун учун астойдил ҳаракат қилишни тақозо этмоқда. Юрагимиздаги орзу-умидлар, эзгу ниятлар ҳатти-ҳаракатларимиз билан уйғунлашиб, ибратли фаолиятга айлансагина кўзлаган мақсадимизга эришмоғимиз мумкин. Президент Ислам Каримовнинг маърифат ва маданиятга қатъий эътибор бераётганининг сабаби ҳам шунда. Ҳозирги кунда халқ таълимини тубдан ислоҳ қилиш, ўқиш ва ўқитиш услубини жаҳоннинг илғор тажрибалари асосида янгидан ишлаб чиқиш ва шу асосда ёш авлодни тарбиялаб вояга етказиш—маърифий соҳадаги энг долзарб вазифаларимиздан биридир. Юксак маърифатли, ҳар қандай қийинчиликни енгишга қодир авлодгина Ўзбекистоннинг буюк келажакгини яратади.

ЛИЦЕЙДАН АКАДЕМИЯГА

Маълумки, шўролар ҳукумати даврида ҳукмрон тузум ўзининг жаҳонда энг инсоний, энг одил ва энг демократик, энг саводхон жамият барпо этгани билан мақтаниб бутун жаҳонга жар солар эди. "Дунёдаги энг ўқимишли мамлакат", "олий маълумотли мутахассислар сонига кўра жаҳондаги биринчи давлат" деган сохта таърифлар расмий ва мақганчоқ мафкура орқали кенг тарғибу ташвиқ қилинарди.

Сиртдан қараганда, ҳақиқатан ҳам манзара шундай эди. Собик СССРда юзлаб университет ва институтлар, олий ва ўрта махсус билим юртлари, минглаб илмий тадқиқот муассасалари фаолият кўрсатарди. Лекин улар сон жиҳатидан кўп бўлгани билан жаҳоний андозалар даражасида эмас эди. Бунинг асосий сабабларидан бири коммунистик жамиятда ҳамма нарса, жумладан илм-фан, мактаб-маориф тизимининг ҳам ўша ёлғон ва ўлик ғояларга қурбон қилинганида эди. Совет Иттифоқини таназзулга олиб келган сабаблардан бири ҳам шунда экани шубҳасиз.

Шунинг учун Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга кiritгач, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари сингари маънавият ва маърифат соҳасини ҳам тубдан ислоҳ қилиш вазифаси жамиятимиз оддида кўндаланг бўлди. Чунки шўро ҳукумати миллий кадрлар тайёрлаш масаласида риекорона сиёсат олиб борарди. Энг нуфузли, жаҳон мезонларига жавоб берадиган мутахассислар етиштирадиган ўқув

муассасалари аксарият Марказда — Россияда жойлашган бўлиб, иттифоқдош республикалар, хусусан Урта Осиё минтақасидан бу даргоҳларга санокли вакилларгина қабул қилинарди. Ва натижада миллий республикаларда ноёб ихтисосга эга мутахассислар етишмайди, деган муаммо сунъий равишда вужудга келтирилиб, бу юртларга минг-минглаб "ўз одамлари" жўнатилад эди. Бунинг оқибатларини изохдаб ўтиришга ҳожат йўқ.

Шу боис истиқлолнинг дастлабки кунлариданок фан ва техникага муносабат, халқ таълими тизимини жадал ислоҳ қилишга киришилди. Бир қатор ўқув юртларининг мақоми, дастурлари ва таълим услублари бутунлай ўзгартирилди. Энг замонавий, шу пайтгача бизда бўлмаган энг зарур ихтисосликлар бўйича алоҳида университет ва институтлар, жумладан, Мудофаа вазирлиги қошида Ҳарбий академия, Ички ишлар вазирлиги қошида Ички ишлар академияси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурда Давлат ва жамият қурилиши академияси, Банк-молия академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент авиация институти, Навоийда тоғ-кончилик институти каби ўнлаб янги ўқув муассасалари ташкил этилди.

Айни пайтда халқ таълими тизимини ҳам тубдан ислоҳ қилиш бошланди. Илгор мамлакатларнинг тажрибалари асосида ва чет давлатлар билан ҳамкорликда кўплаб лицей ва гимназиялар очилди. Бошқача айтганда, Ўзбекистонда лицейдан тортиб академиягача бўлган замонавий, янги таълим тизими вужудга келтирилди.

Вилоятларда ҳам янгидан-янги ўқув юртлари очилди. Қатор вилоят институтига университет мақоми берилди. Бу республика ҳукуматининг изчил маданий-маърифий сиёсатининг яна бир далили бўлди. Хўш, бу янгиланишдан қандай мақсад кўзда тутилган эди? Профессор А. Азизхўжаевнинг изох беришича, биринчидан, вилоятларда университет таълимини ташкил этиш бу жойларда илмий-маърифий ишларни ривожлантиришга, энг олис ва чекка шаҳарларни маданий-маърифий марказга айлантиришга асос бўлди. Илмий ва маърифий ишлар халқ ҳаётига тобора чуқурроқ кириб бормоқда. Бу мамлакат аҳолиси онги ва дунёқарашини кенгайтиришда катта аҳамият касб этади. Бевосита меҳнат жараёни билан боғлиқодалм-^{ла}Р энди илмий янгиликлардан доимо ва ўз вақтида хабардор бўлиб борадилар. Янгидан-янги илмий-техникавий ишланмалар, ихтиролар яратилган жойида тезроқ ишлаб чиқаришга жорий этилади.

Иккинчидан, Ўзбекистон тарихий-жўгрофийжихатдан хилма-хил шароит ва иклимга эга бўлган мамлакат. Бунинг устига, турли ҳудуд халқлари умуман умумий тарихга эга бўлгани билан руҳияти, яшаш тарзи, воқеликка муносабати, уни идрок этиш жиҳатидан озми-кўпми фарқланади. Бу ҳол бир вилоятнинг ўзида ҳам турли кўринишларда кўзга ташланади. Ана шундай мамлакатда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Айтайлик, қадимий Хоразм машҳур математиклари, астрономлари, тарихчилари ва давлат арбоблари билан, Фарғона водийси эса дунё тан олган шоиру адиблари билан машҳурдир. Узоқ давом этган мустамлакачилик, ҳаддан ташқари марказлаштириш натижасида марказдан узоқда яшайдиган аҳолининг илмий-маданий савияси анча орқада қолди. Бу мамлакат ишлаб чиқаришига, иқтисод ва умуман тараққиётига кучли салбий таъсир кўрсатди.

Ана шу салбий оқибатларни зудлик билан бартараф этиш учун ҳам жойларда универсал таълим тизимини жорий этиш ҳаёт тақозосига айланди.

Учинчидан, вилоят университетларининг ташкил этилиши ҳаёт билан илмнинг, назария билан амалиётнинг яқинлашувига катта ёрдам беради.

Ҳозирги кунда илму фан соҳасида ҳам рақобат муҳити ҳаётий зарурат бўлиб қолган. Бусиз эса тараққиёт бўлмайди. Илм-фандаги рақобат янги-янга фикр ва гояларга туртки беради, киши дурёқарашини кенгайтиради. Кайси университет ўз ихтиролари, илмий хулоса ва ишланмалари билан ном чиқарса, ўша университетнинг нуфуз ва эътибори оша боради.

Тўртинчидан, вилоятларнинг келажак тараққиёти ана шу ҳудудлардаги олий таълим марказлари билан бевосита боғлиқ. Вилоятларда ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш учун янги соҳаларни эгаллаш, янги ихтисосликларни ташкил этиш, зарур кадрларни шу жойларда тайёрлаш имконияти туғилади.

Олдинлари марказда ўқиган кадрларни вилоятга юбориш масаласи анча-мунча муаммо эди. Вилоятларда университетлар ташкил этилиши билан бу муаммонинг ҳам ечими топилади.

Бештинчидан, вилоятлардаги университетлар воситасида дунёнинг энг илгор, машҳур ўқув юртлари билан ҳамкорлик қилиш имкониятлари пайдо бўлади. Бу эса ўз навбатида дунё тажрибасини ҳаётимизга тезроқ олиб кириш,

фан ва техникани янги ўзанга буриш, шу асосда мамлакат тараққиётини жадаллаштириш имконини беради.

Мамлакатимиз шаҳарларида олий универсал таълимни жорий этишда биз ривожланган давлатлар тажрибасига суяниб иш тутдик. Жумладан, Америка Қўшма Штатларининг Кембриж шаҳридаги Гарвард, Стенфорд, Пристон, Буюк Британиянинг Оксфорд, Лид, Франциянинг Страсбург, Лион, Дижон, Гренобль шаҳарлари номи билан аталувчи университетлари бу мамлакатларнинг пойтахтларида эмас, турли вилоятларида жойлашган бўлишига қарамасдан, ўзининг юксак малакали кадрлар тайёрлаш ва илмий салоҳиятлари билан жаҳонда ном қозонган.

Германияда эса университет таълимининг ўзига хос тажрибаси бор. Назаримизда, ҳаёт синовидан ўтган бу самарали тажриба ҳақида нисбатан қисқача тўхталиш лозим.

Бу ўлкадаги энг қадимий университет Хайдельберг шаҳрида 1386 йили таъсис этилган. XVI асрга келиб, мамлакатда университетлар беқиёс даражада ривожланади. Уша пайтда ташкил этилган олий таълим масканлари Лейпциг, Росток, Грайсватъд, Фрайбург, Гюбинген ва бошқа шаҳарларда ҳозиргача фаолият кўрсатиб келмоқда.

Уларда ўқиш-ўқитиш ишлари илмий тадқиқот билан чамбарчас боғланган ҳодда олиб борилмоқда. Мамлакат тараққиётининг катта-катта муаммолари ана шу даргоҳларда ўз илмий ечимини топмоқда.

Немислар ишлаб чиқаришни механизациялаш, кам меҳнат сарф қилиб, кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш учун бор имкониятларини ишга соладилар. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, саноатни олий малакали мутахассислар билан таъминлаш мақсадида Германиянинг турли заминларида техника университетларини янада кўпайтириш дастури ишлаб чиқилган. Шу боисдан мамлакат тараққиёти тобора тезлашмоқда.

Халқи маърифатли, жаҳон илм-фани ва маданиятидан хабардор мамлакатнинг раванқига раванқ кўшилаверади. Шу боис Ўзбекистон раҳбарияти жойларда илм-фанни, биринчи гада, универсал олий таълимни ривожлантириш учун барча чора-тадбирларни кўрмоқда. Бу мақсадларга катта миқдорда маблағ ажратилмоқда. Хорижий мамлакатлар билан юший-техникавий ва таълим соҳасида ҳамкорликтобора чуқурлашиб бормоқда. Шубҳа йўқки, кўрилатган бу тадбирлар мазкур тизимда кескин бурилиш ясаш, келажакда мамлакатни юксак малакали, билимдон, омилкор кадрлар билан таъминлаш имконини беради.

МАЪНАВИЯТНИНГ БОШ ҲОМИЙСИ

1994 йил 23 апрелда мамлақатимиз маънавий ҳаётида муҳим **бир** воқеа юз берди: Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан "Республика маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази" ташкил этилди.

Маълумки, собиқ Иттифоқ тугатилиши билан бирга унинг коммунистик мафкураси ҳам барҳам топди. Бу мунофиқ, яккахоким мафкуранинг жабру зулмларини обдон тортган ўзбек халқи ўтмишнинг аччиқ сабоқларидан хулоса чиқариб, бу борадаги ўз хоши-иродасини мамлақатимизнинг Асосий қонунида тегишли тарзда ифода этди. Яъни Ўзбекистон Конституциясида очиқ-ойдин қилиб: "Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси бўлишига йўл қўйилмайди", деб ёзиб қўйилган. Шу тариқа жамиятимизда ҳеч қачон мафкура яккахокимлиги рўй бермаслиги учун зарур бўлган ҳуқуқий пойдевор яратилган. Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази ҳам айни шу мақсадни кўзда тутиб ташкил этилди.

Миллий маънавиятни раванқ топтиришга, халқ маърифатини юксалтиришга ҳамда жаҳон халқлари тафаккури маҳсулидан халқимизни баҳраманд этишга, мамлақатдаги маънавий муҳитни янада соғломлаштиришга кўмаклашиш бу ташкилотнинг асосий вазифаси қилиб белгиланди.

Маънавият маркази социологақтадқиқотлар, сўровлар ўтказиш орқали халқимизнинг бой маданий-маънавий меросини ўрганиш, шарқона ва умуминсоний қадриятлар асосида мамлақат ва миллат келажагини белгилайдиган илғор ғояларни юзага чиқариш ҳамда ҳаётга татбиққилиш, маънавий-маърифий ишларни ташкил этишга даъват қилингандир.

Миллатлараро муносабатларни чуқурлаштириш, ҳамжиҳатликни таъминлаш, тинчлик ва барқарорликни сақлаш, минтақамизда яшаётган миллатларнинг маданий-маърифий ва маънавий тараққиёт томирлари муштараклигини тарғиб қилиш мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Умумбашарий бойликларни ўзлаштириш тқсадида мамлақат ва жаҳондаги турли мафкура, эътиқод ва ғояларни ўрганиш асосида соғлом дунёқараш ҳамда сиёсий маданиятни шакллантириш, жамоат бирлашмалари, илмий-ижодий муассаса ва ташкилотларнинг, оммавий ахборот воситаларининг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлашга кўмаклашиш, маънавий-маъ-

рифий масалаларга доир тадбирлар, анжуманлар ва кўргазмалар ташкил этиш ҳам ушбу Марказнинг вазифалари ҳисобланади. Бу мамлакатимизда маданий-маърифий жараёни тезлаштириш, миллий маданият ва урф-одатларни кенг тарғиб қилиш, миллий ғурур ва миллий ифтихор туйғуларини кучайтиришда муҳим ўрин тутади.

Маънавият ва маърифат масалаларини бевосита жамоатчилик йўли билан ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Бу мазкур соҳа равнақига оммавий халқ ҳаракатини кучайтириш билан бирга мамлакат ҳар бир фуқароси онги ва тафаккурини амалий фаолият асосида кенгайтиришдек энг самарали усулдир.

Ўзбекистонг ижодкор ёшларининг "Истеъдод" хайрия жамғармаси, Ўзбекистон ижодкорлар жамғармаси, Республика маданият жамғармаси ва бошқа қатор жамоат ташкилотлари аҳоли турли табақасининг интеллектуал салоҳиятини ошириш, уларни ўз вақтида рағбатлантириб туриш, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий ҳимоялаш борасида қатор тадбирларни амалга оширдилар.

Вазирлар Маҳкамаси фан-техника, санъат ва маданиятни янада ривожлантириш мақсадида қатор қарорлар қабул қилмоқда. Айниқса, мамлакат истиқболи ва миллат келажagini таъминлаш, ҳар томонлама етук ёшларни тарбиялаш, иқтидорли ёшларни рағбатлантириш мақсадида Улуғбек номидаги Ўзбекистон Ёшлар жамғармаси ташкил этилди. Унинг асосий мақсади ёшларнинг интеллектуал имкониятларини янада кенгайтириш, салоҳиятли ёшлар кучини бирлаштириш, уларни асраб-авайлаш, илм-фан ва маданиятни ривожлантиришга бўлган интилишларини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашдан иборат. Жамғарма "Истеъдодларни излаймиз", "Чет элларда илм олаимиз", "Четгилларини ўрганаимиз", "Халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаймиз", "Телекўрсатувлар илмий тараққиёт кўмакчиси", "Ёш ишбилармонларни қўллаб-қувватлаймиз" дастурлари асосида фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон ҳукумати аҳоли ақлий имкониятларини кенгайтириш ва маънавий етуқлигини таъминлаш асосида мустақилликнинг соф инсонпарварлик мазмунини чуқурлаштириш ҳамда унинг жамиятнинг мустаҳкам пойдевори бўлиб хизмат қилишига катта умид боғлаган. Шу боис амалга оширилган тадбирларга танқидий назар билан Қарайди. Ижодий ва илмий кучларга кўмаклашувчи қатор жамоат ташкилотлари фаолиятига ана шу нуктаи назар-

дан баҳо берилди. Натижада унинг куч ва имкониятларини бирлаштириш мақсадида республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан фан-техника, санъат ва маданиятга ҳомийлик қилувчи "Олтин мерос", ёш ижодкорларга, олимларга ва тадқиқотчиларга кўмаклашувчи, умуман ёшлар муаммолари билан шуғулланувчи "Қамолот" жамағармаси таъсис этилди.

Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Юксак техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик асосидаги мустақил фикрлаш орқали олиб борилиши керак. Ана шундан келиб чиқиб, **"Ақлний заковат ва руҳний-маънавий салоҳият маърифатли инсоннинг икки қанотидир"**, деган эди Президент Ислам Қлримов.

Бош ислохотчи мамлакат истиқболини ўйлар экан, унинг энг аввало юксак маърифат ва маданият мамлақати бўлиши, игу асосда барча ислохотларнинг маърифий негизини яратиш нуқгаи назаридан туриб фикр юритади. Иқтисодга ҳам, ҳуқуқий тамойиллар ва сиёсий ислохотларга ҳам, шунингдек жаҳон муаммоларини ҳал этиш, уруш ва тинчлик масалаларига ҳам маърифий кўз билан қарайди, юксак маданий ва умуминсоний кадриятлар талаблари асосида ёндашади.

...Очиғини айтганда дастлаб биз ҳали унчалик ҳам кўникмаган бозор муносабатлари маънавий ҳаётимизни анча-мунча таҳликага солиб қўйган эди. Чунки узоқ йиллар мобайнида маърифат ва маданиятга боқимандалик кайфияти билан яшадик. Мустабид ҳукумат бугун маънавий турмушимизни ўз "оталиғига" олиб, мустақил фикрлаш ва миллий маданиятга муносабатларимизни чеклаб қўйган эди. Бу бир жиҳатдан мафкуравий кушандалик бўлса, иккинчи жиҳатдан, ўзлигини унутиб боришга, манқуртликка даъват этувчи ғайриинсоний сиёсат эди. Охир-оқибатда маънавиятдан жудо бўлган ҳодда яшаш, маънавий қашшоқлик аста-секинлик билан шахсни ҳам, жамиятни ҳам таназзулга олиб келди. Бундай фожеа оқибатларини эндигина пайқай бошладик.

Мустақиллик бугун ҳаётимизни остин-устун қилиб, узлуксиз мудроқликдан уйғотиб, қараншаримизни ўзгартириб юборгани каби маънавиятга муносабатларимизни ҳам ислох қилди. Эскича қарашлардан бутунлай қутилмаган, янгиликнинг эса олдида довдираб қолган бир пайтимизда энг тўғри йўлни танлашда—маънавий ва маърифий турмушимиз муаммоларини ҳал этишда яна бош ислохотчи—

Явлат кўмакка кедди ва мамлакат Президенти "Биз маърифат ва маънавиятга тадбиркорлик ва тижорат соҳалари - гомонидан қилинаётган ҳомийликни қўллаб-қувватлаймиз, бундай ҳомийларга енгиллик бериш лозимлигини ҳам биламиз. Лекин ҳомийлик маблағлари чинакам бадий асарларга, чинакам ижодий тадбирларга сарфланиши шарт.

Халқимизнинг келажаги учун сувдай, ҳаводай зарур бўлган бундан соҳаларга биринчи ва энг катта ҳомий—давлатнинг ўзи", деди. Бу моддий жиҳатдан бир мунча қийинчиликка учраган маънавий ҳаётимизга давлат ғамхўрлигининг ёрқин кўринишидир. Зотан, ҳар йили маънавий ва маърифий равнақ учун давлат жамғармасидан катта миқдорда маблағ ажратилаётгани, мазкур тармоқ ташкилий-ижодий ишларини такомиллаштиришдаги раҳнамолиги бу соҳанинг давлат аҳамиятини касб этаётганидан далолат беради. Биргина мисол сифатида шунини айтиш мумкинки, Ўзбекистондагичалик кўп миқдорда дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар, дастурлар нашр этилмаяпти ва оммавий тарздаги тадбирлар амалга оширилмаяпти. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистонда миллий маданият ва маънавий камолатнинг кенг миқёсли дастури мавжудлигини, унга бевосита давлатнинг ўзи раҳнамолик қилаётганини кўрсатади.

Маърифат ва маданиятни ривожлантириш асосида руҳий покланиш жамиятни ҳам, шахс ҳаётини ҳам янги сифат ўзгаришига олиб келиши шубҳасиз. Мамлакатимизда бу жараён эндигина, мустақиллик йилларида авж олди. Энди диққинафас хонамиз истиқлолнинг жонбахш, хузурбахш, ҳаётбахш шабадаси билан тозаланмоқда. Айни пайтда у онг ва шууримизни бойитмоқда, жонлантирмоқда. Булар, албатта, ҳукуратимиз руҳий тозариш ва маънавий камолотнинг узокйилларга мўлжалланган дастурини изчил олиб бораётгани самарасидир.

РУҲИЙ ТОЗАРИШ ФАСЛИ

Европалик алломалардан бири "Нур—Шарқдандир", Деган экан. Буни ҳар хил талқин этиш мумкин. Биров уни Куёшнинг Шарқдан чиқишига йўйса, бошқа биров мажозий маънода эзгуликлар, оламнинг янгиланиши, ҳаёт тараққиёти Шарқдан, деб тушунади.

Ҳарқалай, бизнинг тасаввуримизча, ҳар икки ҳолатда ҳам Нур—Шарқдандир.

Шарқдан таралган илм-маърифат дунёни мунаввар этгани, инсоният тарихида, одамзот тақдирида буюк ўзгаришларга сабаб бўлгани сир эмас. Шарқнинг ажралмас қисми бўлмиш гўзал диёримиз халқлари ҳаётида, уларнинг онг ва тафаккури шаклланишида дунёвий илмлар қаторида ислом динининг алоҳида ўрни бор. Бу илохий таълимот оламини англаш, дунёвий тафаккур, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларни идрок этиш борасида беқиёс аҳамиятга эга.

Бугун жаҳон аҳли диққатини тортган бой ва ранг-баранг маданий-маънавий меросимиз икки қудратли тўлқин—дунёвий илмлар ва диний-фалсафий тафаккурнинг ўзаро уйғунлашиб, ягона, баркамол қадрият сифатида шаклланди. Натижада ислом дини тарқалган бепоеён ҳудудларда дунёвий маданият, табиатшунослик, фалсафа фанларини ўрганиш кучайди, ҳунарманчилик ва санъат равнақтопти, маърифат юксалди, ҳозиргача энг демократик давлатлар эътиборини тортаётган фикрлар хилма-хиллиги, дунёқарашлар ва тафаккур кенглиги сингари ноёб фазилатлар дунёга келди.

Юртимиз заминида ҳам ислом динининг ҳаётбахш таъсири туфайли давлат бошқаруви, сиёсат ва мафкура ана шу ғоялар асосида ривожланиб, ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди, иқтисодий жиҳатдан тараққий топди. Ҳурфикрлилик ва демократик жараёнлар чуқурлашди. Жамиятда оддий фуқародан тортиб давлат бошлиғигача баравар риоя этадиган шаръий қонунлар мажмуаси яратилди.

Айни пайтда ислом дини назарияси ва фалсафаси халқимизнинг турмуш тарзи, анъана ва урф-одатларига айлана борди. Қуръони карим, муборак ҳадислар нафақат ахлоқий мезон, балки давлат сиёсатининг дастури бўлиб қолди. Мисол учун қадим ҳукмдорлардан бири Амир Тоҳирнинг мамлакатдорлик бобида ўғлига берган куйидага ўғитларига қулоқ тутайлик:

"Бева-бечоралар, ҳақсиз солиқлар борасида ўз арз-додини сенга етказиши йўлини топа олмайдиганлар, ожизу нотавон, забунлар, ўз ҳақини қандай ажратиб олишини билолмай юрганлар ҳолидан хабардор бўл. Бахтсизликка дучор бўлган, етим-есир, бева-бечоралар ҳақида гамхўрлик қил. Уларга давлат хазинасидан маош тайин қил. Қасалларга, улар орасида Қуръонни яхши биладиган, унинг кўп пораларини ёд олганларга давлат хазинасидан нафақа пули бер. Оғир ҳасталикка дучор бўлган мусулмонларга алоҳида бошпана, уйлар

бергин. Уларга қараб турадиган кишиларни ва уларнинг касалларини даволайдиган, уларнинг барча инжиқликларини қўтарадиган ва адо қила оладиган табибларни тайинла. Зеро, бу ишлар давлат хазинасини совуриш ва исроф бўлишига олиб келмайди".

Кўриниб турибдики, ўша даврларда ҳам давлат сиёсатида инсонпарварлик, аҳолининг мушкул аҳволда яшаётган табақаларини ижтимоий муҳофазалаш тамойиллари давжуд бўлган.

Амир Темурнинг давлатчилик фаолиятида эса исломий кадриятлар янада улуғвор миқёс касб этгани яхши маълум. Бу ҳақда "Темур тузуклари"да шундай маълумот берилади.

Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаяарини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эхсон ишларим биян одамлар кўнглидан жой олдим, Сиёсат ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятни умид ва кўрқинч орасида сақладим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга инъом уяшидим. Золимлардан мазлум-яар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим".

VIII—XIII асрларда қарор топган илмий ва ижодий муҳит туфайли Мовароуннахрнинг уйғониш даври бошланди. Ҳозирги университет таълимига мос келадиган ўша даврдаги мадрасаларда ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар ўрганилди. Натижада адабиёт, тарих, риёзиёт, хандаса, илми нужум, фалакиёт, тиббиёт, кимё, маъданшунослик каби дунёвий фанлар айниқса тараққий топди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, буюк муҳаддис имом Бухорийнинг Бағдод мадрасаларидан бирида ташкил этган мактабида 20 минг, Абу Мансур Мотуридийнинг Самарқанд ва Бухородаги мактабида 8 мингга яқин, Абул Қосим Самарқандийнинг мактабида эса 8 минг атрофида талаба таҳсил олган. Ана шундай кенг миқёсли ўқиш ва ўқитиш, таълим бериш тизими асосида кейинчалик "Дорулҳикма", "Дорулилм", "Дорушшифо" сингари академик шаклидаги илмий муассасалар вужудга келган.

Ислом аждодларимиз эътиқодига, иймониغا, шу билан бирга бой фалсафий тафаккур мезонларига айланган бир пайтда Қуръон ва Ҳадисларни ўрганиш, шариат қонун-Қоқчаларини ўрганиш асосида оила ва жамиятни қарор топтириш тамойиллари ишлаб чиқилган.

Ислом назарияси ва фалсафаси, ҳуқуқ асосларини тадқиқ этиш борасида Марғиноний, Насафий, Пойкандий, Замахшарий сингари алломалар оламшумул мактаб яратдилар.

Буюк ватандошимиз Марғиноний ўзининг шоҳасари— "Ҳидоя" билан мусулмон дунёси ҳақ-ҳуқуқ мактабига тамал тошини қўйди. Бу фундаментал асарда ислом ақидалари, фағво ва ҳукмлар ниҳоятда асосли таҳлил этилган, ҳутҳуқшуносликнинг ўзига хос тамойиллари илмий жиҳатдан чуқур исботлангани билан ажралиб туради. Бу китоб, айтиш мумкинки, ҳозиргача жаҳон ҳуқуқшунослиги фанида, хусусан ислом давлатларида нодир қўлланма сифатида бсқиес кадрланади.

"Ҳидоя" асарида Марғиноний шариат қонунчилигини қуйидагича тадқиқ этади:

— ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини ўрганиш;

— мулкчиликнинг турли шакллари—давлат, хусусий ва жамоа мулкчилик шакллари, умуман молиявий фаолиятнинг туб негизларини таҳлил қилиш;

— жинойт ва жазонинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳодисалар сифатидаги мақомини тадқиқ этиш;

— фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва амалиётининг таҳлилия ва ҳоказолар.

"Ҳидоя"—мазмун-моҳияти, қўлами, бой-назарий ҳулосалари ҳамда амалий жиҳатдан тўқислиги билан мусулмон халқлари турмуш тарзининг барча томонларини қамраб олган ноёб асардир.

Шуни фахр билан қайд этиш лозимки, инсоният тарихида муҳим ўрин тутувчи бундай бебаҳо асарлар қадим диёримиздан етишиб чиққан улуғ алломалар томонидан қўплаб яратилган. Масалан, хоразмлик беназир аждодимиз Маҳмуд Замахшарий Арабистонга бориб, араб тили грамматикасини илмий жиҳатдан ишлаб чиқди. Бу унутилмас хизматлари учун ўз даврида "жоруллох"—"Аллоҳнинг қўшниси" деган ном билан шарафланган Замахшарийнинг хотираси араб мамлакатларида ҳозиргача эҳтиром билан эсланади. Бундай мисолларни қўплаб келтиришимиз мумкин.

Маълумки, Аллоҳнинг муқаддас китоби—Қуръони каримнинг муборак таълимоти асрлар мобайнида мусулмон дунёси, жумладан бизнинг руҳиятимиз, маънавиятимиз мазмунига анланган.

Минг бора таассуфки, коммунистлар қилич ўйнатган—эътиқодсизлик замонида асрлар оша инсоният қалбини,

туурини мунаввар этиб келган бу муборак дин таълимоти шафкатсиз поймол этилди. Мамлакатда худосизлик, яъни ахлоқсизлик авжга чиқди. Улар бизни аждодларимиз мерос коддирган удумлар, инсоний мезонлардан бегоналаштирди.

Ваҳоланки, ислом дини дунёдаги энг илгор, инсонлар-га меҳр ва шафкат улашувчи, уларни ҳақ йўлига бошловчи, халқларга тинчлик, омонлик, бахту саодат келгирувчи, гўзаллик ва муҳаббатга даъват этувчи илоҳий таълимотдир. Наҳотки, мана шу олижаноб ўғитлар, атеист коммунистлар даъво қилганидек, "реакцион", "халқ учун афюн" бўлса?!

"Эй мўминлар, сизларга ризқ қилиб берганимиз покиза нарсалардан енглар. Сизларга фақатгина ўлакса, қоини, тўнғиз зўштини ва Аллоҳдан ўзгага аталиб сўйилган нарсаларгина ҳаром қилинди".

"Молиши қариндош-уруғларига, етим-есирларга, мискин-бечораларга, йўловчи-мусофирларга, тиланчи-гадоларга ва қўлларни озод қилиши йўлида берадиган...аҳдлашганларида аҳдларига вафо қилувчияр ва хусусан оғир-енгил кунларда ва жангу жада/1 пайтида сабр-тоқат қилувчилар яхши кишилардир".

"Одамларни алдаб, фитнага солиши ўлдиришидан ёмонроқдир... "Сиздан ароқ ва қимор ҳақида сўрайдилар. Айтинг: "Буларда катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалар бор. Буларнинг гуноҳи фойдасидан каттадир". ("Бақара" сураси). Ёки Ҳадиси шарифларда зикр этилган ушбу эзгу ҳикматлар наинки инсонни ёмотикка бошласа, тўғри йўлданадаштира?!

"Илм олиши ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир".

"Бешикдан то қабрга киргунларингизча илм излангиз".

"Енглар, ичинглар, садақа қилингллар, аммо исрофгарчиликка ўтмангллар".

"Ҳеч кимҳеч кимданортиқ эмас. Ортиқлик фақат дину диёнатда ва солиҳ ишларда бўлиши мумкин. Беҳаё сўёловчи, бахил, қўрқоқ одам учун бошқа сифатлар иккинчи даража-лидир".

Ислом дини нафақат инсон одоби ва унинг турмуш тарзи, балки давлат ва жамият, давлат ва фуқаро ўртаси-Даги муносабатлар, юрг пешвосининг маънавий қиёфаси, сиёсатдаги адолат мезони, сўз ва фикр эркиншиги каби мураккаб ижтимоий масалалар хусусида ҳам бениҳоя Ҳаётий тажриба ва сабоқлар беради. Шу боис ҳам бу ўлмас кидриятлар бутунги янги давлатчилик имиз қурилишида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Агар биз босиб ўтилган истиқлол йўлимизга бир назар ташлайдиган бўлсак, озодликнинг илк онларидан бошлаб динга муносабат, давлат ва диний ташкилотлар ўртасидаги алоқаларни тўғри йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилди. Конституцияга кўра, Ўзбекистон дунёвий давлат, бинобарин, мамлакатимизда дин давлатдан ажратилган. Аммо республикамиз раҳбарияти бу масалага оқилона ёндашиб, дин давлатдан ажратилган бўлса-да, жамиятдан ажратилмаганини, хусусан, Ўзбекистон сингари қадимий ва барқарор диний анъаналарга эга мамлакатда бу борада ғоят назокат ва эҳтиёткорлик билан иш юритиш лозимлигини ўз вақтида тўғри англаб етди.

Президент Каримовнинг давлат арбоби сифатидаги яна бир хусусияти шундаки, у воқеалар моҳиятини жуда чуқур билади, ижтимоий-сиёсий жараёнлар боришини олдиндан пайкаб, энг муҳими, одамлар руҳиятини, уларнинг қувонч ва ташвишлари, мақсад ва интилишларини ўз вақтида англай олади ва холис баҳо беради.

Шунинг учун ҳам бугун кўп миллатли мамлакатимизда ҳеч қайси дин вакилларининг диний нафсониятларини камситмаган ҳолда, айти вақтда диний ҳиссиётларни авж ҳам олдирмасдан, оғир-вазмин, узокни кўзланган сиёсат амалга оширилмоқда.

Бу сиёсат моҳияти илк марта Президентнинг қўйидаги фикрларида аниқ-равшан белгилаб берилган эди:

"Дин одамзотни ҳеч қачон ёмон йўлга бопшамайди. Бу дунёнинг ўткинчи эканини таъкидлаб, одам боласини ҳушёр бўлишга, яхши бўлишга, яхши из қолдиришга ундаб туради.

Биз динга бундан кейин ҳам барча шарт-шароитларни яратиб бсрамиз, диний расм-русумларга, банрамларга, диний тарбия ва таълимга доимо жиддий эътибор берилади. Айпи замонда биз дин пешволарига, ўзимизга ўхшаган мусулмон биродарларимизга бир нарсани такрор ва такрор уқтирмоқчимиз: дин ўз йўли билан, давлат ўз йўли билан. Диний партиялар тузиб, ҳокимият талашиб юришлар худога ҳам екммайди. Ислом дини инсонларни камтарликка, камсуқумликка ундайди. Мусулмон фарзаиди кечиримли бўлади. Мусулмон фарзанди бировни кофир, бировни художўй деб тоифаларга ажратмайди... Сабаби, бандасининг устидан бандаси эмас, худонинг ўзи ҳукм чиқаради. Шундай экан, бир-биримизни беҳуда айблаб, мен мусулмон, сен кофир деб талашиб юришлар бизга тўғри келмайди.

Ҳамма аҳил, ҳамма покиза бўлиб яшасин, кимнинг фазилати қанча, кимнинг гуноҳи қанча эканини Яратганнинг ўзи ажрим қилиб берадн".

Қачонки киши ўзлигини англамаса, ўз виждони билан юзма-юз турмаса, иймон ва эътиқод олдида ҳисоб бермаса, қўшниси, маҳалласи, жамият, Ватан олдидаги масъулиятини ҳис этмаса, бундай одам инсонлик шарафига муносиб бўлмайди.

Президент Каримов сиёсий вазият ниҳоятда қалтис ва нозик бир пайтда юқорида эслатилгандек оташин нутқ ва маърузалари билан одамларнинг нозик туйғуларига таъсир этди, уларни узоқ йиллик қарахтлик ва ғафлатдан уйғотди, фикрлашга, ўз тақдири ва фарзандлари истиқбол ҳақида қайғуришга даъват этди. Бу билан у, биринчидан, мамлакат аҳолисини руҳдӣ-маънавий покланшнинг имкон яратди. Иккинчидан, мамлакатдаги тинчлик, осойишталик ва барқарорликка ўзига хос замин яратди.

Кремнингасабийжазаваларига қарамай, юртимиз, ҳам советлар исқанжасида турган оғир кунларда Президентимиз халқ хоҳиш-иродасига қулоқ тутиб, унутилмас бир тарихий ҳужжатга имзо чекди. Бу фармон юртдошларимиз руҳиятида улкан ижобий ўзгариш ясади. Бу фармон мазлум халқнинг кўксига ҳадемай шамол тегажигидан бир нишона бўлди.

Фармонда, жумладан, шундай дейилган эди:

"Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига ҳаж қилиши тўғрисида

1. ...Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг Ўрта Осиё регионида истиқомат қилувчи 500 кишидан иборат бир гуруҳ мусулмонларни 1990 йил 19 июнидан бошлаб 10 июлигача ҳаж қилувчилар сифатида Саудия Арабистонига юбориш тўғрисидаги илтимосига розилик берилсин.

2. Ўзбекистон Граждан авиацияси бошқармаси ҳаж қилувчиларни келишилган маршрут бўйича Жидда шаҳига (Саудия Арабистони) олиб бориб қўйиш ва олиб келишни ташкил этсин. Ана шу мақсадлар учун ИЛ-86 ва Ил-62 самолётлари ажратилиб, уларни доимий истиқомат жойларига етказиб қўйишни ҳам таъминласин.

3. Ўзбекистон ССР Ички ишлар министрлиши рухсатномалар ва қайд этиш бўлими, Ўзбекистон Ташқи ишлар министрлиги Ўзбекистон республика божхонаси СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Ўзбекистон ССР бўйича

диний ишлар кенташи билан биргаликда тегишли йўл ҳужжатларининг жадал расмийлаштирилишини таъминласинлар.

4. Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш министрлиги ҳаж қилувчиларга зарур дори-дармонлар ажратиб, ҳаж жойларида бўлиш даврида уларга малакали тиббий хизмат кўрсатилишини таъминласин.

5. Ўзбекистон ССР Савдо министрлиги Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси билан биргаликда ёдгорлик буюмлари, эсдалик совғалари харид этишда ҳаж қилувчиларга кўмаклашсин.

6. Тошкент шаҳар ижроия комитети мусулмонлар диний бошқармасининг талабномасига кўра ҳаж қилувчилар жўнаб кетшии олдидан ва Саудия Арабистонидан қайтганидан кейин уларнинг Тошкент шаҳридаги меҳмонхоналарда жойлаштирилишини таъминласин.

*Ўзбекистон Совет Социалистик
Республикасининг Президенти*

И. КАРИМОВ

Тошкент шаҳри
1990 йил 2 июнь.

Албатта, биз сўз юритаётган давр—1989—1991 йиллардаги ижтимоий-сиёсий муҳит нуқтаи назаридан қараганда, республикамиз раҳбарининг бундай қатъий ҳатти-ҳаракатлари Марказдаги "катта оғаларимиз"га асло маъқул тушмас эди. Шунинг учун улар Тожикистон, Озарбайжон, Грузия, Арманистон ва бошқа бир қатор иттифоқдош республикаларда турли йўллар билан уюштирилган қонли фожеаларни Ўзбекистонда ҳам ташкил этиш учун маккорона ва қабиҳрежалар туздилар, бор имкониятлари билан бу манфур ниятларни амалга оширишга уриндилар. Бунинг учун улар ўзлари вужудга келтирган оғир ижтимоий вазиятдан, миллий ҳис-туйғулардан, ўз орамиздан чиққан айрим мунофиқ кимсалардан фокдаланмоқчи бўлдилар.

Президент Каримов ана шундай мураккаб ва оғир шароитда ўз халқининг дардига кулок солиш, унинг муаммоларини зудлик билан ҳал қилиш орқалигина мамлакатни танглик ва бўҳрондан олиб чиқиш мумкинлигини англаб етди ва бу мушкул вазифани адо этишга зўр азму қарор, қатъият ва шижоат билан киришди.

Халқимизнинг азалий ва гўзал миллий байрами — Наврўзга маломатгошлари отилиб, тажовуз ва васвасалар авжга

чиққан бир пайтда, у бу эзгулик байрамини умумхалқ шодиёнасига айлантиришга, унинг мамлакат миқёсида кенг нишонланишига бош-кош бўлди. Шундан сўнг халқ руҳияти ва қиёфасидаги кескин ижобий ўзгаришларни ҳисобга олиб Наврўз байрамини қайта тиклаш ва 21 мартни дам олиш куни, деб эълон қилиш тўғрисида 1990 йил 2 майда Президент фармони қабул қилинди. Мусулмонлар ҳаётидаги қутлуғ саналар — Қурбон ва Рамазон ҳайитлари кунларини бундан буён доимий суратда байрам қилиш ва уларни дам олиш кунлари деб эълон қилиниши ҳам айнан халқимиз кўнглидаги иш бўлди. Эл-улус ўзининг янги етакчиси амалга ошираётган халқнарвар сиёсатни қўллаб-қувватлай бошлади.

Бу борада ислом оламининг забардаст алломалари — ватандошларимиз имом Абу Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Махмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги ва Хожа Аҳрори валийнинг 600 йиллиги кенг кўламда нишонланиши юртимизда иймон, дину диёнат қайтадан юксалаётганига ёрқин далил бўлди. Бу азиз ва мукаррам зотларнинг бебаҳо асарлари қайта чоп этилди, номлари абадийлаштирилди.

Жамият аъзоларининг виждон эркинлигини таъминлаш, уларнинг ўз диний маросим ва урф-одатларини адо этишлари учун барча зарур шарт-шароитлар вужудга келтирилди. Янгидан-янги масжид ва мадрасалар қуриш, эскиларини тиклаш-таъмирлаш бўйича улкан тадбирлар амалга оширилди ва бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Айни пайтда мамлакатимизда 4 минг 504 та масжид фаолият кўрсатмоқца.

Диний асарларни нашр этиш кескин суратда ошди. 1990 йилгача Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси "Совет Шарқи мусулмонлари" журналининг 5 тидца нашр қилар эди. Унинг ҳам мазмун-мундарижаси ўша давр талабларига мос равишда эди. Мустақиллик шарофати билан "Ислом нури" ҳафтаномаси дунёга келди, кўплаб диний-ахлоқий адабиётлар чоп этила бошланди. Жумладан, имом Бухорийнинг уч жилддан иборат, имом Термизийнинг бир жилдди ҳадис китоблари, бошқа алломаларнинг қатор асарлари юз минглаб нусхаларда чоп этилди. Қуръони карим саккиз марта, жами бир миллион нусхада нашр этилди. Бу муқаддас китоб юртимизда Алоуддин Мансур томонидан ўзбек тилига таржима қилинди ва уч марта, жами 300 минг нусхада босмадан чиқаридди. Бундан ташқари, ҳадис

ва шаръий илмларга доир кўпгина асарлар она тилимизга ўтирилди ва минг-минглаб нусхаларда чоп этилди.

Айни пайтда мамлакатимизнинг ҳар бир вилоятида камида биттадан диний мадраса, Тошкент шаҳрида эса имом Бухорий номидаги Ислом маъҳади, Эшон Бобоҳон номидаги аёллар мадрасаси, Абулқосим ва Кўкалдош мадрасалари ишлаб турибди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 19 майдаги қарори билан Тошкент шаҳрида ислом таълимоти ва фалсафасини, ўзбек халқининг диний, тарихий ва маданий меросини чуқур ўрганиш мақсадида Халқаро ислом тадқиқот маркази ташкил этилди. Мазкур марказнинг асолий вазифаси диёримиз мусулмонларига миллий кадриятларимизни, ҳақиқий ислом таълимотини етказиш, мавжуд исломий осори-атикалар тарихини ўрганиш, нодир қўлёзма асарларни тадқиқ этиш, улар билан кенгжамоатчиликни таништириш, дарслик ва қўлланмалар, луғатлар тайёрлаш ва нашр қилишдан иборатдир. Мамлакат телевидениеси орқали берилган "Маърифатнома", "Одобнома" кўрсатувлари халқнинг маънавиятини юксалтиришда, диний маърифатини ўстиришда катта аҳамият касб этиб бормоқда.

Ўзбекистон мусулмонлари мислсиз эркинлик ва имкониятларга эга бўлмоқдалар. Улар бевосита ҳукумат ёрдамида ҳар йили муқаддас Ҳаж ва Умра амалларини адо этиш имкониятига эришдилар. Ҳозиргача 17 мингдан зиёд ҳамюртларимиз ана шу муқаддас қадамжойларни тавоф қилиб қайтиш шарафига ноил бўлдилар. Биргина 1996 йилнинг ўзида 3 минг 700 га яқин мусулмонлар Маккаи муқаррама ва Мадинаи мунавварага сафар қилдилар.

Президент Ислом Каримов 1992 йили Саудия Арабистони подшоҳи Фаҳд ибн Абдул Азиз ас-Сауд таклифига биноан ушбу мамлакатда бўлди. Подшоҳ олий мартабали меҳмонни катта обрў ва иззат-икром билан кутиб олди ҳамда қисво — муборак Каъба узра ёпилган ёпинчикни ҳадя этди. Албатта, бу қутлуғ ҳадя диёримиз мусулмонларининг ислом тараққиётига кўшган оламшумул ҳиссалари, айни вақтда Президентимизнинг юртимизда исломий арконларни тиклаш борасида амалга ошираётган улкан хизматлари учун ўзига хос бир эҳтиром рамзи эди. Бундай табаррук совға жуда камдан-кам одамларгагина насиб этади. Ўз навбатида давлатимиз раҳбари бу муқаддас каъбапўшни мамлакатимиздагина эмас, балки бутун мусулмон дунёсида машҳур қадамжо-зиёратгоҳ ҳисобланувчи Муҳаммад Ис-

моил Бухорийнинг Самарқанд вилоятидаги масжид-мақбарасига тортиқ қилди. Бунинг теран тарихий-рамзий маъноси бор.

Президент Ислом Каримовнинг маънавий ва рухий тозариш, юксак инсоний баркамоллик соҳасида амалга ошираётган ишларнинг миқёси фақат шулар билан чекланмайди. У мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ шмлакат аҳолиси маънавий эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ислом дини равиқига қанчалик кенг йўл очиб берган бўлса, советлар тузуми даврида юртимизнинг хорижий ислом мамлакатлари билан бугунлай узилиб қолган алоқаларини янгитдан ташкил этди. Бу алоқалар ўзаро иқтисодий ва маданий муносабатларни чуқурлаштириш асосида минтақавий барқарорликни таъминлаш, дини ва дили бир-бирига яқин бўлган халқлар ўртасида манфаатли ҳамкорликни таъминлашга хизмат қилиши шубҳасиз. Ислом Каримовнинг Туркия, Эрон, Малайзия, Индонезия, Покистон, Миср сингари мамлакатларда бўлиши Ўзбекистон мусулмонлари ҳаётида ўчмас из қолдирди. Албатта, булар бугунги кун ўлчови билан қараганда, табиий бир жараёнга ўхшайди. Бироқ, ҳар бир ҳодисани ўз вақтида баҳоласак, у рўй берган ё амалга оширилган вазият ва шароитни чуқур таҳлил этсак, мазкур сафарларнинг нақадар катта тарихий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий воқеа бўлганини англаш мумкин.

Президент Каримовнинг диний масалаларга муносабатининг инсонпарварлик мазмуни шундаки, у динни юксак маданият ва маънавият қуроли, бекиёс ахлоқ мактаби сифатида баҳолайди:

"Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Унз? оғир синовларга бардош беришга, сруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват, ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган.

Дин халқ маънавия! ининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз керак".

Кўпмиллатли мамлакатда динга муносабатнинг ўзига хос томонлари бор. Аҳолининг турли табақаларини умумий мақсадларни амалга оширишга сафарбар этиш, диний маҳдудлик ва ақидапарастликни авж олдирмаслик,

жамият аъзолари ўртасида ягона замин, ягона макон дирига жавобгарлик ҳиссини кучайтириш каби вазифалар сиёсий арбобдан ғоят масъулият ва мулоҳаза билан иш юритишни талаб қилади. Жумладан, миллатлараро муносабатларни барқарор сақлаш ва ривожлантиришда дин омили муҳим аҳамият касб этади. Аини пайтда Ўзбекистонда ислом дини билан бир қаторда православлар, баптистлар, яҳудийлар, адвентистлар, католиклар, лютеранлар, баҳоичилар, кришнаитлар, буддистлар, пятидесятниклар, Иегова худоси шоҳидлари, янги ҳавворийлар, христиан—пресвиторианлар сингари бир қанча дин ва мазҳаблар мавжуд. Улардан ҳар бирининг ўзига хос мафкураси, тартиб-қоидалари, муайян диний қавмнинг ҳаёт тарзи ва дунёқараши, талаб ва эҳтиётлари мавжуд. Ана шундай хилма-хилликдан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида:

"Ҳалта учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга", деган қоида киритилган (31-модда). Бу Ўзбекистон давлати ва унинг бошлиғи олиб бораётган сиёсий йўлнинг қонуний асосқдир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимирнинг Свято-Успенский кафедрал собори қошида диний-маъмурий марказ ташкил этиш ва 1996 йил ноябрь ойида Епархиянинг 125 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги мурожаатини қўллаб-қувватлади ва бу ҳақда алоҳида қарор қабул қилди. Қарорда Тошкент шаҳридаги Свято-Успенский собори ҳудудини кенгайтириш учун икки гектар ер ажратиш, бюджет маблаш ҳисобига уни ободонлаштириш кўзда тутилган.

Ўнлаб миллат ва элат истиқомат қилаётган, аҳолисининг руҳий ва маънавий эҳтиётлари ранг-баранг бўлган Ўзбекистонда мамлакатда тили, миллати, ирки, дюш, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, инсонни улуғлаш давлат сиёсатининг бош йўналишидир.

Президент Ислам Каримов: **"...биз демократик янги-ланиш палласига кирар эканмиз, руҳий покланишни ҳам унутмайлик, тараққиё гимизга гов бўладиган маънавий риёкорликдаи тезроқ қутулайлик"**, деган ғояни илгари сураар экан, мамлакатда юксак маърифий-маданий жамият куриш, ҳар томонлама баркамол Ватанни шакллантиришни асосий вазифа қилиб қўймоқда. Бу эса Президент маданий-маърифий сиёсатининг олижаноб моҳиятидан далолат беради.

МАНГУЛИК

АМИР ТЕМУР РУҲИ ДУНЁ КЕЗМОҚДА

Оутун соҳибқирон Амир Темур руҳи дунё кезмоқда.

Аммо унинг азамат руҳи машъум шўро замондагидек безовта чирқираб эмас, аксинча, ўз хотираси ва шаън-шавкатига она ватанида намоён бўлаётган чексиз иззат-икром, фарзандлик эҳтироми туфайли бутун жаҳонда унга кўрсатилаётган ҳурмат-эътибордан мамнуну масрур бўлиб, олам узра шодон парвоз қилмоқда.

Ҳаётда шундай воқеалар бўладики, улар кишилик жамияти тараққиётида, онгу тафаккурида кескин бурилишларни бошлаб беради. Ана шундай ҳодисалар йиллар мобайнида бир қолипга тушиб қолган, турмуш тарзига айланган, кўникма ҳолатларни буткул ўзгартириб юборади.

Биз бундай ҳодисалар ҳақида бежиз гапирмаяпмиз. Мустақиллик даврида Ўзбекистонда олиб борилаётган туб ислохотлар, унинг ҳуқуқий, иқтисодий-сиёсий ва маънавий асослари беихтиёр шу ҳақда фикр юритишга ундайди.

Ҳеч иккиланмасдан айтишимиз мумкинки, Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишлар абадиятга дахлдордир. Айни ишларда, табиийки, миллий-маънавий қиёфамиз, ўзига хослигимиз мужассам этмоқда.

Ўзбекистонда юз бераётган туб ўзгаришларга жаҳон жамоатчилига—ишбилармонлар, сармоядорлар қаторида олим, уламо ва фузало, сиёсат ва давлат арбоблари ҳам алоҳида эътибор билан қарамоқда, ҳар томонлама кузатиб, ўрганмоқда. Шунини очик айтиш керакки, ҳар қандай ислохотнинг нечоғлик самарали бўлиши ёки бўлмаслиги, унинг тарихий аҳамияти бевосита давлат раҳбарининг дунё-қараши, огир пайтларда энг мақбул ва энгтўғри йўналишни тез англаб олиш қобилиятига боғлиқдир. Чунки, жамият ва инсоният тараққиётида шахснинг роли—раҳбар-

нинг маънавий, ижтимоий-сиёсий баркамоллиги, мақсад ва ноёлари муҳим аҳамиятга эга. Жаҳон жамоатчилиги мамлакатимиз бош ислохотчисининг айни фазилатларини кузатиб, баҳолаб, биз билан турли соҳаларда ҳамкорликка киришади.

Ўзбекистоннинг янги тарихий шароитларда ўз тараққиёт йўли, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг боришига ўз муносабати, дунёвий муаммолар ва умуминсоний масалаларни ҳал этишда ўз мустақил фикри, ҳар томонлама пухта асосланган хулосалари мавжуд. Унинг раҳбари эса тарихан жуда қисқа фурсатда бекиёс ислохотчилик қобилиятини, илму шижоатини намоён эта олди ва айни пайтда дунё аҳлига ҳозирги замон муаммоларига чуқур ва изчил, оқилона ёндашадиган сиёсат ва давлат арбоби сифатида танидди.

Ҳукуматнинг маърифат ва маданиятга ҳомийлиги, энг аввало иқтисодий ислохотларнинг маънавий асосларини яратиш каби тамойиллари ҳозирги замон жаҳон тараққиётининг энг илғор тажрибаларита юят мос келади. Маънавий етук, ақлан баркамол одамгина ҳар қандай ислохотларни амалга оширишга қодирдир. Халқи ислохотлар моҳиятини чуқур англаган, ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўз вақтида баҳолай оладиган мамлакатда ҳар томонлама барқарорлик ҳукм суради.

Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тўйи нафақат бизнинг тарихий, маданий ва маърифий байрамимиз, балки дунё маърифий оламида катта воқеадир. Бу қутлуғ сананинг халқаро миқёсда кенг нишонланиши шундан далолат беради. Ахир тарихий меросга ҳурмат одамзотга қудрат ато этиши ва олижаноб туйғуларга бошлаши, ақл-заковатнинг тўқислиги ўтмиш меросни нечоғли ўзлаштирганига боғлиқлиги исбот нораво ҳақиқатдир.

Шунинг учун ҳам Президентимиз Ислом Каримов: **"Маърифатли Мовароуннаҳр руҳи, теурийлар даврида фан ва санъатнинг гуллаб-яшнаганини, Бвронада уйғониш жараёнига ҳаётбахш таъсир этганини, умумжаҳон тараққиётига қўмаклашганини англаб фахрлапамиз,**

"Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қуроли кучидан кўра ўн барабар фойдалироқдир", деган доно сўзлар Амир Темурга мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоли масалаларни сиёсий мулоқот, огоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради.

Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари чуфайли Осиё ва Бврона давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда

эканликларини хис этдн", деганида айна шу нуқгаи назарни ифода этган эди.

Бу фикр жаҳон маданиятининг сарвари саналган Париж шаҳрида, Ўзбекистон маданияти кўрғазмаси очилиши маросимида, соҳибқирон Амир Темури юбилейининг ЮНЕСКО қароргоҳида нишонланаётган дақиқаларда айтилганлиги ҳам сиёсий, ҳам маънавий жиҳатдан жуда катга аҳамият касб этди. Буни нималарда кўриш мумкин?

Биринчидан, Амир Темури XIV асрдаёқ мамлакатлараро ва минтақалараро муносабатларни чуқурлаштириш асосида инсоният тараққиётини жадаллаштириш зарурат эканлигини кўрсатиб берди. Жумладан, у Европа ва Осиё давлатларини ягона иқтисодий маконга бирлаштиришга ҳаракат қилган. Темури баргю этган буюк салтанат ўша даврлардаёқ том маънодаги штеграцияни ишлаб чиққан ҳамда Буюк ипак йўли ўтган мамлакатлар ўртасида маданиятлар мулоқотини бошлаб берган эди.

Иккинчидан, Амир Темурининг давлат тизими ва бошқарувни ташкил этишдаги ўзига хос мактаби адолатли, инсонпарвар жамиятни қарор топтириш кераклигини уқтиради. Бунда қонун устуворлигига эришиш, қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш тамойиллари муҳим ўрин тутди.

Учинчидан, Амир Темурининг давлатчилик тамойиллари бевосита ўз тафаккур кучига, ўз фикрининг тўғрилигига, ақл-идрок салоҳиятига, тактика ва стратегиясининг пухта, ҳаётий ва яшовчи эканлигига қатъий ишонч асосида шаклланган эди. Бу бевосита унинг давлат ва сиёсат арбоби сифатидаги тўлақонли сиймосини, бетакрор шахс сифатидаги ноёб иқтидорини, феъл-атворини, иродаси ва олисни кўра олиш қобилиятини кўрсатади.

Тўртинчидан, Амир Темури салтанати юксак маънавият ва олий даражадаги маданиятга йўғрилган салтанат эди. Буни соҳибқироннинг фарзандларига қолдирган васият сўзларида ҳам кўриш мумкин:

"Уғилларим, миллатнинг улуг мартабасини, саодатини сақламоқ учун Сизларга қолдираётган васият ва "Тузуклар" имни яхши ўқинг, асло унутманг ва тадбиқ этинг.

Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ қутлуг вазифангиздир. Заифаларни кўринг, йўқсилларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик — дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин. Мен сингари узун салтанат сурмак истасангиз қиличнингизни яхши ўйлаб чекингиз. Бир дафъа чеккандан сўнграда уни усталик-ла қўллангиз. Орангизда нифоқ тухумлари

экилмаслиги учун кўп диққат бўлинг. Баъзи нодимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумюри сочмакка, бундан фойдаланмакка чалишажақдурлар. Фақат васиятимда Сизга идора шаклини, унинг илқуларини кўрсатдим. Буларга содиқ қолсангиз тош асло бошингизга тушмас "

Амир Темур қадрияти, унинг жаҳон давлатчилиги ва бошқарувида қолдирган буюк мероси, тажрибалари шу билангина чекланмайди. Аини пайтда у сиёсатда инсонпарварлик, жамиятда адолат тантана қилиши учун курашда, эркинлик ва инсоннинг яшанг ҳуқуқи сингари ноёб қадриятларни, таъбир жоиз бўлса, юксак мақомга кўтарди ва уни янги мазмун билан бойитди. Унинг ҳаёт дастури бўлмиш "Тузуқлар" бунга гувоҳлик беради:

"— Азму жазм билан иш тутдим. Бирон ишни қилишга қасд қилган бўлсам, бутун зеҳним, вужудим биан боғланиб, битирмагунимча ундан қўлимни тортмадим.

— Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззат-икром кўрсатдим.

— Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақолар қуришни, мусофир йўловчилар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

— Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни эпотиб, менга ёмонлик қилганларни парвардигори оламга топширдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, кўнгли бузуқ кўрқоқларни мажлисимдан қувиб юбордим "

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темурнинг олижаноб сиёсати, эзгулик йўлидаги ишлари дунёнинг ҳеч бир давлат арбоби ёки саркардалари фаолиятида бу даражада мукамал, ёрқин ва баркамол тарзда кўзга ташланмайди. Унинг фаолияти, зиддиятларга тўла ҳаёти биргина "Тузуқлар"нинг ўзида шу қадар тиник, шу қадар рангин ва жозибали ифода этилганки, соҳибқироннинг оддий инсон, оила бошлиғи, ота ва давлат арбоби сифатидаги тенгсиз фазилатлари, изтироблари, қувонч ва андуҳлари кўз олдингизда ёрқин гавдаланади.

Амир Темурнинг 660 йиллик тўйи муносабати билан Францияда ўтказилган тантаналар қадимий Туркистонда инсонпарварлик ва маданиятнинг илдизлари гоятда чуқур эканлиги, бугунги Ўзбекистон эса ана шу мустаҳкам пойдеюрга таяниб дунё муаммоларини ҳал этишининг ўзига

хос мактабини яратаётганини яққол кўрсатади. Туркистон ва бугунги Ўзбекистон давлатчилигидаги узвийлик, вори-сийлик, бошқарувдаги уйғушқк унинг имкониятлари ниҳоятда кенглигидан дарак беради. Буни Ўзбекистоннинг жаҳон маданияти фани ва санъати билан, хусусан, ЮНЕСКО билан қалин ҳамкорлигида ҳам кўришимиз мумкин.

ЮНЕСКО жаҳон маърифат ва маданиятни асрайдиган, инсон тафаккури маҳсуллари кўллаб-қувватлайдиган, ҳимоя қиладиган пуффузли халқаро ташкилотдир. У ўзбек халқининг атоқли давлат арбоби Амир Темурга, юлдузлар илмининг султони Улуғбекка ва бошқа ўнлаб олиму ула-моларига, мутафаккирларига, бой меросига мислсиз қизиқиш ва алоҳида эътибор билан қарамоқда. Миллат сифатида ўзбекни, давлат сифатида Ўзбекистонни ҳар жиҳатдан эътироф этмоқда.

Халқимизда "Қарс икки кўлдан чиқади", деган ган бор. Ўзбекистонининг ЮНЕСКОга бўлган муносабати ҳам ана шундай мазмунга эга. Табиийки, бу муносабатларнинг боғланиши ва мустақкамланишида Президент Ислом Каримовнинг хиссаси беқиёсдир. Ўзбек халқи, Ўзбекистон маданий жамоатчилиги ЮНЕСКО Бош директори жаноб Федерико Майорнинг маърифат ва маданиятга беқиёс ҳомийлигини хурмат қилади. Давлатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг махсус фармони билан унга мамлакатимизнинг юксак мукофоти — "Дўстлик" ордени берилгани ана шу эҳтиромнинг яна бир далилидир.

Жаноб Федерико Майор юртимиз ҳақида ҳамиша ҳаяжон билан ҳикоя қилади. Шу маънода унинг ушбу хотиралари айниқса эътиборга моликдир.

"Самарқанд, Бухоро ва Хивага қилган сафарим ҳаётимдаги ҳаяжонли дамларим бўлди, — деб ёзади у. — У ерлар эртақлардаги каби афсонавий ва тарихий жойлардир.

Мен "Ипак йўли" шу жойлардан ўтиб, маданиятлар ва динларнинг бир-бирига кириб келишига ва Шарқ билан Ғарбнинг мулоқотига кўмаклашганини тасаввур этишга ҳаракат қилдим. Мен борган жойлар инсоният тақдирининг чорраҳалари ўтган буюк шаҳарлар эди.

Энди биз ана шу тарихий ҳолатларни инобатга олган ҳолда "Ипак йўли" тинчлик ва лгулоқот йўли сифатида хизмат қилишини давом эгтиришга кўмаклашмоғимиз лозим"

Бу Ўзбекистоннинг жўғрофий-сиёсий жиҳатдап ҳам, тарихий-маданий ва маънавий жиҳатдан ҳам жаҳон ҳам-жамаиятида тутган беқиёс нуфузига, халқимизтафаккури-

га берилган холис баҳодир. Зеро, илғор фикрли одам ҳам тарихий, ҳам ўз даври бойликларидан бирдек баҳраманд бўла олади.

Соҳибкирон Амир Тему́р тўйи ЮНЕСКО қароргоҳида нишонланаётганида ва Ўзбекистон маданияти кўرғазмаси очилиши маросимида Франция Президенти Жак Ширак-ниқг қатнашиши Ўзбекистон, ўзбеклар ва уларнинг беқиёс маданиятига бўлган эътиборнинг, юртимизнинг давлат сифатида энг илғор мамлакатлар қаторидан жой олаётганининг далилидир.

Яқинда жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг (ЖИМТ) Бош директори Арпад Богшдан мамлакатимиз Президенти номига мактуб келди. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор:

"Жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг Бош директори сифатида Сизни, сэр, Ўзбекистонда интеллектуал мулк ҳуқуқлари ҳомийси сифатида жаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг олтин медали билан мукофотлашга қарор қилганини маълум қилиш менга мамнуният баҳи этади.

Сиз ЖИМТ олтин медалига сазовор бўлган биринчи давлат бошлиғисиз. Бу илмий ва технологик, ихтирочилик фаолиятига кўмаклашишга, шунингдек, мамлакатингизнинг ЖИМТ билан ҳамкорлигига шахсан қўлиган буюк ва ижодий ҳиссангизга билдирилган эҳтиромдир. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, Сиз саноат мулки тўғрисида тегишли қонун ҳужжатлари қабул қилиш, саноат мулки миллий тизимини барпо этиш ва ривожлантириш зарурлигини англаб, ЖИМТ доирасида энг муҳим халқаро шартномалар тузишда алоҳида донолик ва зийраклик кўрсатдингиз.

...Жаҳонга Абу Али ибн Сино, Беруний, Улўбек ва Хоразмий синғари буюк мутафаккирларни етилиштириб берган гўзал мамлакатингизга 1996 йил май ойида қиладиган таирифимдан фойдаланиб, ЖИМТ олтин медали ва дипломини Сизга шахсан ўзим топширмақчиман "

Бу мукофот ақл-зиё соҳасида Ўзбекистоннинг тутган ўрни ва салоҳияти, бизнинг қадимий маданиятимизга ва жаҳон маърифатини ривожлантиришга қўшаётган, интеллектуал мулкни асраш, ҳар томонлама бойитиш борасида олиб бораётган ишларимизга берилган муносиб баҳодир.

Ўзбекистон нафақат ишлаб чиқариш имконияти, табиий бойликлари, балки беқиёс ақлий ва бой яратувчилик имкониятлари билан ҳам дунё аҳли диққатини тортмоқда. Янги аср остонасида, дунё маърифат сари янги

қадам ташлаётган даврда Ўзбекистоннинг маданият ва маърифат раънақини таъминлаш борасидаги эътибори ўз самарасини бермоқда. Шу билан бирга жаҳон жамоатчилиги Ўзбекистоннинг инсоният тақдирини белгиловчи муҳим омил сифатида фан, маданият ва маърифат раънақига кенг йўл очиб бераётганини эътироф этмоқда.

Ҳа, бугун Амир Темур руҳи дунё кезмоқда. Бундан қарийб олти аср аввал ҳазрат соҳибқирон бобомиз айтиб кетган васиятлар истиқлол шарофати билан бугун амалга ошмоқда. Келажакка бўлган комил ишончимиз, бебаҳо моддий-маънавий бойлик ворислари эканлигимиз ва уларнинг ифтихоримизга айлангани дунёнинг бизга, бизнинг дунёга интилишимизга асос бермоқда. Франциянинг Лион шаҳри ҳокими муовини, Европарламент депутати АХулиё мамлакатимиз раҳбарига мурожаат этар экан: *"Биз шаҳримиз меҳмонларига Рим салтанати, Галлия тўғрисида, умуман, тарихимиз ҳақида гурурланиб гапирамиз, лекин Амир Темурдай буюк зот авлоди бўлмиш Сиз жаноб Президентнинг олдингида нима ҳам дейишимиз мумкин?"* деган эди. Бу қадимий ўзбек маданиятини жаҳон тан олаётганидан, Ўзбекистон ҳукуматининг маънавият ва маърифатга йўғрилган қарашлари эътироф этилаётганидан далолат беради. Айни эътирофлар бугунга кунда дунёнинг бизга ишонч кўзи билан қараб, ҳалол ва кенг кўламда ҳамкорлик қилишига даъват ҳамдир. 1994 йидца Германиянинг Штутгарт шаҳрида бўлиб ўтган "Буюк ипак йўли мероси: Ўзбекистон" кўрганмаси дунё мамлакатлари билан маънавий соҳада ҳам биргаликда фаолият олиб бориш соҳасида мамлакатимиз улкан имкониятларга эга эканлигини намойиш этган эди. Сўзимизнинг исботи учун Германия Федерал Президенти Роман Ҳерцогнинг ушбу фикрларини келтириш ўринли деб ўйлаймиз:

"...Ўзбекистон кўрганмасининг очилиши герман жамоатчилигига бу мамлакатнинг қадимий маданияти билан бевосита танилиши имкониятини берибгина қолмасдан, балки бугунги гўзал ва ранг-баранг Ўзбекистонни тенг шерик деб тан олишига, у билан барча погоналарда муносабатларимизни ташкил этиши ва кенгайтириши сари чорлайди".

Ҳерцог сингари тажрибали ва зукко сиёсатчининг эътирофи биз учун ҳам, Ўзбекистон билан тенг шерикчилик асосида дўстлашмоқчи бўлган мамлакатлар учун ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, маданий ҳамкорлик сиёсий, иқтисодий ҳамкорликка, халқларнинг тинч-тотув, иноқ яшашига ўзига хос гаровдир.

Ўзбекистон Президенти Францияда соҳибқирон таваллуди тантаналарида қатнашар экан, **"Мен ХХІ аср маънавият асри, маърифат асри, илм-фан, маданият ва ахборот асри бўлишига қатъиян аминман"**, деди. Бу хулоса мамлакатимизда маданий-маърифий, сиёсий-ижтимоий соҳаларда аниқ ва изчил давлат тафаккури қарор топганидан ва келажакда юртимиз шу асосда олға ривожланишидан доради.

БОҚИЙ ШАЖАРА

Мустамлакачилик даврида нафақат Амир Темур номи катагон этилган, балки, унинг шахсини, сиёсат ва давлат арбоби сифатидаги тажрибаларини ўрганишга журъат этганлар ҳам расмий тузум посбонларининг беаёв тазйиқига дучор бўлар эди.

Аммо тақиқ ва таъқибларга қарамай, халқимиз беназир аждодининг хотирасини ҳеч қачон унутмади, ҳамиша қалб тўрида пинҳон асраб яшади. Ижодкор зиёлилар томонидан Амир Темур шахсини ҳолисона ўрганиш, унинг қадрқимматини тиклаш борасида қилинган дастлабки уринишлар қаттиқ қаршиликка учради, ўнлаб тақдирларни топталиши билан яқунланди.

70-йиллар бошида ана шундай ҳаракатлардан бири "Гулистон" журналида "Темур тузуклари" таржимасининг эълон қилиниши шаклида намоён бўлди. Машҳур аллома ва жамоат арбоби Алихонтўра Соғуний таржимасида бу мумтоз асарнинг илк боблари журналда босилиб чиққач, мустамлакачи тўралар ва уларнинг содиқ малайлари пайтавасига қурт тушди. Таржима ярим йўлда тўхтатилди, журнал раҳбарияти ва таҳририят "силлиққина" усуллар билан тарқатиб юборилди.

Атоқли файласуф олим Иброҳим Мўминов ҳам, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Амир Темурга қарши шўро ҳукумати олиб борган "салб юриши"нинг қурбони бўлди. Унинг соҳибқирон ҳақидаги ихчам рисоласи бутун бир ўзбек фалсафаси ва тарих фанида катта ўзгариш ясади. Шу билан бирга собиқ марказ мустамлакачилик сиёсатининг илдизига болта ургандек бўлди. Натижада Кремлда уя қуриб олган мафкурачилар таъқибига учраган миллатпарвар инсон ҳаётдан бевақт кўз юмди.

Мустақиллик шарофати билан тикланган бебаҳо қадриятлар ҳақида кўп гапиряпмиз. Истиқлол бизга тарих ҳақиқатини тиклаш, миллий маданий меросни ўрганиш

ва холис баҳолаш имконини берди. Президент Ислон Каримов мустақил давлатнинг бош меъмори сифатида истиқдолнинг илк кунлариданоқхалқца миллий ғурур, миллий ифтихор, ўзининг бой тарихидан фахрланиш ҳиссини кучайтириш орқали мамлакатда маънавий-руҳий муҳитни барқарорлаштиришга киришди.

Мустақилликнинг икки йиллигини нишонлаш арафасида бир пайтлар чор генерал-губернатори Кауфман, сўнгра миллионлаб инсонлар ёстиғини қуритган Сталин ва кейинчалик коммунистик мафкура дохийси Маркс ҳайкали ўрнатилган жойда соҳибқ>шон Амир Темур ҳайкали ўрнатидди. Бунинг ўзига хос маънолари бор, албатта.

Биринчидан, мустақиллаштиришнинг яловбардорлари ҳайкаллари ўрнига миллий давлатчилигимиз асосчиларидан, жаҳон халқларининг халоскорларидан бири бўлган Амир Темур ҳайкалининг ўрнатилишидан мақсад — том маънодаги мустақиллигимизни тан олдириш ва ҳар бир кишининг онгига сингдиришдир.

Иккинчидан, буюк ва қадимий халқимизнинг ўз истиқболига қатъий ишонч билан қараётганлиги, энди бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаслигининг рамзий ифодасидир.

Учинчидан, илмий ва маънавий жиҳатдан тарих ҳақиқатини тиклаш, буюк аждодларимиз руҳини шод этиш, улар бошлаган улуғ анъаналарни давом эттириш, уларга муносиб ворис бўлишдир.

Ҳайкалнинг очилиш маросимида мамлакатимиз раҳбари шу воқеанинг тарихий аҳамиятини аниқ-равшан ифодалаб берди:

"Амир Темур давлати қурилиши, ҳарбий санъати қўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърият бекиёс ривожтопти, халқимизнинг қўп анъаналари такомилга етди. Амир Темур маданият ва дин аҳлларига кўргазган чексиз меҳру мурувват айниқса ибратлидир.

Кўхна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Ипсоф-нимон туйғуси, диёнат мезони Амр Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча, адолатда эканини теран англади".

Бу улуғ бобокалонимизга берилган юксак баҳо, улкан иззат-икромдир. Шу билан бирга, у бугунги кунимиз маз-

мун-моҳиятини чуқур англашга, истиқболга комил ишонч билан қарашга даъват этади.

Умуман олганда, Президент Ислом Каримовнинг **Амир Темур**га муносабати замирида ўзбек халқининг миллат сифатидаги қадриятларига, унинг оламшумул меросига, кўп асрлик тарихга эга урф-одатлари ва анъаналарига, ана шулар таъсирида шаклланган маънавий-руҳий оламига чуқур ҳурмат-эҳтиром, уни ҳар қандай шароитда ҳам асраб-авайлашга интилиш ётади. Акс ҳолда тарихан жуда қисқа муддатда миллат тарихини ўрганиш ва уни тиклаш борасида бу қадар кенг миқёсли ишлар амалга оширилмаган бўлур эди.

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов топиб айтганидек, Амир Темурнинг топталган шаън-шавкатини қайтадан тикламоқ учун тарих майдонида Амир Темурдек шижоатли бир зот пайдо бўлиши лозим эди. Такқир XX аср сукгида ўзбек халқи манглайига ана шундай зотни ато этди ва у соҳибқироннинг музаффар байроғини баланд кўтариб, юртимизнинг қадим доврўғини олам узра таратмоқца.

Шунга кўра 1993 йилни ҳам тўла асос билан рамзий маънода темурийлар йили бўлган эди, дейиш мумкин. Чунки ўша йили улуғ шажаранинг Мирзо Улуғбек, Захриддин Мухаммад Бобур сингари буюк сиймоларнинг юбилей саналари кенг нишонланди. Гарчи 1996 йил Амир Темур йили деб эълон қилинган бўлса-да, аслида бу тўйга тайёргарлик 1993 йили, улуғ бобокалонимизнинг ҳайкали очилишидан бошланган эди. Шуниси эътиборлики, Президентимиз соҳибқирон бобомизнинг қутлуғ тўйига бағишлаб ўтказилган ҳар бир тадбирнинг ташаббускори сифатида улар хусусида мунтазам равишда ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб боради.

1996 йил июнь ойида Амир Темур дунёга келган юрт — Қашқадарёга қилган сафари давомида Шаҳрисабздаги Оксарой тарихий ёдгорлиги ўрнашган майдонда юбилейга тайёргарлик ишлари билан танишув чоғида билдирган фикрлари айниқса эътиборга молиқдир: **"Амир Темур — нафақат Турон — Туркистон — Ўзбекистон заминининг, балки инсониятнинг энг улуғ даҳоларидан биридир, — деб таъкидлади Президент. — Демак, унинг тарихий образи, тарихий сиймосини яратишга жуда катта меҳр ва масъулият билан ёндашмоқ гаарт. Менинг назаримда, юртимизда бу улуғ аждодимиз шарафига бунёд этилаётган ва этиладиган ёдгорликларда у зотнинг қиёфаси шундай акс эттирилиши керакки, уни кўрган одам, ҳайкал қаерда ўрнатилга-**

нидан қатъи назар, соҳибқирон бобомизни беҳато таниб олсин. Шунинг учун шахсан мен Амир Темур ҳайкалларини, унинг ҳаётий давлари, яъни болалик, ёшлик, кексалик палласи тарзида тасвирлаш таклифига тарафдор эмасман. Амир Темур деганда киши кўз ўнгида яхлит, тенгсиз азму шижоат соҳиби бўлган буюк инсон сиймоси гавдаланмоғи лозим.

Маълумки, Амир Темур умр бўйи янги-янги ғоялар ва уларни рўсбга чиқариш билан машғул бўлган беназир шахсдир. Унинг нигоҳи ҳамиша олис уфқларни қамраб олган, ҳаёли жаҳоний миқёсларни забт эта билган. Демак, соҳибқирон бобокалонимизга ҳайкал қўяётганимизда мана шу жиҳатларга ҳам алоҳида эътибор бериш зарур. Ҳайкал олдидаги майдонда Амир Темурга хос бағрикенглик ва улғусифатлик фазилатларини бўрттириб кўрсатиш учун кенглик, очиқлик бўлиши даркор. Ҳайкал атрофида барпо қилинадиган боғ ҳам Амир Темур замонидаги боғларга ўхшаши керак. Бу боғларда асрлар давомида мағрур қад ростлаб турадиган чинорлар экиш керакки, улар соҳибқирон шахсининг нақадар муаззам ва буюклигига ёрқин тимсол бўлиб хизмат қилсин".

Президент Ислам Каримов бугунги ўзбек миллий давлатчилигини бунёд этишда ҳам, олис ўтмишни баҳолашда ҳам, порлоқ истиқболни белгилашда ҳам Амир Темур сиймоси, унинг тафаккури, сиёсати, бошқарувдаги тактика ва стратегиясига ҳурмат билан қарайди. Айни пайтда Амир Темур шахси ва унинг бой меросини, улкан макгабини бугунга куннинг муқаддас дарсхонаси деб билади. Шу маънода унинг Тошкентда Амир Темур ҳайкали очилишига бағишланган тантанали маросимда айтган ушбу сўзларини 5гна бир қарра эслаб утиш ўринлидир:

"Ватанимиз истиқлолини янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз шаън-шавкатини юксалтириш, адолат, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнатқаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт қуриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир.

Биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам ирода, иймон-эътиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аجدларимиздан мерос қолган маънавий бисотга эга бўлишни талаб қилади. Билакларимизда куч, қалбларимизда келажакка ишонч бўлмоғи шартдир.

Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гўзал пойтахтимиз — жопажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улғу бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва ғурур бахш этмоғи муқаррар!

Бу сўймо мард, танти, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда, жиқлаштиришда, нймов-оқибатли бўлишда, қудратли келажакимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди".

Амир Темурнинг тарихий хизмати, унинг инсоният тараққиётида туган ўрни, жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларига таъсири фақат шулар билан кифояланмайди. Унинг, айтиш мумкилки, бошқарувдаги тактика ва стратегияси, миллий хавфсизлик ва мудофаа, адолатли фуқаролик жамиятини такомиллаштириш борасидаги гажрибалари оламшумул аҳамият касб этган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темур номи ва унинг даври бизнинг тарихимиздан бутунлай ўчириб ташланган бир пайтда Темур ҳарбий мактаби тажрибалари, тактика ва стратегияси энг илгор ва ривожланган давлатлар қуроли кучлари тизимларида муҳим қўлланма сифатида ўрганиб келинди.

Академик Бўрибой Аҳмедовнинг фикрича, биринчидан, соҳибқирон мамлакатда кучайиб кетган феодал тарқоқликка, майда гуруҳларга барҳам бериб, эл-юртни ягона туғ остига бирлаштира олди, марказлашган йирик давлатга асос солди. Натижада зироатчилик, хунармандчилик, савдо-сотик, фан ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратилди.

Иккинчидан, Амир Темур бир қатор халқлар ва мамлакатларнинг озод бўлишига ёрдам берди.

Учинчидан, Мовароуннахрни юксак деҳқончилик маконига, хунармандчилик, илм-фан ва маданият ривожланган илор мамлакатга айлантирди.

Тўртинчидан, соҳибқироннинг саъй-ҳаракати билан кўплаб шаҳар ва қишлоқлар обод этилди, Шаҳрисабз, Самарканд, Бухоро, Туркистон, Тошкент сингари шаҳарларда мадрасалар, карвонсаройлар, макбаралар, боғлар ва бозорлар барпо этдирдики, булар ўзбек миллий меъморчилигини юксак мавқега кўтарди, унинг ўзига хос мактабига асос солди.

Мустақиллик даври том маънода ҳазрати Темурнинг қайта туғилиш даври бўлди. У бобокалонимиз васиятларининг рўёбга чиқаётгани билан алоҳида қимматлидир. Амир Темурга муносабат, унинг тарихий хизматини муносиб баҳолаш ва иззатини ўрнига қўйиш хусусида гапирар эканмиз, бу масала Президент Ислам Каримовга нима учун керак, деган савол туғилади.

Биринчидап, Амир Темур қадрияти мустамлакачилик йилларида онгу шууримиздан ўчириб ташланган миллий

туйғуларимизни қайта тиклаш, миллатни миллат, давлатни давлат қилиш учун, тафаккур ва тушунчаларимиздаги парокандаликка барҳам бериб, миллий замин ва миллий рух ҳаққи-хурмати учун бирлашишимиз керак. Унинг бекиёс фаолияти ва ўлмас мероси халқимизнинг миллий туйғусини, буюк ва жаҳоншумул анъаналарига ворис эканлигини чуқур англашга хизмат қилади.

Иккинчидан, халқимизнинг миллий ғурурини, миллий онгани юксалтириш учун қарийб унугилган тарихимизни қайта тиклаш лозим. Амир Темур эса шу кўҳна тарихнинг буюк чўққисидир.

Учинчидан, фарзандларимизни, келгуси авлодни улуғ аждодларимизнинг номи ва мероси билан фахрланишга ўргатиш, уларни ана шу буюк анъаналарнинг муносиб давомчилари қилиб тарбиялаш, миллий ғурурини юксалтириш учун керак. Шу маънода соҳибқироннинг: "Азиз-авлиёлар, саҳобалар мақбараларини, қуғлуғ қадамжоларни зиёрат этмоқни ҳам фарз, ҳам қарз деб билур эдим", деган гаплари бугунги кунда юртимизда улуғ аждодларга, олиму фозил боболаримизга муносабатимизнинг тарихий уйғунлигини кўрсатиб турибди.

Тўртинчидан, Амир Темур кадрияти бизга демократик, ҳуқуқий, қудратли Ўзбекистон давлатини барпо этиш учун, "Ўзбекистон — келажаги буюк давлат" деган ғояни рўёбга чиқариш учун керак. Янга жамият, янги ҳаёт, янги тафаккур, қолаверса, бутун давлатчилик асосларини қайта тиклаётган бир пайтда Амир Темур ўзбек халқига тоғдай таянч бўлиб хизмат қилади, унинг олижаноб ишларига бекиёс сафарбарлик руҳи бахш этади.

Бешинчидан, бу беназир кадрият мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаши, келгуси авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш учун керак. Дарҳақиқат, ҳазрати Темур: *"Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз барпо этган иншоотларга бокинг"*, деган эди. Бугун эса, ўтиш даврининг энг қийин, зиддиятли ва мураккаб бир пайтида Ўзбекистон улкан қурилиш майдони-га айланганини улуғ бобомиз бошлаган анъаналарнинг давоми, эзгу орзуларининг рўёби, дейиш мумкин. Кейинги йилларда юзлаб янги бинолар, завод ва фабрикалар, йўллар ва кўприклар, ҳаммом ва чойхоналар, шифохона ва ошхоналар, кўркам маиший хизмат уйлари, миллий шакл ва мазмунга эга бозорлар қурилганини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ишларнинг барчаси *"Хон бўлсанг-да боғярат, гадой бўлсанг-да боғ ярат, бир кун мевасини та-*

тирсан", деган халқ мақолини ёдга солади. Кейинги беш йилда яратилган боғ-роғлар, дарахтзорлар ва ўрмонлар бир неча минг гектарни ташкил этади. Мамлакатимиз ҳудудида жойлашган ўнлаб азиз зотлар, ислом динининг улкан уламолари ва бошқа тарихий намояндаларнинг макбаралари қайта тикланди, таъмирланди. Дунё халқларининг диққатини тортадиган мўъжизавий зиёратгоҳларга айлан-тирилди.

Умуман олганда, Амир Темури давлатчилиги, унинг бошқарувдаги ўзга хос тамойиллари бугунги ўзбек миллий давлатчилигининг тамойилларига асос бўлмоқда, десак янглишмаймиз. Буни нималарда кўриш мумкин?

Энг аввало, соҳибқироннинг: *"Барча ишларимнинг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтирдим"*, деган доно ўғитлари Президент Ислам Каримовнинг дунё муаммолари-ни ва ички масалаларни ҳамжиҳатлик, ошқора музокара-лар йўли билан ҳал этиш тарафдори сифатида амалга ошираётган фаолиятида ўз ифодасини топмоқда. Улар ўртасида ўзаро уйғунлик бор. Жумладан, Президентимизнинг халқаро масалаларни ҳал этишда "томонларнинг бир-бирига ён бериш ва муроса йўли билан бир-бирига яқинлашуви, ҳар бир мамлакат ҳудудий яхлитлигининг сақланиши, барча манфаатдор томонларнинг музокара жараёнида иштирок этиши, қай шаклда бўлмасин, ташқаридан таъ-сир ўтказиш ва аралашувга йўл қўймаслик" тамойиллари Амир Темурининг машварату кенгаш воситасида сиёсат юритишини эслатади.

Президентнинг мамлакат Парламенти, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишлари, вилоят кенгашлари сессияларида иштирок этиши, мамлакат ҳаётининг энг муҳим долзарб масалалари юзасидан очиқ фикр алмашуви темуроно демократиянинг янги шаклдаги кўринишидир.

Иккинчидан, Амир Темурининг: *"Чақалоқларни йиғлатмангиз, болаларга озор бермангиз — бу гуноҳи азим эрур. Бундай гуноҳни Аллоҳ хуш кўрмаган"*, деган гагшари Президент Ислам Каримовнинг оналар ва болаларга ғамхўрлиги, уларга тиббиёт хизмати кўрсатиш ва ижтимоий муҳофаза қилишни ривожлантириш борасида амалга ошираётган тадбирлари, халқтаълими ва болалар тарбиясини ислоҳ қилиш ҳамда хотин-қизлар ҳаётини яхшилаш борасида олиб бораётган ишлари соҳибқирон давлат шажарасининг, Амир Темури маънавиятининг давом этаётганидан далолат беради.

Улуғ бобокалонимизнинг бирпша *"Куч — адолатда "*, деган гаплари бугун Ўзбекистонда янги давлат қурилишига асос қилиб олинди. Ҳуқуқий демократик, адолатли давлатни барпо этиш, инсонпарвар фуқаролик жамиятини шакллантириш тамойиллари аввало Амир Темур мамлакатдорлик мактабининг илгор жаҳоний тажрибалар билан уйғунлашган маҳсулидир.

Соҳибқироннинг: *"Давлату салтанат уч нарса билан: мулк (давлат ҳудуди, мам/шкат — муал.), хазина ва лашкар билан тикдир"*, деган фикрлари давомини Президент Каримовнинг давлат суверенитети, унинг ҳудудий яхлитлиги, миллий хавфсизлик, хазинанинг бақувватлиги ва қуролли кучларнинг жанговарлик ҳолатига алоҳида эътибор бераётганида кўришимиз мумкин. Бу мамлакатимизда ҳарбий академиянинг ташкил этилиши, миллий хавфсизлик, ҳарбий доктринанинг ишлаб чиқилшни, қолаверса, мамлакат ха шнасини мунтазам тўлдириб бориш борасидаги изчил ва оқилона фаолиятда ҳам ўз аксини топмоқца.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мухтасар қилиб айтганда, бугунги ўзбек миллий давлатчилиги, туб ислоҳотлар жараёни Амир Темур давлатчилиги шажарасининг узвий ва мантиқий давоми дейиш мумкин.

ЯНА БИР ТАРИХИЙ ЛАВҲА

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Бундан чорак асрча аввал Тошкентнинг Бўз маҳалласида яшовчи Саидали ака Усмонали ўғлининг умр тўйи бўлди. Саидали ака иймон-эътиқодли, таквоси кучли, инсофли, тўғрисўз, ували-жували, пири бадавлат — беш қиз узатиб, икки ўғил уйлантириб, ҳаммасидан тиниб-тинчиган, яъни орқа этагида оғирлиги қолмаган — бахтли отахонлардан эди. Маҳаллада ҳам обрў-эътибори баланд эди. Шу боис унинг умр тўйига Алихонтўра — Алихон Соғуний бошчилигида пешво уламолар ҳам ташриф буюрдилар. Алихон Соғунийнинг кимлигини айрим китобхонлар балки билмасликлари мумкин. Шунинг назарда тутиб, у киши ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Алихонтўра Шокирхонтўра ўғли 1885 йилда Туркистоннинг Болосоғун шаҳрида, ўзбек оиласида дунёга келган. Адабий таҳаллуси Соғуний бўлиб, туғилган шаҳрига ишорадир. Худуди ўзгарган бу шаҳар ҳозир Тўқмоқ деб аталади, Қирғизистондадир. Алихонтўра отанинг келиб чиқиши Тошкентнинг маиғхур хўжаларига бориб тақалади, дейдилар.

Оила бошлига Шокирхонтўра ўртаҳол деҳқон бўлиб, ўғилларига етарли илм олиш имкониятини яратиб беради, ўсмирлик чоғида Алихонтўра акаси Олимхонтўра билан Арабистонга ўқишга юборилади. Мадинаи мунавварада таҳсил олишади. Кейин Бухорода таҳсилни давом эттиришади. Алихонтўра талабалик йилларида мусулмон мактаб ва мадрасаларида ўқитиладиган анъанавий диний фанлар билан бир қаторда математика, фалакиёт, табиатшунослик, тиббиёт, доришунослик, ҳарбий иш соҳаларини ҳам ўрганди. Араб, форс ва бир неча туркий тилларни чуқур эгаллайди, ҳатто уларда шеърлар ёзган, унинг "Дево-

ни Соғуний" деган китоби ҳам борлиги маълум. Тинимсиз таҳсил билан тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих, тилшунослик, шеърят, мусиқа назарияси билимдони, шунингдек, моҳир табиб бўлиб етишади. Хорижий ўлкалардаги нисбатан тараққий этган ҳаёт билан танишиш унда мустамлака асоратига тушиб қолган ўз Ватани — Туркистондаги сиёсий муҳитга танқидий қараш ҳиссини уйғотади. 1916 йилда бутун Туркистонда чор ҳукуматига қарши бошланиб кетган халқ кўзғолонларида фаол қатнашади. Кўзғолон шафқатсизларча бостирилгач, сиёсий муҳожир бўлиб, Шарқий Туркистонга кетишга мажбур бўлади. Октябр тўнтаришидан кейин Лениннинг барча халқларга ҳурлик берилади, деган ваъдасига ишониб, зўр умидлар билан 1918 йилда ватанига қайтади. Лекин Лениннинг ваъдаси пучлигини ўз танасида туюб, зулмга дуч келиб, яна Шарқий Туркистонга йўл олади. Бу ўлкада ерли миллатлар — уйғур, козок, қирғиз, татар ва дунганлар ўртасида раҳбар сифатида обрў қозонади. Алихонтўра бошчилигидаги "Озодлик жамияти" раҳбарлик қилган қуролли кўзғолон ғалаба қилади. 1944 йилнинг 12 ноябрида Шарқий Туркистон Жумҳурияти тузилгани тантанали эълон қилинади. 12 вазирликдан иборат муваққат инқилобий ҳукумат раислигига Алихонтўра яқдиллик билан сайланади. Халқ ва армия олдидаги хизматлари учун Шарқий Туркистон ҳукумати қарорига биноан 1945 йили Алихонтўрага маршал унвои берилади. Шу тариқа у халқорасида "Маршал ота" номи билан жуда машҳур бўлиб кетади.

Албатта, икки кудратли давлат орасида учинчи бир давлат — Шарқий Туркистон Жумҳуриятининг пайдо бўлиши Фарбда — Сталин ҳукуматига, Шарқца — Чан Кайши ҳукуматига маъқул эмасди. Шўролар ҳукумати бутун Туркистондаги мазлум миллатлар бош кўтариб чиқишидан, миллий мустақиллик талаб қилиб қолиншдан ваҳимага тушарди. Шунинг оқибати ўлароқ, найрангбозлик қилиниб, 1947 йили совет чекистлари томонидан Алихонтўра махфий йўл билан тазйиқ остида Шарқий Туркистоннинг ўша пайтдаги пойтахти Ғулжа шаҳридан олиб чиқиб кетилади, ёш давлат раҳбарсиз қолдирилади.

Алихонтўра икки йил давомида Тошкент чеккасида хонабанд қилиб қўйилади, ундан кейин ҳам ҳар қандай сиёсий ишларга яқин йўлатилмайди. Бироқ у деярли 30 йил илмий, ижодий ва ижтимоий фаолиятини собитқадмлик билан давом эттирди. Жумладан, Аҳмад Дониш-

Наводирул вақое", Дарвиш Али Чангийнинг "Му-сиқа рисоласи" асарларини таржима қилди. "Темур ту-зуклари"ни илк бор "Гулистон" журналада эълон қилиш-га киришди, лекин асар охиригача чоп эттирилмай, ора йўдда тўхтатилиб қўйилди. Алихогаўра Шокирхонтўра ўғли Соғуний мазмунли ва баракали умр кўриб, 1976 йили 91 ёшида вафот қилди. Васиятига кўра унинг сўнгги маска-ни Тошкент Кўкча даҳасидаги Шайх Зайниддин бобо қаб-
ристони бўлди...

Саидали отанинг умр тўйидаги суҳбат асносида Алихонтўрага шундай савол тушиб қолди:

— Нима учун мусулмон дунёси инсоният маданиятининг бешиги бўла туриб, Ғарб дунёсидан тараққиётда, айниқса, техник раванқца орқада қолиб кетди? Бунинг боиси нимада?

— Баракалла, бўтам, отангизга раҳмат, — дея сўз бошлади Алихонтўра, у киши шундай савол тушганидан мамнун бўлган эди. — Бу савол жиддий, ўта муҳим савол, миллатнинг ҳар бир онгли фарзанди тафаккурида шундай ўй-мулоҳазалар бўлса қанийди! Бу кунларга тушиб қолмас эдик, албатта.

Шарқ фалсафаси аввал бошдан бошлабоқ асосан инсон руҳиятини, унинг маънавий олами билишга, одамларнинг ўзаро муносабатларини англашга эътибор берган. Ғарб фалсафасининг асосий мақсади эса ташқи дунё табиатини билишга, инсонларнинг табиатдаги ўрнини аниқлашга қаратилган эди.

Шарқ ўз тафаккурида инсоннинг ижтимоий аҳволини нисбатан иккинчи ўринга суриб, унинг маънавий камолотига эътибор берган. Ғарб тафаккури эса инсоннинг ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга асосий диққатни қаратган. Бунинг оқибати ўлароқ Оврупонинг йирик давлатлари милодий XV асрнинг ўрталаридан бошлаб, тараққиётда, жумладан техник раванқца Шарқдан олға кетиб, дунёнинг деярли барча қитъаларида янги-янги ҳудудларни эгаллашга киришганлар. Милодий XV асрнинг энг охирида румолик Христофор Колумб Амриқо қитъасигача кемада сузиб борган. Гарчи ватандошимиз Абу Райҳон Беруний ундан беш асргача илгари дунёнинг нариги тарафида қуруқлик бўлиши кераклиги ҳақида ишора қилган бўлса-да, бу фикрни овруноликлар илиб кетишган. Гарчи Христофор Колумб янги қитъа борлигини Оврурога биринчи бўлиб етказган бўлса-да, бир харита тузувчининг

таклифига кўра бу янги дунёга унинг ватандоши, собиқ хизматчиси Беспуччи Америго номи кўйиб юборилади, XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб, у қитъа Амрико деб юритилиши расм бўлиб кетган. Шарқ эса бу кашфиётдан, бу шарафдан четда қолган.

Шарқнинг Ғарбдан орқада қолиб кетишига яна бир сабаб шуки, Ғарб таълимни восита деб билиб, илм-фаннинг барча қирраларидан кенг фойдаланиб, моддий тўқин-сочин жамият қуришга интилган, бироқ ахлоқий қадриятларни бой бера бошлаган. Шарқ эса таълимни мақсад деб қараб, техникавий тараққиётга жиддий эътибор бермайди, юксак маънавиятни сақлаб қола олади-ю, лекин иқтисодий таназзулга учрайди. Лекин иқтисодий бўҳрон мамлакатларни заифлаштиради, ҳарбий қудратни ҳам пасайтиради, давлат хазинаси ҳаминқадар бўлиб қолгач, лашкарни тўла таъминлашга қурби етмайди, эл-юртни мудофаа қилишга қуввати етишмайди, йирик давлатлар парчаланиб кетади. Бунинг касри маънавиятга ҳам тегади, албатта. Миллий бирлик — миллат тушунчасига эътибор сусаяди, парокандалик, бошбошдоқлик бошланади. Русия истилоси арафасида Туркистон ана шундай бир тушкун алфозда эди.

Халқим, раиятларим, давлатим жаҳонда илғорлардан бири бўлсин, деган раҳбар узоқни кўзлаб иш тутади, қаердаки, нимаики яхши нарсалар бўлса, кўздан қочирмайди, ўзлаштиришга, мамлакати манфаатига хизмат қилдиришга киришади, бу йўлда чора-тадбирлар белгилайди, амалга оширади ҳам.

Ислом тарихидан маълумки, чаҳорёрлар — Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Али ҳазратларидан кейин халифалик тепасига келган уммавийлар даврида мусулмон оламида ҳар томонлама инқироз юз берди. Халифалик аббосийлар қўлига ўтгач, ислом оламида яна юксалиш даври бошланди. Аббосий халифалар, айниқса ал-Маъмун, Ҳорун ар-Рашид ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар ривожига зўр эътибор бердилар. Бағдод шаҳрида дорул-ҳикма, яъни фанлар уйи, ҳозирги иборамиз билан айтганда, академия очидди. Қадимги Миср. Румо, Юнондан қолган илмий мерос ўрганилди, кифтий, оссурий, лотин тилларида яратилган нодир асарлар араб тилига ўгирилди. Натижада Ислом Уйғониши юз берди.

Шундай Уйғониш IX—XII асрларда Туронда ҳам содир бўлди, бу биринчи Уйғониш эди. Туронлик ҳукмронлар

фаолиятидан бу борага доир икки-учта мисол келтирсак, фикримиз ойдинлашади. Туронлик Маъмун — Хоразмшоҳ Маъмун томонидан Кўхна Урганчда академия очилганда Хоразм салтанати дунёдаги энг улкан ва энг қудратли давлатлардан бирига айланиб бораётган эди. Сабуктакин ўғли Маҳмуд Ғазнавий ҳам давлатининг қудрати ва обрўсини ошириш учун худди шу йўлдан борди. Абу Райхон Беруний ўзининг "Ҳиндистон" китобини, маъданшуносликка оид асарларини унинг топшириғига кўра ва унинг саройида яратди. Чунки Маҳмуд Ғазнавий ён қўшнисини бўлмиш бу мамлакатни билиши керак эди-да. Қадимги ҳшвд тили — санскритда яратилган энг нодир асарлар Ғазнада ўша замоннинг фанний тили бўлмиш арабчага таржима этилгани ҳам шундан далолат беради.

Шарқдаги иккинчи Уйғониш Амир Темур номи ва фаолияти билан боғлиқ. Соҳибқирон замонасида салтанат шундай қудратли ва адолатли, эл-юрт шунчалик тинч, йўллар бехатар бўлганки, Урумчидан, Самарқанду Бухородан, Хоразму Ҳиротдан, қўйингки, мамлакатнинг ҳар гўшасидан ҳаж сафарига йўлга чиққан кишилар Макка мукаррамани, Мадинаи мунавварани зиёрат қилиб, омон-эсон ўз юртларига етиб келганлар. Савдо қарвонлари учун йўл Чиндан Румогача очиқ эди. Бунинг боиси шунда эдики, соҳибқироннинг давлат сиёсатига кўра инсоннинг ижтимоий аҳволига ҳам, маънавий камолотига ҳам бабаравар эътибор берилган, яъни Шарқ ва Ғарб фалсафасини бирлаштирилиб, ягона мақсадга йўналтирилган эди. Бунга мисол қилиб, Амир Темурнинг Испан, Фаранг, Румо, Византия давлатлари билан яловочлик, яъни элчилик, ҳозирги тил билан айтганда, дипломатик муносабатлари ўрнатилганини, элчилар бориб-келиб турганлигини келтириш мукин. Фақир "Темур тузуклари"ни чоп эттиришдан мурод халқимизга ана шулар ҳақида бир ишора қилиб қўйиш эди, шояд миллат кўзи очилса деган эдик, афсуски...

Шарқдаги биринчи, иккинчи, учинчи Уйғонишлар Оврупога кўчди, унинг маркази дастлаб Фарангистон бўлди, кейин бутун Оврупога — Испания, Италия, Ингилстон, Олмонияга ёйилди, сўнгра бу мамлакатлар орқали Русияга ҳам етиб келди, бизлар эса жаҳон тараққиётидан четда — ғафлатда қолиб кетдик-да, охир-оқибатда тутқунликка тушдик.

Туркийда устаси фаранг деган бир ибора бор, эшитган бўлсангиз керак. Моҳир устага нисбатан шу ибора иш-

латилади. Бунинг замирида фарангайларнинг, умуман овраполикларнинг хунарига, хунармандлари яратган техник асбоблари, жиҳозлари, воситаларига қойил қолишлик, эътироф этишлик ётадир. Фарангийларнинг устаси фаранглиги мана шунда ҳам кўринадики, улар Шарқнинг илм-фан бобида эришган ютуқларининг қаймоғини ўзлаштирганлар, жумладан, буюк ватандошларимиз бўлмиш Хоразмий, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур асарларини ўз тилларига таржима қилганлар, дорилфунунларида дарслик сифатида қўллаганлар. Бугина эмас, ал-Маъмун, Ҳорун ар-Рашид замонларида ва ундан кейин ҳам лотинчадан арабчага таржима қилинган асарларни бу тилдан яна ўз тилларига кўчирганлар. Зеро, қадимги лотин тили аллақачон муомаладан чиқиб, ўлик тилга айланиб қолган эди. Шарқ эса ўша бойликни араб тилида асрагани. Улар ўз меросларини шу йўл билан ҳам ўзларига қайтара билдилар. Мана шунга ҳақиқий устаси фаранглик деса бўлади. Хўш, бизлар-чи? Бизлар бўлсак, оғзимиздагини ҳам олдириб ўтирибмиз. Буюк аждодларимиз номларини куруқдан-куруқ санаб мақтанишга устаси фарангмизу, лекин улар тутган йўлни тутмаймиз, улардан ибрат олмаймиз, тегишли хулоса чиқармаймиз. Хуллас, аждодларимизга муносиб авлод бўлолмаяпмиз. Бунинг учун бир етакчи зарур кўринади. Замонанинг кетиши шу бўлса, умумжаҳон равнақи оқимида миллатларнинг миллий уйғонишлари кучаяверади, бунинг самараси ўларок, мазлум халқларнинг ўз миллий етакчилари етишиб чиқажак, иншооллоҳ. Камина минг ой юзини кўриб бўлдим, тўксонни ҳам қоралаб қолдим. У етакчимизни бизлар кўролмасак-да, невараларимиз кўрсалар ажаб эмас. Камина ҳаминиш шунинг орзусида, шунинг дуосида, беш вақт намоз устида Яратган эгамдан шуни илтижо қилади. Аллоҳ таоло сўралишни сезгувчи буюк зотдир. Сизлар ҳам Тангри таолодан шуни илтижо қилаверингиз, шояд ниятимиз мустажоб бўлғай, иншооллоҳ. Давраимизда ёш авлод вакиллари ҳозирлар. Сизлардан илтимос қилардимки, ўша ёруғ кунларга — истиқлол замонида етганингизда, Алихонтўра Соғуний бу дунёга исломпарастгана эмас, балки инсонпараст бўлиб келган эди, бутун ҳаёти давомида шунга содик бўлиб қолган эди, дея каминани ҳам бир эслаб қўйсангиз, руҳимни шод этган бўлар эдингиз. Валлоҳи аълам.

Авлиёсифат Алихонтўра Соғуний ўша суҳбатда башорат қилган эканлар. Орадаи чорак асрча вақт ўтгач, у киши

кутган юртбошимиз етакчилигида, у киши орзу килган ёруғ кунларга етиб кеддик — миллий истикдолга эришдик. Буни қарангки, Алихонтўра Соғунийнинг 1959 йили ёзиб тугатилган, шўролар замонида нашр этилмаган ва нашр этилиши ҳам мумкин бўлмаган "Тарихи Муҳаммадия" китоби истикдол шарофати билан 1991 йили чоп этилди, улуг бобонинг армони ушалди, руҳи шод бўлди. Амир Темурга маънавий ворислигидан юртбошимиз аввал бошданок йўлни тўғри белгилади. Алихонтўра Соғуний айтмоқчи, Шарқ фалсафий тафаккури ила инсон руҳияти, унинг ички олами, уларнинг ўзаро муносабатларини англашга, яъни инсоннинг маънавий камолотига керагача эътиборни қаратди. Бунга мамлакатимизда кейинги беш йил мобайнида маънавият соҳасида амалга оширилган ва изчил суратда давом эттирилаётган барча тадбирлар киради.

Иккинчидан, юртбошимиз Ғарб фалсафий тафаккури ила инсоннинг ижтимоий эҳтиёжлари, моддий талабларини қондиришни ҳам унутмади. Бунга истиклол йилларида диёримизда иқтисодиёт соҳасида амалга оширилган ва режали асосда изчил давом эттирилаётган барча ислохотлар ва чора-тадбирлар — деҳқонларга катта ер майдонларини томорқага беришдан тортиб, мулкдорлар синфини вужудга келтириш учун қилинаётган саъй-ҳаракатларгача киради.

Шу тариқа ахлоқий қадриятларимиздан ҳам ажралмадик, балки улар бойиб-ривожланиб бормоқда. Иқтисодиётимиз ҳам дадил юксалмоқда. Хуллас, юртбошимизнинг **назарий ва амалий** фаолиятида **Шарқ ва Ғарб фалсафий тафаккури** туташиди. Бунда Президентимиз феноменидаги яна **бир қирра** — файласуфлик заковатн зухур этдн.

Масалага чуқурроқ қарасак, бу иккала фалсафа — Ғарб фалсафаси ва Шарқ фалсафаси ҳам Одам Ато ва Момо Ҳаво авлодлари бўлмиш барча инсониятга тегишлидир. Дунёда одамга ёт нарса йўқ- Барча-барчаси унга тааллуқлидир. Ҳамма гап керакли нарсани ўз ўрнида ишлата билишдадир. Бу кучли истеъдод соҳибига хос фазилатдир.

Президент Ислам Каримов жаҳонни кўра билмоқда, раиягаи ҳам шунга чорламоқда, мамлакатимизни мутараққий давлатлар сафига олиб чиқиш учун фидокорона курашмоқда, йўлбошчи сифатида миллатни илғор миллатлар даражасига кўтариш учун жонкуярлик қилмоқда. Бу — келажаги буюк давлат қуриш учун кураш йўлидир!

Азиз китобхон!

Мана, сиз билан суҳбатимиз ҳам адоғига етиб қолди. Биз шу китоб баҳонасида ўтмиш ва бугунимиз, истиқболимиз ҳусусида кўнгилдаги фикр-мулоҳазаларимизни сиз билан баҳоли қудрат ўртоқлашдик. Бу суҳбатимиз ҳам энди тарих мулкига айланиб қолади. Зеро биз ҳозир чин маънодаги тарихий дамларни бошимиздан кечирягтимиз. Бу йил мустақиллигимизнинг беш йиллигини нишонладик. Шу муносабат билан беихтиёр истиқлолнинг дастлабки кунларини яна бир зум хотирлаш жоиз. Ёдингиздадир, ўша унутилмас дамларда бизга "улуғ ога" сифатида ғамхўрлик қилганлар яна ўз "марҳамат"ларини кўрсатмоқчи бўлишди. Гўёки, мустақиллик бизга қимматга тушар эмиш, биз ўзимизни ўзимиз эплай олмас эмишмиз... Бугун бундай гапларнинг нақадар ғаразли, нақадар ёлғон эканига жумлаи жаҳон гувоҳ бўлиб турибди.

Бизнинг қадимий тарихимиз, бой маънавиятимиз, оламшумул маданий меросимиз бугун қўлга киритган ютуқларимизнинг, эртага эришажак ғалабаларимизнинг ҳаёғбахш асосидир.

Дарҳақиқат, бизнинг давлатчилигимиз мустаҳкам замин, бақувват пойдеворга эга. У бамисоли азамат чинорга ўхшайди. Унинг иддизлари ниҳоятда теран томир отган — неча минг йиллик тарих қатламларига бориб туташади.

Биз улкан тарих, улкан цивилизация яратган улуғ аждодларнинг қонуний ворисларимиз. Боболаримиз, момоларимиз умумжаҳон тараққиётига беқиёс ҳисса қўшгани жаҳондаги маданиятли ва маърифатли халқлар томонидан мудом миннатдорлик билан эътироф этилади. Ана шундай аждодларни эсламаслик, уларнинг фаолиятига муносиб баҳо бермаслик, улар ишини давом эттирмаслик, доно ўғитларига амал қилмаслик ўзлигимизни унутиш, маънавий гумроҳликдир. Ўтмиш тарихимизнинг нурли саҳифаларини эҳтиром билан ёдга олиш, фожиали саҳифаларидан ибратли сабоқ чиқариш, ўтганларнинг руҳини шод этиш чинакам орифлик белгисидир. Айни пайтда у руҳий мадад, маънавий таскин, эртанги кунга ишонч ва рағбат манбаидир.

Биз бугун тараққиётнинг катта йўлига чиқиб олдик. Бинобарин, энди миллат сифатида аҳил ва баҳамжихат, хатқ сифатида ҳар томонлама етук ва бақувват бўлиши-

миз, шу асосда^буток давлат, адолатли жамият барпо этишимиз керак. Узлигимизни, мустақиллигимизни, тенгсиз Ватанимизни кўз қорачиғидай асраб-авайлашга ҳамиша тайёр, бу муқаддас фарзандлик бурчини шараф ила адо этмоққа доимо қодир бўлмоғимиз шарт.

Бу улугвор мақсадларга эса миллий маънавиятимизни янада юксалтириб, янада такомиллаштириб бориш йўли билангана эржонмогаммз мумкин.

Маънавият — улкан, беқиёс куч. У одамнинг ақту заковатиини чархлайди, тафаккурини бойитади, ирода ва иймонини бақувват қилади. Маънавий баркамол одам ҳар қандай бўҳронларга қарши тура олади, мард ва матонатли бўлади, қийинчиликларни саботбиланешади. Бошқаларга ўрнак ва намуна бўлиб, ударниўз ортидан эргаштира олади.

Маънавиятга эътибор сустжойда ҳеч қандай ўсиш, яратиш, ижод, бунёдкорлик бўлмайди. Маънавият жамики яхши нарсаларни озиктантиради, эзгу тушуларни тарбиялаб вояга етказди. Одамни ёмон йўлдан қайтариб, яхшилиқ ва олижанобликка ундайди. Шунинг учун ҳам маънавий баркамол сиёсатнинг умри узун, маънавиятга таянган иқтисод фаровонлик манбаи, маданият ва маърифат асосига қурилган давлат пойдор бўлади.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрнида.....	7
---------------------	---

БИРИНЧИ КИСМ БИР

ШОДА МАРВЛРИД

Биринчи боб

Тафаккур нурлари

СЎЗ.....	15
ГАП.....	15
ТИЛ.....	16
ҚАЛАМ.....	16
ҚОҒОЗ.....	17
РУҲ.....	19
ЖОН.....	21
ФАРИШТА..... ;.....	21
ИЙМОН.....	23
ЭЪТИҚОД.....	25
МАСЛАК.....	25
ТАҚВО.....	26
ҲАМИЯТ.....	26
ШАРМ.....	26
ҲАЁ.....	26
ОР.....	27
АНДИША.....	27
НОМУС.....	27
ВИЖДОН.....	27

ИНСОФ.....	28
ГУРУР.....	29
ИФТИХОР.....	29
ОНГ.....	30
АҚЛ.....	34
АҚЛИЙ МЕҲНАТ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ.....	37
ТАФАККУР.....	41
ФИКР.....	42
ФАЛСАФА.....	43
ТАСАВВУР.....	45
ХОТИРА.....	45
ХАЁЛ.....	46
ҚОБИЛИЯТ.....	47
ИҚТИДОР.....	47
ИСТЕЪДОД.....	47
САЛОҲИЯТ.....	48
ДАҲО ВА ДАҲОЛИК.....	48
ХАЛҚДАҲОСИ.....	49
ИРОДА.....	50

Иккинчи боб
4 "Одамиэрсанг..."

ОДАМ.....	52
ИНСОН ШАРАФИ.....	53
ШАХС.....	54
СИЙМО.....	56
АЖДОД ВА АВЛОД.....	57
УРУҒ.....	58
ҚАБИЛА.....	58
АЙМОҚ.....	59
ЭЛ.....	60
ЭЛАТ.....	61
ХАЛҚ ВА АҲОЛИ.....	64
ФУҚАРО.....	73
МИЛЛАТ.....	74

Учинчи боб
Жамият жилолари

ОИЛА.....	81
ЎЗБЕК ОИЛАСИ.....	82
ОТИНЛАР.....	89

m

КАФОАТ	91
МАҲАЛЛА	91
МУОМАЛА	93
ЖАМИЯТ	94
ЖАМИЯТ ВА ШАХС	95
ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ	97
ДАВЛАТ ТАФАККУРИ	101

Тўртинчи боб

Маънавият машъали

АЛЛОҲ ТАОЛО	103
ПАЙҒАМБАРЛАР	105
ИЛОҲИЙ КИТОБЛАР	106
ҚУРЪОНИ КАРИМ	107
ҲАДИСИ ШАРИФ	108
ФИҚҲ	108
ҲАЛОЛ ВА ҲАРОМ	110
МАЪНАВИЯТ	111
МАЪНАВИЯТ ВА ИСТЕЪДОД	111
МАЪРИФАТ	113
МАЪРИФАТПАРВАРЛИК	113
МАДАНИЯТ	114
МАФКУРА	116
ТАРБИЯ	121
НАСАБ ВА ҲАСАБ	133

ИККИНЧИ ҚИСМ

ТЕРАН ТОМИРЛАР

Биринчи боб

Олтин бешик

ВАТАН НИМА?	139
ТУПРОҚ	140
МДЦАНИЙ ҚАТЛАМ	141
ТАРИХИЙ ВАТАН	142
ВАТАН ТУЙҒУСИ	145
ВАТАН СОҒИНЧИ	153
ВАТАН ҚАЙҒУСИ	156
СУВРАТ ВА СИЙРАТ	160

Иккинчи боб

Турон — Туркистон — Ўзбекистон

ТУРК	176
ЎЗБЕК	178
ТУРОН	200

ИСЛОМ ВАТУРОН	207
ТУРКИСТОН	217
ТУРКИСТОННИНГ ҚЎШНИЛАРИ	226
ТУРКИСТОН ФОЖИАСИ	237
ПОЙТАХТ ВА ПОЙТАХТЛАРИМИЗ	242
БУЛУТЛИ ОСМОН	252

УЧИНЧИ КИСМ

ИСТИҚЛОЛ ШИЖОАТИ

**Биринчи боб Узоқ ва
яқии йиллар**

ИСТИҚЛОЛ АРАФАСИ. СЕВИНЧ ВА ИЗТИРОБЛАР	259
ИСТИҚЛОЛ	280
МУСТАҚИЛЛИК ТАФАККУРИ	285
МИЛЛИЙ ИФТИХОР	288
ЯГОНА ЗАМИН, ЯГОНАТАҚДИР	298
ВОРИСИЙЛИК	307
ЎТИШ ДАВРИ ВА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ	317

Иккинчи боб

Демократия — маънавият кўзгуси

ДЕМОКРАТИЯ НИМА?	323
ДЕМОКРАТИЯНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТИ	327
ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ	331

Учинчи боб

Маънавият шижоатдир

АДОЛАТ	335
ИСТИҚБОЛ ЭГАСИ-СОҒЛОМ АВЛОД	340
МАЪРИФАТ - ТАРАҚҚИЁТ МЕЗОНИ	345
ЛИЦЕЙДАН АКАДЕМИЯГА	352
МАЪНАВИЯТНИНГ БОШ ҲОМИЙСИ	356
РУҲИЙ ТОЗАРИШ ФАСЛИ	359

Тўртинчи боб

Мангулик

АМИР ТЕМУР РУҲИ ДУНЁ КЕЗМОҚДА	371
БОҚИЙ ШАЖАРА	378
ЯНАБИР ТАРИХИЙ ЛАВҲА. Сўнггўз ўрнида	386

*Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Хайриддин Султонов,
Нарзулла Жўраев*

ВАТАН ТУЙҒУСИ

на узбекском язмке

Издательство "Ўзбекистон"—1996
700129, Ташкент, ул. Навои,30

Расмлар муҳаррири *О. Соибназаров*
Техник муҳаррир *С. Собирова*
Мусаххихлар *Ў. Абдукодирова, М. Раҳимбекова*
Компьютерда тайёрловчи *А. Юлдашева*

Теришга берилди 17.09.96. Босишга рухсат этилди 22.11.96.
Қоғоз формати 84x108/32, "Таймс" гарнитурда офсет босма
узулида босилди. Шартли босма табоқ 21,0. Нашр табоғи 22,43.
Тиражи 25000 (1-завод) Буюртма №1>-802
Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 212-96.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техника-
вий ва программий воситалар базасида тайёрланиб, Ўзбекистон
Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент
матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси,30.